AYHAN AKTAR

KAPİTALİZM, AZ GELİŞMİŞLİK VE TÜRKİYE'DE KÜÇÜK SANAYİ

AFA TÜRKİYE ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR 5

Dr. Ayhan Aktar 1953 yılında İstanbul'da doğdu. Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümünden 1977 yılında mezun oldu. 1977-79 yılları arasında İngiltere-Canterbury'de Kent Üniversitesi'nde Yüksek Lisans eğitimine devam etti. Daha sonra İstanbul Üniversitesi'nde Doktora çalışmalarına başlayan Dr. Aktar, "Toplumsal Değişme Sürecinde Küçük İmalat Sanayii: Bursa Dokuma Sanayiinde İnsan İlişkileri" başlıklı Doktora tezini 1989 yılında tamamladı. Bu çalışmasıyla, "Yayınlanmamış Sosyal Bilimler Araştırması" dalında birinci olarak 1989 - 1990 Yunus Nadi Ödülünü alan Dr. Aktar, 1980 yılından bu yana Marmara Üniversitesi, İngilizce-Uluslararası İlişkiler Bölümünde Öğretim Görevlisi olarak çalışıyor.

AFA - Türkiye Üzerine Araştırmalar: 5
AFA - Yayınları: 143

ISBN-975-414-076-6

Aralık, 1990

©AFA Yayıncılık, 1990

Dizgi: AFA Yayıncılık A.Ş.
Baskı: Gülen Ofset
Kapak: Reyo Basımevi

AFA Yayıncılık A.Ş., Babıali Cad. Sıhhiye Apt. 19/8 Cağaloğlu - İSTANBUL

☎526 39 80

AYHAN AKTAR

Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi

AFA
YAYINLARI

Hocam Mübeccel KITRA Y'a

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....13

BÖLÜM I: ÜÇÜNCÜ DÜNYA ÜLKELERİNDE KÜÇÜK SANAYİ: PROBLEM VE TEORİK ÇERÇEVE.....17

1. SUNUŞ.....17
- Çağdaş kapitalist ekonomi içinde küçük sanayi.....18
- Kuzey Batı Avrupa'da başlayan Sanayi Devrimi ve Üçüncü Dünya ülkelerinde geleneksel zenaatlerin tasfiyesi.....20

2. MODERNLEŞME OKULU VE GİRİŞİMCİNİN YETİŞTİRİLMESİ.....27
- Bir küçük sanayi klasiği: Staley ve Morse'un eseri.....32

3. KÜÇÜK SANAYİ OLGUSUNA DİĞER DÜALİST YAKLAŞIMLAR.....37
- Yeni bir Düalizm: "Enformel Sektör" kavramı.....38
- Kenya Raporu: ILO ve Dünya Bankasının yeni yaklaşımı.....43
- ILO ve Dünya Bankasının görüşlerinin Türkiye'deki küçük sanayi politikalarına yansıması.....49

4. BAĞIMLILIK OKULU'NUN KÜÇÜK SANAYİ VE ENFORMEL FAALİYETLERE YAKLAŞIMI.....55
- Marjinalist bakış açısı: Obregón'un görüşleri.....57

5. ÇEŞİTLENMİŞ ENFORMEL KESİM: BSA GRUBUNUN "İKİ KESİMLİ MODEL" ARAYIŞI.....60
- Üçüncü Dünya ülkelerinde küçük üreticilerin kapitalizmin gelişmesini desteklemesi: Fonksiyonalist yaklaşım.....64
- Geri bağlantılar: Ham madde konusundaki bağımlılık.....66

- İleri bağlantılar: Fason çalışma.....69
- Küçük üretim ve sermaye birikimi.....76

6. ÇEŞİTLENMİŞ KAPİTALİZM : AYATA'NIN YAKLAŞIMI.....78

- Ayata'nın yaklaşımının kavramsal çatısı.....83

7. GİBBON VE NEOKOSMOS'UN YAKLAŞIMI.....98

- Gibbon ve Neokosmos'un yaklaşımında dönüşüm dinamikleri.....106

8. BU ÇALIŞMADA TERCİH ETTİĞİMİZ YAKLAŞIMIN BELİRGİN ÖZELLİKLERİ.....108

BÖLÜM II: **ARAŞTIRMA EVRENİNİN BELİRLENMESİ VE YÖNTEM**.....111

1. NİTELİKSEL VE NİCELİKSEL ÖLÇÜTLER.....111

2. ÖRNEKLEM SEÇİMİNİN RASYONELİ.....118

3. BURSA DOKUMA SANAYİİNDE TEZGAHLAR VE KAPASİTE KULLANIMI.....120

4. ARAŞTIRMA EVRENİNİN VE ÖRNEKLEM PLANININ OLUŞTURULMASI.....126

5. SAHA ARAŞTIRMASININ YAPILMASI VE SONUÇLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....132

BÖLÜM III: **BURSA'DA DOKUMA SANAYİİNİN OLUŞUMU**.....139

1. OSMANLI DÖNEMİNDE BİR ÜRETİM MERKEZİ OLARAK BURSA.....139

- Konuya farklı yaklaşımlar.....139

- Lonca sisteminde üretim yapısı ve iş örgütlenmesi.....143

- Lonca sisteminde iç ve dış denetim.....150

- Sonun başlangıcı: Atlantik Ekonomisinin doğuşu ve Fiyat Devrimi 152

2. DÜNYA EKONOMİSİ İLE BÜTÜNLEŞME SÜRECİ İÇİNDE BURSA: FİLATÜR FABRİKALARININ ORTAYA ÇIKIŞI.....157

- Düyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşu ve Bursa'da ipekböcekçiliğinin islahı çabaları.....170

- Bursa'da sermayenin Etnik kompozisyonu ve Demiryolu ulaşımının dışa dönük yapısı 174

3. CUMHURİYET YÖNETİMİNİN İLK YILLARINDA BURSA DOKUMA SANAYİİ.....181

- Bursa'da Devletçilik uygulamaları.....188

4. 1950 SONRASINDA BURSA DOKUMA SANAYİİNDEKİ GELİŞMELER: FİRMA SAYISINDAKİ ARTIŞLAR VE TEKNOLOJİK ALT YAPI 191

- Bursa Organize Sanayi Bölgesinin Doğuşu: Büyük Sanayinin mekansal farklılaşması 197

- İplik ham maddesindeki ikinci temel dönüşüm: İthal floş'tan yerli üretim suni sentetik ipliğe geçiş 200

- 1960 sonrası ekonomik büyüme dönemi ve küçük girişimciliğin gelişmesi.....202

BÖLÜM IV: **BURSA DOKUMA SANAYİİNDE EMEK KULLANIM BİÇİMLERİ VE İŞGÜCÜNÜN SOSYOLOJİK ÖZELLİKLERİ**.....211

1. MAKİNALAR VE TEZGÂHLAR FABRİKA TİPİ SANAYİ ÜRETİMİNİN NESNEL TEMELLERİ.....215

- Çözgü ipliğinin hazırlanması ve "Devereci".....222

- Atkı ipliğinin hazırlanması ve büküm işçileri.....226

- Atkı ipliğinin masuraya sarılması ve "Masuracı/Çırak" 229

- Dokuma işçisi ve parça başı ücret sistemi 231

- Makinist ve Ustalar 243

2. BURSA İPEKLİ DOKUMA SANAYİİNDE İŞÇİ ÜCRETLERİ 247

3. BURSA DOKUMA SANAYİİNDE AİLE EMEĞİ KULLANIMI VE ÜRETİMDE FARKLI EMEK BİLEŞİMLERİ 254

- İşçi ve işverenin birlikte çalıştığı işyeri 258

- Sadece ücretli işçilerin istihdam edildiği işyerleri 260

- İşverenin aile işçisi ile birlikte çalıştığı işyeri 261

- İşçi ve aile işçisinin birlikte çalıştığı işyeri 262

- Sadece işyeri sahibinin çalıştığı işyeri 264

- Sadece aile işçisinin çalıştığı işyeri 266

4. BURSA DOKUMA SANAYİİNDE SOSYAL GÜVENLİK 272

5. BURSA İPEKLİ DOKUMA SANAYİİNDE İŞÇİ SAĞLIĞI 280

6. BURSA İPEKLİ DOKUMA SANAYİİNDE ÇALIŞAN ÜCRETLİ İŞÇİLERİN SOSYOLOJİK ÖZELLİKLERİ 282

- Kentlileşen Köylüler: İşçilerin kökeni 284

- İşçilerin Baba meslekleri ve yaşları 289

- İşçilerin öğrenim durumu 291

- İşçilerin aile büyüklüğü ve Konut/İşyeri birlikteliği 292

- İşçileşme süreci ve geleceğe yönelik beklentiler 301

BÖLÜM V: BURSA DOKUMA SANAYİİNDE SERMAYE BİRİKİMİ VE GİRİŞİMCİLİĞİN SOSYOLOJİK ÖZELLİKLERİ 305

1. GENEL OLARAK FASON İLİŞKİSİ 305

- Bursa dokuma sanayiinde fason 317

- Fason çalışma ve işletme sermayesi 324

2. BAĞIMLI ÜRETİMİN SERMAYE VE FİNANSMAN KAYNAKLARI: ETKİLEŞİMLER VE HİYERARŞİ 328

- Dikey hiyerarşik ilişkilerin nesnel temelleri: Fasoncu firmaların sayısal dağılımı 334

- Bağımlı/Fason üretimde ticaret sermayesinin sermaye kaynağı olarak konumu 339

- Bağımlı/Fason üretimde sanayi sermayesinin sermaye kaynağı olarak konumu 345

- Fason üretimin örgütleyicileri: Sanayi sermayesinin uzantısı olarak aracılar 361

3. BAĞIMSIZ ÜRETİMİN NESNEL TEMELLERİ: İŞLETME SERMAYESİ VE ÜCRETSİZ ÇALIŞAN AİLE İŞÇİLERİ 370

4. BURSA İPEKLİ DOKUMA SANAYİİNDE İLKEL BİRİKİM VE BÜYÜMEYİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER 383

- İşyeri açış tarihi 383

- Dokumacıların işyeri açmak için gereken sermayeyi sağlama biçimleri 385

- Dokumacıların formel örgütlerle ilişkileri 389

Dokumacılarda büyüme 394

5. DOKUMACILARIN GELECEĞE DÖNÜK BEKLENTİLERİ VE EKONOMİK HAYATA İLİŞKİN TAVIR ALIŞLAR 400

6. DOKUMACILARIN SOSYOLOJİK ÖZELLİKLERİ 408

- Dokumacıların doğum yerleri ve baba meslekleri: Balkan göçmenlerinin girişimcilik serüveni 408

- Dokumacıların eğitim durumu 418

- Dokumacıların aile büyüklüğü ve konut/işyeri ilişkisi 419

BÖLÜM VI: **SONUÇLAR VE OLASILIKLAR** 427

1. YÖNTEME İLİŞKİN BİR TESPİT: BAĞIMLI ÜRETİMDE İŞLETMELERİN ANALİZ BİRİMİ OLARAK KULLANILMASI 429

2. SINIRLARI GENİŞLETİLMİŞ KAPİTALİZM YAKLAŞIMI 432

3. BÜYÜK SANAYİ VE KÜÇÜK SANAYİ ETKİLEŞİMİ 436

4. YAKLAŞAN FELAKET: OTOMATİK TEZGAHLARIN GİRİŞİ 439

5. KÜÇÜK ÜRETİMİN KALICILIĞI 444

6. TEKNOLOJİK YENİLENME VE EMEK GÜCÜNÜN YAPISINDAKİ MUHTEMEL DEĞİŞMELER 448

EK I 453
EK II 456
KAYNAKÇA 458

ÖNSÖZ

Bu çalışmada toplumsal değişme sürecinde geleneksel olarak tekstil merkezi olarak bilinen ve bu özelliğini günümüzde de koruyan Bursa kentinde ipekli dokuma sanayii çerçevesinde ortaya çıkan insan ilişkileri ele alınacaktır.

Bir ekonomik faaliyet kolu olan ipekli kumaş üretimi çerçevesinde ortaya çıkan ve sanayi sosyolojisinin temel inceleme alanı olan insan-makine etkileşimin 1980'li yılların başında Bursa'da ortaya çıkardığı kendine has yapılanmalar ve üretim ilişkilerinin çeşitlenmesinden doğan bağımlılık ilişkileri bu çalışmanın temel araştırma konularını oluşturmaktadır.

Geleneksel zenaatların Bursa'da Kuzey-Batı Avrupa'da gelişen kapitalist Dünya ekonomisinin etkisi altında çözülmesi ve 1950'li yıllardan itibaren her bakımdan yeni ve ancak azgelişmiş kapitalist üretim tarzına özgü küçük imalat faaliyetinin gelişmesinin ortaya çıkardığı yeni etkileşimlerin Bursa şehrinin fiziki ve sosyal dokusunu nasıl belirlediği, küçük imalat faaliyeti ile büyük sanayi arasında ortaya çıkan bağımlılık ilişkilerinin küçük işletmelerin iç yapısını hangi biçimlerde etkilediği açıklanmaya çalışılacaktır.

Sanayi öncesi dönemdeki zenaatkârlıkla günümüzde Üçüncü Dünya ülkelerinde karşımıza çıkan küçük üretim faaliyeti arasındaki farklar ve benzerlikler tartışılacaktır. Ayrıca ondokuzuncu yüzyılda Bursa'nın Dünya ekonomisine ipek ipliği üreten bir merkez olarak bağlanması sürecinde ortaya çıkan yeni toplumsal ilişkilerin ve yaşanan nüfus hareketleri ve göç olgusu ile ilintisi kurulacaktır.

Günümüzde "fason çalışma" veya "bağımlı üretim" olarak adlandırdığımız ekonomik faaliyet içinde küçük dokuma sanayiinde işçi-işveren ilişkileri, küçük dokumacılarla imalatçı/tüccar grubu arasında kurulmuş olan bağımlılık ilişkilerinin niteliği, üretim sürecinde ücretsiz aile emeği kullanımının ortaya çıkardığı yeni yapılanmalar ve sonuç kısmında da bu küçük imalat alt-sektörünün geleceği incelenecektir. Son yıllarda, gerek Türkiye'de ve gerekse diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde küçük imalat sanayii ile ilgili olarak yapılmış olan diğer saha araştırmalarıyla birlikte Bursa'da gözlemlediğimiz üretim formlarının karşılaştırılması yapılarak, küçük imalat sanayii içinde ortaya çıkan çeşitlenme ve farklılaşmalar karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Ayrıca Bursa dokuma sanayiinde girişimciliğin ve ücretli işçiliğin kökenleri ve hızlı toplumsal değişme ve kentleşme süreci içindeki konumu da bu çalışmanın ele alacağı konular arasındadır.

Bu kitap, 1989 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne Sosyoloji anabilim dalında doktora tezi olarak sunulan "Toplumsal Değişme Sürecinde Küçük İmalat Sanayii: Bursa Dokuma Sanayiinde İnsan İlişkileri" başlıklı çalışmanın yeniden gözden geçirilmesi sonucunda ortaya çıktı. Gerek Bursa'da saha araştırmasının yapılması esnasında, gerekse tezin yıllar süren yazımı sırasında birçok kişi ve kuruluşun yardım ve katkısını burada sırayla anmak istiyorum.

1980 yılından bu yana araştırma görevlisi olarak çalıştığım Marmara Üniversitesi'ndeki dekanlığı sırasında Prof. Dr. Melih TÜMER'in beni bazı idari görevlerden uzak tutarak, Bursa'da saha araştırması yapmama izin vermesi ve Bursa'da kaldığım süre içinde kısıtlı ödenek ve yolluk imkanlarını zorlayarak parasal destek sağlaması belki de bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki en önemli etkenlerden biridir. Aynı dönemde, Bursa İTİA. yöneticilerinin binalarındaki mütevazı misafirhanelerini yaklaşık altı aylık bir süre için bana tahsis

etmeleri, Bursa'da kalabilmemin maddi koşullarını oluşturmuştur. Genç bir doktora öğrencisini mesleğine özendirmek açısından gösterilen bu özel ilgi, bence akademik dayanışmanın ve yardımlaşmanın en has örneklerinden biridir.

Bu çalışmanın yöntem bölümünde ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere, sanayide küçük üretim gibi ülkemizde az sayıda saha araştırmasının yapıldığı bir konuda çalışan bir sosyal bilimcinin yerel meslek örgütlerinin desteği olmadan sağlıklı veri toplaması pek mümkün değildir. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında hem Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının, hem de Bursa İpekli Dokumacıları Derneğinin çok önemli katkıları vardır. Özellikle, saha araştırmasının yapılmasından önceki aşamada yoğun olarak her iki meslek kuruluşunun arşivlerinde çalışma imkanım oldu. Büyük ve küçük tüm tekstil firmaları hakkında tutulan bütün kayıtları, kapasite raporlarını ve sayım neticelerini incelemek olanağını buldum. Burada, Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının Genel Sekreteri sayın Ergun KAĞITÇIBAŞI ve Bursa İpekli Dokumacıları Derneğinin ikinci başkanı sayın Adil BEŞLER'in şahıslarında, bu iki meslek örgütünün tüm yönetici ve personeline teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Bursa ile ilgili, son olarak, benimle görüşme yapan tüm küçük dokumacılara derin bir teşekkür borcum var. Fason kumaş dokuyan her küçük dokumacı temelde kendi enerjisini ve zamanını tüketir. Küçük dokumacıyı dokuma tezgâhına bağlayan görünmez bağ, ancak mekiğin yuvasındaki hareketi sonunda, kumaşın ortaya çıkmasıyla anlam ve değer kazanır. Araştırma süresince onların dünyasını anlayabilmek ve akademik bir metin çerçevesinde yeniden kavramsallaştırabilmek amacıyla sık sık onları işlerinden alıkoydum, zamanlarını harcadım. Her seferinde bana son derece anlayışlı ve hoşgörülü davrandılar. Hepsine çok şey borçluyum.

Her sosyal bilimci yaptığı araştırmanın sonuçlarını kendi ilgi alanında uzmanlaşmış meslekdaşlarıyla tartışmak ve bir anlamda kendi deneyimini onlarla paylaşmak ister. Bu açıdan sevgili dostum Sencer AYATA benim için bulunmaz bir nimetti. Benzer konularda çalışmanın verdiği rahatlıkla sık sık fikir ve kaynak alışverişinde bulunma olanağımız oldu. Bazı konularda aynı şekilde düşünmesek bile, ben Sencer ile olan bu mesleki beraberlikten çok yararlandım.

Bir sosyal bilim araştırmasının yapılması ve yazılması her zaman birbirinden çok ayrı iki süreçtir. Bursa dokuma sanayiindeki üretim ve insan ilişkileri yumağının çözülmesi saha araştırması sırasında Bursa'da gerçekleşti. Fakat ortaya çıkan karmaşık tablonun yorumlanması ve anlamlı bir bütün halinde yeniden kurulması süreci ise İstanbul'da tamamlanmak zorundaydı.

Bu çalışmanın kaleme alınması sürecinde beni her zaman destekleyen, gecikmeleri hoşgörüyle karşılayan ve moral veren kişi, tez yöneticim ve hocam Prof. Dr. Mübeccel KIRAY oldu. Tüm metni birkaç defa okuyarak yerinde müdahalelerde bulunan Mübeccel Hoca, bir anlamda bu çalışmanın tamamlanmasında ve son şeklini almasında en büyük etken oldu. Marmara Üniversitesinde asistanı olarak çalıştığım yıllarda kendisinden çok şey öğrendiğim KIRAY'a teşekkürlerimi sunmanın en iyi yolunun bu çalışmayı ona ithaf etmek olduğuna inanıyorum.

Dr. Ayhan AKTAR
Ağustos 1990, İstanbul

BÖLÜM I
ÜÇÜNCÜ DÜNYA ÜLKELERİNDE KÜÇÜK SANAYİ: PROBLEM VE TEORİK ÇERÇEVE

1. SUNUŞ

Üçüncü dünya ülkelerinde küçük sanayi olgusu veya daha kapsayıcı bir kategori olan küçük üretim faaliyeti son kırk yılın sosyal bilim ve toplumsal değişme literatüründe her zaman gelişme, sanayileşme, modernleşme, azgelişmişlik, yoksulluk, bağımlılık, istihdam yaratma gibi kavramlarla birlikte veya iç içe karşımıza çıkmıştır. Gerek Üçüncü Dünya kentlerinde küçük imalat sanayii ile ilgili saha araştırması yapan sosyal bilimciler ve gerekse küçük sanayi ve sanayileşme konusunda azgelişmiş ülke hükümetlerine politika önerilerinde bulunan uluslararası örgütlerin (Dünya Bankası, ILO, UNIDO, IDRC) temsilcileri için küçük sanayi ile ilgili sorunlar her zaman yukarıda sıraladığımız kavramlardan en azından biri ile ilgili olarak gündeme gelmekte veya bu kavramların oluşturduğu sorunsalların bir parçası olarak sunulmaktadır. Örnek vermek gerekirse, "Üçüncü Dünya kentlerinde istihdamı arttırma kapasitesi olan emek yoğun küçük imalat sanayii işletmeleri desteklenmelidir"[1] şeklinde ortaya sürülen bir yaklaşımın temel meselesinin ilk anda küçük sanayi olmadığı, temel sorunun Üçüncü Dünya ülkelerinde gittikçe artan kentli nüfusun yaşam şartlarının kolaylaştırılması olduğu

[1] ILO'nun istihdam yaratmaya yönelik yaklaşımları için bkz. Gavin Kitching, *Development and Underdevelopment in Historical Perspective: Populism, Nationalism and Industrialization*, London, Methuen, 1982. s.71

ve buna yönelik olarak alınması gereken tedbirler çerçevesinde küçük sanayinin gündeme geldiği görülmektedir. Aynı şekilde, "[Gelişmekte olan ülkelerde] küçük fabrikalarda yöneticiliğin geliştirilmesi teknolojik yenilenme kadar önemlidir. Hatta daha da önemlidir. Çünkü somut teknolojik yapıdaki yenilenme de yönetime bağlıdır."[1] gibi bir görüş girişimciliğin ve modern yöneticiliğin küçük fabrikaların gelişmesinde en azından teknolojik alt yapı kadar önemli olduğunu ve değişmeyi sağlayacak esas etmenlerden biri olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla küçük sanayi ile ilgili olarak geliştirilen teorik görüşlerin veya pratiğe dönük yaklaşımların hiçbir zaman kendi başlarına var olmadıklarını, her zaman modernleşme, sanayileşme, azgelişmişlik, bağımlılık vb. gibi daha geniş çapta bir sorunsal tarafından belirlendiklerini ve bu sorunsalın olumlu taraflarını ve zaaflarını da içlerinde taşıdıklarını belirtmemiz gerekiyor.

ÇAĞDAŞ KAPİTALİST EKONOMİ İÇİNDE KÜÇÜK SANAYİ

Gelişme sosyolojisinin küçük sanayi ile ilgili temel sorunsallarını sıralamadan önce, günümüzde küçük sanayi ile ilgili çalışmaların alanı ve sınırları üzerinde durmak gerekiyor. Hangi yaklaşıma sahip olurlarsa olsunlar, günümüzde küçük sanayi ile ilgili akademik çalışma yapanların ele aldıkları araştırma nesnesi 1950'li yıllardan itibaren Üçüncü Dünya şehirlerinde son derece hızlı olarak büyüyen ve ancak kapitalist üretim tarzının dünya piyasası içindeki belirleyiciliği ve azgelişmiş ülkelerde kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlık kazanması sonucunda ortaya çıkan çağdaş anlamdaki küçük sanayidir. Küçük

[1] Eugene Staley ve Richard Morse, *Modern Small Industry for Developing Countries*, New York, McGraw-Hill, 1965. s. 321

sanayi veya daha genel anlamda küçük üretim olarak sınıflandırdığımız bu iktisadi ve toplumsal kategorinin sanayi öncesi Avrupa ve Orta Doğu kentlerinde rastladığımız ve geleneksel Usta-Kalfa-Çırak hiyerarşisi içinde örgütlenmiş, mal ve hizmetlerin üretiminde içinde yaşanılan toplumun "iaşe ilkesini" kendine esas hedef olarak alan ve bu mantık çerçevesinde lonca teşkilatı tarafından büyüme potansiyelleri sınırlanan kapitalizm öncesi dönemin geleneksel zenaatkârı ile hiçbir alakası yoktur.[1] Günümüzün küçük üreticileri, her şeyden önce kapitalist mantıkla işleyen, yani serbest rekabet, talep, birim maliyeti ve sermaye birikimi gibi kapitalist üretim tarzı tarafından içeriği belirlenen bazı faktörlerin her zaman etkisini gösterdiği ve üretimin temposunu yeni teknolojinin belirlediği bir ortamda, çoğunlukla ücretli emek kullanarak veya onun yerine ücretsiz çalışan aile işçilerini ikame ederek faaliyet gösterirler.

Günümüzde geleneksel zenaat örgütlenmesinin esasını oluşturan usta, kalfa ve çırak terimleri günlük konuşma dilinde aynen varlığını sürdürse bile, artık "usta" işyeri sahibi olan küçük girişimci; "kalfa" kalifiye ücretli işçi; "çırak" ise kalifiye olmayan çocuk işçi anlamında kullanılmaktadır. Sanayi öncesi kentlerinde loncaların oluşturmuş olduğu yarı dini örgütlenme yapısı da artık tamamen ortadan kalkmıştır.[2] Bunun yanı sıra kullanılan üretim teknolojisi bazı alt-sektörlerde çağlar boyu aynı kalsa bile, ham maddenin temin ediliş biçiminden üretim teknolojisine, pazarlama mantığından işletmenin içinde bulunduğu formel ve hukuksal kayıtlara kadar her şey artık sanayi öncesi geleneksel zenaat üretiminin tasfiye edilmiş olduğunu

---

[1]Osmanlı ekonomisin temel işleyiş özelliklerinin incelendiği en yeni ve toparlayıcı çalışma için bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi-Sayı: 1, 1988-1989. s.175-186

[2]İlber Ortaylı, "Geleneksel Toplumda Küçük Üretim," *Sanayide Küçük Üretim-Toplumsal ve Mekansal Boyutlar*, Ankara, Mimarlar Odası Yayını, 1978. s. 59-91

göstermektedir. Şimdi geleneksel zenaatların tasfiye edilme biçimini kısaca özetleyelim.

KUZEY BATI AVRUPA'DA BAŞLAYAN SANAYİ DEVRİMİ VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA ÜLKELERİNDE GELENEKSEL ZENAATLARIN TASFİYESİ

Üçüncü dünya ülkelerinde yaşanan sanayileşme ve toplumsal değişme süreçlerini birbirini takip eden iki evre halinde algılamak gerekmektedir. Bu nedenle, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve Üçüncü Dünya ülkelerinde hızı ve temposu eşitsiz olarak belirlenen, fakat teorik sonuçları açısından benzerlikler gösteren birbirinden değişik iki ayrı toplumsal değişme süreci yaşandığını biliyoruz.

Bu toplumsal değişme süreçlerinden birincisi Kuzey-Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da ortaya çıkan ve konumuz açısından bizi ilk etapta sebepleri değil sonuçları bakımından ilgilendiren sanayi devrimi ile yakından alakalıdır. Kuşkusuz sanayi devrimi Batı Avrupa'da yüzyıllar önce başlayan ve birbirini takip eden süreçlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Fakat bu noktada bizim için önemli olan, öncelikle kapitalist dünya pazarının ortaya çıkması sonucunda kendi iç düzenleri sarsılan Hindistan, Çin ve Osmanlı Devleti gibi Doğu dünyasının en eski ve durağan imparatorluklarının kapitalist dünya pazarı ile en azından meta alış verişi düzeyinde etkileşime girerek değişmeye başlamalarıdır.

1970'lerin sosyal bilim literatürüne "Dünya sistemi yaklaşımı" olarak geçen bu görüşün önde gelen isimlerinden biri olan

Wallerstein'in belirttiğine göre, ilk önceleri bir kendi içine kapalı bir Dünya İmparatorluğu olan Osmanlı Devleti sanayi devriminden çok önce Batıda 16. yüzyıldan itibaren değişen ekonomik ilişkilerin sonucunda kurulan ve kapitalist özellikleri ağır basan ve Wallerstein'in "dünya ekonomisi" olarak adlandırdığı yeni bir sistemle bütünleşme süreci içine girmiştir. Bu sürecin belirleyici özelliklerini Wallerstein şöyle anlatıyor:

> "Bütünleşme ile anlatmak istediğimiz, bölgedeki üretim süreçlerinin kapitalist dünya ekonomisi içindeki işbölümünün parçası haline gelmesi ve [dünya ekonomisi içindeki] sermaye birikim sürecine uyum göstermesidir. Bu da mülkiyet düzeninde ve toplumsal üretim ilişkilerinde bazı değişiklikleri gerektirir. [Bütünleşme sürecinde] normal olarak emek gücü üzerinde yeni baskıların oluşması sağlanarak, dünya ekonomisi açısından en karlı olarak çalışan bu işletmelerde istihdam edilecek emek gücünün sürekliliği garantilenmiş olur. Böylece, 'çevreleşme süreci' çoğu zaman emek üzerindeki toplumsal baskıların artması ile sonuçlanır."[1]

Wallerstein'e göre, bu bütünleşme sonucunda bazı Asya ve Latin Amerika ülkeleri dünya ekonomisi içinde ancak belli malların (tahıl ürünleri, pamuk, kahve, kakao vb.) üretim ve ihracatında uzmanlaşan ve böylece Batı'da ortaya çıkan yeni bir "merkez" karşısında "bağımlı" birer "çevre" ülkesi konumuna dönüşmüşlerdir. Aynı süreç, Osmanlı

[1]Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, "The incorporationof the Ottoman Empire into the world-economy," *The Ottoman Empire and the World-Economy*, der. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge, CUP, 1987. s.89 (Bu çalışma içindeki tüm tercümeler aksi belirtilmedikçe bana aittir. A. A.)

devleti gibi bazı Akdeniz ülkelerinin de dünya ekonomisine pahalı mamul maddelerin (örneğin, ipek ipliği) ihracatında uzmanlaşarak dahil olmasına ve böylece "yarı-çevreleşmiş" ülkeler haline dönüşmesine yol açmıştır.[1]

Wallerstein'in genel hatlarını çizmiş olduğu bu sürecin Batı Avrupa'da sanayi devriminin gerçekleşmesine yol açan en önemli etkenlerden biri olduğunu bu noktada tekrarlamamız gerekiyor. Fakat Üçüncü Dünya ülkelerinde geleneksel zenaatların tasfiye olma süreci sanayi devrimi ile çok hızlanmıştır. Öncelikle İngiltere'de başlıyan ve tarımdan kopan kitlelerin çalıştığı fabrikalarda yapılan üretim üzerinde yükselen, yeni teknoloji ve yeni enerji kaynaklarının yaygın kullanımı ile temposu hızlanan, tüm yer küreyi ham madde kullanımı açısından nüfuz alanlarına ayıran kolonyalist politikaların gündeme gelmesi ile genişleyen sanayi devriminin konumuz açısından en önemli sonucu, bugün Üçüncü Dünya ülkeleri olarak bilinen ülke şehirlerinde var olan geleneksel zenaat üretimini kısa bir zaman dilimi içinde ortadan kaldırmasıdır. Sanayi devrimi ile yetkinleşen ve toplumun tüm güçlerini pazara dönük üretim faaliyetinin örgütlenmesi yönünde seferber eden kapitalist üretim tarzı Üçüncü Dünya ülkelerindeki geleneksel zenaatlara karşı ilk üstünlüğünü ve yıkıcı etkisini ürettiği malların ucuzluğu ile sağlamıştır.[2] Çünkü, kapitalist üretim sisteminin hayata geçirdiği fabrika tipi üretim sayesinde emek üretkenliği alabildiğine artmış ve üretilen malların maliyetinde ciddi düşüşler sağlanmıştır. Dolayısıyla ucuz mallara karşı yüksek gümrük duvarı uygulamasına gitmemiş olan Çin ve Osmanlı Devleti gibi ülkelerde

---

[1]Immanuel Wallerstein, "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comperative Analysis," *Comperative Studies in Society and History*, Vol. XVI, 1974. s. 401

[2]Osmanlı piyasasını istila eden batı kökenli ucuz malların yıkıcı etkisi için, bkz. Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz," *Tanzimat*, İstanbul, Maarif Vekaleti yayını, 1940. s. 424

gelenekscl teknoloji ve ile üretim yapan zenaatkarların ürettikleri malların Avrupa'dan ithal edilen aynı tür mallara göre hayli pahalı kalacağı açıktır.[1] Bu noktada Üçüncü Dünya ülkelerinde tüketicinin kararının etkili olacağını belirten Preobrazhensky, fabrika sistemi içinde üretilmiş olan ucuz mallarla, zenaatkarlar tarafından üretilen görece pahalı mallar arasındaki savaşı şöyle özetliyor:

> "Her kapitalist işletme tek başına düşünüldüğü zaman hem teknik, hem de ekonomik açıdan bir veya bir grup zenaatkar atölyesinden daha güçlüdür. Kapitalist işletme tarafından x zamanda dokunmuş bir parça kumaş, aynı kumaş parçasını dokumak için **2x** veya **3x** kadar emek zamanı harcamak zorunda olan el tezgâhına karşı ölümcül bir silah haline gelmektedir. [Bu noktada,] savaşı kimin kazanacağına tüketici karar vermektedir. Ucuz malı satın alan tüketici, böylece tercihini kapitalist üretim tarzı lehinde kullanmış ve onu [gelenekscl] zenaatlara karşı desteklcyerek, artık kapitalist [sistemde üretilen] malların tüketicisi haline gelmiştir."[2]

Doğallıkla kapitalist üretim tarzı tarafından üretilen malların Üçüncü Dünya ülkelerinde bu şekilde egemenliğini ortaya koymuş olması kısa zamanda bu ülkelerde gelenekscl zenaatların tasfiyesini gerçekleştirdi. Özellikle, İngiliz sermayesinin Hindistan'da yaratmış olduğu tasfiye süreci çok hızlı olarak tamamlandı. Marx Hindistan üzerine yazdığı yazılarında, İngiliz sermayesi tarafından öncelikle askeri nedenlerle kurulmuş olan demiryollarının ülke pazarının

---

[1]Osmanlı Devletinin 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması ile kendi vatandaşlarına verdiği ticaret serbestisinden daha fazlasını yabancı tüccarlara verdiğini biliyoruz. Bkz. *Ibid.*
[2]Euvgeny Preobrazhensky, *The New Economics*, London, Oxford University Press, 1965. s. 126

bütünleşmesine yardımcı olduğunu, bu demiryollarının kaçınılmaz olarak kendine yeterli olarak yaşamını sürdüren köy cemaatlerini dağıtacağını ve bunun yerine sermayenin toparlayıcı gücü altında yeniden biçimlenecek olan yeni ve çağdaş sanayi toplumun kurulacağını belirtiyor.

> "İngiltere'nin Hindistan'da gerçekleştirmek zorunda olduğu iki misyonu vardır. Bunlardan birincisi yıkıcı, diğeri ise yapıcıdır: [Birincisi,] kadim asyatik toplumun yerle bir edilmesi; [ikincisi ise] Asya'da Batı toplumunun maddi temellerinin atılmasıdır."[1]

Yukarıdaki alıntıda "Batı toplumunun maddi temellerinin atılması" olarak özetlenmiş olan misyon Hindistan'da kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması ve bu ülkenin sanayileşme sürecine girmesinden başka bir şey değildir. Ama her ülkede kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması ve bunun temposu her zaman farklı hızlarda gerçekleşmiştir.

Bu noktada konumuz açısından ikinci önemli toplumsal değişme sürecinin altını çizmek gerekmektedir. Bu süreç de özellikle 1950'li yıllardan itibaren birçok Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkesinde gözlemlenen sanayileşme hareketleri ve bu hareketlerin almış olduğu özgül biçimlerdir.

İkinci Dünya savaşını takip eden yıllarda birçok Üçüncü Dünya ülkesinde bir yandan tarım teknolojisinde yaşanan önemli değişiklikler sonucunda kırsal alanda verimlilikte, işlenen toprak miktarında ve

---

[1]Karl Marx, "The Future Results of the British Rule in India-1853," *Surveys from Exile*, Middlesex, Penguin Books, 1973. s. 320

genel olarak üretilen toplam üründe önemli artışlar gerçekleşirken, diğer yandan da kırsal alanda toprak-insan ilişkilerinin değişmesi sonucunda bu ülkelerde kırdan kente göç hareketleri yaşanmıştır. Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşanan hızlı nüfus artışı ve kentleşme olgusu hem toplumsal değişme sürecinin çeşitli düzeylerdeki yansımalarını inceleyen sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiş, hem de bu ülkelerde ve bazı uluslararası kuruluşlarda bu konularda politika geliştirme ödevini yüklenmiş görevlilerin, devlet adamlarının ve politikacıların üzerinde kafa yordukları temel meselelerden biri olma özelliğini korumuştur.

Kırsal alanda toprak-insan ilişkilerinin değişmesi sonucunda topraktan ve dolayısıyla tarımsal faaliyetten kopan kitlelerin gerek kırsal alanda ve gerekse göç ettikleri kentlerde yaşamlarını devam ettirme biçimleri her zaman Üçüncü Dünya ülkelerinin içinde bulundukları sanayileşme süreci ve modeli ile yakından ilişkili olarak gündeme gelmiştir.[1] Üçüncü Dünya ülkelerinin içinde bulundukları sanayileşme ve gelişme süreçlerinin incelenmesi sırasında varlığını hissettiren ve hem gelişme sosyolojisi ile uğraşanların ve hem de sanayi sosyolojisi ile ilgilenen sosyal bilimcilerin 1970'lerden itibaren üzerinde durdukları konulardan bir tanesi de Üçüncü Dünya kentlerinde küçük imalat sanayiinin veya daha yaygın kullanımı ile küçük üretimin aldığı özel biçimlerdir. [2]

Küçük üretimin aldığı özel biçimden bahsederken yukarıda daha önceden belirttiğimiz bir farkı tekrar vurgulamak istiyoruz: Üçüncü Dünya ülkelerinin genelinde sanayi öncesi ekonomik

[1] Bryan Roberts, *Cities of Peasants: The Political Economy of Urbanization in the Third World*, London, Edward Arnold Publishers, 1978. s. 61-87

[2] Ray Bromley ve Chris Gerry, *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, New York, John Wiley and Sons, 1979. *passim*.

formasyonlarından farklı olarak yani kendi içine kapalı, piyasa ile ilişkisi son derece sınırlı, usta-çırak ilişkilerinin egemenliğini koruduğu yapıdan tamamiyle uzaklaşmış olan ve esas olarak kapitalist piyasa ilişkilerin egemenliğini hissettirdiği, ham madde açısından piyasaya bağımlı ve varolma koşulları ancak günümüz iktisadi örgütlerinin çalışma ve işlevlerini belirleyen kâr, rekabet, sermaye birikimi, maliyet, işletme sermeyesi, talep vb. gibi terimler yardımıyla açıklanabilen bu küçük sanayi işyerlerini anlatmak istiyoruz. Bu işyerlerine toplumsal tabakalaşma açısından baktığımız zaman da Üçüncü Dünya ülkelerinde tarım, sanayi, ticaret ve hizmetler kesimlerinin tümünde varlığını hissettiren ve sosyal bilim literatüründe enformel sektör, marjinal sektör, düzensiz işçilik, küçük üretim vb. gibi farklı terim ve kavramlarla açıklanmaya çalışılan ekonomik faaliyetlerin bilfiil yürütücüsü olan insan gruplarından ve kısaca küçük girişimcilerden ve onların içinde yaşadığımız yüzyılda ortaya çıkardıkları özel yapılardan bahsediyoruz demektir.

Bütün bu terim ve kavramlar nitelik itibarıyla birbirine çok benzeyen faaliyetleri içerseler bile bu kavramların içinde üretildiği teorik çerçeveler ve yaklaşımlar birbirinden çok farklıdır. Farklı teorik çerçevelerin ortaya çıkışının temel sebebi de bu teorik çerçevelerin ve yaklaşımların incelenmelerine öncelik vermiş olduğu sorunların biribirinden değişik olmasındandır. Örneğin, bir yaklaşım Üçüncü Dünya ülkelerinde küçük girişimciliğin ancak çağdaş işletmecilik tekniklerinin öğrenilmesi sonucunda gelişeceğini ileri sürerken, diğer bir yaklaşım da geleneksel yöntemlerle çalışsa bile istihdam yaratma kabiliyeti olan her küçük üretim faaliyetinin desteklenmesi gerektiğini belirterek istihdam sorununu öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla küçük sanayi konusunda sosyal bilimler literatüründe hakim olan yaklaşımların zaman içindeki değişimi, bize aynı zamanda son kırk yıl

içinde öne çıkarılan ve üzerinde hassasiyet gösterilen tekil konuların zaman içindeki evrimini de vermektedir. Bu nedenle 1950'li yıllardan günümüze kadar küçük sanayi hakkındaki teorik görüşleri kuşbakışı olarak gözden geçirmek, aynı zamanda bizim açımızdan bu teorik görüşlerin soy ağacını çıkarmak anlamına da gelmektedir.

Şimdi sırasıyla, 1950'den bu yana Gelişme Sosyolojisinde küçük sanayi hakkındaki hakim görüşler ve bu görüşlerin özellikle ortaya çıkararak vurguladıkları konuları ele alacağız.

2. MODERNLEŞME OKULU VE GİRİŞİMCİNİN YETİŞTİRİLMESİ

1960'ların sonuna kadar Gelişme Sosyolojisi literatüründeki en belirleyici yaklaşım "Modernleşme Okulu" olarak tanınan ve içlerinde McClelland, Lerner ve Hagen gibi ünlü isimlerin yer aldığı yaklaşımdır.[1] Bu yaklaşımın küçük girişimciliği öne çıkaran görüşlerinin irdelemesine geçmeden, modernleşme okulunun bazı temel varsayımlarını sıralamamız gerekiyor.

Birçok yazarın "Neo Fonksiyonalist" olarak nitelediği bu yaklaşımın en temel varsayımı toplumları "geleneksel" ve "modern" olarak iki geniş kategoriye ayırmış olmasıdır. Modernleşme süreci dediğimiz toplumsal değişme süreci burada toplumların geleneksel yapıdan modern yapıya doğru değişmelerinin esas eksenini

[1]Modernleşme okulunun ekonomik büyüme ve onun motor gücü hakkındaki temel yaklaşımları için bkz. David Mc Clelland, "Business Drive and National Achievement," *Social Change*, der. A. Etzioni ve E. Etzioni, New York, Basic Books, 1964; Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Socity*, New York, Free Press, 1958 ve E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Illinois, Dorsey Press, 1962.

oluşturmaktadır. Bu nedenle toplumların eninde sonunda ulaşacakları modernlik aşaması önceden bir uç nokta olarak konduğu için bu yaklaşım son derece teleolojik bir yaklaşımdır. Yani toplumsal değişmenin yönü önceden belirlenmiştir.[1]

Geleneksel toplumların belirleyici özellikleri arasında toplumsal rollerin genellikle doğumla belirlenmiş olması (*ascriptive roles*), değer sistemlerinin öteki dünyaya dönük olarak şekillenmesi, örgütsel düzeyde rasyonelleşme ve farklılaşmanın düzeyinin düşük olması ve girişimcik özelliklerinin gelişmemiş olması gibi özellikleri sayabiliriz. Geleneksel toplumlar modernleşme sürecine girdikleri andan itibaren bu temel özellikleri değişecek ve toplumsal değişme süreci esas olarak bu özelliklerin değişmesinin toplamından ibaret olacaktır.

Değişmenin esas ekseni daha çok değer sistemleri ve diğer bazı görüngül kategoriler yolu ile tanımlandığı zaman toplumsal değişmenin motoru olan unsurlar en genel anlamda değer sistemi, kültürel yapı, davranış normları düzeylerinde aranmakta ve bu düzeydeki dönüşümlerin sonucunda "modern" toplumun bizce en belirleyici özelliği olan sanayileşme ve ekonomik büyüme gerçekleşmektedir. Neden-sonuç ilişkisi bu şekilde kurulduktan sonra, azgelişmiş ülkelerde ekonomik gelişmenin gerçekleşebilmesinin ön şartları da bu ülkelerde McClelland ve Lerner'de olduğu gibi girişimcilik ruhunun ve başarı güdüsünün yaygınlaştırılmasına yönelik ortamların yaratılması olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, modern topluma ulaşmak için en temel araçlardan biri yenilikleri kavrayacak, içinde yaşadığı şartları değiştirmeye azimli insanların yetiştirilmesi veya azgelişmiş ülkelerde bu insanların yetişmesini engelleyen şartların (eğitim sistemi vb.)

---

[1] Anthony D. Smith, *The Concept of Social Change: A critique of the functionalist theory of social change*, London, Routledge and Kegan Paul, 1973. s. 67

ortadan kaldırılmasıdır. McClelland ve Lerner bu noktada psikolojik faktörlere önem verirken, Hagen ise daha çok toplumsallaşma sürecinin önemini vurgulamakta azgelişmiş ülkelerde hangi toplumsal grupların "müstakbel girişimci" üretmeğe uygun özellikler taşıdığını araştırmaktadır.

Modernleşme okuluna mensup sosyologların bu görüşleri, Kıray'ın da haklı olarak belirttiği gibi Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizm"[1] isimli eserinde ortaya koyduğu görüşlerin yeniden formüle edilmesinden başka bir şey değildir.[2] Ayrıca, ünlü iktisatçı Schumpeter'in ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesinde bireyin piyasa mekanizması içindeki rolü üzerine olan görüşlerinin izlerini de modernleşme okulunun bu yaklaşımlarında hayli etkisi olduğu görüyoruz. Girişimcilerin piyasa şartlarını değerlendirme, yeniliğe açık olma ve hızlı karar verme yeteneklerinin kapitalizmin gelişmesinde önemli rol oynadığını belirten ünlü iktisatçı, bir anlamda Weber'le birlikte modernleşme okulunun görüşlerini iktisadi gelişme bağlamında ilk dile getiren sosyal bilimci oluştur.[3] Fakat Kıray'ın belirttiği gibi, "bütün bu yaklaşımı kabul eden araştırıcılar, *değerler* gökten inmediğine ve *karşılıklı insan ilişkilerinin mahsulü olduğuna göre*, bu sanayileşmeye mâni ya da elverişli inanç ve değer sistemlerinin nasıl olup da ortaya çıktığını açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar."[4] Bütün bu yetersizliklerine rağmen modernleşme okulu 1960'ların sonuna kadar gelişme sosyolojisi literatüründe egemenliğini korumuştur.

---

[1] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm*, İstanbul, Hil yay, 1985. *passim*

[2] Mübeccel Kıray, "Toplum yapısındaki temel değişimlerin tarihsel perspektifi: Bugünkü ve yarınki Türk toplum yapısı," *Toplumbilim Yazıları*, Ankara, Gazi Üniversitesi yay, 1982. s. 117

[3] Joseph Schumpeter, The Theory of Economic Development, New York, OUP, 1969. s. 27-28

[4] Kıray, *Ibid.* (italikler orijinal metindeki gibidir. A.A.)

Girişimciliği kendi içinde daha ayrıntılı olarak sistematize etmeğe çalışan ve modernleşme okulu içinde ekonomik gelişme sorunlarını daha sistemetik olarak inceleyen sosyal bilimciler de vardır. Modern ekonomik yapı içinde girişimcinin üç belirleyici özelliğinin altını çizen Hoselitz bu özellikleri şöyle sıralamaktadır:[1]

1. Kapitalist özellikler: İşyeri açmak için gereken sermaye ve fonların sağlanması,

2. Yönetici özellikleri: Üretim faaliyetini çekip çevirecek, gerekli denetim ve koordinasyon faaliyetlerini sürdürmek için gereken becerilerin toplamı,

3. Girişimci özellikleri: Bir üretim biriminin kuruluşundan üretim safhasına geçinceye kadar gereken tüm yaratıcı, yeniliğe açık kararların verilmesi olarak tanımlamaktadır.[2]

Bu noktada konumuz açısından ilginç olan nokta modernleşme okuluna dahil olan sosyal bilimcilerin küçük sanayileri modern girişimcilerin yetiştirilmesi, serpilip gelişebilmesi için en ideal yuva olarak görülmüş olmasıdır. Ayata'nın da belirttiği gibi, ekonomik gelişme ve büyüme girişimcilerin yetiştirilmesi sonucunda ortaya çıkacaksa, küçük imalat sanayii bunun yaygınlaştırılmasında en temel rolü oynayacaktır.[3]

Modernleşme okulunun küçük sanayi konusundaki görüşlerinin girişimci üzerinde yoğunlaşmış olması ve bu görüşleri benimseyen uluslararası örgütlerin Üçüncü Dünya ülkelerine hangi tip küçük

---

[1]Ben F. Hoselitz, "Entrepreneurship and Economic Growth," *Sociological Aspects of Economic Growth*, New York, Free Press, 1960. s. 141

[2]*Ibid*

[3]Sencer Ayata, "Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi", (Ankara, Verso yayınlarından 1990 yılı içinde yayınlanacak). s. 8

girişimcilerin desteklenmesi gerektiği konusunda sürekli tavsiyelerde bulunması yine küçük sanayi literatüründe etkisini bugün dahi hissettiğimiz bir "sınıflandırma" saplantısının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ayata'nın "bürokratik yaklaşım" olarak nitelendirdiği bu sınıflandırma çabalarının esas amacı, Üçüncü Dünya ülkelerinde hangi tip küçük üretim faaliyetinin devlet desteği alması gerektiği konusunda net politikalar geliştirmektir.[1]

Bu çalışmanın ikinci bölümünde metodoloji ile ilgili sorunları tartışırken de açıklanacağı gibi üretilen mal ve hizmetlerin niteliği, işçi sayısı, pazarlama yöntemleri, üretim teknolojisinin türü gibi niteliksel ve niceliksel ölçütler kullanılarak yapılan bu sınıflandırmalarda analitik kategoriler yardımı ile küçük üretim olgusunun dinamiklerini ve değişme potansiyellerini açıklamak yerine sadece sayım ve sınıflandırma çabasıyla bilgi toplama yolu tercih edilmiştir. Özellikle 1960'lı yıllarda gelişmiş kapitalist ülkelerdeki (modern toplumlar !) küçük sanayiler de bu çalışmalarda referans noktası olarak alındığı için tüm sayımlarda küçük sanayi olarak kabul edilen firmalar arasında örneğin Japonya ile Peru arasında önemli büyüklük farkları ortaya çıkmaktadır. Her şeye rağmen, bürokratik yaklaşımın en çok etkilendiği eser olan ve Türkiye'de yapılan birkaç akademik çalışmayı da yönlendirmiş olan Staley ve Morse'un çalışmasından burada söz etmek gerekmektedir.

---

[1] *Ibid.*

BİR KÜÇÜK SANAYİ KLASİĞİ: STALEY VE MORSE'UN ESERİ

Staley ve Morse'un eserinde modernleşme okulunun üç temel kavramının birbiri ile ilintili olarak yanyana geldiğini görüyoruz. Bunlar Üçüncü Dünya ülkelerinde hızlı ekonomik büyüme, girişimcilik ve modernleşme kavramlarıdır. Bu kavramlar çerçevesinde küçük sanayi işletmeleri ekonomik büyümeye ve modernleşmeye katkıları açısından ele alınarak öncelikle ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi "fabrika tipi üretim yapan" işletmeler, ikincisi de "fabrika olmayan" işletmelerdir.

Staley ve Morse yaptıkları bu fonksiyonel ayrımın "gelişme amaçlı" olduğunu vurgulamakta ve sanayileşme sürecindeki ülkelerde hangi tip küçük sanayilerin gelişmeyi ve modernleşmeyi hızlandıracağı sorusundan yola çıktıklarını belirtmektedirler.[1] Gelişmeyi planlamak zorunda olanların bu fonksiyonel ayrımı göz önünde tutmaları gerektiğini belirten yazarlar, geleneksel ekonomiden modern ekonomiye geçiş sürecinde fabrika tipi üretim yapan ve 10 ile 99 kişi arasında işçi çalıştıran küçük sanayi işletmelerine önemli görevler düştüğünü belirtmektedirler.[2]

Modernleşme kuramının esas varsayımlarından biri olan ve "geleneksel" toplumların eninde sonunda "modern" toplumlara benzeyeceklerine dair telcolojik yaklaşım bu eserde kendisini çok sık olarak göstermektedir. ABD, Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerde küçük sanayinin büyük sanayi ile olan etkileşiminde

[1] Eugene Staley ve Richard Morse, *Modern Small Industry for Developing Countries*, New York, McGraw-Hill, 1965. s. 3
[2] *Ibid.*

tamamlayıcı rolünün sürekli olarak altını çizen Staley ve Morse, fabrika tipi üretim yapan modern küçük sanayi işletmelerinin 100'den fazla işçi büyük sanayi işletmeleri ile kurmuş olduğu yan sanayi ve fason ilişkilerinin ekonominin dinamizmini ve büyüme kapasitesini arturacağını belirtmekte ve bunun gelişmekte olan ülkeler için bir model oluşturacağını iddia etmektedirler.[1]

Üçüncü Dünya ülkelerinde fabrika olmayan işletmelere Staley ve Morse'un verdiği en iyi örnek, gelenceksel zenaat atölyeleridir. Kırsal alanda veya şehirlerde bulunan bu atölyelerde işyeri içinde işbölümü gelişmemiştir. İşyerinde daha çok işverenin kendisi bilfiil çalışır. Staley ve Morse'a göre, üretim ve kontrol işlevlerinin ayrışmamış olması bu işletmelerin en büyük zaaflarından birini oluşturmaktadır. Kullanılan üretim teknolojisi son derece ilkeldir ve genellikle organik enerji kullanılır. Dolayısıyla üretim kapasitesi de son derece sınırlıdır.

Fabrika tipi üretim yapan işletmelerde ise kullanılan ücretli işçi sayısında artışlar vardır. İşyeri sahibi aynı zamanda iyi bir kapitalist yönetici durumundadır. Yani Hoselitz'in yukarıda özetlediğimiz ve modern girişimciyi belirleyen üç temel unsur hayata geçmiştir. Dolayısıyla, bu işletmelerde üretim ve yönetim açısından farklılaşma ve işbölümü hayli gelişkindir. Yeni teknoloji kullanımı ve rekabet edebilme kapasitesi yaygınlaşmıştır. Artık küçük fabrika sahibi yenilik peşinde koşan, piyasa hareketlerini iyi değerlendiren, yeni pazarlama yöntemlerini uygulayan modern bir girişimcidir.

Fabrika tipi üretim yapamayan işletmelerinin, yukarıda özetlediğimiz özelliklere sahip olmamalarından dolayı, gelişme ve modernleşmeye yapacağı katkı son derece sınırlıdır. Bu nedenle,

---

[1] *Ibid.* s. 252

Üçüncü Dünya ülkelerinde zenaat atölyelerinin aynı şekilde varlıklarını sürdürmelerini savunmak gelişmeyi ve modernleşmeyi önleyen bir tavırdır. Staley ve Morse'un bu konudaki tercihi Üçüncü Dünya ülkelerindeki zenaat atölyelerinin ya fabrika tipi üretime geçmeleri ve böylece üretken birimler haline gelerek ekonomik gelişmeye katkıda bulunmaları veya yok olmalarıdır. "Modern küçük sanayi" kavramı ile yazarların anlatmak istedikleri küçük işletmelerin öncelikle çağdaş yöneticilik, pazarlama ve üretim tekniklerini kullanarak kelimenin tam anlamı ile "çağdaş kapitalist" işletmeler haline gelmeleridir. Modernleşme kuramının esas değişme eksenini oluşturan geleneksellikten modernliğe geçiş aşaması ancak bu şekilde gerçekleşecektir. Burada geleneksel zenaatkâr'ın amacı çağdaş pazarlama ve yöneticilik tekniklerini öğrenerek, tam anlamıyla "modern girişimci" haline gelmek olmalıdır.

Fabrika tipi üretim yapmayan işletmelerin üretkenlik, etkinlik kıstaslarına göre değerlendirilmesi sonucunda ulaşılan bu sonuçta istihdam yaratma sorununun çok fazla önem taşımadığı ortaya çıkmaktadır. Hatta Staley ve Morse'a göre geleneksel küçük sanayileri genelde istihdam sağladıkları için koruma altına almak ve devlet yardımından (krediler, sanayi siteleri vb.) faydalandırmak Üçüncü Dünya ülkeleri açısından çok pahalı bir politikadır. Geri tekniklerle çalışan bu işletmeleri sırf istihdam sağladıkları için korumak yerine, bu istihdamı başka şekillerde yaratacak kamu yatırımlarına yönelmek (yol yapımı, sulama projeleri, inşaat işleri vb.) toplumsal gelişme ve sanayileşme açısından daha anlamlı ve uzun vadede daha kârlı olacaktır.[1]

---

[1] *Ibid.* s. 276

Staley ve Morse bu önerilerini yaparken Gandi'nin özellikle Hindistan'da köy topluluklarını bir arada tutmak ve kentleşme hızını azaltmak amacıyla geliştirmiş olduğu "koruma ve değişmeyi önleme" boyutu ağır basan, teknolojik yenilenmeye karşı çıkarak motorlu tezgâha karşı daima el tezgâhını savunan yaklaşımını eleştirmektedirler. Üçüncü Dünya ülkelerinde esas olan meselenin istihdam yaratma değil ekonomik büyüme olduğunu belirten yazarlar, büyüyen bir ekonominin nasıl olsa istihdam yaratacağına inanmaktadırlar.[1] Bu bakımdan küçük sanayilerin devlet tarafından desteklenmesi konusunda Staley ve Morse'un temel tercihi ancak gelişme kapasitesi olan küçük sanayilere yardım etmektir. Bu yardımın biçimi belirleyen politikalar da değişmenin ana faktörü olarak gördükleri insan unsurundan yola çıkarak üretilmektedir. Bireysel girişimciliğin gelişmesi, işletme yönetimi ilgili konularda küçük sanayicilerin eğitilmesiyle kısa zamanda istenen sonuçlar alınacaktır. Devletin görevi bu işletmelerin rasyonelleşmesini sağlamak amacıyla danışma merkezleri kurmak ve münhasıran girişimcileri eğitmek olarak tanımlanmaktadır.[2] Böylece küçük sanayilerin gelişmekte olan ekonomi içindeki rekabetçi özellikleri güçlenecektir.

Bu bölümün giriş kısmında belirttiğimiz ve toplumsal değişmeyi bireylerin girişimciliğe yatkın değer sistemlerine sahip olup olmamaları ile ilintili olarak algılayan teorik yaklaşımların en iyi ifadesini Staley ve Morse'un eserinde görmekteyiz. Aynı şekilde modern anlamda girişimcinin yetişmesi veya bu yeni değer sistemlerine sahip kimselerin ortaya çıkması ile gelişme ve büyüme sorunlarının çözüleceği inancı bu çalışmanın küçük sanayiler hakkında sunduğu ekonomik ve sosyal öneriler paketinin esas eksenini oluşturmaktadır.

---

[1] *Ibid.* s. 278
[2] *Ibid.* s. 356-385

Staley ve Morse'un bu yaklaşımlarının altındaki temel mantık 1970'lere kadar iktisadi gelişme literatüründe ağırlığını hissettirmiş olan ve her şeye rağmen büyümeyi ve sanayileşmeyi öne çıkaran temel sorunsalla yakından ilgilidir. Üçüncü Dünya ülkelerinde büyüme oranlarının yüksek olduğu İkinci Dünya savaşı sonrası bolluk dönemin özelliklerini taşıyan bu indirgemeci yaklaşım, modernleşme kuramının temel varsayımı olan "Üçüncü Dünya ülkelerinde girişimcilerin yokluğu modernleşmeyi engelliyor" gibi bir teorik saptamadan hareketle, "önce girişimci yetişsin; gerisi nasıl olsa gelir" formülasyonuna ulaşmıştır. Ayrıca Staley ve Morse'un yaklaşımlarını değerlendirirken Ayata'nın da çok haklı olarak belirttiği gibi, "[Staley ve Morse'a göre,] başta kredi olmak üzere devlet desteği esas olarak yüksek teknoloji kullanan büyük şirketlere tahsis edilmelidir. Bunun aksi kaynak israfı demektir." şeklinde gizil bir varsayım ve genel politik tercih de eserde kendini sürekli olarak hissettirmektedir.[1]

Modernleşme okulunun yaklaşımlarında yaygın olarak kullanılan "geleneksel" ve "modern" kutuplaşması bu şekilde oluşturulduğu ve bütün ülkelerin toplumsal değişme süreçleri bu doğrultuda formüle edildiği zaman, küçük sanayi ile ilgili diğer çalışmalarda da kendisini hissettiren bir "düalist yaklaşım" her zaman varlığını hissettirmektedir. Bu noktada küçük sanayi ve küçük üretimin açıklanmasında egemen olan diğer düalist yaklaşımları ele alacağız.

---

[1] Ayata, *Ibid.* s. 14

3. KÜÇÜK SANAYİ OLGUSUNA DİĞER DÜALİST YAKLAŞIMLAR

Gelişme sosyolojisi literatüründe en önemli tipolojilerden biri genellikle "geleneksel" ve "modern" ayrımının egemen olduğu düalist yaklaşımlardır. Toplumsal değişme süreçlerinin incelendiği yaklaşımlarda genellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde sanayi üretimi içinde düalist yapılardan bahsedilmektedir.[1] Yukarıda Stalcy ve Morse'un yaklaşımlarını özetlerken de belirttiğimiz gibi, modernleşme okulunun sanayileşme olgusuna genel yaklaşımı içinde "geleneksel" olan yapıların ve üretim faaliyetlerinin zaman içinde tasfiye olacağı veya kendilerini dönüştürerek "modern" küçük fabrika halinde evrimleşecekleri öngörülmüştür. Bu sürecin hızla tamamlanması ve modern küçük sanayinin gelişmekte olan ülkelerde ekonomik gelişmeye katkı yapabilmesi için devletin üzerine düşen görevlerin ne olduğunu yukarıda sıraladık. Bu yaklaşıma göre, geleneksel yapılar modernleşme sürecinde bir nevi ayak bağı olarak kavramsallaştırılmakta ve sürekli olarak "geleneksel" ile "modern" yapıların birbirinin anti tezi olduğu teması işlenmektedir. Aralarında ikisinin de yararına işleyebilecek ilişkilerin kurulması imkansızdır. Bu çerçeve dahilinde modern olanın toplumda yaygınlaşması sonucunda, diğeri ortadan kalkarak günümüzde gelişmiş sanayi ülkelerinde varlığını gözlemlediğimiz durum ortaya çıkacaktır.

1950-1970 yılları arasında gelişme sosyolojisi literatüründe egemenliğini koruyan modernleşme yaklaşımı, 1970'lerin başından itibaren önemli sarsıntılar geçirdi. İkinci Dünya savaşı sonrasında

---

[1]Samuel N. Eisenstadt, *Modernization, Protest and Change*, New Jersey, Prentice Hall, 1965

Dünya ekonomisinin büyümesi ve Üçüncü Dünya ülkelerinin gerçekleştirdiği yüksek büyüme oranlarına rağmen, kırsal alanda toprak-insan ilişkilerinin değişmesi sonucu köyden kente olan göçler sonucunda şehirlerde gerçekleşen hızlı nüfus artışı ve ithal ikameci sanayileşme modellerinin uygulanmasına rağmen sanayileşme hızı ile işçileşme hızlarının birbirinden çok farklı olması sonucunda kentlerde işsizliğin artması farklı türden bazı ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu noktada "her şeye rağmen sanayileşme" tezini savunan ve bu doğrultuda Üçüncü Dünya ülkelerine öneriler sunan yaklaşımların artık eleştirel bir biçimde yeniden gözden geçirilmeleri gerektiği ortaya çıkıyordu.[1] Fakat yeniden gözden geçirme süreci benzer düalist saptantıları ilk anda yeniden, fakat olumlu olarak ortaya koydu. Artık yeni anahtar kavram "enformel sektör" kavramıydı.

YENİ BİR DÜALİZM: ENFORMEL SEKTÖR KAVRAMI

Modernleşme okulunun bu katı düalist yaklaşımına ilk eleştiri "enformel sektör" kavramının isim babası olan Hart tarafından yöneltilmiştir. Afrika'da Gana'nın başkenti Accra'da yaptığı saha araştırmasının verileri üzerine geliştirdiği yaklaşımında Hart, ilk olarak "formel" ve "enformel" kesimlerin ayrımını yapmaktadır.[2] Formel kesimde istihdamın sürekli, işçilerin örgütlü, çalışmanın rasyonelleşmiş ve ücretin önceden belirlenmiş olduğunun altını çizen

[1] 1960'lı yıllarda en temel referans kaynağı olarak birçok dile çevrilen ve sanayileşme ile ilgili tartışmayı belirleyen en önemli eser Rostow'un çalışmasıdır. Hem akademik çevrelerde, hem de bürokratlar arasında kabul gören bu eser, "her şeye rağmen sanayileşme" yaklaşımının kutsal kitabı olmayı 1970'li yıllara kadar sürdürdü. Bkz. W. W. Rostow, *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri-Komünist Olmayan bir Manifesto*, Ankara, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Yayını, 1966.

[2] Keith Hart, "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana," *Journal of Modern African Studies*, Vol. 11, No. 1, 1973. s. 60

Hart, Gana'da bu tür işlerin sayısının az ve dolayısıyla formel kesimin (büyük özel sektör fabrikaları ve kamu kuruluşları) çalışanların ancak yarısını istihdam edebildiğini belirtmektedir. Hart'ın diğer bir çalışmasında, 1957'de İngiliz koloni yönetiminin çekilmesinden sonra yönetime el koyan Ganalıların bağımsız devlet aygıtını oluşturabilmek amacıyla kamu kuruluşlarında istihdam ettikleri kitlelerin yardımıyla kentleşmeyi hızlandırdıkları belirtiliyor.[1] Kırsal alanda önemli bir tarımsal dönüşüm geçirmeyen ve kakao ihracatının esas gelir kaynağı olduğu bir ekonomik düzende devletin aracılığı ile oluşan bu ilk ivme şehirlerde nüfus patlaması ve pazarın genişlemesi ile sonuçlanmıştır. Böylece kamu sektörü dışındaki işlerde çalışmak zorunda olan nüfusun diğer yarısı, "enformel kesim" içinde iş aramak zorunda kalmaktadır. Küçük üretim faaliyetlerini de enformel kesim içinde yorumlayan Hart, Accra'nın nüfusundaki artışlar, yeni yolların yapılması ve kamu kesimin güçlenmesi sonucunda ortaya çıkan talebi karşılamak amacıyla ticaret, ulaşım ve küçük imalatın geliştiğini belirtmektedir.[2]

Formel ve enformel ayrımının diğer bir özelliği de Hart'a göre, formel kesimde çalışmanın çoğunlukla "ücretli olarak başkasının yanında çalışmak" *(wage employment)*, enformel kesimde çalışmanın da çoğunlukla "kendi hesabına çalışmak" *(self employment)* anlamına gelmesidir. Hart, enformel kesim içinde de ücretli çalışan çıraklar, düzensiz olarak istihdam edilen işçilerin bulunduğunu söylemesine rağmen enformel kesimin ağırlıklı olarak kendi hesabına çalışanlardan oluştuğunu belirtmektedir. Hart'a göre, enformel faaliyetlere ekonominin tüm sektörlerinde rastlanabilir. Tarım, imalat, ticaret ve servis sektörlerinin tümünde enformel faaliyetlere rastlanabilir. Böylece enformel faaliyetler, ekonominin tüm sektörlerini kapsayan bir nitelik

[1]Keith Hart, "Urbanization, the Post-Colonial State and Petty Commodity Production in Ghana," BSA Sociology of Development Group, Essex, 1975. s. 7
[2]*Ibid.* s. 9

kazanmakta ve kendi başına bir "enformel ekonomi" haline dönüşmektedir.

Enformel ekonomi içinde gelir, statü ve hayat tarzı açısından farklılaşmaların olduğunu belirten Hart, patronaj ilişkilerinin, aile bağlarının ve etnik düzeyde kemikleşen bağımlılık ilişkilerinin enformel ekonominin her hücresi içinde bir anlamda gelir dağılımını dengeleyici - yani bu kesimin az gelire sahip üyelerine hali vakti yerinde olanlarının daima arka çıkmasının sermaye birikimini yavaşlatıcı - etkisi üzerinde durmaktadır. Ayata haklı olarak, bu analizde enformel ekonomi içindeki gelir açısından var olan kutuplaşmaların ve sermaye birikimini hızlandıran eğilimlerin çok fazla dikkate alınmamasının ve paylaşmacı felsefenin sürekli gündeme getirilmesinin Hart'ın yaklaşımının en zayıf noktası olduğunu belirtmektedir.[1] Ayrıca Hart, enformel ekonomi içindeki işçi-işveren ilişkilerinin varlığını belirtmekle birlikte bu kesim içindeki farklılaşmaları da pek gündeme getirmemektedir.

Hart'ın özünde son derece düalist olan "formel ekonomi" ve "enformel ekonomi" ayrımı esas olarak bazı rollerin ve faaliyetlerin üzerinde yükselmektedir. Bu rollerin sınırlarının çizilmesinde sokak satıcılığı, küçük komisyonculuk, kendi hesabına şoförlük, bekçilik, taşaronluk, tamir bakım işlerde çalışan bireylerin hayat tarzlarının sanki "varoluşçu" bir üslupla ele alınmış olması formel ve enformel ekonomi kavramlarının açıklayıcılık gücünü azaltmaktadır.

Üçüncü Dünya ülkelerinde formel işlerde, örneğin büyük sanayi kuruluşlarında çalışanların ücretlerinin azlığı nedeniyle birden fazla işte çalıştıklarını belirten Hart günde sekiz saat fabrikada işçilik yapan bir

[1]Sencer Ayata, "Differentiation and Capital Accummulation: Case Studies of the Carpet and Metal Industries in Kayseri (Turkey), (Doktora Tezi, University of Kent at Canterbury, 1982) s. 25

kişinin geri kalan zaman dilimi içinde sokak satıcılığı gibi enformel ekonominin faaliyet alanına dahil işlerde çalıştığını belirtmektedir. Enformel faaliyetlerin Üçüncü Dünya ülkelerinde şehirlerde yaşayan ve düzenli işçilik yapan proleterya'ya düzenli formel işlere nazaran çok daha fazla gelir getirdiğini vurgulamaktadır.[1] Fakat bu yaklaşımda Hart'ın temel sorunu, tüm enformel faaliyetleri imalat, ticaret ve ulaşım gibi emek sürecini belirleyen özellikleri dikkate almadan sadece birey açısından incelemiş olmasıdır.

Bireyin davranışları, kendi hesabına çalışma, bireyin birden fazla işte çalışması yolu ile gelirini arttırması gibi çağdaş iktisadi düşünce literatürünün "homo economicus" kavramını çağrıştıran yaklaşımlar sürekli olarak Hart'ın çalışmasında varlığını satır aralarında hissetirir. Ayata'nın da belirttiği gibi, bireyin geliri tek başına alındığı zaman çok fazla açıklayıcı olmamaktadır. Bunun yerine Üçüncü Dünya şehirlerinde hâne halkının toplam gelirine formel işlerle birlikte enformel gelir kaynaklarının yaptığı katkıyı incelemek çok daha anlamlı olabilirdi. Ayata, bir tek kişinin birden fazla iş yapmasının sonuçlarını incelemek yerine; babanın fabrikada formel olarak düzenli işçilik yaptığı, eşin gündeliğe evlerde temizliğe gittiği, kız çocuğun evde tüccara parça başı çalışarak dantel ördüğü ve erkek çocuğun da küçük sanayide çıraklık yaptığı bir ailenin toplam gelirinde enformel faaliyetlerin oranı ve böylece bu ailenin yaşam stratejilerini belirlenmesinde enformel faaliyetlerin öneminin anlaşılmasının daha aydınlatıcı olabileceğini belirtmektedir.[2]

Aynı şekilde Breman da "enformel sektör" kavramının son derece karmaşık olarak tanımlandığını belirterek, "formal sektör

[1] Hart, "Informal Income Opportunities..." s. 73
[2] Ayata, *Ibid.* s. 27

dışında kalan her türlü istihdam biçiminin, ekonomik faaliyetin ve bazen de ikisinin toplamının da enformel sektör kavramı içinde katılmasının totolojik tanımlara yol açtığını" belirtmektedir.[1] Hindistan'da Güney Gujarat bölgesinde yapmış olduğu saha araştırmasında Breman, enformel sektör kavramının üretim tarzından bağımsız olarak tanımlandığı durumlarda formel sektör içinde de "enformel çalışma biçimlerine" rastlanabileceğini veya sadece işyeri sahibinin çalıştığı tek kişilik firmaların (örneğin, sarraf veya tekel bayii) da enformel sektör içinde değil, formel sektör içinde yorumlanması gerektiğini belirtiyor. Dolayısıyla formel ve enformel ayrımının bazı mesleklere ve ekonomik faaliyet biçimlerine bağlı olarak ortaya sürülmesinin anlamı olmadığını, aksine bu ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkışına neden olan ve belli mesleklerin ancak bu şekilde varolmasına yol açan muhtevanın anlaşılmasının önemli olduğunu vurguluyor.[2]

Sağlam gözlemlere dayalı olarak oluşturulan ve analitik kategoriler yerine Üçüncü Dünya şehirlerinde bireyin davranışsal/varoluşsal özelliklerini çıkış noktası olarak alan Hart'ın yaklaşımı, Üçüncü Dünya ülkelerinde ayakkabı boyacılarının, sokak satıcılarının ve pazarcı esnafının içinde olduğu ekonomik yapının özünde gizli işsizlik yarattığını ve tasfiye edilmesi gerektiğini savunan modernleşme teorisyenlerine karşı açılmış bir savaş niteliğini taşımaktadır. Hart'ın modeli son derece düalist ayrımlar üzerinde yükselmesine rağmen, bu ikili yapı içinde modernleşme okulunun yazarlarının belirttiği gibi uzun vadede birinin diğerini tasfiye etmesi

[1] Jan Breman, "A Dualistic Labour System? A Critique of the 'Informal Sector' Concept," *Economic and Political Weekly*, November 27, 1976. s. 1871

[2] Jan Breman, "Labour Relations in the 'Formal' and 'Informal' Sectors: Report of a Case Study in South Gujarat, India-Part I," *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 4, No. 3, April 1977. s. 180

gibi bir teleolojik yaklaşım mevcut değildir. Aksine Hart, formel ve enformel ekonomi arasındaki ilişkileri bireylerin hareketliliği bazında ele alarak aradaki etkileşimi vurgulamaktadır. Bunun yanısıra enformel kesimi canlı, sürekli gelişen ve dinamik bir sektör olarak yorumlayan Hart bu açıdan da modernleşme okulunun tam zıddı bir noktada durmaktadır. Bu açıdan Hart'ın modelindeki tutarsızlıkların ortaya serilmesi kadar gelişme literatüründe 1970'lere kadar egemenliğini sürdüren hakim akademik ve bürokratik yaklaşımların eleştirisinin yapıldığının belirtilmesi de bizce önemlidir.

Şimdi bu noktada Uluslararası İş Örgütü (ILO) ve Dünya Bankasının 1970'lerden itibaren geliştirmiş olduğu ve modernleşme okulunun görüşlerinin dışına çıkan yeni popülist yaklaşımları ele alacağız.

KENYA RAPORU: ILO VE DÜNYA BANKASININ YENİ YAKLAŞIMI

1970'li yılların başında Üçüncü Dünya şehirlerindeki küçük üreticileri gelişme sosyolojisinin gündemine getiren en önemli olaylardan birisi ILO'nun Kenya'da yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarının yayınlanması olmuştur. Kısaca "Kenya Raporu" olarak bilinen bu döküman hem akademik dünyada küçük imalat sanayii, küçük üreticilik, enformel faaliyetler, Üçüncü Dünya şehirlerinde yaşam stratejileri ve fakirlik konularında saha araştırmasına dönük ilginin uyanmasına sebep olmuş, hem de özünde yeni bir "bürokratik" yaklaşımın unsurlarını taşıdığı için hükümet yetkilileri, planlamacılar ve diğer uluslarası örgütlerdeki karar mercileri açısından yeni kalkınma stratejilerin geliştirilmesi için emsal teşkil etmiştir.

1972 yılında yayınlanan Kenya Raporunda, Afrika şehirlerinde nüfusun en azından üçte birinin yaşamını "[gereken başlangıç sermayesi düşük olduğu için] kolaylıkla girilebilen, yerli ve yerel kaynakların kullanıldığı, işletmelerde aile mülkiyetinin egemenliğini koruduğu, küçük çaplı, emek yoğun teknoloji kullanan, [çalışanların teknik] becerilerini resmi eğitim kurumlarının dışında kazandıkları, [her hangi bir biçimde] güdümlü olmayan ve rekabet gücü yüksek işletmeleri" içeren ekonomik faaliyetlerden kazandıkları ortaya çıkmıştır.[1] Rapora göre, bu tür ekonomik faaliyetlerin önceden zannedildiği gibi "durağan" olmadıkları gibi, aksine son derece aktif ve gelişme potansiyeline sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Kenya Raporu bu tip faaliyetleri kapsayan sektöre de - Hart'tan ödünç alınan düalist terminoloji aynen kullanarak - "enformel sektör" adını vermiştir.[2] Raporda bu tip faaliyetlerin büyüme kapasitesine sahip olduğu ve özellikle istihdam yarattığı vurgulanarak, Üçüncü Dünya ülkelerindeki hükümetlerin o yıllara kadar yaptığı gibi enformel sektörü başıboş bırakmak yerine, artık aktif olarak desteklemelerinin zamanının geldiği belirtilmiştir. Üçüncü Dünya ülkelerindeki yöneticiler artık enformel sektöre kaynak tahsis etmeli ve formel sektör ile aralarındaki bağı sağlamlaştırmak amacıyla tedbirler almalıdır.[3]

Kitching'in de belirttiği gibi, Kenya Raporundan sonra ILO artık kalkınma stratejilerinde "istihdam sağlamaya yönelik" bir tavır geliştirmektedir. ILO'nun Kenya dışında, Kolombiya, İran ve Filipinler'de yapılan araştırmaların ortak noktası şudur: tarımda toprak-

---

[1]ILO, *Employment, Incomes and Equality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*, Geneva, ILO, 1972. s. 6'dan Hubert Schmitz, "Growth Constraints on Small-scale Manufacturing in Developing Countries: A Critical Review," *World Development*, Vol. 10, No. 6. s.429

[2]*Ibid.* s. 430

[3]*Ibid.*

insan ilişkilerinin değişmesi nedeniyle köyden kente göçün çok hızlı olarak gerçekleştiği bu ülkelerde şehirlere göç edenler ya kamu işyerlerinde veya küçük sanayi işletmelerinde iş bulabilmektedirler. Sermaye yoğun sanayi işletmeleri de kuruluş mantığına uygun olarak emek üretkenliğinin yüksek olduğu işletmelerdir ve dolayısıyla istenen istihdamı yaratamamışlardır. ILO bu nedenle, bu ülkelerde enformel sektörün parçası olarak görülen küçük üretim faaliyetinin desteklenmesini ve gerçekleşebilecek teknolojik yenilenme durumunda ise emek yoğun teknolojilerin tercih edilmesi gerektiğini tavsiye etmiştir.[1] Bu ülkelerde formel sektörü oluşturan sermaye yoğun işletmeleri de inceleyen ILO, bu işletmelerin her türlü devlet yardımı ile ithal ikameci sanayileşme modeline uygun olarak kurulduğunu, fakat sonuç olarak üretilen malların pahalıya geldiğini ve üretimin sürdürülmesi için de ham madde açısından dışa bağımlılığın devam ettiğini belirtmişlerdir.[2]

Kısacası tüm ILO önerilerinin altında uygun teknoloji ile çalışan, etkin, rekabete açık ve bu ülkelerde istihdamı arttıracak emek yoğun teknolojilerin egemen olduğu bir üretim dünyası vardır. Üçüncü Dünya şehirlerindeki yeni kentleşmiş kitlelere iş yaratmak amacıyla da küçük sanayi işletmelerinin desteklenmesinin özel bir yeri vardır. Formel sektördeki emek yoğun büyük işletmeler ve enformel sektörün içinde mütalaa edilen küçük işletmeler ILO'nun Üçüncü Dünya şehirleri için çizmiş olduğu yeni çerçevenin ayrılmaz parçasıdır.

Yukarıda kısaca özetlediğimiz ve düalist nitelikleri ağır basan bu yaklaşım aslında bir politik manifesto niteliği taşımaktadır. Her şeyden önce ILO gibi çok ciddi bir uluslarası örgüt tarafından "resmi görüş"

---

[1]Gavin Kitching, *Development and Underdevelopment in Historical Perspective: Populism, Nationalism and Industrialization*, London, Methuen, 1982. s.74
[2]*Ibid.* s. 75

olarak dile getirilmesi ve 1970'lere kadar Üçüncü Dünya ülkelerinde girişimci yetiştirerek sanayileşme sorunun çözülceğine inanan ve enformel faaliyetleri tasfiyeye muhtaç geri unsurlar olarak algılayan modernleşme okulu yandaşlarının görüşlerinden ciddi bir kopuşu temsil etmektedir. Ayrıca, 1970'li yıllara kadar formel kesim içinde istihdam edilmemiş olanların işsiz veya gizli işsiz olarak algılandığı teorik çerçevenin de yeniden gözden geçirilmesine sebep olan bu yeni yaklaşım, Üçüncü Dünya ülkelerinde emek piyasalarının yapısı hakkında yeni görüşlerin ve araştırmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bu yaklaşımın diğer önemli bir katkısı da iktisadi gelişme literatürüne yeni açılımlar getirmiş olmasıdır. Özellikle içinde Dünya Bankası uzmanlarının egemen olduğu bir grup iktisatçı, artık Üçüncü Dünya ülkelerinde her ne pahasına olursa olsun sanayileşme yaklaşımı yerine sağlıklı ve eşitlikçi bir gelir dağılımı ve istihdam yapısı içinde kalkınma stratejilerinin üretilmesi amacıyla yeni yaklaşımlar geliştirmişlerdir.[1] İktisadi gelişme ideolojileri açısından bu yeni yaklaşımların irdelenmesi konumuz dışındadır, fakat bu yaklaşımların ortaya çıkışının 1968-1971 yılları arasında Üçüncü Dünya ülkelerinin sanayileşme ve gelişme performanslarında ilk tıkanmaların yaşandığı, kentleşmenin ciddi bir sorun olarak ortaya çıktığı ve büyüme hızlarının düştüğü bir döneme rastlamasının da tesadüf olmadığı kanısındayız.[2] Kitching'in "populist ideolojinin ağır bastığı bir yaklaşım" olarak yorumladığı bu yeni görüş, 1970'li yılların gündemini belirlemiş ve hâlâ da belirlemektedir.

---

[1]Bunlara en iyi örnek olarak bkz. Chenery, Hollis et al, *Redistribution with Growth*, London, Oxford University Press, 1974

[2]Bu yaklaşımın ilk eleştirileri için bkz. Colin Leys, *Underdevelopment in Kenya: The Political Economy of Neo-Colonialism*, 1964-1971, London, Heinemann, 1975.

ILO'nun görüşlerinde 1970'lerin başında gerçekleşen bu değişiklikleri özetledikten sonra Üçüncü Dünya ülkelerinde gelişmeye yönelik programların hazırlanmasında ve projelerin finansmanında önemli rolü olan Dünya Bankasının küçük sanayi ve enformel sektör hakkındaki görüşlerini anlatmamız gerekmektedir. Dünya Bankasının resmi görüşlerini içeren ve 1978 yılında yayınlanan bir doküman Üçüncü Dünya ülkelerinde küçük sanayilerin Dünya Bankası tarafından nasıl görüldüğünü anlatması açısından hayli ilginçtir:

> "Dünya bankasının gelişmekte olan ülkelerde küçük çaplı işletmeleri desteklemesinin temel mantığı şudur: küçük çaplı işletmeler istihdam yaratmakta ve şehirlerde yaşayan yoksulların gelirlerini artırmakta önemli bir rol oynarlar, ayrıca geçmiş yıllarda bu konuda [görülen] ihmalin ve [uygulanmış olan] yanlı politikaların düzeltilmesi amacıyla küçük çaplı işletmelere aynen büyük firmalara olduğu gibi, eşit şans tanınması gerekmektedir."[1]

Yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi, Dünya Bankası da kısa zamanda ILO'nun görüşlerini benimsemiş ve daha da önemlisi Üçüncü Dünya ülkelerine dönük "somut" istihdam yaratıcı politikaların geliştirilmesi amacıyla hazırlıklara girişmiştir. Aynı raporda, küçük çaplı işletmelerin "genellikle yatırılan her birim sermaye açısından büyük işletmelere göre daha fazla iş yarattıkları için küçük çaplı işletmelerin geliştirilmesinin yoksulluğa karşı mücadelede önemli rolü olduğu" belirtiliyor.[2] Ayrıca, Dünya Bankası gelişmekte olan ülkelerdeki kuruluşlara ve küçük çaplı sanayilerin geliştirilmesi için

---

[1] World Bank, *Employment and Development of Small Enterprises: Sector Policy Paper*, Washington, World Bank, February 1978. s. 9

[2] *Ibid.* s. 11

hazırlanan projelere yapılacak yardımın ve verilecek borcun sınırlarını da çizmiştir. Buna göre, "bu projeler yolu ile yaratılacak her iş için gereken ortalama sermaye maliyeti düşük olmalıdır ki bu proje sonucunda faaliyete geçecek işletmeler ülkenin işsizlik sorunun ortadan kalkması yolunda bir katkı yapabilsin."[1]

Dünya Bankası küçük çaplı işletmelerde ücretlerin düşük olduğunu, fakat bu işletmelerin sermayeyi de çok pahalıya sağladıklarını, banka kredilerinden faydalanamadıklarını, aracıların yüksek vade farkı tahakkuk ettirdiklerini ve çalışma müsaadelerinin alınmasında zorluk çektiklerini belirtmektedir. Bütün bu olumsuz faktörler küçük çaplı işletmelerin az vergi ödemeleri olgusunu mazur göstermektedir. [2] Dünya Bankası küçük çaplı işletmelerin büyük sanayi kuruluşları ile yan sanayi ve fason ilişkileri kurmalarını ve ara mallar üretmelerini Japonya deneyimine referans vererek tavsiye etmektedir. Bu eğilimin geliştirilmesi sonucunda "doğallıkla küçük çaplı işletmeler büyük sanayi kuruluşları ile rekabet etmek yerine onları tamamlayıcı bir işlev yükleneceklerdir."[3] Dünya Bankasının gelişmekte olan ülkelerde desteklediği projelerin bir kısmı da bu ülkelerde endüstrileşme sürecininin belirli bölgelerde yoğunlaşmasını engelleyecek ve dolayısıyla bölgelerarası eşitsizliği azaltacak projelerdir. Özellikle Afrika ülkelerinde bu tip projelerin desteklendiğini ve sanayileşmenin nimetlerinin bu projeler yardımıyla ülkelerde eşit bir biçimde dağıtılmasının tavsiye edildiğini görüyoruz.[4] Kuşkusuz bu tavsiyeler ülkelerin gelişme aşamasındaki konumuna ve mali olanaklarının genişliğine göre değişmektedir.

---

[1] *Ibid.* s. 9
[2] *Ibid.* s. 21
[3] *Ibid.* s. 59
[4] John M. Page, "Small Enterprises in African Development: A Survey," *World Bank Staff Working Paper No. 363*, Washinton, October 1979. s. 1

ILO VE DÜNYA BANKASI'NIN GÖRÜŞLERİNİN TÜRKİYE'DEKİ SANAYİ POLİTİKALARINA YANSIMASI

İlk bakışta konumuz ile yakından alakalı olmasa da Türkiye'de uluslarası örgütler tarafından desteklenen ve 1970'den sonra kurulan bazı örgütlerin kuruluş amaçlarını sıralamak, yukarıda açıkladığımız görüşlerin Türkiye'de ne anlamda kabul gördüğünü anlamak açısından yararlı olacaktır.

Ülkemizde uluslararası örgütlerin desteği ile kurulmuş küçük sanayi geliştirme amaçlı birçok örgüt vardır. Örneğin, Birleşmiş Milletlerin yan örgütlerinden biri olan UNIDO'nun desteği ile İstanbul Ticaret Odasına bağlı olarak 1970 yılında kurulan "Yan Sanayi Tanıtma Bürosu" büyük sanayi kuruluşları ile küçük sanayi kuruluşları arasında mal ve hizmet akımını sağlamak ve fason ilişkilerini güçlendirmek amacıyla kurulmuştur. Fakat bu büronun etkinliğinin yurt sathına yaygınlaştırılması mümkün olmamıştır. Aynı yıl Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNIDO) yardımı ile kurulan Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi (KÜSGEM) de küçük sanayiyi geliştirmek amacıyla kurulan ve esas hedefi sanayi siteleri inşa etmek, teknik danışmanlık hizmetleri vermek ve standartlaşma sağlamak olan bir kuruluştur. Gaziantep'te bu örgüt tarafından yaptırılan sanayi sitesinde sadece aşağıdaki özelliklere sahip küçük sanayi işletmelerinin yer alması teşvik edilmiştir:

a. Dışarıdan alınacak malların yerine konulacak mal üretmesi,
b. Dışsatım gizilgücü olması,
c. Yan Sanayi yolu ile öbür sanayilere kaynak olması,

d. Bölgesinden sağlanması olanaklı olan ham maddeye dayalı mal üretmesi.[1]

Yukardaki şartlar dikkatle incelendiği zaman ilk iki şartın daha çok modernleşme yaklaşımını benimseyenleri tatmin edeceğini, üçüncü ve dördüncü maddelerin ise "yerellik" boyutunu hayli vurgulayan ILO'nun yeni yaklaşımına yakın olduğunu görüyoruz. Daha sonra 1980 yılında UNIDO ve Dünya Bankası ile yapılan görüşmeler sonunda Türkiye'de uygulanan destek programı daha da geliştirilmiş ve Küçük Sanayi Geliştirme Teşkilatı (KÜSGET) kurulmuştur. Bütün ülkeyi kapsayacak şekilde planlanan bu teşkilat içinde KÜSGEM eritilerek, "Gaziantep Bölgesel Geliştirme Merkezi" haline dönüştürülmüş ve Ankara'da dökümcülük, Kastamonu'da ağaç işleri ve Isparta'da da dokuma konularında uzmanlaşacak bölge merkezlerinin kurulması planlanmıştır.[2] Proje tamamlandığında toplam 14 bölge merkezi kurulmuş olacaktır. Bu programın amacı şöyle özetlenmektedir.

1. İstihdam yaratılması,
2. Sermaye ve mesleki beceriterin hareketlendirilmesi,
3. Geri kalmış bölgelerin kalkındırılması,
4. Gelir yaratılmasına, özellikle ihracat gelirlerine katkıda bulunmaktır.[3]

---

[1]Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi Gaziantep Pilot Projesi*, s. 15'den Tenay Koparal, *Türkiye'nin Kalkınmasında Küçük Sanayiin Önemi ve Katkısı*, Ankara, Ankara İkt. ve Tic İlimler Akademisi Yayını, 1977. s. 203

[2]World Bank, *Turkey: Prospect for Small-Medium Scale Industry Development and Employment Generation*, Report No. 2913, Washington, March 14, 1980. Vol. II, s.39'dan Sezgin Tüzün, Planlı Dönemde Endüstriyel Küçük Üretim Politikası ve Eskişehir Endüstriyel Küçük Üretim Birimlerinin Yapısı Üzerine Bir İnceleme, (Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1981) s. 119

[3]*Ibid.* s. 120

1980 yılında projelendirilen bu programda ILO ve Dünya Bankasının değişien görüşlerini daha net olarak izlemek mümkündür. Dikkat edilirse birinci sıraya istihdam yaratma ilkesi yerleşmiştir. Üçüncü ve dördüncü maddeler sanayinin yurt çapına dağıtılmasını teşvik eden ve gelir dağılımının bu sayede düzeltilmesini amaçlayan ilkelerdir. Ayrıca Tüzün'ün de belirttiği gibi bütün Kalkınma Planların Sanayi Sitelerinin yapılması konusu küçük üretim politikasını ana konuları içinde yer almaktadır.[1] Bu çalışmalardan görebildiğimiz kadarı ile ülkemizde uluslararası örgütler tarafından desteklenen küçük sanayi geliştirme projeleri 1970'li yıllardan itibaren uygulanmaya konulmuştur. Bu projelerin ilk dönemlerinde amaçlanan hedeflerin ne ölçüde gerçekleştiğini bilemiyoruz, fakat bir yandan Kalkınma Planlarında sanayi siteleri kurulmasına özel önem verilmesi, diğer yandan da ikili anlaşmalarla oluşturulan bazı özel projelerle KÜSGET gibi kuruluşların ortaya çıkması ülkemizde ILO ve Dünya Bankasının görüşlerinin "daha fazla sanayi sitesi inşa etmek" olarak anlaşıldığını göstermektedir. Bu anlayışın çeşitli düzeylerde ortaya çıkardığı sonuçlara da kısaca değinelim.

Türkiye'de şehirlerin dışında sanayi siteleri inşa edilmesi her şeyden önce geleneksel şehir dokusunun olduğu gibi muhafaza edilmesiyle imalat faaliyetinin şehir dışındaki sanayi merkezlerinde toplulaşmasına yaramaktadır. Bu gelenekse! şehir dokusunun korunması ve daha önceki yüzyıllarda şehrin merkezinde yer alan üretim faaliyetinin dışarı taşınması açısından son derece sağlıklı bir süreçtir. Fakat bu süreç, bir yandan Türkiye gibi Üçüncü Dünya ülkelerinde en dinamik sektör olan inşaat sektörünün gelişmesine katkı

---

[1] *Ibid.* s. 122 Ayrıca bkz. DPT, *V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu: Esnaf, Sanatkar*, Küçük Sanayi, Ankara, DPT yay., 1983. s.

yaparken, diğer yandan da kentlerin çevresinde bulunan arsaların belediyelerin mücavir alanlarının içine sokulması sonucunda bu arsaların kısa zamanda değer kazanmasını sağlayarak, bazı kesimlerin daha hızlı olarak sermaye birikimine gitmesine yaramaktadır. Sanayi sitelerinin inşası süreci sonucunda merkezi otorite açısından önemli olan ve yeni kentleşmiş nüfusa istihdam sağlayan inşaat sektörü bir yandan gelişmekte ve küçük imalat faaliyeti toplulaşarak rasyonelleşmekte, diğer yandan da yerel yönetimlerin aldığı kararlar üzerinde etkili olabilen inşaat kesimi ile arsa spekülatörleri açısından da yeni sanayi sitelerinin inşa edilmesi her zaman yeni spekülatif rantların yaratılmasının ön şartını oluşturmaktadır.

ILO ve Dünya Bankasının görüşlerini ve bu görüşlerin Türkiye'deki yansımalarını özetledikten sonra, sıra bu görüşlerin konumuz açısından ne anlamda önemli olduğunu açıklamaya gelmiştir. Dikkat edilirse ILO'nun Kenya Raporunda ve Üçüncü Dünya ülkeleri hakkında hazırlanmış diğer raporlarında ortaya koymuş olduğu görüşlerin akademik içerikli bir araştırma projesi hazırlamak açısından sunduğu olanaklar sınırlıdır. Bu sorunu çözme veya enformel sektör kavramını işlevselleştirme yolunda atılan adımların da çok başarılı olduğu söylenemez. ILO ve Dünya Bankasının tek tek Üçüncü Dünya ülkelerine vermiş olduğu reçeteler dışındaki genel tespitlerine baktığımız zaman akademik çalışma açısından yararlı analitik kategorilere ve tanımlara pek rastlamıyoruz. Örneğin, Souza ve Tokman'ın Latin Amerika ülkelerinde enformel sektörün dağılımının karşılaştırmalı olarak belirlenmesi amacıyla ortaya koyduğu tanımda, "enformel sektörün şehirlerde evlerde çalışanlardan, düzensiz işçilerden, kendi hesabına çalışanlardan ve işveren, mavi yakalı işçi,

beyaz yakalı işçi ve aile işçisi olarak bilfiil çalışanların toplamının dört kişiyi geçmediği işletmelerden oluştuğunu" belirtmektedir.[1]

Şimdi bu tanıma göre, işveren dışında üç işçinin çalıştığı küçük dokuma işyerini enformel sektöre dahil etmek gerekmektedir. Veya ülkemizde neredeyse her köşe başında bulunan ve ithal malı fotokopi makineleri ile fotokopi çekenleri de ithal teknoloji kullanıyor diye formel sektör kapsamına mı almak gerekecektir? Dolayısıyla yukarıda Hart'ın yaklaşımı için ileri sürülen eleştirilerin çoğu ILO'nun görüşleri için de geçerlidir. Son derece kısıtlı bir formel sektör tanımı dışında kalan bütün ekonomik faaliyetler enformel sektör içine dahil edilmiştir ve bu kuramsal görüşleri başlangıç noktası olarak alıp bir araştırma projesi geliştirmek hayli zordur.

Bizce ILO'nun teorik yaklaşımının ilk zayıf noktası düalist bir toplum yapısını tekrar gündeme getirmiş olmasıdır. İkinci zayıf nokta ise Ayata'nın da belirttiği gibi 1950-1970 yılları arasında yaşanan sanayileşme sürecinin sonunda ortaya çıkan enformel faaliyetleri sadece kendi içinde ele alması ve bütünsel bir analizden kaçınmasıdır.

> "...günümüzün birçok Üçüncü Dünya kentinde nüfusun neredeyse yarısının geçim kaynağı haline gelen enformel etkinlikler olgusu aynı döneme rastlayan sermaye yoğun sanayileşme ve genel anlamda kapitalizmin gelişmesine paralel, ilintili ve hatta iç içe geçmiş olgulardır. Kenya Raporu'nun en temel kuramsal sorunu bu ilintiyi görmek istercesine enformel kesimin tarihi kökenlerini, somut ekonomik yapı

---

[1] Paulo R. Souza ve Victor E. Tokman, The informal urban sector in Latin America," *International Labour Review*, Vol. 114, No. 3, November-December 1976, s. 356

içindeki konumunu ve sektörün bundan sonra oynayacağı rolü başka dinamikleri hesaba katmaksızın yalnızca kendi içinde ele almasıdır."[1]

Ayata'nın haklı olarak belirttiği gibi, ILO ve Dünya Bankasının yaklaşımlarında formel ve enformel sektörleri aynı genel ekonomik dokunun parçaları olarak görmeye yatkın bir eğilim yoktur. Formel ve enformel sektörler bu kuruluşlar için ayrı ayrı inceleme konusu olarak vardır. Bütünlük meselesi sadece son derece işlevsel olarak formel ve enformel sektörler arasında yan sanayi ilişkilerinin kurulması konusunda gündeme gelmektedir. Halbuki bugün Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğunda enformel sektörün parçası olarak kabul edilebilecek birçok işyeri formel sektör tarafından üretilen ham maddeleri kullanarak üretim yapmaktadır. Ayrıca kullanılan basit teknolojiler düzeyinde bile olsa üretim araçlarının çoğu büyük sanayi işletmelerinde üretilmektedir. Bu nedenle enformel sektörü bir ülkenin genel toplumsal ve ekonomik yapısı içinde varolan diğer kesimlerle birlikte ele almak gerekmektedir Bu bakımdan şimdi, Üçüncü Dünya ülkelerinin son otuz yıl içinde yaşadığı sanayileşme süreci içinde patlarcasına gelişen enformel faaliyetleri, "Bağımlılık Okulu" olarak tanımlanan yaklaşımlar çerçevesinde formel sektörle ilintili olarak ele alacağız.

---

[1]Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, Yurt yayınları, 1987. s. 16

4. BAĞIMLILIK OKULU'NUN KÜÇÜK SANAYİ VE ENFORMEL FAALİYETLERE YAKLAŞIMI

Üçüncü Dünya ülkelerinde enformel kesimin genel toplumsal ve ekonomik düzen içindeki konumunu formal kesim ile etkileşim içinde ele alan yaklaşımlar 1970'li yılların başında Latin Amerika ile ilgili olarak gündeme gelmiştir. Öncelikle ECLA[1] üyesi iktisatçılar tarafından geliştirilen ve daha sonra Andre Gunder Frank'ın Anglo-Sakson dünyasında yaygınlaştırdığı bu yaklaşımın temel meselesi, Üçüncü Dünya ülkelerinde ortaya çıkan uydu kapitalizmi ile gelişmiş merkez ülkeleri arasında yüzyıllar boyunca oluşan ve kemikleşmiş olan bağımlılık ilişkilerinin anlaşılmasıdır. İstila ve kolonizasyon döneminden itibaren Latin Amerika ülkelerinin dünya ekonomisine katılma süreci bu ülkelerde bağımlılığın ilk tohumlarını atmış ve bu ülkeleri ham madde ihracatı yolu ile ticari kapitalizmin yörüngesine sokmuştur. Bu sömürge ilişkilerinin gelişmesi sonucunda "çevreleşen" Latin Amerika ülkelerinde her bakımdan merkez ülkelere bağlı yeni bir yapı ve bu yapıyı sürdürmeyi amaç olarak gören yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır.

Bu sınıfın sanayileşme sürecinde oluşturduğu yapı tekelci özellikleri ağır basan ve yabancı sermayenin egemenliği üzerinde yükselen bir ekonomik yapıdır. Bu ekonomik yapı içinde 1950'den sonra "bağımlı kapitalist gelişme" gerçekleşmiştir.[2] Dolayısıyla bu

---

[1] Uzun ismi "Economic Commision for Latin America" olan bu grubun üyeleri arasında Furtado, Cardoso ve Dos Santos gibi sosyal bilimcileri sayabiliriz. Bunlar eserlerini çoğunlukla İspanyolca ve Portekizce kaleme almışlardır. A. G. Frank ise İngilizce yazdığı için görüşleri Anglo-Sakson dünyasında çok hızla tanınmıştır.

[2] F.H. Cardoso, "Dependency and Development in Latin America," *Introduction to the Sociology of Developing Societies*," der. Hamza Alavi ve Teodor Shanin, London, Macmillan, 1982. s. 118

ülkelerde tekelci yapı içinde varlığını sürdüren ve çağdaş sermaye-yoğun teknolojiye göre kurulmuş olan bu firmaların en önemli amacı işçi ücretlerinin en düşük düzeyde tutmaktır. Ancak bu sayede ucuza mal edilen ürünler dünya piyasasında rekabet imkanına sahip olacaktır.

Bağımlılık Okulunun görüşlerini en özlü olarak dile getiren Cardoso, bu noktada çevre ülkelerde tekelci özellikleri ağır basan "modern" sektör ile bunu dışında kalan ekonomik sektörler arasındaki ilişkilerin sürekli olarak sömürülen bir tür "iç koloni" ilişkisine benzediğini belirterek şu değerlendirmeyi yapıyor:

> "Yapısal olan 'yeni düalizm' aynı bütün içinde ortaya çıkmış bir çeşit içsel farklılaşmaya tekabül etmektedir. Kapitalist genişleme sonucu ortaya çıkan ve muhakkak surette [bu kapitalist genişleme sürecinde] bazı işlevler yüklenen bu ikili yapı, modern sektör içinde ücretlerin düşük tutulmasına ve siyasal baskıların azaltılmasına yaramaktadır. Çünkü modern sektöre dahil olanların sosyal ve ekonomik durumu diğerlerine göre daha iyi durumdadır."[1]

Latin Amerika bağımlılık okulunun küçük işletmelere ve enformel faaliyetlere bakışını belirleyen temel görüş şudur: Üçüncü Dünya ülkelerinde kapitalizmin merkez ülkelere bağımlı olarak gelişmesi yerel anlamda ulusal çıkarları koruyan bir sanayi burjuvasının ve sanayi yapısının gelişmesini köstekleмiştir. Kurulan büyük işletmelerin tekelci yapıları ve merkez ülkelerle kurdukları eşitsiz değişim ilkesine göre belirlenen ekonomik ilişkiler nedeniyle bu sanayi kuruluşları Latin Amerika ülkelerindeki şehirlerde arzu edilen istihdam

[1] *Ibid.* s. 119

yaratıcı sanayi yapısını kuramamışlardır. Bu alanın dışında oluşan ve bunun yerine yaygınlaşan ve bazen de patlarcasına gelişen enformel faaliyetlerin egemenliğini koruduğu yeni bir ekonomik yaşam alanı ortaya çıkmıştır.

Cardoso'nun yukarıdaki alıntıda belirttiği gibi, bu yeni yapısal düalizm içinde büyük fabrikalarda çalışan işçiler, en azından iş bulabildikleri için, bir anlamda imtiyazlı bir toplumsal tabaka oluşturmaktadırlar. Modern fabrikaların kapısında binlerce insanın iş aradığı bir ortamda da bu fabrikalarda işçi ücretlerini aşağı çekmek kolaylıkla mümkün olabilmektedir.

MARJİNALİST BAKIŞ AÇISI: OBREGÓN'UN GÖRÜŞLERİ

Cardoso'nun öncülleri ile analize başlayan ve Dünya ekonomisinde Latin Amerika ülkelerinin konumunu benzer biçimde algılayan Obregón da Cardoso'nun yaklaşımını daha da uç noktalara götürmüştür. Obregón'a göre, dışa bağımlı tekelci sermayenin Latin Amerika ülkelerinde oluşturmuş olduğu hegemonyacı üretim yapısı sosyo ekonomik yapı içinde bir "marjinal kutup" yaratmıştır. Bu marjinal kutup içinde enformel faaliyetlerde çalışarak hayatını sürdüren kesim bulunmakta ve "marjinalleşmiş" emek gücünü oluşturmaktadır. Modern teknoloji ile çalışan tekelci kesim bu ülkelerde istihdam yaratmaktadır, fakat yeni kentlileşmiş işsiz kitlelerin sayısına oranla yaratılan istihdam çok cılız kalmaktadır. Dolayısıyla işsiz kalan kitleler açısından müracaat edilecek son nokta tüm toplum üzerinde egemenliğini kurmuş olan tekelci işletmeler dışında kalan ekonomik faaliyetlerdir.

Bu ekonomik faaliyetleri de Obregón ikiye ayırmaktadır. Bunlardan birincisi rekabetçi düzeyi temsil eden tekstil, gıda ve konfeksiyon gibi sanayi dallarıdır. Fakat hegemonyacı yapıdaki büyük şirketler bu kesimin büyümesini ve gelişmesini engellemişlerdir. İkinci grup ise büyüme kapasitesi hiç olmayan ticari kredi ve devlet desteklerinden hiç yararlanamayan ve geri teknoloji ile üretim yapan küçük zenaatkarların bulunduğu sektördür. Fakat bu zenaatkarlar kapitalizm öncesi dönemin kalıntısı değildir. Latin Amerika ülkelerinin yaşadığı talan ve sömürgeleştirme dönemi içinde zaten onlar yok olmuştur. Obregón'un bahsettiği rekabetçi kesim ile zenaatkarların bulunduğu kesim kapitalist ilişkilerin belli tekelci biçimde gelişmesinin ürünüdür.

Ayrıca, tekelci kesime ait büyük fabrikalar Latin Amerika ülkelerinde göreli olarak varlıklı kesime hitap eden malları ürettiklerinden dolayı enformel kesim ile aralarında bir pazar ayrışması da söz konusudur.[1] Marjinalleşmiş emek gücünü istihdam eden enformel kesim de bu ülkelerde geniş halk kitlelerinin ihtiyacı olan, ucuz, kalitesiz malları geri teknoloji ile üretir. Gelişmiş teknoloji ile çalışan tekelci firmaların ihtiyacı olan emek gücünün de nitelikli ve farklı olduğunu belirten Obregón, marjinalleşmiş emek gücünü oluşturan kitlelerin Cardoso'nun iddia ettiği gibi toplumsal yapı üzerinde hegemonya oluşturmuş olan büyük fabrikalarda bile iş bulmaktan aciz olduklarını belirtir. [2] Bu durumda marjinalleşmiş kitlelerin küçük işletmelerde yoğunlaşarak istihdam olanakları aramalarını da son derece doğal karşılamak gerekmektedir.

---

[1] Anibal Quijano Obregôn, The marginal pole of the economy and marginalized labour force," *Economy and Society*, Vol. 3, No. 4, November 1974. s. 407

[2] *Ibid.* s. 419

Obregón'un yaklaşımı çok çeşitli yönleri ile eleştirilebilir. Örneğin, tekelci firmaların yüksek emek verimliliğine sahip modern teknoloji ile çalıştıklarını belirten Obregón, emek gücünün marjinal kesimini oluşturanların bu firmalarda çalışacak işçilerin yerini alamayacaklarını belirtiyor. Obregón, bu noktada emek sürecinde teknolojik düzey ve emek verimliliği artışı ile önceden işçilerin sahip oldukları becerilerin yok olması *(de-skilling)* arasındaki tersine işleyen ilişkiyi görmezden geliyor. Çağdaş sanayi sosyolojisinin klasik başvuru kitaplarından birini yazan Braverman'a göre, üretim sürecinde bilimsel/teknolojik devrimin uygulanmasının en önemli sonucu işçilerin teknik becerilerini kaybetmeleri ve modernleşen üretim araçları üzerinde hiçbir denetimlerinin kalmamış olmasıdır.[1] Bu bakımdan Obregón'un iddia ettiği gibi Latin Amerika ülkelerinde eğer otomasyona geçilmiş ve mavi yakalı işçinin makine üzerinde teknik becerisini kullanmasını gerektirecek ortam ortadan kalkmışsa, yani bütün işlem sadece makineyi çalıştıran düğmeye basmaktan ibaretse, o halde işsiz ve herhangi bir teknik beceriye sahip olmayan marjinal kitlelerin işyerinde verilecek kısa bir eğitim devresinden sonra rahatlıkla bu fabrikalarda çalışacaklarını düşünebiliriz. Obregón'un yorumunda dikkati çeken ikinci nokta da marjinal faaliyetlerin tekelci/hegemonyacı kapitalizm tarafından yaratılmış olmasına rağmen uzun vadede bu iki kesim arasındaki ilişkilerin nasıl şekilleneceğine dair hiçbir ipucu verilmemesidir. Bu bakımdan Obregón'un ortaya koymuş olduğu model son derece durağan bir modeldir.

Bütün bu eleştirilere rağmen, bu noktada Obregón, Cardoso ve tüm Bağımlılık Okulu yazarlarının yaklaşımlarının küçük üretim ile ilgili tartışmalara yapıkları önemli katkıları vurgulamak gerekiyor.

---

[1] Harry Braverman, *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in Twentieth Century*, New York, Monthly Review, 1974. s. 427

Bağımlılık Okulu yaklaşımının küçük sanayi ile ilgili çalışmalarda ortaya koyduğu iki yeni özgün görüş vardır. Bunlardan birincisi, global anlamda bağımlılık *(dependency)* kavramından hareket eden sosyal bilimciler için küçük çaplı işletmeler, düzensiz çalışan kitleler, kendi hesabına çalışanlar, devlet koruması altında olmayan ücretli işçiler, marjinalleşmiş emek gücü, evlerde çalışanlar gibi değişik biçimlerde tanımlanan ve bizim de genel olarak enformel sektör olarak adlandırdığımız bu kesimi bağımlı kapitalist gelişmeninin yaratmış olduğu yeni bir olgu olarak görmektedirler. Yani bağımlı kapitalist ilişkilerin gelişmesi ile enformel sektör arasında bir sebep-sonuç ilişkisi vardır. Bu bölümün başında görüşlerini özetlediğimiz Modernleşme Okulunun ve ILO'nun yaklaşımlarından farklı olarak ilk olarak Bağımlılık Okulu tarafından ortaya konan bu görüş - özünde "düalist" özellikleri ağır basan bir görüş olsa bile ! - modern-geleneksel veya formel-informel kesimleri birbirinden ayrı olarak değil; aynı organik bütünün parçası olarak gördükleri ve modern/formel kesimin geleneksel/informel kesimi bağımlı kapitalist ilişkilerin içinde yaratmış olduğunu savundukları için yeni ve özgün bir yaklaşımdır.

5. ÇEŞİTLENMİŞ ENFORMEL KESİM: BSA GRUBUNUN "İKİ KESİMLİ MODEL" ARAYIŞI

British Sociological Association'un (BSA) gelişme sorunlarını inceleyen çalışma grubu çevresinde toplanmış sosyal bilimcilerden (Scott, Moser, Bromley, Gerry) oluşan grubun küçük sanayi ile ilgili tartışmaya getirdikleri iki katkıdan söz etmek gerekiyor. Bunlardan birincisi enformel faaliyetlerin tek düze olarak algılanmaması gerektiğini ve enformel kesimin de kendi içinde istihdam biçimleri

açısından farklılaşmış ve çeşitlenmiş olduğunu dile getirilmesidir.[1] İkincisi ise çeşitlenme bağlamında "kapitalist üretim" ile "kapitalist olmayan küçük meta üretimi" arasındaki eşitsiz ilişkilerin gündeme getirilmesidir.

Bu yaklaşımın temel tartışmaya getirdiği temel katkılardan birincisinin Üçüncü Dünya ülkelerinde "çevre kapitalizmi" olarak tanımlanan toplumsal yapı içinde varolan enformel faaliyetlerin çeşitlenmenin ve farklılaşmanın vurgulanması olduğunu belirtmiştik. Enformalist yaklaşımın fikir babası olan Hart'ın kendi hesabına çalışma *(self employment)* ve ücretli işçilik *(wage employment)* olarak kurmuş olduğu düalist sınıflandırma yerine, iki uç noktası olan "düzenli ücretli işçilik" ile "gerçekten kendine çalışma" arasında bir tür geçişlilik ve derecelendirme oluşturmaya çalışan bu yaklaşım, düzenli ücretli işçilik dışında kalan tüm kategorileri genel olarak **"düzensiz işler"** *(casual work)* başlığı altında toplamaktadır.[2] Kendi içinde dört ayrı ideal tip şeklinde oluşturulmuş ara formlara ayrılan düzensiz işler kategorisi Üçüncü Dünya ülkelerinde varolan enformel faaliyetlerin özünü belirlemektedir. "Düzensiz" sıfatı burada bir ekonomik faaliyetin herhangi bir toplumsal güvence ve süreklilik boyutu taşımadığını ve böylece sürekli dalgalanmaya/altüst olmaya eğilimli olduğunu simgelemektedir. Enformel kesim içindeki farklılaşmaya ve çeşitlenmeye istihdam türleri açısından yaklaşan Bromley ve Gerry'nin düzensiz işler başlığı altında topladıkları geçiş formlarının şöyle sıralamaktadırlar:[3]

---

[1] Ray Bromley ve Chris Gerry, "Who are the casual poor?", *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der. Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 6

[2] *Ibid.* s. 5

[3] *Ibid* s. 5-7

1. **Kısa dönemli işçilik**: Yasalarda tam zamanlı işçilikten pek farklı olmayan kısa dönemli işçilik, işverenin sosyal sigorta vb. gibi merkezi otoritenin koymuş olduğu diğer mükellefiyetlerden kaçınması için en ideal kategoridir. Belli bir işi yapmak veya önceden konuşulmuş bir zaman dilimi içinde bir işi tamamlamak amacıyla sözlü anlaşma ile oluşturulan bu çalışma biçiminde ham madde ve işin yapılması için gereken aletler işveren tarafından verilmektedir. İşçiler işverene ait yerlerde çalışırlar. Bu çalışma biçimi daha çok inşaat sanayiinde kullanılmaktadır. Örneğin, inşaatın sıva işinin götürü olarak bir ustaya verilmesi bu cins istihdam kategorisi içine girmektedir. Zaten Gerry ile LeBrun'un bu konuda yayınladıkları ilk makalede, Dakar'daki inşaat sektöründeki taşaronların durumu bu çalışma biçimine örnek olarak verilmektedir.[1]

2. **Gizli ücretli işçilik**: Bu çalışma biçiminde küçük üreticinin bir firmaya - o firma tarafından doğrudan istihdam edilmeden! - tabi hale gelmesidir. Küçük üretici genellikle kendi evinde parça başı esasına göre ücret veya komisyon alarak çalışmakta ve ham madde, tezgâhlar ve eğer gerekli ise kredi kendisini istihdam eden firma tarafından temin edilmektedir. İstatistiklerde "işsiz" olarak gözüken veya fason çalışanlar içinde yorumlanan bu tip küçük üreticilerin enformel kesim içinde hayli yaygın olduklarını, imalat sektörü dışında, örneğin ticaret sektöründe bu tip faaliyetlerin yoğun olduğu belirtiliyor. Örneğin, kapı kapı gezerek ansiklopedi pazarlayan ve sattığı her ansiklopediden komisyon alan bir kimse bu gruba dahil edilebilir.

3. **Bağımlı küçük üretici**: Bu kategoridcki küçük üreticiler de kendi işyerleri dışındaki bir firmaya bağımlı olarak çalışırlar. Ham

[1]Olivier LeBrun ve Chris Gerry, "Petty Producers and Capitalism" *Review of African Political Economy*, No. 3, May-October 1975. s. 28

madde veya işletme sermayesi boyutunda olan bu bağımlılık ilişkisinde önceden verilmiş borç, ham madde fiyatı üzerine yüklenmiş vade farkı, rant, kira gibi piyasa mekanizmalarının devreye girmesi sonucunda küçük üretici kazancının önemli bir kısmını tüccara veya bir firmaya kaptırır. Ham madde aldığı tüccara sürekli olarak borçlanan küçük zenaatkar veya başkasının taksisinde çalışan bir taksi şöförü bu gruba dahil edilebilir.

4. **Gerçekten kendine çalışanlar**: Doğrudan bir bağımlılık ve tabi olma ilişkisi içinde değillerdir. İmalatta kullandıkları girdileri piyasadan satın alırlar, ne üreteceklerine ve nasıl üreteceklerine kendileri karar verirler, ürettikleri malın satışında da bağımsız davranırlar. Sadece en genel anlamda enflasyon gibi kapitalist piyasa ekonomisinin değişkenlerinden etkilenirler.

Oluşturulan bu ara formların en belirleyici özelliği imalat faaliyeti ile ticaret ve hizmet sektörü arasında kesin bir ayırımın yapılmamış olmasıdır. Bizce bu ara formların en temel sorunu, küçük işletmelerin içinde bulunduğu enformel faaliyetler dünyası ile son derece dar ve monolitik olarak tanımlanmış tekelci/kapitalist kesim arasındaki ilişkilerin - küçük işletmelerin biçim ve içerik özellikleri hiç dikkate alınmadan! - sadece kesimler arasındaki değişim boyutunun vurgulanarak belirlenmesidir. BSA grubunun küçük üretim kesimini kapitalist üretimin dışında, fakat kapitalist üretime tabi olarak tanımlamış olması meta üreticisi olup işveren konumunda olan küçük sanayici ile onun yanında çalışan ücretli işçi bazen de bu işletmeyi bağımlı hale getiren diğer unsurlarla birlikte aynı bütün içinde görülmektedir. Örneğin, kısa dönemli işçilik kategorisini dikkatli bir biçimde düşündüğümüz zaman Türkiye'deki inşaat sektöründe faaliyet gösteren iş gruplarının birkaç kişiden oluştuğunu, her grubun başında

bir ustabaşının bulunduğunu biliyoruz. İnşaat sahibi ile esas pazarlığı yapan veya "işi götürü alan" bu ustanın yanında çalışan işçiler de vardır. Götürü alınmış olan sıva işinde işçiler gündelik usulüne göre ücret alırlar. Dolayısıyla müteahhitten işi alan usta "işveren" statüsündedir. İnşaat sektörünün sadece yaz aylarında çalıştığını düşündüğümüz zaman usta ve işçi kısa dönemli çalışma ilişkisi içindedirler. İkisinin de sosyal güvencesi yoktur. Ama üretim süreci içinde ikisinin de konumları farklıdır. Dolayısıyla Bromley ve Gerry'nin yukarıda özetlediğimiz ve belli bir devamlılık içinde sıralamış oldukları istihdam kategorilerinin üretim sürecindeki kutuplaşmaları açıklaması bakımından çok fazla kapsayıcı olduğunu söyleyemeyiz.

Üst düzeyde belirlenmiş olan ve Üçüncü Dünya ülkelerinin Dünya ekonomisine eklemlenme biçimleri ekseninde oluşan işbölümü ve global anlamda bağımlılık ilişkilerinden kalkınarak sosyolojik analize girişen BSA grubunun üzerinde durduğu diğer bir mesele de enformel faaliyetlerin aynı zamanda Üçüncü Dünya ülkelerinde tekelci kapitalist yapının sürdürülmesinde önemli işlevleri olmasıdır. Bu işlevleri birkaç ayrı başlık altında toplayabiliriz.

ÜÇÜNCÜ DÜNYA ÜLKELERİNDE KÜÇÜK ÜRETİCİLERİN KAPİTALİZMİN GELİŞMESİNİ DESTEKLEMESİ: FONKSİYONALİST YAKLAŞIM

BSA grubundan çeşitli sosyal bilimcilerin belirttiklerine göre, Üçüncü Dünya ülkelerinde küçük üretim kesimi bir anlamda formel sektörün daha kârlı işlemesini sağlamaya yönelik bir biçimde şekillenmiştir. Bu bakımdan çevre ülkelerde uluslararası planda

bağımlılık ilişkilerinin belli bir biçimde evrilmesi sonucunda ortaya çıkmış olan "kapitalist üretim" ile "küçük meta üretimi" arasında kurulan ilişkiler de birçok bakımdan tabi olma *(subordination)* boyutu içerirler.[1] Üçüncü Dünya ülkelerinde 1950'den bu yana yaşanan sanayileşme sürecinin dışa bağımlı/tekelci özelliklerini öne çıkaran bu yaklaşımın esas meselesi, küçük üreticilerin üretim girdilerinin sağlanması açısından büyük sanayi işletmelerine tabi olduğunun vurgulamasıdır. Ayata'nın "işlevselci bakış açısı" olarak yorumladığı bu görüşe göre, formel kesimi oluşturan büyük ve organize sanayi işyerlerinin Üçüncü Dünya ülkelerinde kârlı bir biçimde varlıklarını sürdürebilmelerinin en önemli ön şartlarından biri enformel kesime dahil olan küçük üretim faaliyetlerinden eşitsiz değişimi yolu ile yapılan artı değer transferleridir.[2] Kapitalist kesimin üretmiş olduğu malları (ham madde, teknoloji, enerji) yüksek fiyatlarla küçük üretim sektörüne satması, bunun karşılığında da küçük üretim kesiminde üretilen mal ve hizmetleri değerinin altında satın alması nedeniyle bu eşitsiz değişim ilişkisi ortaya çıkmaktadır.[3] Küçük üreticilerin kapitalist kesimden satın aldıkları mal ve hizmetler dolayısıyla sömürülmelerine "geri bağlantılar", aynı şekilde kendi üretmiş oldukları malları eşitsiz değişim sonucunda kapitalist kesime kaptırmalarına ve bu şekilde gerçekleşen artı değer transferine de "ileri bağlantılar" denilmektedir. Şimdi sırası ile geri ve ileri bağlantıları inceleyeceğiz.

---

[1] Burada "dependency" ile "subordination" kelimeleri arasındaki nüans farkını vurgulamak amacıyla özellikle "bağımlılık" ve "tabi olmak" terimlerini kullanıyorum.

[2] Sencer Ayata, "Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi", (Ankara, Verso yayınlarından 1990 yılı içinde yayınlanacak). s. 22

[3] Caroline Moser, "The Informal Sector or Petty Commodity Production: Autonomy and Dependence in Urban Development," Development Planning Unit, Working Paper No. 3, University College, London, 1977. s. 51

GERİ BAĞLANTILAR VE HAM MADDE KONUSUNDAKİ BAĞIMLILIK

BSA grubuna dahil sosyal bilimciler tarafından "geri bağlantılar" olarak isimlendirilen bu eşitsiz ilişkide, küçük üreticilerin büyük sermaye tarafından kurulan fabrikaların doğal müşterisi olması nedeniyle ham madde fiyatlarına yapılan zamlar yolu ile küçük üreticilerden tekelci sermayeye doğru artı değer transferi yapılmaktadır. Ham madde açısından küçük üreticilerin büyük sanayiye bağımlı durumda olması ilk olarak Gerry tarafından Senegal'de yapılan saha araştırmasında gündeme getirilmiştir.[1] Gerry'nin araştırmasına göre Dakar'daki dokumacıların tümü yurt dışından ithal edilen iplik ham maddesini kullanmak zorundadır. Senegal'de iplik fabrikası olmadığı için ithalat yolu ile elde edilen ham maddenin dağıtımını yapan büyük firmalar küçük üreticileri bağımlı hale getirmektedir. Ayrıca Gerry derinlemesine incelediği dört alt-sektörde (mobilyacılar, deri eşya yapımcıları, terziler, oto tamircileri) değişen oranlarda ham madde bağımlılığını tespit etmiştir. Bu ham maddelerin genellikle ithalat yolu ile sağlanması açısından çok uluslu sermayenin kontrol ettiği bir bağımlılık sürecini vurguluyor:

> "Böylece, ham madde teminindeki geri bağlantılar açısından küçük üreticilerle yabancı ve yerel firmalar veya hükümet denetimindeki sanayi ve ticaret bütünü arasındaki ilişkinin bağımlılık olduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak, bir azgelişmiş ekonomi içinde küçük

---

[1]Chris Gerry, "Small-scale Manufacturing and Repairs in Dakar: A Survey of Market Relations within the Urban Economy," *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der. Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 232-236

> üretimin bağımsız gelişme ve büyüme potansiyelinin çok zayıf olduğunu görüyoruz. Çünkü böyle bir gelişme hemen olmasa bile doğrudan olarak çok güçlü ve çoktan beri yerleşik konumda olan ve çoğunlukla yabancı sermaye tarafından kontrol edilen kapitalist firmalarla rekabete girişecektir. "[1]

Daha sonra Gerry, Senegal gibi Üçüncü Dünya ülkelerinde kurulmuş olan büyük sanayi işletmelerinin tek tip üretim mantığı dahilinde kurulmuş olduğunu ve bunun da sermaye yoğun işletmeler olduğunu vurguluyor. Bu işletmelerin özellikle yabancı çıkarlarına ve ayrıca toplum içindeki oranı çok sınırlı olan yerli grupların çıkarlarına hizmet ettiğini belirten Gerry, sorunun ancak global analizlerle ortaya konulabileceğini ve bu bakımdan küçük sanayilerin sahip oldukları dinamizmin kendi başına bir anlamı olmadığını gelişmenin önünün tıkanmış olmasının uluslarası bağımlılık ilişkileri ile belirlendiğini vurguluyor.[2]

Gerry'nin analizinde küçük üreticilerin ham madde açısından büyük sanayi ve ticaret sermayesine bağımlı olması ile, gelişme ve büyümenin engellenmesi arasındaki ilişki tam olarak ortaya çıkmamaktadır. Bir alt-sektördeki firmaların tümü ham madde açısından büyük sanayiye bağımlı olabilirler, fakat sadece bu nedenden dolayı bu alt-sektörde sermaye birikiminin gerçekleşemeyeceği iddiası ise en azından Ayata'nın çalışmalarında ortaya konan ilişkiler ışığında yeterince inandırıcı gelmiyor. Gerry'nin çalışmasında küçük üreticilerin ham madde edinme yöntemleri çok fazla ayrıntılı olarak anlatılmadığı için bu büyük firmaların küçük üreticilere ham

---

[illegible] s. 236

maddeleri doğrudan mı yoksa tüccar sermayesi vasıtasıyla mı pazarladıkları hakkında pek bir bilgimiz yoktur. Eğer Accra'daki küçük üreticiler Ayata'nın incelediği Kayseri'deki halı üretiminde olduğu gibi, ham madde üreticisi olan ip sanayiine imalatçı veye tüccar kanalı ile tabi oluyorlar ise bu durumda esas tartışılması gereken nokta, üretimi yönlendiren imalatçının küçük üreticilerle olan ilişkisinin niteliğidir. Kayseri'de Halı üretimindeki kapitalist ev sanayii örneğinde olduğu gibi, küçük üreticilerle büyük sanayi arasındaki geri bağlantılar doğrudan değildir. Arada, üretimi her anlamda örgütleyen imalatçılar vardır.[1] Dolayısıyla tüccar sermayesi üretime de el atarak, yani küçük üreticilere ham madde sağlayarak üretimi örgütlemektedir. Burada tüccar giderek artan oranda imalatçı/kapitalist özelliklerini üstlenmiştir. BSA grubu küçük üretim kesimi içindeki farklılaşmaları dikkate almış olmasına rağmen, ekonomik dokunun en küçük hücresi olan işyeri/firma bazında küçük üretim kesimi ile kapitalist kesim arasındaki ilişkilerin nasıl belirlendiğini açıklamaktan aciz kalmaktadır. BSA grubunun görüşlerini eleştiren Ayata da haklı olarak, BSA grubunun sosyolojik araştırmanın analiz düzeylerini birbirine karıştırmış olduğunu, kesimler düzeyinde mevcut olan ve ancak o düzeyde anlamlı olabilecek tabi olma ilişkisinin BSA grubu tarafından aynı şekilde bireyler ve firmalar arasındaki ilişkilere taşınmış olduğunu belirtmektedir.[2]

Küçük üretici ile görünüşte tüccar rolünü üstlenen ve ham madde temini yolu ile bağımlı hale getirmiş olduğu küçük üreticinin çalışmasından sonra ortaya çıkan ürüne el koyan imalatçıların karşılıklı

---

[1]Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, Yurt yayınları, 1987. s. 32

[2]Sencer Ayata, "Differentiation and Capital Accummulation: Case Studies of the Carpet and Metal Industries in Kayseri (Turkey), (Doktora Tezi, University of Kent at Canterbury, 1982) s. 314

konumu değişik Üçüncü Dünya ülkelerinde yapılan araştırmalarda da gündeme gelmiştir. Nitekim, Schmitz'in Brezilya'da Fortaleza kentindeki hamak üreticileri ile Americana kentindeki küçük dokumacılar üzerinde yaptığı araştırmalarda hamak yapımında kullanılan pamuk ipi ile küçük dokumacıların kullandığı sentetik iplik de aynı şekilde büyük sanayi işletmeleri tarafından üretilmektedir.[1] Ham maddenin büyük sanayi kuruluşları tarafından üretiliyor olması, ilk anda otomatik olarak, tabi olma ilişkisinin doğmasını gerektirmez. Ancak ham madde ticareti ile uğraşan tüccar, hamak üreticisinin bağımsızlığını ortadan kaldırıp onu fason çalışan bir küçük üretici konumuna indirgediği zaman tabi olma ilişkisinin ham madde sağlanması yolu ile ortaya çıkmakta olduğunu, fakat bu süreçte esas belirleyici olan meselenin küçük üreticinin işletme sermayesi açısından güçsüzlüğü olduğunu yinelemek gerekiyor.

İLERİ BAĞLANTILAR VE FASON ÇALIŞMA

Küçük üreticilerin kapitalist kesime ileri bağlantılar yolu ile bağlanması konusunda BSA grubunun en yaygın olarak referans verdiği ilişki fason ilişkisidir. Buna göre küçük üreticiler kapitalist kesimin ihtiyacı olan malları fason çalışarak üretmekte ve bu durum da bir yandan onların tabi olma konumunu güçlendirip sermaye birikimine gitmelerini engellerken, diğer yandan da kapitalist kesime sağlanmış olan ucuz girdiler sayesinde bu kesimin güçlenmesinde küçük üreticilerin işlevsel bir rolü olduğu belirtilmektedir. Üçüncü Dünya ülkelerinde işgücünün büyük bir kısmını oluşturduğu iddia edilen ve bireylerin çalışma şartlarındaki güvencesiz, devlet denetiminin dışında

[1] Hubert Schmitz, *Manufacturing in the Backyard: Case Studies on Accumulation and Employment in Small-scale Brazilian Industry*, London, Francis Pinter Publishers, 1982. s. 123-143

olma durumunu "düzensiz işler" kavramı ile açıklayan Bromley ve Gerry, küçük işletmelerin büyük firmalara fason çalışmasının yarattığı bağımlılık ilişkilerini de aynı analojiyi kurarak açıklamaya çalışmaktadır.[1] Bu benzetmede bireyin istihdam koşullarını açıklamak amacıyla oluşturulan düzensiz iş kavramı, fason çalışan bir firmayı çevreleyen koşulların irdelenmesinde zayıf kalmaktadır. Fason ilişkisi içinde ve onunla birlikte üretim teknolojisi, işyeri mülkiyeti, işyeri ile ilgili kararları alabilmek konusundaki özerklik ve ücretli işçi istihdamı koşullarına göre somut durumu incelenmesi gereken firmanın fason ilişkisi sonucunda nasıl bağımlı hale geldiği anlaşılamamaktadır. Böylece, geri bağlantılar konusunda olduğu gibi ileri bağlantılarda da analiz düzeyleri sürekli olarak birbirine karışmaktadır.

BSA grubunun genel yaklaşımı içinde daha ayrıntılı kategoriler yardımıyla fason ilişkisine yaklaşan Scott, Peru'nun başkenti Lima'da imalat sektöründe yapmış olduğu araştırmada, küçük üreticilerin içinde yaşadığı ve her türlü devlet denetiminden uzak, ücretsiz aile emeği kullanımının yaygın olduğu ucuz emek cenneti sayesinde fason ilişkilerinin daha da güçlendiğini ortaya koyuyor.[2] Fason çalışma ile küçük zenaatkarın tasfiye olma süreci arasında paralellikler kuran Scott, kendi hesabına çalışan ve ücretli işçilik olarak tanımlanan konumları çalışma biçimleriyle değil bu çalışma biçimlerinin ortaya çıkarmış olduğu "üretim formları" ve "firma tipleri" bağlamında çözümlemeye çalışıyor. [3] İşyerinin hukuki ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan, fakat üretim sürecine ilişkin kararları alma özerkliğinden mahrum olan bağımlı küçük üreticilerle evlerinde çalışan

[1]Ray Bromley ve Chris Gerry, *Ibid.* s. 8
[2]Alison McEwen Scott, "Who are the self-employed?", *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der. Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 114
[3]*Ibid.* s. 107

ve kapitalist ev sanayiinin parçası olarak kabul edilebilecek gizli işçilerin hem büyük firmaların aracısı olan imalatçı tüccara hem de orta çaplı üretici firmalara bağımlı olarak fason çalıştıklarını anlatıyor.[1] Böylece yukarıda geri bağlantıları incelerken de belirttiğimiz gibi, büyük kapitalist firmalarla küçük üreticilerin arasında ya aynı alt sektörde üretim yapan orta çaplı imalatçı veya komisyon esasına göre çalışan aracı kesimlerin bulunduğu göstermeye çalışıyor. Küçük sanayi literatüründe fason bağlantıları ile büyük kapitalist firmaların kendilerine ucuz girdi temin etmeleri ve böylece yeni makina ve bina yatırımından tasarruf ederek daha hızlı olarak sermaye birikimine gidebilmeleri konusu modernleşme okulundan beri gelişme sosyolojisi literatüründe çok işlenmiş bir konudur. Hatta bu bölümün başında da belirttiğimiz gibi, küçük sanayinin en temel işlevi bu tür yan sanayi ve tali müteahhitlik hizmetlerine girerek Japonya örneğinde olduğu gibi tamamlayıcılık işlevi yüklenmesi ve büyümeye katkıda bulunmasıdır.

Bu noktaya kadar incelediğimiz moderleşme okulu, enformel sektör kavramı doğrultusunda biçimlenen ILO'nun görüşleri ve BSA grubunun yaklaşımlarında kullanılan "subcontracing" kavramının artık daha ayrıntılı olarak ele alınması gerekmektedir. Örneğin, gemi inşa sanayiinde bir teknenin belli bir kısmının başka bir firma tarafından imal edilmesi olgusu bizce "tipik" bir fason ilişkisi değildir. Çünkü diğer uydu firma da kullandığı teknoloji, işyeri düzenindeki uzmanlaşma ve farklılaşma düzeyi bakımından ana firmadan pek farklı değildir. Dolayısıyla bu ilişkiyi bizce **yan sanayi ilişkisi** olarak yorumlamak gerekmektedir. Aynı şekilde inşaat sanayiindeki firmaların aralarında uzmanlaşma düzeylerine göre kurmuş oldukları ve işin tümünü belli bir süre içinde bitirmeyi taahüt etmiş olan bir büyük firmanın bazı alt projeleri aynı sektörde **tali müteahhitlik hizmeti**

[1] *Ibid.* s. 115

veren firmalara yaptırması da bizce "tipik bir fason ilişkisi" değildir. Çünkü burada taraflar formel hukuki yollarla belli bir fiyatta anlaşmışlardır. Tali mütahhitlik hizmetini yapanla yaptıran arasında ham maddenin temini konusunda bir bağımlılık ilişkisi mevcut değildir. Burada güçlü ile güçsüz/bağımlı taraf ayrımı yapmak imkansızdır. Ana ve uydu firma birçok konuda benzeşirler.

Fason meselesine aynı çerçevede yaklaşan Ayata, iki tür fason ilişkisinden bahsediyor ve kavram karışıklığına girmemek için bunların ayrı ayrı ele alınması gerektiğini belirtiyor. Bunlardan birincisi kapitalist sanayiler arasındaki fason ilişkisidir ki üretim teknolojisi, sermaye yapısı ve uzmanlaşma açısından birbirinden çok farklı olmayan iki firmanın girmiş olduğu bir değişim ilişkisidir. Yukarıda gemi inşa sanayii için verdiğimiz örnek, Ayata'nın tanımına uymaktadır. Ayata'nın üzerinde durduğu ikinci tür fason ilişkisi ise kapitalist firmalarla kapitalist olmayan firmalar arasındaki fason ilişkisidir. Bu ilişkinin yaygınlığının BSA grubunun iddia ettiği kadar geniş olmadığını belirten Ayata, teknolojik düzey, emek üretkenliği, sermaye yapısı gibi faktörler açısından birbirinden çok farklı olan kapitalist firmalarla küçük üretecilerin fason ilişkisine girmelerinin çok zor olduğunu belirtiyor. [1] Ayata'nın yaklaşımında eksik bıraktığı bir nokta vardır ki bizce kavram karmaşıklığının sürdürülmesine neden olmaktadır. Bu da "subcontracting" teriminin farklı ilişkileri ifade edecek biçimde ayrıştırılmamış olmasıdır. Türkçede yan sanayi, tali müteahhitlik hizmetleri, taşaronluk, götürü çalışma, sipariş üzerine imalat, parça başı üretim gibi aslında birbirinden çok farklı ekonomik ilişki biçimlerini simgeleyen terimler varken, bu ayrımı yaptıktan sonra tekrar fason terimini kullanmak aslında yapılan niteliksel ayrımı

[1] Sencer Ayata, "Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi", (Ankara, Verso yayınlarından 1990 yılı içinde yayınlanacak). s. 121

gölgelemektedir. En azından, iki kapitalist firma arasında bağımlılık boyutu içermeyen ekonomik ilişki "yan sanayi ilişkisi" olarak tanımlanabilirdi.

Benzer sorun BSA grubunun geniş anlamda fasona ilişkin değerlendirmelerinde de görülmektedir. Bromley ve Gerry küçük üretim kesiminde bireylerin çalışma biçimleri üzerinde yükselen iç farklılaşmanın ve çeşitlenmenin olduğunu belirttikten sonra, evlerinde parça başı ücret karşılığında çalışan ve "gizli ücretli işçi" kategorisi içinde oldukları belirlenen işçilerle, kapitalist ev sanayiinin "dışarıya iş vererek" fason çalıştırdığı küçük üretici firmaları aynı kategori içinde değerlendirmektedir.[1] Birincisinde tek bir işlemi sürekli yapan ve ücretini parça başı esasına göre alan bir işçi varken, diğerinde ise üretim süreci üzerinde özerkliğini kaybetmiş ve bu nedenle fason çalışarak bağımlı üretime devam edebilen bir küçük üretici vardır. Küçük üreticilerin genellikle ücretli işçi, çocuk işçi veya aile işçisi çalıştırdıklarını da ilave edelim. İki kategori arasındaki farkların ortadan kalkması fason çalışma ile parça başı ücret kategorilerinin birbirine karıştırılmasından ortaya çıkmaktadır.

Bizim dar anlamda tanımladığımız "tipik fason ilişkisi," piyasadan ham madde satın alacak işletme sermayesinden yoksun olan küçük üretici firmalarla parçalanmış üretim zincirinin dışında bulunan, fakat kapitalist imalatçı rolünü üstlenerek bu firmalara ham madde sağlayan sermaye kaynakları arasındadır. Dolayısıyla bu tipik fason ilişkisinde bağımlılık boyutu esas belirleyici unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Ne yan sanayii ne de tali müteahhitlik hizmetlerinin içerdiği, "eşitler arasındaki mal değişimini" simgeleyen bir ilişki değildir. Dikkat edilirse, bu tanımda fason ilişkisi "dar anlamda", yani

[1]Ray Bromley ve Chris Gerry, *Ibid.*

münhasıran küçük imalatçı firmalarda işletme sermayesi yokluğundan kaynaklanan bağımlılık ilişkilerinin altını çizecek şekilde tanımlanmıştır. Üçüncü Dünya ülkelerinde fason ilişkisinin somut analizini yapmak isteyen sosyal bilimcilerin özünde son derece geniş olarak tanımlanmış "subcontracting" terimini "fason" olarak tercüme edip aynı geniş tanımı bağımlılık boyutu olan bir ilişki bağlamında kullanmaları bizce kavram karmaşasına yol açmaktadır.[1] Tekstil sanayii kökenli olduğunu tahmin ettiğimiz "fason" teriminin konfeksiyon sanayiinin gelişmesi ile gündelik kullanımda yaygınlaştığını sanıyoruz.

Fason çalışmanın en çok karıştırıldığı diğer bir konu da "işçi ücretinin parça başı ödenmesi" olgusudur. Çalışma gününün en az 10 saat olarak belirlendiği çoğu küçük üretim birimlerinde, işçilere parça başı esasına göre ücret ödenmesi, bu birimlerde çalışan ücretli işçinin çalışma saatlerini kendi kendine yükselterek daha fazla mal üretmek amacıyla kendiliğinden iş gününü uzatması sonucunu vermiştir. Böylece, emek üretkenliği düşük, azgelişmiş üretim teknolojisinin egemenliğini koruduğu küçük imalat sanayiinde, küçük üreticinin fason çalışması karşılığında elde ettiği fason gelirinin aynı şekilde kapitalist/imalatçı tarafından parça başı esasına göre ödenmesi, sanki işçi ve işverenin aynı patrona çalıştıkları gibi bir anlayışın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İşçi ücretinin parça başı esasına göre ödenmesiyle fason ücretinin parça başı ödenmesi arasında önemli farklar vardır: İçinde yaşanılan tüm bağımlılık ilişkilerine rağmen bu durumda işverenin firmanın ve

[1]Schmitz'in Brezilya ile ilgili çalışmasında aynı Sao Paulo kentindeki fason çalışan küçük dokumacılar için "façonistas" teriminin kullanıldığı belirtiliyor. Kelimenin etimolojik kökeni hakkında net bir bilgimiz yok, fakat 1940'larda İstanbul terzileri arasında özel sipariş sonucu dokunan kumaş anlamına geldiği ve bu bakımdan "her yerde bulunmayan, münhasıran bir firma için üretilmiş kumaş" anlamında kullanıldığını tahmin edebiliriz.

üretim araçlarının hukuki mülkiyetine sahiptir. Bu durumda küçük üretici bilfiil üretime katılsa bile yanında çalıştırmış olduğu ücretli işçinin ürettiği artı değerden pay almaktadır. Bağımlı çalışan işletme dışında varlığını sürdüren ve bağımlı üretimi finanse eden kapitalist imalatçı ile olan ilişkileri açısından işçi ve işvereni aynı kategori içinde düşünmek ve ikisini birden "dış işçi" olarak görmek, hem küçük üretim birimleri içindeki işçi-işveren ilişkilerinin özel niteliğini tespit etme imkanlarını engellemekte, hem de küçük işletmeninin doğal sınırlarını ortadan kaldırmaktadır. İşletme kavramının ortadan kalktığı durumlarda da ancak işletmeye has bazı terimlerle (kârlılık, sermaye birikimi, maliyet, büyüme vb.) açıklanması gereken değişiklikleri ortaya koymak güçleşmektedir. Yine bu durumda işveren, ücretli işçi kullanmaktan vaz geçip ücretsiz çalışan aile işçilerini istihdam ederek bağımlı üretime devam ettiği zaman, kapitalist üretim tarzı içinde yer alan ve bağımlı üretim yapan bu firmanın kendi iç ilişkilerini çözümlemek zorlaşmaktadır.

Dolayısıyla bağımlı üretim yapan küçük üretim birimlerinde parça başı ücret esasına göre çalışan işçinin daha fazla mal üretmek amacıyla çalışma saatlerini arttırmış olmasının ve işverenin de işçi üzerinde iş disiplinini uygulamak üzere bir denetim mekanizması kurmamış olmasının sonucunda ilk anda işçi ve işveren arasında doğal bir iş huzuru tesis edilmiş olmasına bakarak bu tip işletmelerde işvereni de işçi ile aynı kategori içinde yorumlamak hatalı olmaktadır. Böylece hem işletme sosyolojik analizin birimi olmaktan çıkmakta ve hem de işletmenin kendi içinde ortaya çıkan dinamiklerin anlaşılması zorlaşmaktadır.

KÜÇÜK ÜRETİM VE SERMAYE BİRİKİMİ

BSA grubunun yukarıda özetlediğimiz görüşleri doğrultusunda küçük üretim kesiminde sermaye birikimi ve büyümenin gerçekleştirilmesi sürecine olumsuz olarak yaklaştıklarını tahmin edebiliriz. İleri ve geri bağlantılar yardımı ile kapitalist kesim tarafından sömürülen ve nicelik olarak büyümesine ve çoğalmasına rağmen Üçüncü Dünya ülkelerinde niteliksel bir değişimi gerçekleştiremeyen küçük üretim kesimi Akşit'in Geertz'den ödünç alarak kullandığı ve "evrimleşemeyen-karmaşıklık" olarak tanımladığı bir durağanlığı simgelemektedir.[1] Lima'daki küçük üretimi inceleyen Scott, küçük üreticilerle büyük sanayi arasında bir anlamda pazar paylaşımı olduğunu vurguladıktan sonra küçük üreticilerin sayısal artışını kendi aralarında rekabeti kızıştırdığını ve bu nedenle çok düşük kâr marjları ile çalışmak zorunda kaldıklarını, bu nedenle içlerinden girişimci çıkma olanağının çok zayıf olduğunu belirtiyor. Ayrıca Üçüncü Dünya ülkelerinde enflasyon nedeniyle küçük üreticilerin sürekli artan girdi maliyetleri ile savaşmak zorunda olduklarını belirtiyor.[2] Küçük üreticilerin ücretli işçi çalıştıracak güçte olmadıklarını, ataerkil aile yapısının da şehirde çözülmesi sonucunda da küçük üreticilerin sermaye birikimine gidebilecek temelden yoksun kaldıklarını belirtiyor. Kısaca kapitalist üretimin denetiminde olan kârlı alanların küçük üreticilere kapalı olduğunu belirten Scott, teknolojik yenilenmeye ve kurumsal kredilere kapalı olan küçük üretim dünyasının fason ilişkileri, işletme dışında sürdürülen işçilik ve ham madde alımından kaynaklanan bağımlılıklardan ötürü bu sektörün içinde sermaye

---

[1]Bahattin Akşit, "Gelişme mi, Evrimleşemeyen-Karmaşıklık mı?", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı 7, 1975. s. 14

[2]Alison McEwen Scott, *Ibid.* s. 126

birikimine gidilmesinin imkansız olduğu belirtiliyor.[1] Peru ekonomisinde 1970'li yıllarda yaşanan kriz nedeniyle iş hayatında önemli dalgalanmaların olduğunu belirten Scott, küçük üretim kesiminin tamamen tasfiye edilmesinin imkansız olduğunu, hatta kapitalist sektörde üretilen mallara talep düştüğü zaman bundan küçük üreticilerin faydalandıklarını, ancak uzun vadede küçük üretim sektörünün kapitalist kesim tarafından dışlanan unsurların iş bulmak için sığınacağı bir sığınak işlevini üstleneceğini belirtiyor.[2] Ayata, BSA yaklaşımının enformel kesimde çalışanları kendi içinde ayrıma tabi tutarken kapitalist kesimin son derece homojen olarak algılamış olmasını, zaten mantıksal olarak kapitalist gelişmeyi baştan engellemiş olan bir kavramlaştırma hatası olarak eleştiriyor.[3]

Bu noktada Ayata'nın BSA ile ilgili eleştirilerinin en can alıcı noktasını gündeme getirmek istiyorum. BSA grubunun Hart ve ILO yaklaşımlarının gündeme getirdiği düalist özellikleri ağır basan ve aralarında etkileşimin olmadığı iddia edilen iki kesim modelini eleştirerek yola çıktıklarını, fakat oluşturdukları "iki kesim" modelinin de formal kesimi son derece dar ve enformel kesimi de kendi içinde farklılaşmış ve tabi yapılar olarak tanımlamalarının kendilerini de benzer açmazlara soktuğunu belirtiyor. Ayata, BSA grubunun düalist yorumlara gitmemiş olsa bile sürekli olarak kapitalist kesimin el koyduğu artığın "nasıl yaratılmış olduğunun" bu yaklaşımda ortaya çıkmadığını belirtiyor.[4] Düalizm gibi iki kesim modelinin de kapitalizmin kendi içinde yaratmış olduğu farklılaşmaları ve bununla ilgili olarak sermaye birikiminin Üçüncü Dünya ülkelerinde almış olduğu özgül biçimlerini ortaya çıkarmaktan aciz olduğunu belirten

---

[1] *Ibid.*
[2] *Ibid.* s. 128
[3] Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik...*, s. 31
[4] *Ibid.*

Ayata, kendi alternatif modelini ortaya koyuyor. Şimdi Ayata'nın yaklaşımının belirleyici yönlerini ele alacağız.

6. ÇEŞİTLENMİŞ KAPİTALİZM : AYATA'NIN YAKLAŞIMI

Ayata kendi yaklaşımının belirleyici yönünün ve amacının, "kapitalizmi de tıpkı enformel kesim gibi kendi içinde farklılıklar gösteren çeşitlenmiş bir yapı olarak ele almak olduğunu" belirtiyor.[1] Ayata'nın yaklaşımı Kayseri'de kırsal alana yayılmış halı ve şehir merkezindeki emek yoğun özellikleri ağır basan metal sanayiinin derinliğine incelenmesi sonucunda geliştirilmiştir. BSA grubunun görüşlerinin eleştirisi ve yeni bir model denemesi olarak kabul edilebilecek bu yaklaşımın temel iddiası BSA grubunun zannettiği gibi, Üçüncü Dünya ülkelerinde sermaye birikiminin sadece büyük çaplı sermaye-yoğun sanayilere özgü bir olgu olmadığıdır.[2] Büyük sanayi ve küçük üreticiler arasında var olan tabi olma koşullarına rağmen bazı işletmeler sermaye birikimine gidebilmektedirler. Bu nedenle, Ayata için küçük sanayi üzerine yapılacak toplumsal araştırmanın hedefleri arasında hangi işletmelerin sermaye birikimine gidebildiğinin araştırılması önem kazanmaktadır. BSA grubunun yaklaşımının aksine, Ayata "sermaye birikine gitmeyi önleyen engellerin ortaya çıkarılmasının" yerine küçük işletmelerin "hangi koşullarda birikime gidebildiğinin" belirlenmesinin önemine işaret etmektedir. Çünkü birinci yaklaşım araştırmacıyı yapısal sınırlamaların belirlenmesine,

---

[1] *Ibid.* s. 31
[2] *Ibid.* s. 32

ikinci yaklaşım ise dönüşüm koşullarının incelenmesine götürmektedir.[1]

Üçüncü Dünya ülkelerinde kapitalizmin dinamik ve dönüşüme açık yapısını anlayabilmek için metodolojik olarak aşılması gereken sorunların birincisi, dönüşümün varlığını zihinsel düzeyde oluşturulmuş olan kısır kategorilerin yardımıyla yadsıyan teorik yaklaşımlardan uzaklaşmak olmalıdır.[2] Bu açıdan araştırma süreci içinde dönüşümü gerçekleştiren işletmelerin ele alınmasının önemine işaret eden Ayata, gelişme sürecinde bazı küçük işletmelerin ortadan kalkmasının Üçüncü Dünya ülkelerine has bir özellik değil tam tersine kapitalist üretim tarzının rekabetçi yapısından kaynaklanan genel bir özellik olduğunu, fakat herşeye rağmen bazı işletmelerin ayakta kalarak belli bir dönüşümü gerçekleştirmesinin de mümkün olduğu belirtmektedir.

Küçük sanayilerin dönüşüm dinamiklerinin doğru olarak irdelenmesinin önünde duran teorik engellerden ikincisi de teorik terim ve kavramların kapsayıcılığına ilişkindir. Üçüncü Dünya ülkelerinde küçük sanayilerin son derece farklılaşmış olduğunu ve çeşitlilik içinde bulunduğunu belirten Ayata, bu çeşitlenmeyi kapsayacak geniş çaplı fakat aynı zamanda analitik düzeyi yüksek kategorilerin yardımıyla ancak dönüşüm eğilimlerinin oraya çıkarılabileceğini belirtmektedir. Birçok yazarın temel sorunu küçük sanayi işletmelerinin çapı ile ilgili herhangi bir sınırlama getirmeden konuya yaklaşmış olmalarıdır.

> "Çok sayıda ücretli işçiyi istihdam eden bir kapitalist firma, atelyesini tek başına çekip çeviren bir zenaat

[1]Sencer Ayata, "Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi", (Ankara, Verso yayınlarından 1990 yılı içinde yayınlanacak). s. 33
[2]*Ibid.*

> ustası, evinde bir kapitalist girişimci için ücret karşılığı çalışan yarı proleter ve hatta kapitalist işletmelerde çalışan işçiler birbirlerini aynıymış gibi düşünülmüştür. Elli işçi çalıştıran bir kapitalist işletme dev bir sanayi kuruluşu ile karşılaştırıldığında elbette küçük çaplıdır ama onu bir başka küçüklükle, örneğin atelyesinde tek başına çalışan bir zenaat ustasıyla, yalnızca göreli küçüklük üzerinde durarak bir tutmak özellikle sermaye birikim yarışı gibi mikroskopik üstünlüklerin bile büyük farklılıklara yol açtığı süreçleri doğru değerlendirebilmemizi olanaksızlaştıracaktır."[1]

Ayrıca Ayata, sokak satıcıları ile ücretli işçi çalıştırmak suretiyle meta üreten küçük sanayiciyi veya ayakkabı tamircisini aynı geniş fakat analitik boyutu olmayan kategoriler yardımı ile açıklamaya çalışan ve imalat, ticaret ve hizmet sektörleri arasındaki temel farklılıkları bile ele almayan yaklaşımların bu çeşitlenmeyi sağlıklı olarak algılamaktan uzak olduğunu belirtiyor.[2] Ayata, bu açıdan küçük üretimin kalıcılığını savunmak veya bu kesimin çevre kapitalizmi tarafından tasfiye edilemediğini kanıtlamak amacıyla analizlerinde bu kesimi "küçük üretici" olarak tanımlayan BSA grubunun, böylece Üçüncü Dünya ülkelerinde devasa bir küçük üretici kesimini ortaya çıkardıklarını belirtmektedir. Böylece enformel kesim yaklaşımına karşı çıkan BSA grubunun aynı kesimi bu kez "küçük üretim" başlığı altında ele almış olduklarını belirtiyor.

> "...terimler değişmekte fakat tanımlanan alan aynı kalmaktadır. Küçük çaplı kapitalist sanayiciler,

---

1 *Ibid.* s. 34
2 *Ibid.*

> zenaatkârlar, el sanatlarıyla uğraşanlar, küçük tüccarlar, işportacılar, tamirciler, pazarcılar, ayakkabı boyacıları, çöp ayıklayanlar, dükkan hatta şarküteri sahipleri, gece bekçileri, sigortasız çalıştırılan inşaat işçileri, ve burada sıralanması adeta imkansız olan yüzlerce iş koluna dağılmış kimseler, değişik yazarlar değişik isimler verse de hep ekonominin belirli bir kesimi olarak düşünülmekte ve ele alınmaktadır (enformal, örgütsüz, imtiyazsız ve marjinal kesim, düzensiz işler, küçük üretim alanı, pazar yeri ekonomisi, köylü üretim sistemi, ekonominin alt devresi vs.). Bunun karşısında ise ister kamu veya ister özel olsun büyük çaplı kuruluşlar."[1]

Konuya bu şekilde yaklaşan ve tamamen betimleyici özellikleri ağır basan kategoriler yardımıyla bu çeşitliliği tanımlamağa çalışan BSA grubunun örgütleşmiş olan ve sermaye-yoğun tekniklerle çalışan büyük sanayi işletmeleri dışında akla gelebilecek her tür ekonomik faaliyeti küçük üretim şemsiyesinin altında topladığı görülmektedir. Ayata'ya göre, analitik boyutu olmayan "küçük üretim" kategorisinin yardımıyla BSA grubunun bu kesimin durağan yapısını öne çıkarması ve dönüşüm kapasitesinin olmadığını ispatlaması kolaylaşmaktadır.

Ayata son olarak Üçüncü Dünya ülkelerinde imalat sanayiindeki küçük işletmelerin sadece "sayısal olarak artışını" öne çıkaran yaklaşımların meseleye yanlı olarak baktıklarını belirtiyor. Ayata, Brezilya, Peru ve Türkiye gibi bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde sanayi kesimindeki küçük işletmelerin sayılarının artığını fakat "bu işletmelerin gerek toplam sanayi üretimine yaptıkları katkı ve gerekse

---

[1] Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik...*, s. 30

istihdam kapasiteleri bakımından orta çaplı ve büyük sanayiler karşısında hızla gerilemekte olduklarını" belirtiyor.[1] Aynı meseleyi 1968 yılında yaptığı İzmir çalışmasında gündeme getiren Kıray, küçük imalatçıların ekonomik çıkarları ile sanayi üretiminde uzmanlaşmış fabrikatörlerin çıkarlarının birbiriyle çeliştiğini belirterek, "üretimin sınırlı, kalitenin düşük bir düzeyde kalması istenmiyorsa esnaf imalatının teşvikinin gerekli olup olmadığının" merkezi otorite tarafından iyice düşünülmesi gerektiği konusunda dikkatleri çekiyor. 1965 yılında İzmir'de toplam katma değerin % 70'inin büyük sanayi tarafından ve ancak geri kalan % 30'unun küçük imalat sanayi tarafından yaratıldığını belirten Kıray, bu kesime verilen devlet desteğinin kaynak israfı olarak algılanması gerektiğini vurguluyor.[2]

Benzer sonuçlara Bursa ipekli dokuma sanayiinde 1940'ların teknolojisi ile kumaş üreten küçük dokumacılarla, modern otomatik dokuma tezgâhı kullanarak kumaş üreten organize sanayi kuruluşları arasındaki yıllık kumaş üretim kapasitelerini mukayese ederek de varabiliriz: Bu çalışmanın metodunun anlatıldığı ikinci bölümde daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, Bursa'da 1981 yılında sadece 7 büyük firmada bulunan 375 adet mekiksiz otomatik tezgâhın yıllık teorik üretim kapasitesi 7.1 milyon metredir. Bu firmalar dışında kalan ve küçük ve büyük sanayi olarak birlikte ele aldığımız 1797 firmada bulunan 12 929 mekikli tezgâhın yıllık toplam teorik kapasitesi ise 67.3 milyon metredir. Buna göre Bursa'da geri teknoloji ile çalışan 1797 firma toplam yıllık kapasitenin % 90.5'ini üretmekte, bunun yanında otomatik tezgâhlarla çalışan 7 firma ise tek başına toplam kumaş üretim kapasitesinin % 9.5'ini karşılamaktadır. Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının ve Bursa İpekli Dokumacılar Derneğinin tüm kapasite

[1] Ayata, Emek yoğun sanayiler... s. 34
[2] Mübeccel Kıray, *Örgütleşemeyen Kent: İzmir'de İş hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği yayını, 1972. s. 81-82

raporlarının incelenmesinden ortaya çıkan bu sonuç Kıray ve Ayata'nın genel tespitlerini doğrulamaktadır. Ayrıca otomatik tezgâh kullanımını bir yana bırakıp aynı meseleye bir de çap açısından baktığımız zaman, 1804 firmanın sayısal oran olarak sadece % 2'sini oluşturan 35 büyük tekstil kuruluşunun toplam ipekli kumaşın % 16.3'ünü üretecek teorik kapasiteye sahip olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla, Ayata'nın Üçüncü Dünya ülkeleri içinde belli bir gelişme düzeyi tutturmuş olan ülkelerde küçük işletmelerin sayısal olarak büyümesi olgusunun yanısıra, aynı ülkelerde büyük ve orta çaplı işletmelerin üretim kapasitesi ve istihdam açısından toplam sanayi üretimine daha fazla katkı yaptıklarının altını çizmesi küçük imalat sanayiinin genel ekonomik doku içindeki konumunu daha iyi görmemize olanak sağlamaktadır.

AYATA'NIN YAKLAŞIMININ KAVRAMSAL ÇATISI

Buraya kadar Ayata'nın küçük sanayi literatüründeki teorik yaklaşımlarda hakim olan kavramsallaştırma sorunları ile ilgili eleştirilerini anlattık. Şimdi Ayata'nın önerdiği alternatif yaklaşımın kurucu unsurlarını özetlemeğe çalışacağız.

I. Küçük Üretim: Ayata'nın yaklaşımında küçük sanayiler öncelikle kapitalist örgütlenmenin temel özelliklerini gösteren küçük sanayiler ve göstermeyen küçük sanayiler olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu nedenle küçük üretim kavramı Ayata'nın modelinde dar bir biçimde biçimde tanımlanmıştır:

> "...küçük üretim kavramı çok daha sınırlı bir alanı kapsayacak biçimde kullanılacaktır. Kapitalist örgütlenmenin temel özelliklerini gösteren sanayiler

> çapları ne kadar küçük olursa bu kavramın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bunun anlamı temel farklılığın kapitalist ve kapitalist olmayan sanayiler arasında düşünülmesidir. Yani **küçük üretim kapitalist olmayan üretimdir."**[1]

Kapitalist piyasa ekonomisi içinde ve piyasaya dönük olarak üretim yapan küçük üreticileri Ayata iki ana kategori içinde ele almaktadır. Bunlardan birincisi özerk küçük üreticiler, ikincisi ise bağımlı küçük üreticilerdir. Scott'un tasnifinden yararlanarak küçük üreticinin tam anlamıyla "özerk" olabilmesi için aşağıdaki üç asgari koşulun var olması gerektiğini savunuyor:

1. Küçük üretici hukuken işyerinin sahibi olmalıdır.

2. İşletmenin kazancı küçük üreticinin cebinde toplanmalıdır.

3. Üretim sürecine ilişkin kararları alma gücü ve yetkisi küçük üreticinin kendisinde olmalıdır. [2]

Ayata burada söz konusu olan meselenin "tam bağımsızlık" değil ancak özerklik olabileceğini, çünkü küçük üreticinin kapitalist piyasanın belirleyici özelliği olan yükselen ham madde fiyatları karşısında duyulan işletme sermayesi sıkıntısı ve ürünleri ucuza kapatmağa çalışan tüccarlar vasıtası ile pazarlamak zorunda kalmak gibi sınırlamalar içinde çalıştığı için bu özerkliğin fazla abartılmaması gerektiğini vurguluyor. Küçük üreticilerin özerkliğinin kapitalist piyasa koşullarının dışındaki nedenlerle, yani "somut firmalar tarafından kısmen ortadan kaldırıldığı durumlarda" ise bağımlı küçük üreticiler

---

[1] Ayata, *Ibid.* s. 35 (abç. A.A)

[2] Alison McEwen Scott, "Who are the self-employed?", *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der. Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 120'den Ayata, *Ibid.* s. 36

ortaya çıkmaktadır. Ayata, bu noktada bağımlılığın çeşitli biçimlerde ortaya çıkabileceğini belirtiyor: ürünlerin imalattan önce faiz karşılığı kredi veren tüccara satmak zorunda olunması, üretim için gerekli bir makinanın ancak kira karşılığında temin edilebilmesi, ham maddenin yüksek oranda vade farkı ödenerek ancak belirli bir tüccardan ve son derece elverişsiz koşullarda sağlanmasının küçük üreticiyi bağımlı hale getirdiğini ve hareket serbestliğini kısıtladığını belirtiyor.[1]

Bağımlı ve özerk küçük üretim faaliyetini bu şekilde tanımladıktan sonra, Ayata küçük üretimin diğer belirleyici unsurları anlatıyor. "Küçük üretimde çalışanların sayısı az, yatırılan sermaye düşük, üretim ise miktar olarak küçüktür. İşbölümü yoktur veya çok ilkel düzeylerdedir, atelye düzeninde faaliyet gösterenler arasında uzmanlaşma gelişmemiştir ve çok sayıda kişinin birlikte iş yapması (kooperasyon) kural değildir."[2] Ayrıca küçük üretimi örgütleyen zenaat ustasının üretimi örgütlemekte özerkliği olduğunu belirten Ayata, zenaat atölyesinin iç düzeni olarak belirlenen bu alanda zenaat ustasının sahip olduğu özerkliğin ham maddesi imalatçı tüccar tarafından temin edilen ve işletmenin bağımsızlığını tam anlamda yitirdiği üretim biçimlerinde bile ortadan kalkmadığını belirtiyor.

Küçük üretimin diğer bir belirleyici özelliğinin ise üretim sürecinin bütünlüğü olduğunu belirten Ayata, ham maddenin nihai ürüne dönüştürülmesi sürecinin tüm aşamalarının ustanın denetimi altında ve atelyenin içinde gerçekleştiğini belirtiyor. Üretim sürecinin parçalandığı, zenaat atölyesinin ancak bu parçalardan birinin yapılmasında uzmanlaştığı durumda, üretimi çekip çeviren ve örgütleyici niteliği ağır basan bir girişimcinin ortaya çıktığını ve bu

[1] Ayata, *Ibid.* s. 37
[2] *Ibid.*

durumda zenaat ustasının bağımsızlığını korumasının son derece güç olduğunu belirtiyor.

Emek kullanım yöntemleri konusunda da Ayata usta-kalfa-çırak şeklinde bir atölye içi hiyerarşisinin küçük üretimin egemen olduğu zenaat atölyelerinde varlığını korumasına rağmen bu durumun kapitalizm öncesi lonca teşkilatından son derece farklı olduğunu, linguistik düzeyde terimler aynı olsa bile "ustanın çalışurdığı kimseleri koruması, onlara sorumlu bir baba gibi yaklaşması gibi tutumlar ve bu temel üzerinde oturan bütünsel ve toplumsal ilişkiler zayıfladığı" için ve artık küçük üretim pazar ilişkilerine bağlandığı için bu ilişkinin işçi-işveren ilişkisine dönüştüğünü belirtiyor. [1]

Ayata'nın Denizli-Buldan araştırmasında da el tezgâhı kullanarak evlerinin bir köşesinde bez dokuyan ve üretimde ücretsiz aile emeği kullanan işletmelerin bulunduğunu anlatıyor. Bu işletmeleri de küçük üretim kategorisinin özel bir biçimi olarak yorumlayan Ayata, küçük üretim kesimine dahil işletmelerle kapitalist işletmeler arasındaki temel farkın sürekli ve yaygın ücretli işçi istihdamı olduğunu belirtiyor:

> "...bu işletmelerin en gelişmişlerinin bile fazla ücretli işçi kullanmadıkları ve üretimde ailenin rolünün ağırlıklı olduğunu göz önünde tutarak bunları kapitalist değil aile işletmeleri olarak görebiliriz."[2]

Ayata'nın küçük üretimi tanımlamak amacıyla gündeme getirdiği son boyut da küçük üretim kesiminde zenaat ustasının üretime bilfiil katılmasıdır.

---

[1] *Ibid.* s. 38-39

[2] Sencer Ayata, Makinalaşma, Bağımlılık ve Aile işletmelerinin Krizi: Buldan dokuma sanayii II, (yayımlanmamış makale) s. 16

"Emek/sermaye birlikteliği küçük üretimi kapitalist işletmeden ayıran en belirgin özelliktir. Ustanın kazancı sermayesinden olduğu kadar üretim faaliyetlerine katılmasındandır ve bu iki boyut adeta içiçe geçmiştir."[1]

Küçük üretimin bu özelliklerini sıraladıktan sonra, Ayata küçük üretimin en belirleyici unsurunun üretim faaliyetinin sonucunda küçük üreticinin başladığı noktaya dönebilmesi olduğunu belirtiyor. Yani küçük üretici kullandığı ham maddeyi piyasadan yeniden tedarik edebilecek ve yanında çalıştırdıklarına ücretlerini ödeyebilecek ve kendi ailesinin geçimini temin edebilecektir.[2] Yani küçük üretici hem kendi bireysel boyutunda hem de sahip olduğu işletme düzeyinde kendini yeniden üretebilecektir.

Esas olarak Kayseri sanayi çarşısındaki zenaat atölyelerinden demirciler, bakırcılar, sobacılar ve soğuk-demircilerin üretim ve pazar ilişkilerinin ayrıntılı olarak incelenmesi sonucunda oluşturulan bu küçük üretim kategorisi, BSA grubuna dahil sosyal bilimcilerin aksine, küçük zenaat atölyelerinin işletme düzeyinde ayrıntılı bir analizi üzerinde yükselmektedir. Küçük üretim ünitelerinin hem biçim hem de içerik açısından ayrıntılı bir analize tabi tutulması sonucunda ortaya çıkan bu kategori, Üçüncü Dünya ülkelerinde şehirlerde imalat kesiminde varolan çeşitlenmenin anlaşılmasında önemli bir perspektif sunmaktadır. Küçük üreticilerin uzun vadede iki eğilimle karşı karşıya olduklarını belirten Ayata, küçük üreticilerin kapitalist piyasa ilişkilerinin sıkıştırması sonucunda kendi atölyelerinde başkası adına üretim yapan (kapitalist ev sanayii için ücretli işçilik) üreticiler

[1] Ayata, Emek yoğun sanayiler... s. 39
[2] *Ibid.* s. 40

konumuna düşeceklerini veya daha çok işçi çalıştırarak ve daha fazla girdi kullanarak küçük kapitalist işletmeler haline dönüşebileçeklerini anlatıyor. Yani küçük üreticilerin de büyüme ve sermaye birikimine gitme yollarının BSA grubunun iddia ettiği gibi tamamen kapalı olmadığını belirtiyor. Ayata'nın küçük üretim kesimini imalata dönük ve dinamik özelliklerini göz ardı etmeyerek ele alan bu yaklaşımın BSA grubunun muğlak ve her türlü ekonomik faaliyeti küçük üretim çerçevesi içinde ele alan yaklaşımına nazaran son derece tutarlı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Şimdi Ayata'nın küçük üretimin belkemiğini oluşturan zenaat atölyelerinde ustanın bağımsızlığını ve özerkliğini tam anlamda kaybettiği durumlarda ortaya çıkan, ancak üretimi örgütleyen bir kapitalist girişimcinin varlığı ile ayakta durabilen ve tamamen kapitalist üretim tarzına has bir üretim formu olan "Kapitalist Ev Sanayii" kategorisinin kurucu unsurlarını özetleyeceğiz.

II. Kapitalist Ev Sanayii: Ayata kapitalist pazarın ham madde temini ve ürün pazarlaması kanadıyla ilişkisi kopmuş olan küçük üreticinin özerkliğinin kaybolmuş olduğunu belirtiyor. Bu durumda kendi imkanlarıyla ham madde temin edemeyen küçük üreticiye işletme dışında varolan bir kapitalist girişimci ham madde temin ediyor ve sonra da küçük üreticinin ürettiği ürüne el koyuyorsa, bu durumda küçük üreticinin ürettiği mal üzerinde olan denetiminin kaybolduğunu, malın mülkiyetinin ve denetimin kapitalist imalatçıya geçtiğini belirtiyor.[1]

Bursa dokuma sanayiinde incelediğimiz küçük işletmelerin içinde çoğunluğu oluşturan ve bizim tanımımıza göre "dar anlamda fason" çalışarak bağımlı üretim yapan küçük dokumacıların içinde bulunduğu üretim koşullarına çok benzeyen bu formun diğer bir özelliğini ise

[1] *Ibid.*

Ayata şöyle belirliyor: "ham maddeleri sağlayan ve nihai ürüne el koyan kapitalist girişimci küçük üreticiye emeği karşılığında bir ücret öder. Ücret genellikle parça başınadır."[1]

Kapitalist ev sanayiinde mülksüzleşme süreci içinde ürünün üzerindeki denetimini kaybeden küçük üretici her şeye rağmen işletme içindeki denetimi ve işletmenin mülkiyetini elinde tutmaktadır. Ayata, Coleman'dan faydalanarak geliştirdiği bu model çerçevesinde Kayseri'de kapitalist ev sanayii biçiminde örgütlenmiş halı üretimini incelemiştir. Şimdi kapitalist ev sanayiinin ortaya çıkabilmesi için Coleman'ın tespit ettiği gerekli şartları özetleyelim:

a. Kapitalist ev sanayiinde kullanılan üretim aletleri basit ve ucuz aletlerdir. Teknolojik düzey genellikle çok geridir ve çoğunlukla el tezgâhları kullanılır. Dolayısıyla girişimci bu üretim araçlarını kendi ücretli işçisi haline getirmiş olduğu küçük üreticinin evine ve atelyesine teslim edebilir. Burada üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmak çok önemli değildir.

b. Kapitalist ev sahnayiinde teknik beceri kolayca elde edilebilir olmalıdır. İşgücünün teknik eğitiminin tamamlanmasının yıllarca süren deneyim sonunda gerçekleştiği durumlarda kapitalist ev sanayii gelişemez.

c. Ürün büyük ölçüde standart olmalıdır. Biçimi çok sık değişen mallarda girişimcinin üretim sürecini denetlemesi zorlaşır. Ham madde israfı ortaya çıkar ve bu da girişimcinin kazancını azaltır.

---

[1] *Ibid.*

d. Kapitalist ev sanayiinin en önemli özelliği ham maddenin değeridir. Bu üretim biçiminde ham madde girişimcinin işçileştirmiş olduğu küçük üreticiye kolayca teslim edebileceği kadar ucuz, fakat küçük üreticinin kolayca satın alıp bağımsızlaşmasını önleyecek kadar da pahalı olmalıdır. Örnek vermek gerekirse, Ayata ziynet eşyası üretiminde kapitalist ev sanayiinin gelişmesinin mümkün olmadığını çünkü girişimcinin altın veya gümüşü evlere dağıtmasının riskli olduğunu belirtiyor. Aynı şekilde, halı üretmek için gereken ip ve yün de çok ucuz olmamalıdır ki aile işletmesi şeklinde çalışan dokuyucular piyasadan bu ham maddeyi satın alıp "kendi sahip oldukları" el tezgâhlarında "kendileri için" halı dokumaya başlamasınlar. Bu üretim biçiminde el tezgâhı ve aletlerden oluşan üretim aracının mülkiyeti önemli değildir. Önemli olan ve küçük üreticileri kapitalist ev sanayiine bağımlı hale getiren işletme sermayesi eksikliğidir.

e. Üretim sürecinde yapılması gereken işlemler kolaylıkla bölünebilir olmalıdır. Üretim sürecini oluşturan zincir tekstil sanayiinde olduğu gibi (dokumaya hazırlama, dokuma, boyama) bağımsız olarak örgütlenen ve ancak kapitalist girişimcinin bu halkaları yan yana getirmesi sonucunda malın ortaya çıktığı bir yapıda olmalıdır. [1]

Kapitalist ev sanayiinde işyeri içinde bağımsızlığını tamamen kaybetmiş olan zenaat ustasının denetim ve üretim araçlarının üzerindeki mülkiyetinin sürdüğünü belirten Ayata, çalışma saatlerinin tespiti, işletme içinde kimin ne yapacağı konularında karar alma yetkisinin yine zenaat ustasında toplandığı belirtiyor.[2] Aynı şekilde,

---

[1]D.C. Coleman, "The Domestic System in Industry", Çoğaltma. ve aynı yazarın, *Industry in Tudor and Stuart England*, Essex, Anchor Press, 1975'den özetleyen Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, Yurt yayınları, 1987. s. 36

[2]Ayata, Emek yoğun sanayiler... s. 41

zenaat ustası bağımlı üretim yapılığı atölyesinde başkalarını da istihdam edebilir. Bursa dokuma sanayiinde fason çalışanlarda yaygın olarak gözlemlediğimiz, Buldan'da ise fason çalışanlar arasında yoğun olarak ücretsiz aile emeğinin kullanıldığını Ayata'nın araştırmasından öğrendiğimiz bu tür işletmelerde işyeri sahibinin konumunu Ayata şöyle özetliyor:

> "Zenaat ustasının atölesinde kendisinden başka kimseler de çalışıyorsa mülkiyet ve denetim konularını incelerken gördüğümüz türden bir ikilemle karşılaşabiliriz. Zenaatkârın kendisi bir başkası için ücret karşılığı çalışan bir işçi konumundadır. Çalıştırdığı aile fertleri, çırak ve kalfalar ile ücretli işçiler yönünden ise bir işveren durumundadır. Diğer bir deyişle kendi hesabına çalışma ve ücretli işçilik aynı kimsenin, zenaat ustasının konumunda birleşmekte, bir araya gelmektedir."[1]

Zenaatkârın içinde bulunduğu bu ikili ve karmaşık yapı bu bölümün son kısmında ele alacağımız ve küçük üretimi kapitalizmin egemenliğinde gelişen ve işletme içinde hakim olan emek kullanım mekanizmaları ne olursa olsun ve hangi çapta olursa olsun işyeri sahibini kapitalist olarak gören yeni yaklaşımın çıkış noktasıdır. İşletmeninin bütünlüğünün korunduğu ve dar anlamda fason çalışan firmalarda rastlanan ve işverenin aynı anda hem fason çalışan bağımlı üretici, hem de yanında ücretli işçi çalıştıran işveren olduğu durumlarda ortaya çıkan bu ikili yapı bağımlı çalışan işletmede çalışanların durumunu açıklamayı zorlaştırmaktadır. Nitekim Ayata halı sanayii ile ilgili çalışmasında bu zorluğu şöyle dile getiriyor:

---

[1] *Ibid.*

"Halı sanayiinin iki farklı yönünü şöyle ifade edebiliriz. Bir yanda ilkel aletler ve teknikler ve az gelişmiş bir iş bölümü; bu bağlamda üretim birimlerinin, her türlü doğrudan denetimini imkansızlaştıracak düzeyde dağınıklığın ve çalışma sürecinin doğrudan denetiminin dokuyucunun elinde olduğunu vurgulayabiliriz. Diğer taraftan, özellikle ip üretiminin küçük üreticilerin bir faaliyet alanı olmaktan çıkıp fabrika üretim alanı haline gelmesi, doğrudan üreticilerin fabrika ile aralarındaki değişim bağını kuran ticaret sermayesi olmaksızın hammadde sağlayamaması, onların bu eksiğini tamamlayan halı imalatçısının hükmü altına girmeleri ve imalatçının siparişine uygun (desen, model vs.) üretim yapmaları sonucunu doğurmuştur. İkinci anlamda doğrudan üreticiler ücretli işçiye dönüşmüşlerdir (doğrudan üretim üzerindeki denetleme imkanları ortadan kalkmamış olsada). Bu iki zıt eğilimin birlikte verilmesi, kapitalist ev sanayiindeki işgücünün toplumsal ve ekonomik statüsünün açıklığa kavuşturulmasını güçleştirmektedir.[1]

Kapitalist ev sanayiinin sermaye birikimi ve büyüme olanakları açısından üretimi finanse eden kapitalist girişimciye son derece müsait ortamları yarattığını belirten Ayata, bu örgütlenme biçiminde girişimcinin fabrika, bina, alet ve makina gibi sabit sermaye yatırımına girmek zorunluğunu duymadan ham madde sağlayarak kendine bağımlı kıldığı küçük üreticilerin sayısını artırdığını ve böylece giderek daha fazla ham madde almak için elinde sermaye biriktirebildiğini belirtiyor.

[1]Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, Yurt yayınları, 1987. s. 49

Bu şekilde Kayseri'de birkaç yüz tezgâhı kendine bağlayan imalatçıların bulunduğunu belirtiyor. Böylece Kayseri ili kapsamında yaklaşık 1000 kişilik bir imalatçı grubu ile bunlara bağımlı olarak evlerde halı dokuyan yaklaşık 100 000 kişilik ücretli işçi grubunun ortaya çıktığını belirtiyor. Bu kesimin hiçbir sosyal güvenlik sistemine dahil olmadığını belirten Ayata, ücretlerin düşük olmasının da sermaye birikimini hızlandırdığını belirtiyor.

Bu veriler doğrultusunda Ayata tekelci kapitalizm yerine Kayseri halı sanayiinde yaygın bir bujuvalaşmanın gündeme geldiğini ve bu kapitalist kesimin BSA grubunun iddia ettiği gibi sadece tekelci özellikleri ağır basan büyük sanayi işletmelerinden oluşmadığını, halı imalatçıları kesimin da statik ve kendi içine kapalı değil, aksine dinamik ve canlı bir yapıya sahip olduğunu vurguluyor.[1]

III. Küçük Kapitalist Sanayi: Modelini genellikle analitik kategorilerle oluşturan Ayata, ilk olarak küçük kapitalist sanayi bağlamında niceliksel bir ölçütü gündeme getirmektedir. Bu çalışmanın metot bölümünde de ele alacağımız gibi küçük sanayi literatüründe yaygın olan bir ölçütü devreye sokmaktadır. Küçük kapitalist sanayinin en belirgin özelliğinin yaygın ve sistemli ücretli işçi kullanımı olduğunu belirten Ayata, kapitalist olmayan küçük üretim kesimindeki zenaat atölyeleri ile küçük kapitalist işletmeler arasındaki temel farkı şöyle izah ediyor:

> "Her ne kadar ikisi de değişim değeri üretme ve üretim araçlarıyla ham maddenin sağlanması bakımından piyasaya bağımlı olarak çalışıyorlarsa da, küçük kapitalist işletmeler sürekli olarak [üretimde] ücretli

[1] *Ibid.* s. 118

> emek kullanırlar. Küçük meta üretiminde ise ücretli emek düşük sayılarda ve büyük ölçüde mevsimlik olarak istihdam edilir. Burada düşük sayılardan kasıt bir veya iki işçi, mevsimlikten kasıt ise düzensiz istihdamdır."[1]

Ayata, daha sonra kaleme aldığı çalışmasında, "sayı belirtmek pek anlamlı olmayabilir fakat yine de en az üç-dört ücretli işçi çalıştırmayan işletmeleri küçük kapitalist işletmeler kapsamında düşünmek doğru olmaz. Tabii bu işletmelerde aile emeği kullanılıyor olabilir" şeklinde yeni bir açıklama getirerek ilk koymuş olduğu sınırı biraz daha yukarı çekmektedir.[2]

Küçük kapitalist işletmelerde sistematik işçi kullanımının çok önemli bir değişikliği de gündeme getirdiğini belirten Ayata, bu niteliksel değişikliğin de işbölümü olduğunu belirtiyor. Önce istihdam edilen işçilerin sayısında gerçekleşen artış ve bunun doğal sonucu olan işbölümünün gelişmesiyle üretimin artık toplu bir faaliyet görüntüsünü aldığını belirten Ayata, bunun sonucunda bu tip işletmelerin sermaye birikimine gidebilmek için belli bir anlamda alt yapı oluşturduklarına değiniyor. Üretimin amacının kâr etmek olduğunu temel girdiler, işyeri, kullanılan makinalar ve nihai ürünün hem mülkiyetinin hem de denetiminin işverene ait olduğunu vurguluyor.

Tam anlamıyla kapitalist olan küçük sanayi işletmeleriyle orta çaplı emek-yoğun nitelikleri ağır basan ve bu formun gelişmiş biçimini oluşturan işletmelerin arasındaki temel farkın işçi sayısındaki artışlarla olduğu kadar teknoloji kullanımındaki farklılıklarda da aranması

---

[1]Sencer Ayata, "Economic Growth and Petty Commodity Production in Turkey," *Social Analysis*, No:20, December 1986. s.79
[2]Ayata, Emek yoğun sanayiler... s. 43

gerektiğini belirten Ayata, teknoloji kullanımında ortaya çıkan sıçramalarla da kapitalist kesimin kendi içinde farklılaştığını belirtiyor.

Bu noktada Staley ve Morse'un ilk olarak ortaya koyduğu ve Bademli'nin de Türkiye bağlamında uyarladığı temel bir ayrım tekrar gündeme gelmektedir. Bu da "fabrika tipi üretim yapan" ve "fabrika olmayan" işletmeler arasındaki ayrımdır. Bu ayrımın aynı zamanda "emek-yoğun ve sermaye-yoğun ayrımı ile çakıştığını" belirten Ayata, emek-yoğun sanayilerde üretimin işletme içinde kurulan işbölümü sayesinde ve işçilerin teknik becerilerinin yardımı ile sürdürülen bir faaliyet olduğunu belirtiyor. Halbuki makinaların egemenliğinde sürdürülen sermaye-yoğun fabrika tipi üretimde, makinaların işçilerin adele gücü yerine dışarıdan kaynaklanan bir enerji ile kendi kendine devindiklerini ve farklı işleri yapan makinaların yanyana gelmesi sonucunda bir makine sisteminin oluştuğunu belirtiyor. Ayata aynı zamanda, "mülkiyet biçimi, sistemli biçimde ücretli işçi istihdamı ve kâr amacına dönük üretim gibi temel nitelikler açısından küçük, orta veya büyük kapitalist firmalar arasında önemli farklılıkların" olmadığını belirtiyor.[1] Doğallıkla tüm kapitalist kesim için sermaye birikimi ve büyüme olanakları mevcuttur.

Ayata'nın modelinde bizce iki temel sorun vardır ve bu sorunlar özellikle Bursa dokuma sanayii ile çalışmamızda somut olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sorunları daha ayrıntılı olarak ilerideki bölümlerde ele alacağım. Şimdilik çok kısa olarak değinmek istiyorum. Bunlardan birincisi, küçük üretimin **kapitalist olmayan bir meta üretimi biçimi** olarak ele alınmasıdır. Ham madde, enerji, teknoloji açısından kapitalist piyasaya tamamen bağlı olan, kullanım değeri amacıyla değil değişim değeri elde etmek amacıyla üretim yapan küçük üreticilerin

[1] *Ibid.*

kapitalist üretimin parçası olarak kabul edilmemesi bir bakıma küçük üretimin varoluş sebebine aykırı olan bir yaklaşımı gündeme getirmektedir. Pazar ekonomisi ile bütünleşemeyen kırsal alandaki zenaatkârları Ayata'nın "kapitalist olmayan küçük üretim" kesimine dahil etmek mümkün olsa bile, bireyin hayatının her boyutunda varlığını hissettiren kapitalist piyasa ekonomisinin Üçüncü Dünya şehirlerindeki küçük üreticileri de biçimlendirmiş olduğunu bunların bizatihi kapitalist kesimin ayrılmaz parçası olduklarını düşünüyoruz. Aynı şekilde, Ayata'nın Buldan araştırmasında görüldüğü gibi motorlu tezgâh kullanarak evinin bir köşesinde pamuklu kumaş dokuyan, bağımlı fason üretim yapan ve üretimde yaygın olarak aile emeği kullanan küçük dokumacılar yine kapitalizm dışında, yani "aile işletmeleri" olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, Ayata'nın kapitalizm tanımı sadece sistematik olarak dörtten fazla ücretli işçi kullanan işletmelere münhasır olarak ortaya çıkmaktadır.

Bursa dokuma sanayiinde emek kullanım mekanizmalarının ve işyeri düzeyinde üretimde farklı emek bileşimlerinin anlatıldığı dördüncü bölümde görüleceği gibi, Bursa dokuma sanayiinde aile emeği kullanımının fasonculuktan kurtulma sürecinde veya bağımsızlığı sürdürme mücadelesinde en önemli etken olduğu ve küçük dokumacı işletmelerinin işçi ücretlerinden tasarruf etmek amacıyla ücretsiz aile emeği kullanımına can simidi gibi sarıldıkları ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla küçük üretim veya aile işletmelerinden kapitalizme geçiş sürecinde kırılma noktasını sistematik olarak dörtten fazla ücretli işçi kullanımı olarak belirlemek bizi yanlış noktalara götürebilir.

İkinci sorun da kapitalist girişimcinin bağımlı hale getirdiği işçileşmiş veya proleterleşmiş küçük üretici meselesidir. Kapitalist ev

sanayii formunda ortaya çıkan ve Kayseri'de halı sanayii ve bakırcılar arasında varlığı gözlemlenen bu bağımlılık sürecinde işçileşen küçük üreticinin kimliği tam olarak belirlenememektedir. Yanında ücretli işçi çalıştırdığı zaman işveren konumunda olan, işveren olmanın tüm hukuki müeyyidelerini yerine getiren (gelir vergisi, SSK primi, Bağ-Kur vb.), özel mülkiyetinde olan atölyede çalışma temposunu belirleme ve iş taksimi gibi konularda denetimi her şeye rağmen elinde tutan bakırcı ustasının konumu özellikle ücretli işçi veya aile işçisi çalıştırdığı zaman açıklanamaz olmaktadır.

Aynı şekilde karısı ve kızları imalatçı için evde halı dokuyan bir aile reisi üretime hiç katılmadığı halde imalatçının verdiği ücretin % 80 oranındaki bir bölümüne el koyarak, ancak geri kalan % 20'lik kısmı imalatçı "bahşiş" biçiminde ailenin kadınlarına dağıtıyorsa burada erkek hane reisinin konumu daha net olarak açıklamak ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.[1] Halı dokumaktan dolayı ailenin toplam gelirindeki artışın dokuyucu kızların çeyiz, çerez, giyim ve kozmetik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla harcandığını kabul etsek bile, aile reisinin bir anlamda işveren rolünü üstlendiğini kabul etmemiz gerekiyor. Burada aile reisi evin kadın nüfusunun yarattığı gelire geleneksel baba rolünün kendisine verdiği yetkiye dayanarak el koyan bir kimsedir. Aynı geleneksel değer sistemi içinde kadınların hane reisini atlıyarak imalatçı ile anlaşmaları ve tüm ücreti kendilerinde alıkoymaları mümkün değildir. Yine aynı değer sistemi içinde hareket etmek zorunda olan imalatçı açısından da aile reisinin olurunu almadan kadınlarla ilişki kurması da mümkün değildir. Bu dokuyucu kadınlar ve imalatçı açısından açmazlarla dolu üçlü ilişkide emek gücü ve üretimi finanse eden sermaye kaynağını yan yana getiren aile reisinin konumu tam anlamıyla vazgeçilmez olmaktadır. Ayata'nın modeline göre üretim

[1] Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-...s.* 79

sürecinin dışında duran, fakat sözlü iş aktini yapmak için imalatçının elzem olarak gördüğü ve gelirin % 80'ine el koyan aile reisinin rolü bir anlamda halı üretiminde imalatçı ve dokuyucular kadar belirleyicidir.

Şimdi Ayata'nın modelinde özerk ve işçileşmiş küçük üreticilerin konumunun tam anlamıyla ortaya çıkmadığı ve netleşmediği konusundaki eleştirilerimizi büyük ölçüde ortadan kaldıran ve Üçüncü Dünya ülkelerinde küçük üretimi çevreleyen şartların kuramsal planda incelenmesi için anlamlı bir perspektif sunan yaklaşımı gündeme getireceğiz.

7. GİBBON VE NEOKOSMOS'UN YAKLAŞIMI

Üçüncü Dünya ülkelerinde küçük üretim veya daha doğru kavramsallaştırma ile "küçük meta üretimi" konusu, özellikle tarımsal kesimde kendisine ait küçük bir toprak parçası üzerinde kapitalist pazarda satmak üzere üretim yapan çiftçilerle ilgili olarak gündeme gelmiştir. Bazı sosyal bilimciler bu kesimin sınıfsal niteliği üzerinde görüş geliştirirken özellikle Türkiye gibi ülkelerde bu kesimin göreli genişliğini göz önünde tutarak tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmemişliğini öne sürmüşlerdir. Küçük meta üreticileri ile birlikte "kendine yeterli tarım yapan köylü işletmelerini" ve "ücretli emek kullanarak kapitalist çiftçilik yapan" büyük işletmeleri veya analiz biriminin değişmesi durumunda ise bu tür işletmelerin ağırlıklı olduğu köyleri gündeme getirmişlerdir. Bu tür analizlerde de tarımda kapitalist ilişkilerin nasıl tanımlanacağı aile emeğinin yaygın olarak tarımsal üretimde kullanılmasının, üretimin ana hedefinin kapitalist pazar olmasının işletme içindeki ilişkileri ne ölçüde etkileyeceği devamlı olarak gündeme gelmiştir. Bu yaklaşımlarda ortaya çıkan genel

eğilimlerden bir tanesi de tarımsal gelişme sürecinde belli bir toprak kutuplaşması sürecinin olması gerektiğinden yola çıkarak ve bunun yanı sıra küçük fakat pazara dönük olarak üretim yapan tarımsal işletmelerin tasfiye olmamış olduğundan yola çıkarak kırsal alanda kapitalist ilişkilerin daha tam anlamıyla yerleşmediği kararına varmışlardır. Bu yaklaşımlara Türkiye bazında en iyi örnek Akşit ve Keyder'in çalışmasıdır:

> "Kanımızca kapitalist ilişki doğrudan ücretli emek çalıştırılmasıyla ortaya çıkar; tartışmada ortaya atılan birikimin nerede yapıldığı veya teknik gelişme olup olmadığı benzeri sorular ancak belirleyici olabilir."[1]

Aynen sanayileşme sürecinde küçük üretimin kapitalist sayılıp sayılmayacağına karar verilmesinde olduğu gibi, kırsal alanda da bazen traktör kullanan, ücretli emek istihdam etmeyip yerine ücretsiz aile emeği kullanan ve pazara dönük üretim yapan küçük üreticilerin konumu tartışma yaratmıştır. Yukarıda Ayata'nın küçük üretim kategorisini eleştirirken yaptığımız eleştiriler bu yaklaşımlar için de geçerlidir. Örneğin, Ege veya Akdeniz havzasında iki dönüm toprağı üzerinde Ziraat Bankasından aldığı kredi ile seracılık yapan, ürününü başka bir kapitalist girişimci olan ve İstanbul'a veya Batı Avrupa ülkelerine turfanda sebze yollayan tüccara pazarlayan, verimi artırmak amacıyla yurda kaçak olarak sokulan İtalyan kökenli domates tohumlarını karaborsadan satın alan küçük toprak sahibi çiftçi nasıl ki pazarın parçası ve kapitalist ilişkilerin tam ortasında yer alıyorsa; aynı tarımsal faaliyeti on dönümlük toprak parçası üzerinde beş kişilik bir ücretli işçi grubunu sürekli istihdam ederek sürdüren kapitalist çiftçiden

---

[1] Bahattin Akşit ve Çağlar Keyder, "Kırsal dönüşüm tipolojisi," I. Sosyal Bilimler Kongresinde okunan tebliğ, Haziran 1980, Ankara. s. 2

sadece "çap açısından" farklıdır. Sermaye birikimi, büyüme ve bireysel planda dikey hareketlilik yönünden diğerine nazaran imtiyazlıdır o kadar. Bu noktada sadece üretimde ücretli emek kullanımına bakarak birincisini "kapitalist olmayan küçük meta üreticisi", ikincisini de "tarım kapitalisti" olarak yorumlamak bence son derece mekanik bir yaklaşımdır.

Şimdi Afrika ülkelerinde bağımsızlık hareketlerinden sonra ortaya çıkan yeni rejimlerden Tanzanya'da kırsal alandaki toprak-insan ilişkilerini çözümlemek amacıyla ilk olarak Gibbon ve Neocosmos tarafından ortaya konan ve Bernstein'in de Üçüncü Dünya ülkelerindeki şehirlerde egemenliğini koruyan küçük üretim faaliyetinin kapitalist özelliklerinin altını çizmek amacıyla geliştirdiği bu yeni yaklaşımın belirleyici özelliklerini özetlemeye çalışacağım. Bernstein yazısının başında bu yeni yaklaşımın,

1. [Modernleşme okulunun küçük meta üretimine bakışını belirleyen] küçük meta üretiminin geçici özelliklerini vurgulayan görüşlerinden;

2. kapitalist gelişme ile küçük meta üretiminin ortadan kalkacağı konusundaki görüşten;

3. [Cardoso'nun] küçük üretimin kapitalist sektörde ücretlerin düşük tutulması işlevini üstlendiği yolundaki görüşünden;

4. [BSA grubunun] tekelci kapitalizmin küçük meta üreticilerini sömürdüğü yolundaki görüşlerinden;

5. küçük meta üreticilerinin kendine yeterli oldukları ve sadece kullanım değeri ürettikleri yolundaki diğer görüşlerden ciddi anlamda bir kopuş olduğunu belirtiyor.[1]

---

[1]Henry Bernstein, "Capitalism and Petty Commodity Production," Development Policy and Practice - Working Paper No. 3, Open University, 1986. s.3

Gibbon ve Neocosmos'un küçük meta üretiminin "kapitalizm içindeki özgüllüğünün" üzerinde durduklarını belirten Bernstein, bu yeni yaklaşımın metodolojik olarak kapitalizmin anlaşılmasında ve kavramsallaştırılmasında bazı sosyal bilimciler tarafından kullanılan "ideal tiplere dayalı" (tümdengelimci) veya sadece ampirik gözlemlerden hareket eden (tümevarımcı) yaklaşımlara karşı geliştirilmiş bir reddiye olduğunu belirtmektedir.[1]

Gibbon ve Neocosmos ücretli emek ve sermaye ayrımının ve bu ayrımın sosyolojik açıdan somut yansımasını oluşturan kapitalistlerle işçilerin her zaman ve her yerde aranmasının ve buna göre sosyolojik belirlemelere gidilmesinin çok anlamlı bir ölçüt oluşturmadığını belirtiyorlar:

> "...ücretli emek ve sermaye arasındaki çelişki üzerinde temellenen bir toplumsal formasyonun kapitalist olduğunu ileri sürmek, illa ki bu toplumsal kuruluşta karşımıza çıkan tüm işletmelerde ücretli işçilerin ve kapitalistlerin bulunmasını ve bu tipe aykırı olan/uymayan diğer tüm formlar için bu [tipin] bir ölçü oluşturmasını gerektirmez. İşletmelerin ve genel olarak toplumsal formasyonların kapitalist olup olmaması bu işletmelerin görüngül *(phenomenal)* bazı özelliklerinde değil, fakat bunların varlığını yapısal ve tarihsel olarak açıklayan ilişkilerin [bütününde] aranmalıdır. Dolayısıyle Afrika'daki toplumsal formasyonların kapitalist karakterini ortaya koyabilmek için "kapitalist", "potansiyel olarak kapitalist", "ücretli işçi" ve "ücretli

[1] *Ibid.* s. 8

> işçiye benzeyen emekçi" gibi sosyolojik kategorileri aramak gerekmez. Bu sosyal formasyonların kapitalist doğasını ispat edebilmek için gereken şey, bu toplumsal formasyon içinde [var olan] sosyal nesnelerin ve toplumsal işbölümünü oluşturan farklılıkların **ancak** ücretli emek/sermaye ilişkisinin terimleriyle açıklanabilir olduğunu ortaya koymaktır."[1]

Gibbon ve Neocosmos'un bu yaklaşımında son cümle içinde yer alan "ancak" sözünün "münhasıran" olarak yorumlanmasını gerekli gören Bernstein'e göre bu noktada toplumsal araştırmanın ilk adımı atılmış olmaktadır. Bu anlamda toplumsal nesneler ve aralarındaki farklılıkların gözle görülen görüntülerinin altındaki varoluş şartları incelenmelidir.[2] Kuşkusuz bu noktada kapitalist ilişkilerin özünü oluşturan dinamiklerle ile bunların somut yansıması olan biçimler arasındaki ilişki son derece karmaşık bir ilişkidir ve somut olaylarda sürekli olarak ortaya çıkan yeni biçimlenmelerin yeniden anlaşılması ve tahkik edilmesini gerektirir.

Gibbon ve Neocosmos'un tanımına göre, genelleşmiş meta üretiminin ortaya çıkmasından ve küçük meta üreticilerinin bu kapitalist piyasa mekanizmasının dışında hayat haklarının ortadan kalkmasından sonra küçük meta üreticileri ancak kapitalist üretim tarzına özgün bir toplumsal kategori olarak varlıklarını sürdürebilirler. Bu tanıma göre de Afrika'da kırsal alandaki "küçük meta üreticileri, meta üretmek için gerekli üretim araçlarının tam mülkiyetine sahip ve üretime sadece

---

[1]Peter Gibbon ve Michael Neocosmos, "Some problems in the Political Economy of African Socialism," *Contradictions of Accumulation in Africa. Studies in Economy and State*, der H. Bernstein ve B. K. Campbell, Beverley Hills, Sage, 1985. s. 169

[2]Bernstein, *Ibid.* s. 7

ücretsiz aile emeği kullanarak devam eden üreticilerden oluşan bir görüngül kategoridir."[1]

Bernstein'in bu bağlamda gündeme getirdiği ikinci yaklaşım, ABD'de buğday kuşağı olarak bilinen "Orta-Batı" eyaletlerinde buğday üreticisi aile işletmeleriyle ilgili olarak geliştirilmiş olan yaklaşımdır. Bazen tek kişiden bazen de sadece bir hanenin halkı veya aileden oluşan bu işletmeler Friedman'a göre bazı ilginç özellikler taşımaktadır:

> "[Bu işletmelerde] mülkiyetin ve emeğin birliği.. çelişiktir. Çünkü aynı şahısta veya aynı aile içinde, birbiri ile ilişkileri [toplumda] işçiler ve işverenler olarak [belirlenmiş olan] mülk sahipleriyle emekçilerin arasındaki yapısal çatışma [burada] içselleşmiştir."[2]

Bernstein, tarımsal üretim çerçevesinde aile işletmelerinde cinsiyete dayalı iş bölümünün sonuçlarını inceleyen Friedmann'ın bu yaklaşımının tüm kapitalist işletmelerin iç dinamiklerini açıklamak açısından anlamlı sonuçlarının olabileceğini belirtiyor.[3] Aynı şekilde bu yaklaşım, yukarıda Ayata'nın çalışmasında gündeme gelen, özerkliğini kaybetmiş olan küçük zenaatkârın toplumsal konumunu daha net olarak kavramsallaştıran bir yaklaşımdır. Bu konuda Marx'ın yaklaşımı hem kırsal alandaki tarımsal üretimi ve hem de şehirdeki zenaatkârı kapsaması açısından çok anlamlıdır:

---

[1] Gibbon ve Neocosmos, *Ibid.* s. 170

[2] H. Friedmann, "Family Enterprises in Agriculture: Structural limits and Political possibilities," *Agriculture: Policies and People*, der. G. Cox, P. Lowe ve M. Winter, London, Allen and Unvin, 1987'den Henry Bernstein, "Capitalism and Petty Commodity Production," Development Policy and Practice - Working Paper No. 3, Open University, 1986. s. 9

[3] Bernstein, *Ibid.* s. 10

> "Bağımsız köylü ve zenaatkâr iki parçaya ayrılmıştır. Üretim araçlarının mülkiyetine sahip birisi olarak kapitalist; [üretimde bilfiil çalışan] emekçi olarak da kendi kendinin ücretli işçisidir. Böylelikle, kapitalist olarak kendi kendine ücretini öder ve sermayesinden kâra da geçer; [aynı zamanda] ücretli işçi olduğu için kendi kendine artı değer öder ki bu da emeğin sermayeye ödediği haraçtır."[1]

Meseleye aynı açıdan yaklaşan Gibbon ve Neocosmos'a göre, kırsal alanda ve şehirlerdeki küçük meta üreticilerinin işletme içi ilişkilerinin bu şekilde kavramsallaştırılması bu küçük işletmelerin çift yönlü özelliklerinin anlaşılması açından çok anlamlıdır. Özellikle tarımsal üretimde ücretli tarım işçisi kullanmayan aile işletmelerindeki yaşa, cinsiyete ve diğer sosyolojik özelliklere bağlı olarak hane halkı üzerinde kurulan egemenliğin üretime dönük boyutunu vurgulaması açısından bu tespit çok yararlıdır.

Gibbon ve Neocosmos'un esas meselesi ise kapitalist üretim tarzı içinde küçük üreticilerin ortaya çıkışını ve varoluşlarını kapitalist üretim tarzının anlaşılmasında kullanılan kategoriler yardımı ile açıklamaktır. Küçük meta üretiminin görüngül *(phenomenal)* özellikleri bu bağlamda Gibbon ve Neocosmos için çok da anlamlı değildir. Gibbon ve Neocosmos kapitalizm içinde ve ona mündemiç olarak ortaya çıkan küçük meta üretiminin bazı genel özelliklerini şöyle sıralamaktadırlar:

---

[1]Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, Part 1, Moscow, Progress Publishers, 1969. s.408'den Peter Gibbon ve Michael Neocosmos, "Some problems in the Political Economy of African Socialism," *Contradictions of Accumulation in Africa. Studies in Economy and State*, der H. Bernstein ve B. K. Campbell, Beverley Hills, Sage, 1985. s. 177

1. Küçük üreticiler genel olarak meta üretiminin hakim olduğu bir kapitalist ekonomik yapı içinde değişim değeri üretimine dönük bir ekonomik faaliyet içinde olmalıdırlar.

2. Küçük üreticilerin işletme yapıları özel mülkiyete dayalı ve birbirlerine ham madde ve mamul madde açısından ancak piyasa yolu ile bağlı olmaları gerekir.

3. Kapitalist üretim sistemi içinde çalışan tüm diğer firmalarda olduğu olduğu gibi kapitalist sermaye birikimi ve rekabet açısından aynı kurallarla bağımlı olmalıdırlar.

Bu genel temel varoluş koşullarına sahip olan ve tüm meta üretimi yapan firmalarla birlikte varlıklarını sürdüren bu küçük meta üreticilerinin esas farklılığı karşılığı ödenmeyen aile emeği ile sermaye unsurunun birleşmesinden ortaya çıkmaktadır. Gibbon ve Neocosmos için bu bağlamda önemli olan aile emeği ile sermayenin birleşmesinden oluşan bu formun ancak yukarıda sıralanan şartlar yardımıyla açıklanabilir olmasıdır. Aile emeğinin yaygın olarak kullanımına dayalı küçük meta üretimi, kendisini çevreleyen bu şartların dışında açıklanamaz. Bu nedenle sadece aile emeği kullanımının oluşturduğu bu görüngül kategori kendi başına kendi kendini açıklamaktan aciz bir kategoridir. Gibbon ve Neocosmos'a göre küçük meta üretiminde emek ve sermayenin çelişik birliği ancak sermaye ve emeğin *a priori* olarak birbirinden ayrılması sonucu ortaya çıkabilir. Diğer bir deyimle önceden ortaya çıkan bu ayrım hem teorik düzeyde, hem de tarihsel düzeyde ancak kapitalist işbölümünün gelişmesi sonucunda anlamlı olabilen bir ayrımdır. Dolayısıyle, kapitalizm içinde varolan küçük meta üreticilerinde gözlemlenen mülkiyetin ve emeğin birliği,

kapitalizm öncesi üretim biçimlerinden özünde çok farklı olan bazı varoluş şartlarının sonucunda ortaya çıkmıştır.

Gibbon ve Neocosmos'a göre küçük üreticiler arasında kapitalist ekonomik sisteme bağımlılıklar açısından herhangi bir derecelendirme yapmanın da hiçbir anlamı yoktur. Çünkü tarımda ve sanayide küçük üreticiler sistematik olarak meta üretmeğe başladıkları andan itibaren kapitalizmin kesin katı kuralları tarafından kontrol edilirler ve bu süreç de onların faaliyetlerine mutlak anlamda bazı sınırlar koyar.[1]

GIBBON VE NEOKOSMOS'UN YAKLAŞIMINDA DÖNÜŞÜM DİNAMİKLERİ

Bir yandan bazı küçük meta üreticileri açısından sermaye birikimi ve büyüme anlamına gelen dönüşüm, öte yandan da diğer küçük meta üreticileri için işçileşme ve yok olma dinamiklerini içinde taşır. Gibbon ve Neocosmos'a göre küçük meta üreticilerinin ortadan yok olmasını veya kendilerine yer açmalarını belirleyen süreçler ancak somut işyerlerinin bazı sektörlerde kendilerine nasıl yer bulduklarının incelenmesi ile ortaya çıkabilir. Bernstein, kapitalist ekonomi içinde ortaya çıkan rekabet ve sermaye birikimi dinamiklerinin sonucu olarak "yaratılan" veya "ortadan kaldırılan" küçük meta üreticilerinin içinde bulunduğu somut koşulların ancak imalat sanayiinin bazı sektörlerinde yapılacak somut araştırmalar sonucunda ortaya çıkacağını belirtmekte ve bu araştırmalar arasında Ayata, Schmitz ve Dikerdem'in küçük sanayi çalışmalarını örnek göstermektedir.[2]

---

[1]Gibbon ve Neocosmos, *Ibid.* s. 165
[2]Bernstein, *Ibid.* s.25

Gibbon ve Neocosmos kapitalist üretim tarzı içinde varolan küçük meta üretiminin pazarın gelişmesi, yeni malların ortaya çıkması sonucu sürekli olarak tamir bakım ünitelerinin artması gibi sebeplerle sürekli kendini yeniden ürettiğini, fakat tekil küçük üreticilerin kaderinin belli bir sermaye birikimini gerçekleştirdikten sonra ya kapitalist olmak veya mülksüzleşerek ücretli işçi olarak hayatını idame ettirmekten geçtiğini vurguluyorlar. Gibbon ve Neocosmos'a göre tekil bireyler düzeyindeki bu tespitin, tüm küçük meta üretimi kesimine şamil tutularak birbirine karıştırılmasıyla kapitalizmin gelişmesi sonucunda tüm küçük meta üretiminin ortadan kalkacağına ilişkin tezler ortaya çıkmaktadır.[1]

Küçük meta üreticisi aile işletmelerinde sömürü olgusunu Gibbon ve Neocosmos her işletme içinde emek ve sermayenin somutlaştığı ilişkilerde görmeğe çalışmaktadırlar: Emek ve sermaye çelişkisinin birlikteliği üzerinde yükselen aile işletmesinde bu birlikteliğin "emek" ve "sermaye" tarafı büyük ölçüde toplum tarafından belirlenen ve cinsiyete dayalı ilişki, davranış ve eylemlerde *(gender)* aranmalıdır. Bu bakımdan geleneksel ataerkil egemenlik ilişkilerinin hakim olduğu düzende hane halkı reisi (baba) sınıfsal açıdan daha çok sermayenin yerini tutmakta ve böylece aile işletmesi içinde belli anlamda sömürü kanalları - ve bazen de bu sayede sermaye birikimi olasılığı - ortaya çıkmaktadır. Bernstein'e göre, Friedman ile Gibbon ve Neocosmos'un yaklaşımlarının en önemli ortak noktası şudur: Küçük meta üretimi kapitalizm var oldukça yaşayacaktır. En azından bu konuda bir karara varmak küçük meta üretimini geçici, bölgesel, kapitalizme geçişi tamamlayamamış ülkelerde ortya çıkan,

[1]Gibbon ve Neocosmos, *Ibid.* s. 178

azgelişmiş kapitalist örgütlenmenin bir parçası olarak gören yaklaşımlardan uzaklaşmak demektir.[1]

8. BU ÇALIŞMADA TERCİH ETTİĞİMİZ YAKLAŞIMIN BELİRGİN ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde küçük imalat sanayii olgusunu doğrudan veya dolaylı olarak ele alan bazı temel yaklaşımları inceledik ve bu yaklaşımların araştırma konumuzu oluşturan Bursa ipekli dokuma sanayii bağlamında bize sunduğu açıklayıcı ve analitik değeri olan kavram ve kategorilerini ortaya koymağa çalıştık. Kuşkusuz sosyal bilimlerde her araştırma kendine özgü bir takım çeşitliliklerle yüklüdür. Küçük sanayi ile ilgili kavram ve yaklaşımları sıralama biçimimizden de anlaşılacağı gibi, Bursa dokuma sanayii ile ilgili araştırmamızda konuya öncelikle küçük dokuma işletmelerinin içinde bulunduğu bağımlılık ilişkileri açısından yaklaştık.

BSA grubuna dahil sosyal bilimcilerin üzerinde durmuş oldukları ileri ve geri bağlantılar açısından Bursa dokuma sanayiinde fason çalışma olgusunu, iplik ham maddesinde ortaya çıkan bağımlılıkları ve bağımlı üretimi örgütleyen sermaye kaynaklarını ele aldık. Fakat kendi araştırmamızda bağımlılık ilişkilerini ele alırken fason çalışan küçük dokumacıları kapitalist üretim tarzının dışında varolan bir kesim olarak değil, tam tersine kapitalist ilişkilerin tam anlamıyla içinde olan ve varlıkları Gibbon ve Neocosmos'un belirtiği gibi ancak kapitalist üretim ilişkisine has bazı terimlerle açıklanabilir olan bir kesim olarak ele aldık.

---

[1] Bernstein, *Ibid.* s. 38

Bursa dokuma sanayii araştırması bağlamında fason çalışan/bağımlı üretim yapan küçük dokumacıları kendilerini fason çalıştıran sermaye kaynakları ile birlikte ele alırken işletme düzeyinde yaptığımız analizi sonuna kadar sürdürmeğe çalıştık. Çünkü ancak işletme düzeyinde sürdürülen bir analiz sayesinde, bağımlı çalışan üretim birimleri içinde işçi-işveren ilişkileri, üretimde ücretsiz aile emeği kullanımı gibi işletmenin büyümesini sağlayan unsurları ortaya çıkarabilmek mümkün olmaktadır. Aksi takdirde, bağımlı üretimi sürdüren küçük dokumacıların "kendi işyerinde başkası adına işçilik yapan-işçileşmiş küçük üreticiler" olarak yorumlanmasının küçük dokuma işyerleri içinde ortaya çıkan ve bir anlamda yaşam stratejileri olarak olarak algılanması gereken bazı eğilimleri gölgelediğini ortaya koymağa çalıştık.

Ayata'nın kapitalist kesim içindeki çeşitlenmeleri vurgulayan ve bu kesim içinde sermaye birikiminin mümkün olduğunu savunan yaklaşımına ilave olarak, işletme sermayesi açısından güçsüz olan ve ancak kapitalist imalatçı firma ile "ana firma-uydu firma" etkileşimi içinde bağımlı üretimi sürdüren küçük dokumacıların da üretimde farklı emek bileşimlerini (ücretli işçi, ücretsiz aile emeği, üretimde bilfiil çalışan işveren) kendileri için optimum dengede kullanarak ve bu sayede maliyetleri kontrol ederek sermaye birikimine gidebildiklerini ortaya koymaya çalıştık.

İkinci bölümde Bursa dokuma sanayiinde araştırma evrenimizin ortaya çıkışını ve çalışmamızın metodunu anlatmağa çalışacağız.

BÖLÜM II:
ARAŞTIRMA EVRENİNİN BELİRLENMESİ VE YÖNTEM

1. NİTELİKSEL VE NİCELİKSEL ÖLÇÜTLER.

Bu çalışmanın birinci bölümünde de belirttiğimiz gibi Üçüncü dünya ülkelerindeki sanayileşme sorunsalı ile ilgilenen sosyal bilimcilerin çoğu küçük sanayi işletmelerinin nasıl ve hangi ölçütlere göre tanımlanacağı sorunuyla farklı biçimlerde ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Özellikle modernleşme okulunun görüşlerini benimseyen ve küçük imalat sanayii içinde hangi tip firmaların devlet desteğinden yaralanmaları gerektiği konusunda karar verme durumunda olan bürokratik otoriteler için tanımlar literatürün en temel meselelerinden birini oluşturmuştur.

Sahaya dönük araştırma bağlamında hangi tür imalatın küçük sanayi kapsamına alınacağı, veya küçük sanayi ile büyük sanayi arasındaki ince çizginin nasıl çizileceği araştırmacıların çözmesi gereken en önemli sorunlardan biri olarak ortaya çıkar. Kuşkusuz tanımlama veya farklılıkları belirleme sorunu araştırmacının genel kuramsal yaklaşımından bağımsız olarak değerlendirilemez. Örneğin birinci bölümde özetlediğimiz görüşlerden BSA grubunun yaklaşımını benimseyen bir sosyal bilimci için küçük üretim kesimini geniş olarak ele almak zorunluluğu vardır. Böylece doğrudan imalat ile herhangi bir alakası olmayan ekonomik faaliyetler bile küçük üretim kapsamına

alınmak zorunda kalacaktır. Bu açıdan bir sosyal bilim araştırmasının nesnesi olan belirli bir toplumsal olguyu ve bununla ilgili insan ilişkilerini değerlendirme ve yorumlama biçimi araştırmacının yönteme ilişkin işlevsel tanımlarını da etkiler.

Küçük sanayi ile ilgili bütün çalışmalarda bu imalat biçimini "niteliksel" ve "niceliksel" olmak üzere iki tür temel ölçüt kullanarak sınıflandırma çabalarının varlığını gözlemliyoruz. Küçük sanayi işletmelerinin "imalat" özelliğinin altını çizen tüm sosyal bilimcilerin bu ekonomik faaliyeti tanımlama ve sınıflandırma çabalarında, genellikle niceliksel ölçütlerin kullanıldığı belirgin olarak ortaya çıkar. Niceliksel ölçütler (çalışan işçi sayısı, yıllık satış, kullanılan enerji miktari vb.) sosyal bilimciler arasında daha çok iktisatçıların ve istatiksel değerlendirme amacına dönük olarak araştırma yapanların tercih etükleri bir sınıflandırma ölçütü olarak da hayli yaygındır.

Niteliksel ölçütler ise daha çok imalatın yapılış tarzına (geleneksel-modern, enformel-formel, kapitalist olan-kapitalist olmayan, gibi ayrımlar), çalışanların özelliklerine, meslek örgütleri üyeliğine, kullanılan teknolojinin yapısına veya işletmenin yönetimi açısından belirleyici olabilecek diğer unsurlar göz önünde tutularak geliştirilmiştir. Küçük sanayi işletmelerinde egemen olan mülkiyet biçimi, üretim sürecindeki emek kullanım biçimleri (aile emeği kullanımı) ve işbölümünün niteliği gibi özellikler küçük sanayi sınıflandırmalarında kullanılan niteliksel ölçütlere örnek oluştururlar. Kuşkusuz bütün bu ölçütler araştırmacının küçük imalat sanayii olgusuna yaklaşımında ilk anda göz önünde tutulan özelliklerdir. Araştırmanın kendi mantığı ve amacı doğrultusunda niceliksel ölçütler göz önünde tutularak yapılan bir sınıflandırmaya niteliksel bazı

özelliklerin ilavesi sonucu "karma" bir araştırma evreni de oluşturulabilir.

Türkiye'de küçük sanayi ile ilgili özgün akademik çalışmalarda niceliksel ve niteliksel ölçütlerin ve bunlara dayalı sınıflandırmaların kullanıldığını biliyoruz. Örneğin, Sezgin Tüzün'ün Eskişehir'deki küçük üretim birimlerini kapsayan araştırmasında Eskişehir'de esnaf ve küçük sanatkar derneklerine üye olan endüstriyel küçük üretim birimleri araştırmanın esas evrenini oluşturmuştur.[1] Ancak, dernek üyeliği esas alan bu sınıflandırmaya, üretimde inorganik çevirici güç (BG=Beygir gücü) kullanımı ölçütü de ilave edilerek yeniden bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemenin sebebi çalışmada şöyle anlatılıyor:

> "...üretim ve onarım çalışmalarında inorganik çevirici güce dayalı üretim teknolojisi kullanma ölçütü, endüstriyel üretim birimlerinin evrimleşme /evrimleşememe boyutunda "fabrikalaşmış" endüstriyel üretime geçiş/geçemeyiş sürecinde ***bir eşik oluşturacağı kanısıyla*** sınırlama olarak getirilmiştir."[2]

Dikkat edilirse, yukarıdaki tanımda Tüzün temel ayrımını "fabrika olan" ve "fabrika olmayan" sanayi işletmeler arasında yaparak, inorganik çevirici güç kullanımını bu iki temel kategori arasında bir kırılma noktası olarak benimsemiş olmaktadır. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi sosyal bilimci tarafından seçilen herhangi bir ölçütün

---

[1]Sezgin Tüzün, "Planlı dönemde endüstriyel küçük üretim politikası ve Eskişehir endüstriyel küçük üretim birimlerinin yapısı üzerine bir inceleme," (basılmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1981), s.37. (İtalikler benim. A.A.)
[2]*Ibid*, s.38.

küçük sanayi olgusu ile ilişkili kuramsal yaklaşımdan bağımsız olmadığı, ve hatta bazen tamamen bu yaklaşımlar tarafından belirlendiğini görüyoruz.

Küçük sanayi ile ilgilenen ve bu konuda araştırma yapan sosyal bilimcilerin yanısıra Üçüncü Dünya ülkelerindeki resmi kuruluşlar da araştırmalar, sanayi ve işyerleri sayımları yapmaktadırlar. Merkezi otoritenin yönetim ve denetiminde yapılan sayımlar, genellikle birbirinden çok farklı türden ekonomik faaliyetleri aynı anda kapsamak zorunda kalmaktadır. Örneğin, imalat, inşaat, tamir-bakım, küçük dükkan sahipliği, sokak satıcılığı-işportacılık, lokantacılık, şoförlük gibi çok farklı nitelikteki ekonomik faaliyetler de bazen aynı sayımın kapsamında ele alınmaktadır. Gerek resmi kuruluşların yaptığı sanayi sayımlarında, gerekse uluslararası örgütlerin desteklediği araştırmalarda bir işletmede fiilen "çalışanların sayısı" en çok müracaat edilen niceliksel ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bu araştırmaları ve sanayi sayımlarını biraz daha karmaşıklaştıran bir etken de kapsayıcı olmaya çalışmanın ortaya çıkardığı sorunlardır. Dünya bankası, ILO, IDRC, ve UNIDO gibi uluslararası kuruluşların desteklediği geniş çaplı araştırmalarda "enformel sektör" olarak tanımlanan ve organize olmamış, düzenli olarak piyasaya mal ve hizmet arz etmeyen, bazen belli bir işyeri bile olmayan küçük esnaf ve zenaatkar da küçük işletmelerle aynı bağlamda incelenmektedir.[1]

Türkiye'deki sanayi sayımlarına Bursa dokuma sanayii açısından baktığımız zaman karşılaştırma yapmayı engelleyen bazı sorunlar

[1]John M. Page, "Small Enterprises in African Development," World Bank Staff Working Paper No.363, October 1979, Washington, s.1.

ortaya çıkmaktadır: Örneğin 1950 sanayi sayımına göre, küçük ile büyük sanayi arasındaki temel ayrım kullanılan çevirici güç miktarıdır. Bu sayıma göre çalışanların sayısı ne olursa olsun 10 ya da 10'dan çok B.G.'lük çevirici güç kullanan iş yerleri büyük sanayi olarak kabul edilmiş; 9 ya da 9 B.G'den az çevirici güç kullanan iş yerleri küçük sanayi kapsamına alınmıştır. 1963 sanayi sayımına göre, 10'dan az kişinin çalıştığı işyerleri küçük sanayi olarak tanımlanmış ve iş sahipleri, ortaklar, ücretsiz çalışan aile bireyleri de bu "çalışan kişi" kategorisine dahil edilmiştir. 1970 sanayi sayımında kategoriler tekrar değişmiş, 10'dan az kişinin çalıştığı ve 50 BG'den az çevirici güç kullanan işyerleri küçük sanayi olarak tanımlanmıştır.[1] Bütün bu değişiklikler çerçevesinde küçük sanayinin yıllar içinde sürekliliğini takip etmek hayli zorlaşmaktadır. Bütün bunlara ilaveten niceliksel ölçütleri esas alan sanayi sayımlarının sadece genel eğilimleri vermekte olduğunu sektör ve alt-sektörler bazında çok fazla ayrıntıya girmediğini belirtmemiz gerekmektedir.

Belirli bir coğrafi alan içindeki tüm küçük sanayilerin durumunu inceleyen akademik çalışmalarda ne tür ölçütler kullanılırsa kullanılsın, o bölgedeki tüm sektörleri kapsama gayretinden dolayı bazı karmaşık yorumlar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, Nilgün Çelebi'nin Aydın'daki küçük sanayiler üzerine yapmış olduğu çalışmada, "geleneksel" ve "modern" küçük sanayilerin büyük sanayi ile rekabet güçleri tartışılmaktadır:

> "Geleneksel faaliyet grubundan olup da büyük sanayileri rakip gören küçük sanayicilerin meslekleri şunlardır: Kutu kasacılık, gazetecilik, soğuk demircilik, karo plakacılık. Bunlardan gazetecilik ile uğraşan denek

[1] Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1975, s.201.

> İstanbul basını ile rekabet içinde bulunduklarını ve taşra basınının İstanbul basını karşısında varlığını sürdürmesinin çok güç olduğunu, karo plakacılıkla uğraşan denek ise yer döşemeciliğinde büyük sanayilerin hızlı bir gelişim kaydettiğini ve rekabetin son derece katı koşullar altında cereyan ettiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca gelenceksel faaliyet grubundan olup da büyük sanayi ile rekabette olduklarını ifade eden diğer deneklerin meslekleri şunlardır: Ayakkabıcılık, terzilik, gömlekçilik, bakırcılık, tenekecilik, takunyacılık, marangozluk."[1]

Yukarıdaki alıntıdan kolayca anlaşılabileceği gibi birbirinden bir çok bakımdan farklı imalat grupları aynı kategori içinde incelendiği için, örneğin ayakkabıcılarla soğuk demircilerin hangi dinamiklerin etkisi ile büyük sanayi ile rekabet edemediklerini anlamak pek mümkün olamamaktadır. Dolayısıyle küçük sanayi olarak kabul edilen her türlü ekonomik faaliyeti "birlikte" incelemek yerine, daha uzmanlaşmış bir araştırma evrenine yönelmek bizce daha anlamlı bir tercih olarak ortaya çıkmaktadır.

Bütün bu sebeplerden ötürü bizim çalışmamızın temelinde bir alt-sektörün derinlemesine incelenmesi amacı yatmaktadır. Bursa'da suni ve sentetik iplik kullanarak kumaş dokuyan küçük işletmelerin incelenmesi bu araştırmanın temel hedefidir. Seçilen amaç doğrultusunda bu alt-sektörün diğer sermaye kaynakları ile kurduğu veya kurmak zorunda olduğu ilişkiler daha ilerideki bölümlerde sürekli olarak gündeme gelecektir, fakat esas amaç bu alt-sektörü

---

[1]Nilgün Çelebi, *Aydın'daki küçük sanayilerin sosyolojik açıdan incelenmesi*, Ege Üniversitesi yayını, İzmir,1983, s.114.

derinlemesine incelemek olduğu için diğer kesimlerle olan ilişkiler ancak bağımlılık boyutunu açıklamak amacıyla ele alınacaktır. Gelişmekte olan ülkelerde küçük imalat sanayii ile ilgili çalışmaların eleştirel bir değerlendirmesini yapan Hubert Schmitz, özellikle büyümeyi engelleyen faktörleri incelerken genel sanayi sayımlarının konuya sadece kuşbakışı olarak baktığını ve alt-sektörlere ilişkin büyüme potansiyellerini ortaya koymaktan uzak olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle küçük imalat sanayii hakkındaki genel sörveylerin ancak uluslararası standart sanayi sınıflandırmasındaki üç veya dört haneli alt sektörler düzeyindeki çalışmalarla *(branch - specific studies)* desteklendiği zaman anlamlı hale gelebileceğini savunmaktadır.[1]

Uluslararası standart sanayi sınıflandırmasına göre, ipekli dokuma sanayii ve ilişkili olduğu sektörler aşağıdaki görüldüğü gibi sıralanmaktadır:[2]

3. İmalat sanayii
32. Dokuma, giyim eşyası ve deri sanayii
321. Dokuma sanayii
32115. Tabii İpek İpliği ve Kumaşı İmalatı
32116. Suni ve Sentetik İplik İmalatı
32117. Suni ve Sentetik Kumaş İmalatı

---

[1] Hubert Schmitz, "Growth Constraints on Small-scale Manufacturing in Developing countries: A Critical Review," *World Development*, C. 10, No. 6, s.443.
[2] İlhan Tekeli et al., *Türkiye'de sanayi kesiminde yoğunlaşma*, çoğaltılmış rapor, s.86.

Küçük sanayi olgusunu yukarıda görüldüğü gibi alt sektörler düzeyinde incelemenin bazı avantajları ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce araştırmamızın evrenini 32117, yani "suni sentetik iplikten mamul kumaş imalatı" veya bu sektördeki yaygın kullanımıyla "ipekli dokumacılık" ile sınırlamış olmamız, bu alt sektör hakkında derinlemesine bilgi toplamayı gerektirmektedir. Derinlemesine bilgi toplamanın sınırları ise, bu alt sektörde egemenliğini koruyan küçük imalat sanayiinin doğal sınırları - ham madde, teknoloji, sermaye ve emek gücü - tarafından belirlenmektedir. Ayrıca suni sentetik iplik ham maddesinin pazarlanmaya hazır ipekli kumaş haline dönüşmesinde üretim sürecinin içerdiği "insan - insan" ve "insan - makine" ilişkilerinin ortaya çıkardığı Bursa ipekli dokuma sanayiine has özgün yapılanmalar da bu tür bir çalışma ile daha net olarak ortaya çıkmaktadır. Üretim sürecindeki bu özgün yapılanmaların incelenmesi ile ipekli dokumacılık alt sektöründeki sermaye birikiminin niteliği ve dokumaya hazırlama, boyama-apreleme-emprime gibi tekstil sanayiindeki üretim zincirinin diğer halkaları ile olan ilişkisi anlaşılacaktır.

2. ÖRNEKLEM SEÇİMİNİN RASYONELİ

Araştırma evreni yukarıda açıklandığı gibi sadece ipekli dokumacılık alt sektörü ile sınırlandırıldığında, örneklem seçiminde esas alınacak ölçütler de bu alt sektörün kendi iç hiyerarşisini tam anlamıyla yansıtacak şekilde olmalıdır. Bursa dokuma sanayii bağlamında küçük sanayi çalışmalarında yaygın olarak kullanılan "çalışan işçi sayısı" ölçütü, ipekli dokumacılık faaliyetinin bazı özelliklerinden dolayı anlamlı bir ölçüt olarak ayırıcılığını kaybetmiştir. Bu nedenle biz de ipekli dokuma alt-sektöründeki firmaları

gruplandırmak amacıyla **istihdam edilen işçi sayısının dışındaki bir ölçütü**, işletmenin sahip olduğu dokuma tezgâhlarının değerini temel belirleyici olarak kabul ettik. Şimdi bu tercihimizin bizim araştırma evrenimiz açısından neden işçi sayısından daha uygun bir ölçüt olduğunu anlatmaya çalışacağız.

Bu çalışmanın daha sonraki bölümlerinde ayrıntılı olarak inceleneceği gibi ipekli kumaş üretimi moda ile yakından ilişkili bir ekonomik faaliyettir. Bu nedenle yıl içinde yaz ve kış modasına uygun kumaş imalatı sırasında istihdam edilen işgücünün sayısında önemli değişiklikler yaşanır. Ayrıca küçük dokuma sanayii gibi işgücü dolaşımının yüksek olduğu bir iş kolunda istihdam edilen işçilerin bir kısmı sosyal güvenlikten yoksun olarak çalışmakta ve dolayısıyle ne sosyal sigorta istatistiklerinde ne de sanayi ve işyeri sayımlarında verilen sayılar bu konuda sağlıklı bir sınıflandırma için temel teşkil etmemektedir. İpekli dokuma sanayiinde istihdam edilenlerin önemli bir kısmı da aile işçileridir. 1980 Genel sanayi ve işyerleri sayımına göre Bursa merkez ilçede tüm dokuma işyerlerinde çalışan - işveren ve ortaklar hariç - 4269 kişiden 789'u (% 18.4) ücretsiz çalışan aile üyeleridir. Daha sonraki bölümde de görülübileceği gibi bizim araştırma yaptığımız ipekli dokuma işyerlerinde bu oran % 12 olarak ortaya çıkmıştır. Dokuma faaliyetinin doğası gereği üretim faaliyeti esnasında ortaya çıkan yeni işgücü talebi işyeri sahibinin aile fertleri tarafından öncelikle karşılanmaktadır. Bu nedenle Bursa dokuma sanayiinde bu kadar değişken bir istihdam yapısının olması işçi sayısına yönelik olarak yapılacak bir örneklem planında bazı aksaklıkların doğmasına neden olabilir. Bütün bunların dışında Bursa ipekli dokuma sanayiinde istihdamın yapısı her işyerinin dokuduğu kumaşın cinsine göre de değişiklikler göstermektedir. Çünkü iki farklı işyerindeki dokuma tezgâhı sayısı birbirinin aynısı olsa bile, dokunan

kumaşların farklı olması halinde istihdam edilen işçi sayısında değişiklikler yaratmaktadır. Dokumacı jargonunda "ince mal" olarak adlandırılan çin ipeği, setilla gibi bükümlü ipliğin kullanıldığı kumaşlarların dokunduğu işyerleri ile; "düz mal" olarak nitelendirilen elbise astarı tipi kumaşların dokunduğu işyerleri arasında istihdam açısından önemli farklar vardır.

Bütün bu nedenlerden dolayı ipekli dokuma alt sektöründe yapılacak bir araştırmanın örneklem planı işçi sayısının dışında bir değişken üzerinde temellendirilmek zorundadır. Yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı bizim araştırmamızda dokuma işyerlerini sınıflandırmak için kullandığımız niceliksel ölçüt, bir işyerinin sabit sermaye yatırımı olan ***"dokuma tezgâhlarının cari fiyatlarla ölçülen parasal değeri"*** olmuştur. Doğallıkla ipekli dokuma iş yerlerinin üretim kapasitesini belirleyen dokuma tezgâhları esası üzerine yapılan bir sınıflandırma, aynı zamanda bu iş yerlerinin üretim kapasitelerine göre sıralanması sonucunu da vermektedir.

3. BURSA DOKUMA SANAYİİNDE TEZGAHLAR VE KAPASİTE KULLANIMI

Araştırmanın örneklem planını işletmelerin sahip olduğu dokuma tezgâhlarının değeri esasına göre oluşturmuş olmamızın diğer bir nedeni de Bursa'daki meslek kuruluşlarının iplik ham maddesinin dağıtımında oynamış oldukları etkin rol dolayısıyla firmaların sahip oldukları tezgâh sayısının dikkatli bir biçimde meslek kuruluşları tarafından takip edilmiş ve kayıtlara geçirilmiş olmasındandır. Şimdi bu ilişki bağlamında tezgâh sayısının net olarak belirlenmiş olmasının altında yatan unsurları açıklayacağız.

1980'li yılların başına kadar Bursa'daki ipekli dokumacıların iplik ham maddesi ihtiyacının büyük oranda ithalata bağımlı olduğunu biliyoruz. 1970'lerin sonunda sanayi ve teknoloji bakanlığının izni ve kota tahsisi sonucu ithal edilen floş'un bir kısmı 1163 sayılı Kooperatifler kanununa göre kurulmuş alu ayrı kooperatif vasıtasıyla Bursalı dokumacılara dağıtılıyordu. Bursa ticaret ve sanayi odası tarafından kuruluşu desteklenen ve bir anlamda Bursa ticaret ve sanayi odasına bağımlı olarak çalışan bu kooperatiflerin dağıttığı floş'tan ancak odaya kayıtlı olan büyük ve küçük dokumacılar yararlanabiliyordu.[1] Küçük dokumacılar da 1950 yılında yürürlüğe giren Ticaret ve Sanayi Odaları kanununun, "...makina, cihaz, tezgâh, âlet ve vasıtalar yardımıyla ham, yarı mamûl bir maddenin veya enerjinin vasıf, terkip veya şeklini ... değiştirerek veya bu ham maddeleri işleyerek kıymetlendirmek suretiyle imâl ve istihsal yapanlar" maddesi kapsamına girdikleri için rahatlıkla Bursa Ticaret ve Sanayi odasına kayıt olabilmişlerdi.[2] Küçük dokumacıların odaya kayıtları da üye sayısını yükseltmek ve dolayısıyla Ticaret ve Sanayi Odasının gelirini artırmak amacıyla oda yetkilileri tarafından teşvik edilmişti.

Derinlemesine mülakat yaptığımız bazı küçük dokumacılar, o dönemde oda yönetiminde etkin olan bazı büyük firmaların ve iplik tüccarlarının küçük dokumacılara normal piyasa fiyatından daha düşük fiyata temin edilen floş ipliği tahsislerini dokumacılardan çok düşük bir

---

[1] 1982 yılında Türkiye'de toplam 172 küçük sanat kooperatifi faaliyet gösteriyordu ve bu kooperatiflerin toplam 21053 üyesi vardı. Giyim, mensucat, halıcılık, ayakkabı, dericilik sanayi kolunda ise kurulmuş olan 62 kooperatifin (% 36), toplam 9249 üyesi (% 44) vardı.Bu konuda bkz. DPT, *Esnaf, sanatkar, küçük sanayi özel ihtisas komisyonu raporu*, Ankara, 1983, s. 27.

[2] Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu, *Cumhuriyetin ellinci yılında esnaf ve sanatkâr*, Ankara, 1973, s. 187

kâr vererek satın aldıklarını, ve bu iplikleri piyasada pazarlayarak önemli kazançlar sağladıklarını belirtmişlerdir. Zaten 1970 yılında DPT tarafından yapılan bir araştırmada Bursa'daki sanatkârların % 66.92'sinin ham madde ihtiyacını toptancı tüccarlardan karşıladıkları belirtilmiştir. Aynı araştırmada Bursa'daki tüm sanatkârların % 31.69'unun fason çalıştıkları anlatılmakta ve bu grubun çoğunlukla dokumacılardan oluştuğu belirtilmektedir.[1] Bu da bize normal koşullarda kooperatifler vasıtasıyla piyasa fiyatlarının altında küçük sanayiciyi desteklemek amacıyla dağıtılmış olan floş'un işletme sermayesi yetersizliği nedeniyle tekrar iplik tüccarlarına satıldığını; onların da bu floşu ya vadeli olarak dokumacılara pazarladıklarını veya onları fason çalıştırdıklarını göstermektedir. Böylece Bursa dokuma sanayiinde egemenliğini koruyan azgelişmiş üretim organizasyonu ve kısıtlı sermaye birikim koşulları içinde, özellikle küçük dokumacıların yararına oluşturulmuş olan bir ham madde temin mekanizmasının aynı küçük dokumacıları bağımlı üretim yapmaya daha fazla zorlayan bir ilişki biçimi haline geldiğini görüyoruz.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına üye olan büyük ve küçük dokumacıların sahip oldukları tezgâh parkı ve üretim kapasiteleri hakkında, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği tarafından belirlenmiş olan kapasite esaslarına göre, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yetkilileri tarafından her işyeri teker teker ziyaret edilerek "kapasite raporları" tanzim edilmiştir.[2] Bu raporlarda işyerinde mevcut olan dokuma tezgâhlarının sayısı, cinsi, menşei, yıllık metre olarak kumaş dokuma kapasitesi ve kilo olarak iplik

[1]Mehmet Ünal, "Bursa şehri monografisi," *Esnaf ve sanatkârların sosyal ve ekonomik sorunları araştırması*, C.2, Ankara, DPT-SPD yay.,1971, s.101-102.
[2]Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, *Kapasite esasları*, Ankara, 1978, s. 76.

tüketim kapasitesi belirtilmiştir. Bu raporların geçerlilik süresi bittiğinde ya odanın sanayi şubesi yetkilileri tarafından yenilenmiş veya dokumacılar tarafından tezgâh sayısındaki değişikliklerin beyan edilmesi sonucunda yeniden düzenlenmiştir. İşte bu nedenle Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının elindeki kapasite raporlarında tezgâh sayısına ait bilgiler bu konuda bizim ulaşabildiğimiz en doğru bilgilerdir. Fakat Bursa'daki küçük dokumacıların üye oldukları tek meslek örgütü Ticaret ve Sanayi Odası değildir. Şimdi özellikle az tezgâhı olan küçük dokumacıların üye olduğu diğer örgütün kuruluşunun altındaki ham madde sağlamaya yönelik olan mücadelenin hikayesini ve bunun bizim örneklem planımızı nasıl etkilediğini anlatalım.

Bursa'da 507 sayılı Esnaf ve Küçük Sanatkârlar hakkındaki kanunun hükümlerine tabi olarak ekonomik faaliyetlerini sürdüren diğer bir grup küçük dokumacı da 1975 yılında "Bursa İpekli Dokumacıları Derneği" adı altında yeni bir örgütleşmeye gitmişlerdir.[1] Ancak fason çalışarak üretime devam edebilen az tezgâhlı küçük dokumacıların bu derneğin üyelerinin çoğunluğunu oluşturduğunu da burada belirtmemiz gerekiyor. Bu derneğin üyeleri olan küçük dokumacıların ticaret ve sanayi odasına kaydolup "tacir" sıfatı almak yerine; 507 sayılı kanunun "sanatkâr" kategorisine tabi olmayı tercih ettikleri ve böylece bazı vergi yükümlülüklerinden kurtulmuş oldukları da oda yöneticileri tarafından belirtilmiştir.

---

[1] Bu kanunun ikinci maddesine göre "ister geçici olsun, ister bir dükkan veya bir sokağın belli yerinde sabit bulunsunlar, ticareti, sermayesi ile birlikte vücut çalışmalarına dayanan ve geliri o yer gelenek ve teamülüne nazaran tacir niteliğini kazanmasını icap ettirmiyecek nitelikte sınırlı olan ve bu bakımdan ticaret siciline ve dolayısı ile ticaret ve sanayi odasına kayıtları gerekmeyen ... kimselerin birinci maddede belirtilen amaçlarla kuracakları dernekler, bu kanun hükmüne tabidir." şeklinde gayet muğlak bir kapsam belirlenmiştir. Bu kanun hakkında bkz. Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu, *Ibid.*, s.189.

1977 yılına gelindiğinde, Bursalı dokumacıların yukarıda anlatıldığı biçimde meslek örgütleri açısından bölündüklerini biliyoruz. Aynı yıl başlayan döviz darboğazı nedeniyle eylül ayından itibaren floş ithalatı durmuş ve Bursa dokuma sanayii çok önemli bir krizin içine girmiştir. Kış sezonu için üretim yapamayan dokumacıların sıkıntısı had safhaya yükselmiştir. O günlende ne iplik tüccarlarında ne de kooperatiflerde floş bulunamıyordu.

Tam bu sırada bir floş kaçakçılığı olâyı Bursa dokumacıları arasında önemli çalkantılara yol açtı ve küçük dokumacılar için yeni bir örgütsel mücadele platformu oluşturdu. Bursa'nın ünlü iplik tüccarlarından M. A. tarafından organize edilen bu kaçakçılık olayında, yurt dışından satın alınan yaklaşık 20.000 ton floş bir gemiye yüklenmiş olarak Gemlik körfezinde karaya çıkarılmak üzere iken bir ihbar sonucu yakalandı. Yakalanan floş önce emniyet güçleri tarafından Gümrük ve Tekel bakanlığı yetkililerine daha sonra da yurt içinde dağıtım ve satışı yapılmak üzere Sümerbank'a devredildi. Sümerbank öncelikle kendi fabrikalarında kullanmak üzere ihtiyacı olan miktarı ayırdıktan sonra geri kalan floş'u kooperatifler vasıtası ile tüketiciye satma kararı aldı. Türkiye'nin her köşesinde bulunan dokumacılar dahil oldukları meslek örgütleri vasıtası ile Sümerbank'a üretim kapasiteleri bildirerek müracaat ettiler. Bu noktada Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ile Bursa İpekli Dokumacıları Derneği arasında kapasite esasına göre dağıtılacak olan floş'tan kimin hangi miktarda pay alması gerektiği konusunda çok sert bir mücadele başladı. Dernek yöneticileri oda üyelerinin kapasite raporlarının gerçeği yansıtmadığını, daha fazla floş almak amacıyla kapasitelerin şişkin gösterildiğini öne sürdüler. Hatta odanın hazırlamış olduğu listede ismi olan bazı dokumacıların birkaç yıl önce ölmüş olduğunu, mezar taşlarının resimlerinin yerel gazetelerde yayınlanmasını sağlayarak ispat da ettiler. Bu arada sık sık

Ankara'ya heyetler yollayan dernek yöneticileri, yetkililere Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının derneği dikkate almadan hazırlamış olduğu dağıtım planına göre floş dağıtılması halinde haklarının yenmiş olacağını anlatılar. Bütün bu çabalar ve propoganda çalışmaları sonunda semeresini verdi ve Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yetkilileri ile Bursa İpekli Dokumacıları Derneği yöneticileri 14.4.1978 tarihinde ortak toplantı yaptılar. Bu toplantı öncesinde her iki kuruluşun temsilcilerinin oluşturduğu komisyon Bursa'daki örgütlü tüm dokumacıları tek tek gezerek en son tezgâh sayılarını belirledi ve böylece Bursa dokuma sanayiinin teknolojik alt yapısı hakkında en doğru bilgilerin derlendiği bir ortak liste oluşturuldu.[1] Bu listeye göre Bursa Ticaret ve Sanayi odasına bağlı olarak çalışan kooperatiflerin ve Bursa İpekli Dokumacıları derneği üyelerinin Sümerbank tarafından dağıtılacak toplam floş ipliği içindeki hisseleri şöyle belirlendi:

Tablo: 1

Bursa Dokuma Sanayiinde Kooperatiflerin floş talebi: 1978	
Floş Dağıtımından Yararlanan Kuruluşlar	İmalat kapasi-tesine göre hisse oranı
1.S. S. Bursa İpekli San. Dokumacılar Koop.	% 38.7
2.S. S. Bursa Mensucat San. Tüketim Koop.	% 35.8
3.S. S. Bursa Küçük Dokuma San. Tük. Koop.	% 7.2
4.S. S. Bursa Suni İpek Dok. Küçük Sanat Koop.	% 7.3
5.S. S. Bursa Dokumacıları Temin Tevzii Koop.	% 1.4
6.S. S. Bursa Dokumacıları Üretim ve Tüketim Koop.	% 2.9
7.Bursa İpekli Dokumacılar Derneği	% 6.7
TOPLAM	% 100

Kaynak: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Arşivi

[1] Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yöneticileri ile Bursa İpekli Dokumacılar Derneği temsilcileri arasında 14.4.1978 tarihinde yapılan toplantının tutanak zabıtları..

Bursa'daki örgütlü tüm dokumacıların sahip oldukları tezgâh sayısının ve dolayısıyla yıllık teorik kapasitelerinin bir kaçakçılık olayı sonrasında ortak listede bütünleştirilmesi sonucunda, Bursa dokuma sanayii Sümerbank'ın 1978 yılında bütün Türkiye'de dağıttığı floş'un % 72.2'sini almıştır.[1] Bu da bize 1978 yılında Türkiye'deki toplam ipekli dokuma ve tezgâh kapasitesinin % 72.2'sinin Bursa'da yoğunlaştığını göstermektedir.

4. ARAŞTIRMA EVRENİNİN VE ÖRNEKLEM PLANININ OLUŞTURULMASI

Bu çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntılı olarak anlatılacağı gibi Bursa dokuma sanayiinde teknolojik alt yapıda dar armörlü tezgahlar tam anlamıyla egemenliğini korumaktadır. Tablo: 2 dikkatle incelendiğinde görülebileceği gibi dar armörlü tezgâhlar Bursa'da toplam teorik kapasitenin % 80.32'sini kapsıyacak biçimde yaygın durumdadır. Ayrıca fiili kapasiteler dikkate alındığında bu oranın daha da artabileceği tahmin edilebilir. Çünkü Bursa dokuma sanayiinde fiili kapasite her zaman teorik kapasitenin üzerinde gerçekleşmiştir. Bu da tüm teorik kapasite hesaplarının Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliğinin koymuş olduğu kapasite esaslarına göre yapılmasından meydana gelmektedir.[2] Bu kapasite esasları da tezgâhların günde 8 saat, % 80 verimle, haftada 5 gün ve yılda sadece 300 iş günü çalıştığı varsayımından yola çıkarak hesaplanmıştır. Halbuki daha sonraki bölümlerde daha ayrıntılı olarak anlatılacağı gibi, Bursa dokuma sanayiinde tezgâhlar iplik olduğu sürece pazar günleri dahil her saatte çalışır ve ancak sadece dini bayramlarda veya elektrik kesintileri sırasında mekikler durur.

---

[1] 27.12.1978 tarihli ve 4256-8677 sayılı, Sümerbank floş dağıtım raporu.
[2] Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, *Ibid.*

Tablo: 2

Bursa İpekli Dokuma Sanayiinde teknolojik alt yapı:1982

Tezgâh cinsi	Toplam tezgâh sayısı	Yıllık kapasite (metre / yıl)	Toplam kapasite içindeki oranı
Geniş-düz tezgâh	8	38400	0.05
Dar-düz tezgâh	97	601400	0.80
Dar Armörlü tezgâh	11075	59805000	80.32
Geniş Armörlü tezgâh	674	2830800	3.80
Dar Jakarlı tezgâh	579	2292800	3.05
Geniş jakarlı tezgâh	496	1785600	2.40
Otomatik tezgâh	375	7093000	9.58
Toplam	**13304**	**74447000**	**100.00**

Kaynak: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ile İpekli Dokumacılar Derneği kayıtları

1981 yılında Bursa'ya araştırma yapmak üzere gidildiğinde Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yetkililerinin verdikleri bilgiler ve ipekli dokumacılarla yapılan ön mülakatlar sonucunda, tezgâh sayısının ve dolayısıyla üretim kapasitesinin Bursa dokuma sanayiinde faal olan işyerlerini örneklem planına esas olacak biçimde sıralamak için en makul ve mantıklı ölçüt olduğu ortaya çıkmıştır. Bu noktada 1978 yılında hazırlanmış olan floş dağıtım listesinin biraz eskimiş olabileceği oda ve dernek yetkilileri tarafından da belirtilmiştir.

Bu bakımdan öncelikle Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı olup kapasite raporu geçerli olan 1073 firmanın kapasite raporları tek tek taranarak her firmanın sahip olduğu dokuma tezgahlarının cinsi ve sayıları kartlara yazılmıştır. Aynı işlem Bursa İpekli Dokumacıları

Derneğinin kapasite raporlarına göre faal olan 731 üvesi için de tekrarlanmış ve hem odaya hem de derneğe aynı anda kayıtlı dokumacıların oda üyelikleri esas kabul edilmiştir. Tablo:3'de araştırma evrenimizi oluşturan ipekli dokuma alt sektörüne ait tüm firmaların bağlı bulundukları meslek örgütüne göre dağılımları verilmiştir.

Tablo: 3

Bursa Dokuma Sanayiinde firmaların bağlı bulundukları meslek örgütlerine göre dağılımı: 1981

Meslek Örgütü	Firma Sayısı	Yüzde
Bursa Ticaret ve Sanayi Odası	1073	59.4
Bursa İpekli Dokumacıları Derneği	731	40.6
Toplam	**1804**	**100.**

Kaynak: Bursa Tic.ve San.Odası - Bursa İpekli Dok.Derneği Kapasite Raporları

1981 yılında Bursa dokuma sanayiinde ekonomik faaliyete devam eden firmalar ve sahip oldukları dokuma tezgâhı sayıları bu şekilde belirlendikten sonra, dokuma tezgâhlarının cari fiyatlarla birim değerlerini tespit ederek firmaları bu ölçüte göre sıralamak gerekmektedir. Bursa ticaret ve sanayi odası yetkilileri ve Bursa ipekli dokumacıları derneği yöneticileri ile yapılan mülakatlar sonucu 1981 yılının ikinci yarısında Bursa'da geçerli olan dokuma tezgâhı fiyatları, yıllık kumaş üretim ve iplik tüketim kapasiteleri aşağıda verilmiştir.

Tablo: 4

Bursa Dokuma sanayiinde tezgâh fiyatları: 1981/1982		
Tezgâh cinsi	**Kumaş üretim kapasitesi (m/yıl)**	**Piyasa satış fiyatı (TL)**
Dar-düz	6.200	70.000
Geniş-düz	4.800	90.000
Dar-Armörlü	5.400	100.000
Geniş-Armörlü	4.200	120.000
Dar-Jakarlı	3.960	200.000
Geniş-Jakarlı	3.600	240.000

Kaynak: Bursa Tic. ve San. Odası - Bursa İpekli Dokumacıları Derneği

Bursa dokuma sanayiinde kullanılan dokuma tezgahlarının birim fiyatları bu şekilde belirlendikten sonra her firmanın sahip olduğu tezgahların parasal değeri hesaplanmıştır. Örneğin, bir firmanın geçerli kapasite raporuna göre toplam altı tezgâha sahip olduğunu ve bu tezgâhlardan dört tanesinin dar armörlü tezgâh, iki tanesinin de geniş armörlü tezgâh olduğunu düşünelim. Bu durumda firmanın sahip olduğu tezgâhların toplam değerinin hesaplanması aşağıdaki gibi olacaktır:

4 adet Dar Armörlü dokuma tezgâhı: 4 x 100.000 = 400.000 TL
2 adet Geniş Armörlü dokuma tezgâhı: 2 x 120.000 = +240.000 TL
Firmanın dokuma tezgâhlarının toplam değeri: 640.000 TL

Bu hesaplamalar 1804 firma için ayrı ayrı yapıldığı zaman bir alt sektör olarak Bursa'daki ipekli dokuma sanayiinde faaliyet gösteren tüm firmaların sabit sermaye yatırımlarından olan dokuma tezgâhları

ölçütüne göre sıralanması mümkün olacaktır. Bu sıralanma içinde ancak 7 büyük firmada bulunan otomatik tezgahlar da zaten tezgâh değeri en yüksek olan dilimde yer almaktadır.

Tablo: 5

Bursa dokuma sanayiindeki tüm firmaların tezgâh değerine göre sıralanması

Tezgâh Değeri	İşyeri Sayısı (N)	Yüzde
1. 3.500.000.TL ve üstü	35	1.9
2. 1.500.000-3.499.000.TL	114	6.3
3. 1.000.000-1.499.000.TL	221	12.2
4. 700.000-999.000.TL	300	16.6
5. 600.000-699.000.TL	356	19.7
6. 500.000-599.000.TL	281	15.5
7. 400.000-499.000.TL	347	19.6
8. 100.000-399.000 TL	150	8.2
TOPLAM	1804	100.0

Kaynak: Bursa Tic. ve San. Odası / Bursa İpekli Dok. Derneği kapasite raporları

Tablo:5'den anlaşılabileceği gibi Bursa ipekli dokuma sanayiinde faaliyette olan firmalar sahip oldukları dokuma tezgahlarının değerine göre yukarıdan aşağı sıralandıkları zaman, tabakalı bir örneklem planı için gerekli ilk düzenleme yapılmış olacaktır. Böylece bu araştırmanın birimini oluşturan Bursa ipekli dokuma sanayii işyerleri ilk anda sekiz grupta toplanmıştır. İkinci etapta ise aynı sıralama doğrultusunda dört grupta birleştirilerek saha araştırmasının yapılmasında belli kolaylıklar sağlanmasına çalışılmış ve bu dörtlü tabakalaşma araştırmamızın örneklem planı için esas çerçeveyi oluşturmuştur.

Tablo: 6

Bursa dokuma sanayiinde işyeri grupları ve örneklem planı

Tezgah değerine göre oluşan gruplar	(N) İşyeri sayısı	(n) Örneklemdeki işyeri sayısı (% 5)
I.GRUP (1.500.000. TL ve üstü / 15 tezgâh ve üstü)	149	7
II.GRUP (700.000-1.499.000 TL / 7-14 tezgâh)	521	26
III.GRUP (500.000-699.000 TL / 5-6 tezgâh)	637	32
IV.GRUP (100.000-499.000 TL / 1-4 tezgâh)	497	25
TOPLAM	**1804**	**90**

Kaynak: Bursa Tic. ve San. Odası/Bursa İpekli Dok. Derneği kapasite raporları

Tablo:6'da bu araştırmanın yapılmasında kullanılan tabakalı kota örneklem planının oluşumu izlenebilir. Teşkil edilen dört gruptaki firma sayısının % 5'inin araştırma kapsamına alınmasına karar verilmiştir. Kotalar bu şekilde oluştuktan sonra saha araştırması esnasında küçük dokumacıların önce sahip oldukları tezgâh sayısı sorulmuş ve tezgâh değeri hesaplanarak hangi kotaya gireceğine karar verilmiştir.[1] Bu örneklem planına göre, Bursa dokuma sanayiinde suni sentetik elyaftan çekilen ipliklerden ipekli kumaş dokuyan 1804 işyerinin % 5'ini oluşturan 90 işyeri sahibi veya ortaklardan biri ile

[1]Örneklem planları ve diğer saha araştırmasına yönelik sorunlar için bkz. C. A. Moser ve G. Kalton, *Survey Methods in Social Investigation*, London, Heinemann Books, 1972, s.79-143

önceden hazırlanmış soru kağıdı kullanılarak mülakat yapılmıştır.[1] Ayrıca aynı işyerlerinde, o anda ücret karşılığı çalışan işçilerden sadece biri ile yine önceden hazırlanmış soru kağıdı kullanılarak mülakat yapılmıştır.[2] Bu şekilde tezgâh başında çalışan işçilerle toplam 50 mülakat yapılmıştır. İşyerleri ziyaret edildiğinde eğer o anda ücretli işçi çalışmıyorsa ücretsiz çalışan aile işçileri ile mülakat yapılmamıştır.

5. SAHA ARAŞTIRMASININ YAPILMASI VE SONUÇLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Saha araştırmasının öncesinde Bursa dokuma sanayiinde faal olan işyerlerinin yukarıda anlatıldığı şekilde tabakalandırılmış olması araştırma evrenimizin % 5'ini oluşturan 90 işyeri ile önceden hazırlanmış soru kağıdı doğrultusunda mülakat yapmamızı kuşkusuz kolaylaştırmıştır. Oluşturulan gruplar doğrultusunda, örneklem planına göre, mülakat yapılması gereken ve ancak belirli tezgâh değerine sahip işyerleri dokumacıların yoğun olduğu bölgelerde Bursa İpekli Dokumacıları Derneği yöneticilerinin yardım ve tavassutu ile seçilmiştir. Küçük sanayi işletmelerinin yoğun olduğu bölgelerde dernek yöneticilerinin bir anlamda araştırmacının SSK, Maliye Bakanlığı gibi devlet kuruluşlarıyla ilgisinin olmadığına dair küçük dokumacılara "güvence vermiş olması" bu araştırmanın yapılabilmesinin bir bakıma ön şartını oluşturmuştur.

Araştırma bölgesine ilk olarak 1981 yılı mayıs ayı içinde birkaç defa gidilmiş ve bölge sadece ziyaret edilmiştir. 10 Temmuz 1981'den

---

[1]Bkz., bu çalışmanın sonunda Ek-I, "Bursa Dokuma Sanayii Araştırması Soru kağıdı"

[2]Bkz., bu çalışmanın sonunda Ek-II, "Bursa Dokuma Sanayii Çalışanlar Araştırması Soru Kağıdı"

itibaren, Bursa Ticaret ve Sanayi Odasında ve daha sonra da Bursa İpekli Dokumacıları Derneği merkezinde kapasite raporlarındaki dokuma tezgâhlarına ait bilgiler kartlara geçirilmiş ve böylece araştırma evreninin sınırları çizilmiştir. Bu süre esnasında soru kağıdının geliştirilmesi amacıyla dernek ve oda yöneticileri ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Daha sonra geliştirilen soru kağıdının işlerliğini denemek amacıyla beş dokumacı ile ön-mülakat yapılmıştır. 12 kasım 1981 ve 20 ocak 1982 tarihleri arasında 90 işyeri sahibi ve çalışanları ile mülakatlar yapılarak saha araştırması tamamlanmıştır. Saha araştırmasında anketör kullanılamamış, bütün mülakatlar tarafımızdan yapılmıştır. Yaklaşık iki aydan fazla süren araştırma sırasında Gans'ın dediği gibi, sahada "tanıdık gelen bir sima" olarak sivrilmeğe çalıştım.[1] Açıkçası bu araştırmanın bence en önemli derinlemesine mülakatlarını da bu sayede yaptım. Bir anlamda soru kağıdı uygulamasının yanısıra katılımcı olmayan gözlem imkanlarını sonuna kadar kullandım.

Bütün bu süre zarfında Bursa dokuma sanayiinin daha iyi kavranmasına yönelik olarak, aynı alt-sektör içinde farklı kesimlerin temsilcileriyle derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Entegre tesis yöneticileri, suni sentetik iplik fabrikası müdürleri, kozadan tabii ipek çeken filatür fabrikası sahipleri, büyük miktarda fason kumaş dokutan tüccarlar, kooperatif yöneticileri, ve dokuma sanayiinin parçası olarak belli bir işyeri olmadan çalışan zenaatkarlar dahil olmak üzere çeşitli kademelerdeki ilgililerle yapılan derinlemesine mülakatlar sayesinde Bursa ipekli dokuma sanayii çeşitli yönleri ile daha somut olarak algılanmaya çalışılmıştır. Özellikle soru kağıdı uygulamasından sonra, işyerlerinde dokumacılarla sohbet havası içinde yapılan mülakatlar, araştırmanın sonuçlarının değerlendirilmesinde çok yararlı olmuştur.

---

[1]Herbert J. Gans, *The Urban Villagers - Group and Class in the Life of Italian-Americans*, New York, The Free Press, 1962. s. 341

Sonuçların değerlendirilmeside bilgisayar kullanma olanağı olmadığından dolayı sayısal açıklamalar genellikle yüzdeler ve oranlar şeklinde yapılmıştır. Araştırmanın sonuçlarının kaleme alınmasında sadece küçük dokumacıları ilgilendiren sorunlar değil; ipekli dokuma alt sektörünü bir bütün olarak çevreleyen sorunlar üzerinde yoğunlaşılmıştır.

Bu çalışmada Bursa dokuma sanayiindeki emek, sermaye, teknoloji ve tarihsel belirlenme boyutları bazen ayrı ayrı, bazen de organik bir bütün içinde incelenmeğe çalışılmıştır. Dolayısıyla toplumsal değişme sürecinde Bursa dokuma sanayiinde ortaya çıkan çeşitlenme ve ara formları tam anlamıyla ortaya koyabilmek amacıyla bu çalışmada birbirinden çok farklı olan değişik teknikler ve veri toplama yöntemleri kullanılmıştır.

İlk olarak, Bursa'da tekstil sanayii içinde suni sentetik iplik kullanarak üretim yapan firmaların sayısını ve bunların sahip oldukları üretim kapasitesini ortaya çıkararak araştırma evreninin sınırlarının belirlenmesi amacıyla Bursa Ticaret ve Sanayi Odasında ve Bursa İpekli Dokumacıları Derneğinde faal olan dokumacı firmaların genel bir sayımı ve sınıflandırılması işlemi yapılmıştır. Bu sayım sonunda ortaya çıkan firma dağılımı örneklem planımızın esasını oluşturmuştur.

İkinci olarak oluşturulan bu örneklem planı doğrultusunda seçilen işyerlerinde çalışan 50 ücretli işçi ve 90 firma sahibi küçük dokumacı ile soru kağıdına dayalı olarak görüşme yapılmış ve bu şekilde veri toplanmıştır. Çalışmamızın tablolarında kullanılan veriler genellikle bu şekilde toplanmıştır. Üçüncü olarak da saha araştırmasının bulgularının değerlendirildiği ve bu çalışmanın dördüncü ve beşinci bölümlerinde sık sık kullandığımız örnek olayların

yazılmasında büyük ölçüde etkili olan derinlemesine mülakatlar gelmektedir. Bir yandan soru kağıdı uygulaması yapılırken, diğer yandan da küçük dokumacılarla ve dokuma sanayii ile ilgili kişilerle sohbet havasında yapılan derinlemesine mülakatlar Bursa dokuma sanayiini çevreleyen bağımlılık ilişkilerin deşifre edilmesinde çok yararlı olmuştur. Ayrıca araştırma sonuçlarının kaleme alınması sürecinde örnek olayların kullanılması bazı ilişkilerin daha net olarak ortaya konulmasını kolaylaştırmıştır.

Dördüncü olarak da 1980'li yılların başında Bursa dokuma sanayiinde gözlemlediğimiz azgelişmiş üretim yapısının kökeninin anlaşılması ve kapitalizm öncesi üretim ilişkileri ile farklarının tarihsel planda ve zaman içinde ortaya konulması açısından elzem olan bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan ve kapsamlı olarak Osmanlı tarihçilerinin Bursa şehri ve ipekli dokumacılık hakkında yaptıkları arşiv çalışmalarının özetlendiği tarih çalışmalarının kullanıldığı bu bölümde Bursa dokuma sanayiinin oluşumu tarihsel dönüşüm süreci içinde belirlenmeğe çalışılmıştır.

Bu noktaya kadar birinci bölümde gelişme sosyolojisi literatüründe küçük sanayi ile ilgili geliştirilmiş temel yaklaşımları özetlemeye ve ikinci bölümde de Bursa dokuma sanayii ile ilgili saha araştırmamızın yöntemini anlatmaya çalıştık. Şimdi bu çalışmanın bölümlerini ve her bölümün içerdiği tartışmaları özetleyelim: Bu çalışmanın üçüncü bölümünde tarih boyunca Bursa dokuma sanayiinin geçirdiği evrimi ve Bursa'nın kapitalist dünya ekonomisi ile kurmuş olduğu ilişkinin özel biçimlerini ve bu durumun şehir hayatında yarattığı niteliksel ve niceliksel değişiklikleri inceleyeceğiz. Ayrıca Bursa dokuma sanayiinin 1950'li yıllardan itibaren yaşadığı

dönüşümleri mekansal yapı, teknoloji, iplik ham maddesi ve girişimciliğin gelişmesi boyutlarında inceleyeceğiz.

Dördüncü bölümde ise Bursa dokuma sanayiindeki işletmeleri bütünsel bir yapı içinde ele alarak ve öncelikle insan-makine ilişkileri boyutunda ortaya çıkan özellikleri inceleyeceğiz. Burada azgelişmiş üretim teknolojisinin ortaya çıkardığı parça başı ücret ödeme sisteminin Bursa dokuma sanayiinde ortaya çıkardığı özgün yapılanmaları, üretimde ücretsiz aile emeği kullanımının getirdiği avantajları işletmenin bütünselliği bağlamında ele alacağız. Son olarak Bursa dokuma sanayiinde kulanılan işgücünün sosyolojik özelliklerini ve işçilerin ileriye dönük beklentilerini inceleyeceğiz.

Bu çalışmanın beşinci bölümünde ise Bursa dokuma sanayiinde fason çalışanları ve bağımsız üretim yapan küçük dokumacıları ayrı ayrı ele alacağız. Bağımlı üretimi finanse eden sermaye kaynaklarının ileri ve geri bağlantıların kurulması açısından önemini birinci bölümde ortaya konan görüşler çerçevesinde ele alacağız. Fason çalışmanın işletme sermayesi ile ilintisini kurarak, ücretsiz çalışan aile işçilerinin küçük işletmelerin büyümesinde ve sermaye birikiminin sağlanmasında yaptıkları katkıları ele alacağız. Fason çalışma olgusunun daha dar ve bağımlılık içeren bir etkileşim biçimi olarak ele alınacağı bu bölümde son olarak girişimcilerin sosyolojik özellikleri ve ileriye dönük beklentileri ele alınacaktır. Altıncı bölümde ise Bursa dokuma sanayii ile ilgili çalışmamızın sonuçları ve bu alt sektörün geleceğine ait beklentilerimiz açıklanacaktır.

Şimdi Bursa'da ipekli dokuma sanayiinin Osmanlı ekonomik düzeni içindeki konumu ve bu geleneksel yapının bu bölümün başında anlattığımız gibi Batı Avrupa'da ilk olarak ortaya çıkan kapitalist

ilişkilerle karşılaşması ve bu güçlü etkinin yardımıyla çözülmesi anlatılacaktır. İkinci bölümde ayrıca bu çözülme ile Bursa bağlamında ortaya çıkan yeni kurum ve ilişkiler yolu ile değişen işbölümü sonucunda kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme süreci anlatılacaktır.

BÖLÜM III
BURSA'DA DOKUMA SANAYİİNİN OLUŞUMU

1. OSMANLI DÖNEMİNDE BİR ÜRETİM MERKEZİ OLARAK BURSA.

Bu bölümde tarih boyunca Bursa dokuma sanayiinin geçirdiği evrimi ve Bursa'nın kapitalist dünya ekonomisi ile kurmuş olduğu ilişkinin özel biçimlerini ve bu durumun şehir hayatında yarattığı niteliksel ve niceliksel değişiklikleri genel olarak toplumsal değişme süreci içinde inceleyeceğiz. Ayrıca Cumhuriyet yönetimi altında Bursa dokuma sanayiinin geçirdiği temel dönüşümleri ve İkinci Dünya savaşı sonrasında Dünya ekonomisinin yaşadığı bolluk ve genişleme döneminin sonucu olarak 1950 yılından itibaren giderek genişleyen küçük dokuma faaliyetinin 1980'li yıllara nasıl ulaştığını ele alacağız. Böylece 1980'li yılların ortalarına doğru incelediğimiz Bursa dokuma sanayiinin oluşumunun tarihsel arka planını ve sanayileşme sürecinde ortaya çıkan temel değişme dinamiklerini incelemiş olacağız.

KONUYA FARKLI YAKLAŞIMLAR

Osmanlı Toplumsal ve ekonomik sistemindeki değişmeler çeşitli farklı disiplinlerde çalışan sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiştir. Genellikle, Osmanlı ekonomik yapısı ve kuzey-batı Avrupa ülkelerindeki gelişmeler karşısında bu toplumsal yapının konumu

üzerine yapılan araştırmaların esasta birkaç ana sorun çerçevesinde yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır. Bu ana sorunlardan bizce en önemlisi dönemlendirme sorunudur. Osmanlı tarihçilerinden bir bölümü, 1300-1600 yılları arasındaki dönemi Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısı için kurumlaşma aşamasının tamamlandığı "klasik dönem" olarak ele almaktadırlar.[1] Bu ele alış tarzına göre, Osmanlı tarihinin daha sonraki yüzyılları ise klasik dönemin temel taşı olan bazı toplumsal ve ekonomik kurumların (tımar sistemi, vakıf sistemi, lonca teşkilatı vb.) batı Avrupa'da ortaya çıkan değişimler sonucu dönüşüme/bozulmaya uğradığı dönem olarak sunulmaktadır. Onyedinci ve onsekizinci yüzyılları içeren bu "dışsal etki altında çözülme/bozulma" döneminin ardından "batılılaşma" hareketleri ile birlikte yeni kurumların ve toplumsal ilişkilerin biçimlenmesi incelenmektedir. Konuya benzer biçimde yaklaşan batılı tarihçilerin yoğun olarak "şarkiyatçı" çalışma yöntemlerini eserlerinde benimsediklerini gözlemliyoruz. Bu ele alış biçiminde esas olarak Osmanlı vakanüvislerinin yazdıklarından faydalanılarak ve bu metinlerdeki betimlemelerin geçerliliği veri kabul edilerek, ayrıca elde olan arşiv malzemesi ile de karşılaştırılarak, geçmiş yüzyılların toplumsal gerçekliği tekrar inşa edilmektedir.[2] İçerdiği "idealist" bazı genellemeler dolayısıyla toplumsal yapıyı tek bir fikrin dünyevi yansıması şeklinde algılayan bu görüş, ikinci yaklaşımı savunan bazı sosyal bilimciler tarafından radikal bir biçimde eleştirilmiştir.[3]

---

[1]Bu yaklaşım en yetkin bir biçimde kaleme alındığı eser olarak bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, the classical age: 1300-1600*. London, Weidenfel and Nicolson, 1973, *passim*

[2] H.A.R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*. C.I, London, Oxford University Press, 1962, passim.

[3]Osmanlı tarih yazımında yeni bir "gündem belirleme" çabası olarak kaleme alınan bu yazı için bkz. Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Osmanlı tarihi nasıl yazılmalı: Bir öneri," *Toplum ve Bilim*, No.1, Bahar 1977, s. 49-80.

İkinci yaklaşım ise, her şeyden önce, dünya ekonomisinin bir teorik ve aynı zamanda somut gerçeklik olarak 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkışı ile birlikte Osmanlı kurumlarının ve toplumsal ilişkiler yumağının "kendine özgü" evrimini açıklamayı temel hedef olarak görmektedir.

Bu yaklaşıma göre, birinci görüş çerçevesinde klasik döneme ait kurumların ve toplumsal ilişkilerin "neden" belli bir biçimde evrildiklerini, ve kuzey batı Avrupa'da ortaya çıkan değişikliklerle "birlikte," ve "nasıl" dönüşüme uğradığını açıklamaya pek imkan yoktur.[1] Çünkü,birinci yaklaşımı benimseyen tarihçilerin çoğu toplumsal ve ekonomik kurumlar hakkında oluşmuş, ve örneğin "İslami dünya görüşünün bu kurumları nasıl belirlediğine" dair ileri sürdükleri ve tüm imparatorluk için geçerli saydıkları görüşleri artık bir "ideal tip" mertebesine yükselmekte ve dolayısıyla sistemin kendi içsel çatışmalarına pek yer vermemektedir. Bu yaklaşımın mantıksal sonucu olarak, toplumsal değişme ancak dışsal faktörlerin (nüfus büyümesi, eşi görülmedik fiyat artışları, ticaretin yapısında meydana gelen değişmeler, Batı'nın askeri ve ekonomik üstünlüğü vb.) zorlamasıyla ortaya çıkmaktadır.[2]

Halbuki ikinci yaklaşımı savunanlara göre, sosyal bilimcilerin incelemesi gereken temel sorun, dünya ekonomisinin ve dünya pazarının ortaya çıkışı ile birlikte Osmanlı kurumlarının ve toplumsal ilişkilerinin kendi içsel dinamiklerinin dışsal etkenlerle karşı karşıya geldiği zaman nasıl dönüştüğünün/bozulduğunun anlaşılmasıdır. 1970'lerin başlarında sistemleştirilen bu yaklaşımda örneğin, Amerika'nın keşfi sonucu Avrupa piyasasına giren altın ve gümüşün

---

[1] *Ibid.* s. 50
[2] *Ibid.*s. 52

yarattığı enflasyonun Kuzey-Batı Avrupa ülkelerinin ekonomik yapıları içinde yarattığı değişikliklerle; bu değişiklilerin Osmanlı ekonomisine yansıma biçimleri birlikte ele alınmaktadır. İkinci sorunsal içinde çalışan sosyal bilimciler, özellikle 19. yüzyılda ülkemizde genellikle dışsal faktörlerin etkisiyle yaşanan hızlı değişimlerin diğer üçüncü dünya ülkelerinin geçirdiği benzer tecrübeler ışığında değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Örneğin, Şevket Pamuk'a göre:

> "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki toplumsal ve iktisadi dönüşümlerin iç ve dış dinamiklerin karmaşık etkileşimi sonucu ortaya çıktığı açıktır. Ancak, sanayi devrimi ve sanayileşen ekonomilerin ortaya çıkışından sonra,dünyanın Avrupa,Kuzey Amerika,ve Japonya dışında kalan bölgelerinde birbirine oldukça benzeyen dönüşümler görülmektedir..Bu nedenle bugün üçüncü dünya olarak adlandırdığımız ülkelerin 19. yüzyılda geçirdikleri dönüşümlerin kökenlerini bir bütün olarak dünya kapitalizmi çerçevesinde aramak gerekir."[1]

Görüldüğü gibi Pamuk, analiz birimi olarak sadece belli bir ülkede ve belli bir zamanda gözlemlenen toplumsal değişme dinamiklerini ele almıyor. Aksine, ülkelerarası benzerliklerden yola çıkarak daha toparlayıcı bir teorik çatıyı inşa etmeye çalışıyor.

Yukarıda kısaca izah edilen yaklaşımlar ışığında Bursa tarihine göz attığımız zaman, Osmanlı ekonomik sistemindeki köklü dönüşümlerin izdüşümlerinin bu ilimizde yoğun olarak yaşandığını gözlemliyoruz. Gerek birinci yaklaşım doğrultusunda ürün veren

---

[1]Şevket Pamuk, *Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi*. Ankara, Yurt Yayınları,1984, s. 5.

Osmanlı tarihçileri ve gerekse ikinci yaklaşımı benimsemiş genç sosyal bilimciler için Bursa dokuma sanayii yaygın olarak üzerinde çalışılmış bir konu olma özelliğini sürekli korumuştur. Osmanlı tarihçilerinin benimsemiş olduğu birinci yaklaşım ile genç sosyal bilimcilerin ortaya koyduğu ikinci yaklaşımdan bu bölümde Bursa dokuma sanayii ile ilgili olduğu sürece örnekler verilecektir. Kuşkusuz, amacımız bu bölümde "alternatif" bir tarih görüşü geliştirmek değildir. Fakat elden geldiğince iki yaklaşımın açıklayıcı unsurlarını birleştirmek ve Bursa ipekli dokuma sanayiinin bu güne ulaşmasındaki belirleyici dinamiklerin altını çizmektir. İlk olarak, Osmanlı tarihçilerinin "klasik dönem" olarak adlandırdıkları "değişme öncesi" dönemde Bursa lonca teşkilatı üzerine yaptıkları değerlendirmeleri özetlememiz gerekmektedir. Ancak bu şekilde, daha sonraki yüzyıllarda sanayi devriminin çözücü etkisi sonucunda tasfiye olan lonca teşkilatının güçsüzlüklerini ve içinde bulunduğu toplumsal sınırlamaları bütünsel olarak görebiliriz.

LONCA SİSTEMİNDE ÜRETİM YAPISI VE İŞ ÖRGÜTLENMESİ.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş yıllarından itibaren tıpkı Anadolu Selçuklu devletinde olduğu gibi şehirlerde üretim yapan zenaatkarın merkezi otoritenin yönlendirmesiyle yarı-resmi örgütler halinde birleştiklerini biliyoruz. Özellikle, 13. yüzyıldaki Moğol işgalinden sonra bu meslek örgütleri "fütüvvet ahlakı" etrafında kenetlenmiş "sufi" birlikleri halinde birleştiler.[1] Kendi içlerinden seçtikleri ve yarı-dini bir lider olarak tanımlanan, Ahi şeyhinin önderliğinde, bazı kamu işlevlerinin yerine getirilmesine kadar uzanan

[1] İnalcık, s. 151

farklı görevler üstlendiler. Anadolu'da siyasal bütünlüğün parçalandığı Moğol istilasından sonra, Ahi teşkilatı çerçevesinde bütünleşen esnaf ve zenaatkar şehirlerde bir tür yerel hükümet işlevini sürdürmekteydiler.[1] Ahi teşkilatının, Osmanlı devleti tarafından Anadolu'da politik birliğin sağlanmasından sonra, nasıl lonca teşkilatı olarak yeniden biçimlendiği konusunda elimizde pek fazla bilgi yoktur. Fakat onbeşinci yüzyıldan itibaren Osmanlı şehirlerinde lonca teşkilatının yaygın olarak faaliyet gösterdiğini biliyoruz. Bu dönemde loncalar merkezi otorite tarafından kurulmayan, fakat kuruluşu desteklenen birer meslek örgütü olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı şehirlerinde bu dönemde, ekonomik faaliyet olarak aynı işi yapan esnaf ve zenaatkar aralarından bir ustayı "kethüda" olarak seçip şehrin kadısına onaylattıktan sonra lonca olarak faaliyet göstermeğe başlıyorlardı.[2] Kethüda'yı, işlev olarak loncanın idari işlerinden sorumlu ve varlığı merkezi otorite tarafından tescil edilmiş bir memur olarak da görebiliriz. Loncayı oluşturan dükkan sahipleri tarafından, yanlarında çalışan kalfa ve çırakların mesleğe girişlerinde ve yükselmelerinde, dini/tarikat kökenli bir tören yapılması yaygın gelenekti. Bu törenlerin mesleki geleneklere uygun olarak yapılmasını gözeten ve törenlerde başkanlık rolü üstlenen yaşlı ustaya da "şeyh" adı verilmekteydi.[3] Loncanın yine kendi içinden seçmiş olduğu üçüncü yöneticiye ise,"yiğitbaşı" adı verilmişti. Yaşlı ve tecrübeli ustalar arasından seçilen yiğitbaşı, kethüdanın aksine loncanın iç işlerinden sorumlu bir yöneticisiydi. Fakat, kethüdanın bulunmadığı durumlarda loncayı dışarıya karşı temsil ederdi. Bu noktaya kadar kısaca anlatılan

---

[1]Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle Eastern Studies*, C. 1, No. 1, 1970, s. 28. ayrıca bkz. Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu, *Cumhuriyetin 50. yılında Esnaf ve Sanatkâr*, Ankara, Güneş Matbaacılık, 1973. s. 23-48

[2]İnalcık, s. 152

[3]*Ibid.* s. 152.

seçim ve temsil işlevlerine rağmen, Osmanlı loncalarında üyeliğe kabul için temel şart, yalnız çarşıda dükkanı olan esnaf ve zenaatkarın ödediği "ordu akçesi" denen verginin ödenmesidir. Ancak ordu akçesini ödeyenler merkezi otorite nezdinde resmen lonca üyesi olarak tanınıyordu.

Bu genel çerçeve dahilinde, 15. ve 16. yüzyıllarda Bursa'da ipekli dokumacıların konumlarına baktığımız zaman bazı ilginç gelişmelerin ortaya çıktığını görüyoruz. Her şeyden önce 15. ve 16. yüzyıllarda "kadifeciler loncası" olarak anılan ipekli dokumacıların kendi aralarından seçtikleri birkaç tecrübeli ustadan oluşan ve "ehl-i hibre" adı verilen bir kurul oluşturduklarını biliyoruz.[1] Tabii ipekten dokunan kumaşların hangi standarta göre üretileceği, atkı ve çözgü ipliklerinin sıklığı, desen biçimleri, işçilik ücreti, satış fiyatı ve kâr oranı gibi üretim ve satış sürecini temelden etkileyen standartları belirlemek üzere seçilen bu kurul, ayrıca çalışanlara karşı ustaların çıkarlarını korumakla da görevliydi. İşyeri sahipleri de çalıştırdıkları işçileri ehl-i hibre'ye kaydettirmek zorundaydılar. Ayrıca, bir kalfa ustası ile ihtilafa düştüğü zaman ehl-i hibrenin izni olmadan başka bir işyerinde işe başlıyamazdı. Bunun yanısıra, işyeri sahipleri kabul etmiş olsalar bile, ehl-i hibre "ehil olmayan kimselerin" dokumacı olarak istihdam edilmesine izin vermezdi.[2] Böylece, ehl-i hibre'nin emek gücünün hareketliliğini kısıtlayıcı ve loncanın "kendi içine kapanık" üretim yapısını güçlendirici işlevlerle yüklü olduğunu anlıyoruz. Yine Gerber'in arşiv araştırmaları sonucu, 1650 yılında Bursa loncalarının toplu olarak ödediği ordu akçesi miktarının 750.000 akçeye ulaştığını öğreniyoruz.[3]

---

[1] *Ibid.* s. 153.

[2] "Bursa - Tarih" *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1982, s. 1636

[3] Haim Gerber, "Guilds in Seventeenth-Century Anatolian Bursa," *Asian and African Studies*, C.11, No. 1, 1976, s.61.

Bursa'da tabii ipekten kumaş dokuyanların kadifeciler loncası içinde örgütlendiğini yukarıda belirtmiştik. Halil İnalcık'ın Bursa şeriye sicilleri ve tereke defterleri üzerinde yaptığı araştırmalara göre, 1502 yılında Bursa'da ipekli kumaş dokuyan 1000 el tezgâhı bulunmaktadır. Aynı yıl için İstanbul'daki dokuma tezgâhı sayısı ise sadece 300 adettir.[1] Yine bu çalışmada, miras davaları ile ilgili kayıtlardan bahsedilirken, dönemin varlıklı ipek tüccarlarının terekelerinden "50 000 akçelik altın, arazi, kadın ve erkek köleler, mücevherat ve ipekli kumaş " çıktığı tespit edilmiştir. İnalcık, bu tüccarların bir kısmının, Osmanlı yönetici sınıfına dahil kimselerin oğulları olduklarını belirtmektedir. Çünkü , tereke kayıtlarında ölen tüccarın baba adı verilmekte ve bu isimlerin önünde çoğunlukla "Hoca" ve "Çelebi" gibi ancak Osmanlı yönetici sınıfına dahil olan seçkinlerin taşıyabileceği sıfatlar bulunmaktadır[2]

Miras kayıtlarında kadın ve erkek kölelere çok sık rastlanması, Bursa'da 15. ve 16. yüzyıllarda üretim ve ticarette köle emeğinin yoğun olarak varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca İslam hukukuna göre, "bir köle belli bir işi, önceden belirlenmiş bir zaman birimi içinde tamamlamayı kabul eder ve bu konuda efendisi ile kadı huzurunda anlaşmaya varır" ise bu hizmet sona erdirildiğinde özgürlüğünü kazanmaktadır. Bu tür anlaşmalara İslam hukukunda "Mükâtebe" denilmektedir.[3] Bursa'da 1453-1513 yılları arasında şeriyye sicillerinde köle emeğinin konumu üzerinde araştırma yapan Halil Sahillioğlu'na göre, bu dönemde kölelerin özgürlüklerine kavuşmak amacıyla imzalamış oldukları mükâtebelerde, "efendinin istediği

---

[1]Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History*, C.29, No. 1, 1969, s. 108

[2]*Ibid*, s. 109.

[3]Mükâtebe , "kesişme" veya "anlaşma " anlamına gelen arapça bir sözcüktür.

miktarda kumaşı dokuyarak özgürlüğe kavuşma" olayının hayli yaygın olduğunu öğreniyoruz:

> "Belli bir çeşit kumaş kıtası (kuponu, bir elbiseliği), topu, meşûdu dokunması kaydıyla yapılan mütâkebelerde köle, taahüdünü yerine getirmek için bu kumaşları, ki ham maddesini sahibi temin etmekteydi, efendisinin tezgâhında yahut bir başka kimsenin tezgahında veya (köle olarak) bizzat kendi tezgâhında dokunuyordu."[1]

Halil Sahillioğlu'na göre, 1480'lerde Bursa esir pazarı kethüdalığı mukataa olarak iltizama verilmiştir. Üç yıllık iltizam bedeli 31.000 akçe olan Bursa esir pazarı kethüdalığında, Sahillioğlu'nun hesaplarına göre, yılda en az 6000 esir satılması lazım gelir. Bu sayı da bize o yıllarda köle emeğinin üretim sürecinde yaygınlığını gösteren en önemli kanıtlardan biridir.[2]

15. yüzyılın sonlarında Bursa nüfusu içinde özgürlüklerini kazanmış "Azatlı" kölelerin oranı da hayli yüksektir. Sahillioğlu'na göre "Şehrin....daha itibarlı mahallelerinde azatlılar ancak % 10 civarında bir çoğunluk teşkil ederken, daha mütevazi mahallelerde onların oranı % 40'ın üstüne çıkmaktadır".[3] 1492 yılı nüfus sayımı sonuçlarını, tereke defterlerinde bulunan miras kayıtlarındaki köle sayıları ile karşılaştıran Sahillioğlu, o dönemde Bursa'daki köle sayısı hakkında ilginç sonuçlara varmaktadır:

---

[1] Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1980 Özel Sayısı*, s. 78.

[2] *Ibid*, s. 86.

[3] *Ibid*, s. 107.

> "Sayım defteri verilerine göre, şehrin nüfusu içinde azatlılar % 15, Tereke defterleri ve sair sicillerin verilerine göre % 30 civarında idi.[1]

Köle emeğinin üretim sürecinde yaygın olarak kullanılmasının yanısıra, 17. yüzyılda Bursa loncalarında, geleneksel lonca hiyerarşisinin de dönüşüme uğradığını görüyoruz. 17. yüzyıl Bursa lonca teşkilatı üzerinde çalışan Haim Gerber'e göre, zamanla "usta" ile "çırak" arasındaki "kalfa" kategorisi ortadan kalkararak, bunun yerine "halife" denen ve genellikle "ücretli işçi" anlamına gelen yeni bir insan kümesi belirmiştir.[2] Eğer İnalcık ve Sahillioğlu'nun köle emeğinin üretimde yaygın olarak kullanıldığı yolundaki tespitlerinin 17. yüzyıl Bursa lonca teşkilatı için de geçerli olduğu kabul edilirse, kalfa kategorisinin tamamen ortadan kalkarak yerini ücretli işçiliğe bırakmış olmasını doğal karşılamak gerekir.

Bursa kadifeciler loncasında da üretimde bilfiil çalışanlar içinde köle emeğinin yaygınlığı ve bunların belli bir miktar kumaş dokuyarak özgürlüklerini kazandıkları yukarıda belirtilmişti. Bu nedenle, kalfa kategorisinin ortadan kalkması sonucu dokumacılar arasında ücretli emek ilişkisinin yaygınlaşmaya başladığı tahmin edilebilir. Fakat bu noktada, sadece ücretli emeğin varlığı üretim sürecinde işçi-işveren ilişkisinin çıkması için pek yeterli sayılamaz. Emek-gücünü satmaya hazır olan işçiye ücretinin "nasıl" ödendiği de sanayi sosyolojisi açısından önemli bir değişkendir.

---

[1] *Ibid*, s. 109
[2] Gerber, s. 62.

Bursa'da 1777 yılında dokumacı ustalarının fason çalıştığı ve işçilere de parça başı ücret ödendiği Fahri Dalsar'ın yaptığı arşiv çalışmalarından ortaya çıkmaktadır.

> "Elimize geçen birkaç vesikadan, geçmiş yüzyıllarda çalışan dokumacı işçilerinin, daha çok (parça başı) hesabiyle çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bugün *(fason)* denilen çalışma şeklinin geçmiş yüzyıllarda da tatbik edildiğini görüyoruz. Yanlız tezgâhı olan bir usta, sermaye sahibi bir kimsenin verdiği malzemeyi dokuyarak teslim etmekte, parça başına kestükleri ücreti almaktadır ... Diğer bir vesikada, işçilere verilecek ücretlerin satış bedeli üzerinden hesap edildiği görülmektedir. Bilhassa Kadife işçilerinin ücretlerini bu şekilde aldıkları anlaşılmaktadır. *(Çatma ve Dolama)* cinsinden olup ta, kaba olan kadifelerde 1000 Akçada, 100 Akça ücret verilirdi."[1]

Dokuma işçilerine parça başı ücret ödeme ilişkisinin ilk önce 18. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmış olması Bursa dokuma sanayiinin tarihi bakımından çok ilginç bir başlangıçtır. Bu çalışmanın dördüncü bölümünde daha kapsamlı olarak görülebileceği gibi parça başı ücret ödeme ilişkisi halen Bursa dokuma sanayiindeki birkaç büyük entegre tesis dışında egemenliğini sürdürmektedir .

---

[1] Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yayını, 1960, s. 124.

LONCA SİSTEMİNDE İÇ VE DIŞ DENETİM.

Osmanlı toplumsal sistemi içinde loncalar içsel ve dışsal sınırlamalar içinde varlıklarını sürdürmeğe çalıştılar. Osmanlı lonca teşkilatının işlevini ve hareket kabiliyetini belirleyen en önemli sınırlamalar loncaların bizzat kendileri tarafından hayata geçiriliyordu. Örneğin, kadifeciler loncasında dokunacak olan kadifenin kaç iplik telinden oluşacağı, atkı ve çözgü ipliği olarak kullanılan ham ipek ipliğinin ne kalınlıkta olacağı, ehl-i hibre tarafından tarafından belirlenmişti. Genellikle aynı tip el tezgâhlarının kullanıldığı kadifeciler loncasında, ustalar arasındaki eşitliği bozacak her türlü atılım; bizzat ustaların kendileri tarafından engellenmekteydi.[1] Şehirdeki üretim faaliyetine "iaşe ilkesi" açısından yaklaşan ve bu ilkenin Osmanlı ekonomik dünyasının en belirleyici ilkesi olduğu belirten Genç, bu ilkeyi hayata geçirebilmek amacıyla Osmanlı devletinin "ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemiş olduğunu" belirtiyor.[2]

Geleneksel ekonominin kıt olan hammade kaynakları lonca teşkilatı içindeki üretimi de mevsimlik dalgalanmalara bağımlı kılmaktaydı. İşte bu nedenle, uzun yol ticareti yapan tüccarlar tarafından İran'dan kervanlarla Bursa'ya getirilen ipek ipliği yiğitbaşı tarafından herkesin gözü önünde satın alınıp, kadifeciler loncasının ustaları arasında pay edilirdi. Böylece, bir ustanın ham maddenin tümünü satın alarak karaborsa yapması engellenir, dokumacılar ham madde yokluğunu veya bolluğunu birlikte yaşarlardı.

---

[1] *Ibid*, s. 111-119

[2] Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi-Sayı.1, 1988-89. s. 178

Dağıtılan ham ipek ipliği dokunup, kumaş haline geldikten sonra ehl-i hibre tarafından konulan standartlara uygun olup olmadığı denetlenirdi. Bu şekilde tescil edilip damgalanan kumaşın bedestende satışı kethüda'nın gözetimi altında yapılırdı. Ustanın kâr haddi ise ehl-i hibre ve Bursa kadısının birlikte yaptığı maliyet hasapları sonucunda en fazla % 20 olarak belirlenirdi.[1]

Merkezi otorite tarafından bu tip üretim faaliyeti bir vergi kaynağı olarak algılandığı için, lonca sistemi içinde herhangi bir işyerinin büyüme çabası kıt olan kaynakların hakim olduğu ekonomik atmosfer içinde "sistemi bozucu bir eylem" olarak yorumlanıyordu. Çünkü, kadifeciler loncasını oluşturan bir işyerinin büyümesi diğerlerinin aleyhine olabilir ve böylece devletin vergi kaynaklarında azalmalar görülebilirdi. Aynı mantığın sonucu olarak, yeni ustaların dükkan açma çabaları ya diğer dükkan sahipleri ya da kadı tarafından engellenirdi. Özellikle de hakim teknolojik yapıda değişiklikler yaparak, üretkenliği artırmak ve dolayısıyla maliyetleri düşürmek, "ahlaksızlık" olarak yorumlanıyordu.[2]

Bütün bu kısıtlamaların varlığına ve bunların üzerinde yükselen değer yargıları kümesine rağmen, 16. yüzyıl sonlarına doğru Bursa'da yeni işyeri açmak için mücadele eden genç ustalarla, yaşlı dokumacılar arasında çatışmaların çıktığı bilinmektedir. Fakat aynı kaynakta 16. yüzyılın sonundan itibaren yeni işyeri açmak için "icazetname" almanın kolaylaştığı ve eskiden beri dükkan sahibi olmanın sadece bir statü meselesi haline indirgendiği anlatılıyor. Genç ustaların da, bu mücadelenin sonucunda, Bursa'nın değişik yerlerinde dükkanlar

---

[1] İnalcık, *The Ottoman Empire*, s.154
[2] *Ibid*, s. 158.

açarak kadı'ya kendilerini dokumacı olarak tescil ettirdikleri belirtiliyor.[1]

Bütün bu açıklanan gelişmeler bağlamında, Bursa'nın statik, değişmeyen, topyekün içine kapalı bir üretim merkezi olduğunu düşünmemiz hayli zordur. Osmanlı İmparatorluğunun ipek merkezi olan Bursa, 15. yüzyıldan itibaren önce kendine özgü bazı değişkenlerin devreye girmesiyle, daha sonra da bazı dışsal faktörlerin zorlamasıyla ilginç sayılabilecek bir evrim içine girmiştir.

SONUN BAŞLANGICI: ATLANTİK EKONOMİSİNİN DOĞUŞU VE FİYAT DEVRİMİ.

Bursa'nın Osmanlı hakimiyetine geçişinden sonraki yüzyıldan itibaren Bursa dokumacılarının ham ipek ihtiyacı İran'dan gelen kervanlarla karşılanıyordu. Bursa bu bakımdan hem ipekli kumaşın üretildiği bir sanayi şehri, hem de Avrupaya giden ipeğin toptan olarak satın alındığı bir ticaret merkeziydi. İşte bu nedenle Bursa'da Avrupalı tüccarların getirdiği kumaşlar da yerli ipekli kumaşlarla birlikte alınıp satılıyordu. İran'dan gelen kervanların getirdiği ham ipek ipliğinin satışından alınan vergi "mukataa" olarak iltizama veriliyordu. Bu mukataayı toplama hakkını önceden para ödeyerek alan kişilere de "mültezim" adı veriliyordu. Mültezimler üç yıl müddetle Bursa'da satılan ham ipekten, devletin önceden belirlemiş olduğu orandaki vergiyi tahsil ediyorlardı.İşte bu nedenle, Osmanlı iktisat tarihi ile ilgili çalışmalarda "Mizan-ı Harir Mukataası" olarak geçen bu verginin miktarının, Bursa piyasasına giren ham ipeğin miktarı hakkında,

[1] İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," s. 117.

elimize önemli ipuçları verdiği kabul edilmiştir.[1] Dolayısiyle, Bursa'daki ham madde arzı hakkında elimizde önemli veriler bulunmaktadır.

15. yüzyılda durgunluk dönemini yasıyan Avrupa ekonomisine 16. yüzyılın başından itibaren Amerika'dan gelen altın ve gümüşün getirdiği hareketlilik yerli ve yabancı tarihçiler tarafından derinlemesine incelenmiştir.[2] Kuşkusuz, bu noktada bizim için ilginç olan Avrupa'da yaşanan fiyat devriminin Bursa dokumacılarına yansıma biçimini ortaya koymaktan ibarettir.

Murat Çizakça'nın Bursa tereke defterlerinden çıkartmış olduğu ham ipek fiyatları üzerinde yapmış olduğu çalışmalara göre, 1550-1650 yılları arasında Bursa'da ham ipek fiyatları % 560 oranında artmıştır.[3] Bu veriden yola çıkarak, ham ipek fiyatlarındaki bu denli yüksek artışın, lonca sistemi içinde üretim yapan Bursa dokumacılarını, ipekli kumaş fiyatlarını arttırmaya zorlayacağını düşünebiliriz. Aksi takdirde, bu piyasa koşulları dokumacıları işi bırakma noktasına getirebilirdi. Böylece, kadı ve ehl-i hibre tarafından ortaklaşa alınan kararlar sonucu konulan narhların, en azından yıpranacağını ve büyük bir olasılıkla da delineceğini söyleyebiliriz. Nitekim, Murat Çizakçanın aynı kaynaklardan derlediği bilgilerden öğrendiğimize göre, Bursa'da ipekli kumaş fiyatları, 1550-1650 yılları arasında % 251 oranında artmıştır.[4]

---

[1]Murat Çizakça, "Fiyat tarihi ve Bursa ipek sanayii: Osmanlı Sanayiinin çöküşü üzerine bir inceleme," *Toplum ve Bilim*, No.11, Güz 1980, s. 110.

[2]Bu konuda Türkiye'de ilk kapsamlı çalışma için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Onaluncı Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat hareketleri," *Belleten*, C.34, Ankara, 1970, s.557-607. Aynı konuda batıda en yetkin ve çığır açıcı çalışma için bkz. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II*, C.1, London, Fontana Press, 1976, s. 516-541

[3]Çizakça, s. 93.

[4] *Ibid*, s.99

Bursa'da ham ipek fiyatlarının, ipekli kumaş fiyatlarına nazaran çok daha hızlı artmasındaki temel sebeplerden biri, Çizakça'ya göre 1550-1650 yılları arasında Avrupa'da fiyat devrimi dolayısıyle genel talebin niteliğinde gözlemlenen değişikliklerdir. Özellikle, Venedikli tüccarların Osmanlı pazarından satın aldıkları ham ipeği kuzey Avrupa'ya pazarlamaları, ayrıca İtalyan ve Fransız ipek sanayiinde Bursa'dan satın alınan ham ipeğin girdi olarak kullanılması, ham ipek fiyatlarındaki inanılmaz artışın nedenleri olarak sayılabilir. Bütün bunlara ilaveten, Çizakça'ya göre dokumacılıkta enerji kullanımının değişmesi sonucu Avrupa'nın ham ipek talebinde sıçramalar olmuştur:

> "Batı kaynaklarında *'Hydraulic mill'* olarak bilinen, su kuvvetiyle çalışan ve ham ipek üretiminde kullanılan değirmenin Bologna'dan İtalya'nın diğer bölgelerine özellikle Venediğe yayılması 'organzino' veya 'orsoglio alla Bolognese' adı verilen özel bir ipekli kumaş türünün üretimini büyük ölçüde arttırmıştır"[1]

Su gücü ile dönen değirmenin ipekli dokumacılığa girmesi, bilfiil dokuma faaliyetinde kullanılan el tezgâhlarının varlığını sürdürmesine rağmen; üretimin temposundaki yükselme dolayısıyle, ürün miktarında önemli sıçramalar gerçekleşmiştir. Ayrıca "orsoglio" tipi ipekli kumaş üretiminde Bursa piyasasından satın alınan ham ipek, atkı ipliği olarak kullanılmıştır ki bu da dokunan 1 kg. İtalyan kumaşında 600 gr. Bursa ipeğinin kaldısını gerektirmektedir.[2]

Bütün bunlara ilaveten, Avrupa'da varlıklı sınıfların eline geçen Amerikan altın ve gümüşün belli bir oranının lüks tüketim mallarına

---

[1] *Ibid.*, s.102.
[2] *Ibid.* s.103

harcandığını ve "orsoglio" tipi kumaşın yeni bir tür ipekli kumaş olarak moda haline geldiğini düşünürsek, 1550-1650 yılları arasındaki hızlı fiyat artışlarının nedenleri daha kolay açıklanabilmektedir. Nitekim, İngiltere'nin orta doğu ülkelerinden yaptığı ithalat da daha önceki yüzyıla nazaran yükselmiştir. 1621-1721 yılları arasında İngilizlerin ortadoğu ülkelerinden ithal ettikleri malların miktarında % 275 oranında artış tespit edilmiştir [1]

Fakat 1725 yılından itibaren Osmanlı pazarından Avrupa'ya yapılan ham ipek ihracatında azalmalar görülmektedir. Bu azalmanın sebebinin dönemin savaşları ile ilgili olabileceği gibi, aynı zamanda dünya ticaret yollarının değişmesi nedeniyle, "East India Company" tarafından uzak doğu ülkelerinden alman ham ipeğin Avrupa piyasalarında belli bir doygunluk yaratması ile de açıklamak mümkündür. Nitekim, 1750-1830 yılları arasındaki mukataaları inceleyen Mehmet Genç'e göre, ipekli kumaş satışından alınan damga resimlerinin iltizamında önemli artışlar meydana gelmiştir [2] Bu da bize, azalan dış talep sonucu fiyatı düşen ham ipeğin zenaatkarlar tarafından Bursa piyasasında daha rahatlıkla satın alındığını ve bol miktarda kumaş dokunduğunu göstermektedir.

İpek ihracatındaki azalmalardan 19. yüzyılın başına kadar Bursa dokumacılarının bir durgunluk yaşadığını çıkarsayabiliriz. Gerek ham ipek fiyatındaki azalmalar ve gerekse lonca sisteminin iç işleyişinde gerçeleşen çözülmeler sonucu, 1600'lerden itibaren Bursa kadifeciler loncasının sadece artık bir "esnaf birliği" halinde varlığını sürdürdüğünü tahmin edebiliriz.

---

[1] *Ibid.*

[2] Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1975, s. 291.

Bursa Kadifeciler loncasının yukarıda anlatılan değişmeler sonucu bir sanayi öncesi üretim örgütlenmesi olarak durumuna baktığımız zaman, toplumsal değişme süreçleri açısından bazı saptamalarda bulunmak gerekiyor. Öncelikle, bu bölümün başında görüşleri kısaca özetlenen ve birinci yaklaşım olarak adlandırdığımız Osmanlı tarihçilerinin, Osmanlı loncaları için belli bir ideal tip yaratına çabasının en azından Bursa bağlamında pek geçerli olamıyacağını belirtmemiz gerekiyor. Çünkü bu görüşü savunan tarihçilerin eserlerinde ortaya konan olgulardan yola çıkarak meseleyi incelediğimiz zaman, sanayi öncesi toplumların "kendine içine kapalı", "kendi kendine yeten" ve pek fazla dışarısı ile alışverişi olmayan örgüt yapısının Bursa bağlamında pek uzun ömürlü olmadığını görüyoruz. Bir yandan üretimde yaygın olarak kullanılan kölelerin özgürlüklerini kazanıp girişimciliğe yönelmesi, diğer yandan da Osmanlı yönetici sınıfına dahil olan kimselerin çocuklarının yoğun olarak ticaret ve zenaatla iştigal etmesi, en azından sanayi öncesi toplumlarının temel özelliklerinden biri olan "toplumsal tabakalar arasında dikey hareketliliğin yokluğu" ilkesinin Bursa'da 1300-1600 yılları arasında pek geçerli olmadığını gözler önüne seriyor.[1]

Aynı olguya devlet-birey ilişkileri ekseninden baktığımız zaman, Osmanlı merkezinin bir anlamda sermaye birikimini kısıtlayıcı tüm önlemlerinin (fiyat denetimi, kalite kontrolu, işyeri açma izninin kısıtlanması, vb.) çeşitli biçimlerde yıprandığını görüyoruz. Bütün bu süreçlerin sonunda 19. yüzyıla geldiğimizde, Bursa kadifeciler loncasının artık sadece ismen lonca olarak kaldığını, "homojen" bir

[1]Mübeccel Kıray, Ereğli araştırmasının giriş bölümünde sanayi öncesi şehirlerin belirleyici özelliklerini anlatırken,"....kanunla yasak edilmemiş olsa bile şehrin tabakalaşmasında dikey hareketlilik yoktur." diyerek bu yapının tayin edici özelliklerinden birinin altını çiziyor. Bkz. Mübeccel Kıray, *Ereğli: Ağır sanayiden önce bir sahil kasabası*, Ankara, DPT yayını, 1964, s. 3.

örgüt olmaktan çıktığı gözlemliyoruz. Fakat Bursa kadifecilerinin, İtalyan dokumacıları tarafından gerçekleştirilen-el tezgâhlarının su.değirmeninden elde edilen döndürücü güç ile çalışması-aşamasına geçemediğini de biliyoruz. Kuşkusuz, o dönemde İtalyan ipekli dokumacılarının ulaştığı bu aşama, fabrika üretiminin egemen olduğu kapitalist üretim aşamasından daha geri bir düzeyi temsil eder. Fakat lonca sisteminin homojen ve içine kapalı üretim yapısından daha ileri bir aşamadır. Bu bağlamda, Bursa dokumacıları 19. yüzyıla girerken, daha farklılaşmış ve uzmanlaşmış bir üretim sistemi için "gerekli şart" olan üstyapısal sınırlandırmalardan kurtulmuş, fakat "yeterli şart" olarak kabul edebileceğimiz teknolojik sıçrama aşamasına gelememişlerdir. Bu aşamaya da ancak, 19. yüzyılda "dünya ekonomisi ile tam anlamda bütünleşme ve geleneksel zenaatları tasfiyesi" sürecinin sonunda ulaşılacaktır.

2. DÜNYA EKONOMİSİ İLE BÜTÜNLEŞME SÜRECİ İÇİNDE BURSA: FİLATÜR FABRİKALARININ ORTAYA ÇIKIŞI.

Bursa kadifeciler loncasının Avrupa'daki fiyat hareketlerinin etkisi altında çözülmeğe başlamasından sonraki 150 yıl içinde, Bursa'daki dokumacılık faaliyetinin statik bir biçimde devam ettiğini belirtmiştik. İktisat tarihçileri, genellikle, 1838 İngiliz ticaret anlaşması ile birlikte Osmanlı sanayiinin batı Avrupa ekonomisinin yörüngesine girdiğini vurgulayarak, 1840'lardan itibaren de ithalat yolu ile gelen yabancı malların Osmanlı piyasasını istila ettiğini belirtirler.[1] Kuşkusuz bu görüş, bütün imparatorluk sınırları göz önüne alındığında geçerli sayılabilir, fakat her bölgenin veya her şehrin dünya ekonomisi ile

[1]Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz," *Tanzimat*, İstanbul, 1940, s. 424.

eklemlenme biçiminin ve sürecinin aynı tempoda işlediği söylenemez. Bu bölümün başında kısaca özetlenen ikinci yaklaşıma göre, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine eklemlenme süreci, aynı zamanda bauda oluşan bir ekonomik "merkez" karşısında "çevreleşme" süreci olarak da tanımlanabilir.[1] Merkez-çevre kutuplaşması ekseni üzerinde kurulan yeni ilişkiler, artık çevre ülkeyi dünya ekonomisindeki işbölümü içinde yeni bir konuma getirecektir. Yeniden-yapılanma içine giren çevre ülkesi-daha önceki üretim tarzı ne olursa olsun-kapitalist dünya ekonomisine bağlanırken bazı "ara-süreçler" yaşıyacak ve sürekli yeniden yapılanma içinde olacaktır.

Bu bakımdan "çevreleşme" denilen süreç, ilk anda hızlı bir yeniden yapılanma-yani dünya işbölümü içinde yer alma-ve daha sonra da eski ekonomik kurumların yeni işlevler kazanması yolunda devam edecektir. Böylece, çevreleşme yoluna giren ülkenin daha önceki üretim tarzına ait toplumsal kurumları ya tamamen yıkılıp işlevsiz hale gelecek, ya da kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması ile birlikte eski biçimler yeni muhteva ile dolacaktır.

Bursa'da 19.yüzyılın ilk yarısında, ipekli kumaş dokumak için gereken ham ipek ipliğinin kozadan çekilmesi işleminde mekanizasyonun başladığını biliyoruz.[2] Fakat mekanizasyonun sadece "ipekböceği kozasından iplik çekimi" işlemi ile sınırlı kaldığı, tekstil sanayiini oluşturan üretim zincirinin diğer halkalarını pek etkilemediği görülmektedir.

---

[1]Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba "Incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy," *The Ottoman Empire and the World-Economy*, der Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, 1987, s. 89.

[2]Leila T. Erder, "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835 - 1975" (basılmamış Doktora Tezi, Princeton University,1976), s.96.

Leila Erder'in çalışmalarından öğrendiğimize göre, 1824 yılında Lyon'daki dokumacılar ilk defa kozadan ipek ipliğini bir mekanik sistem yardımı ile çeken makinayı kullanıma soktular ve bu gelişme Avrupa'da ipekli dokumacılık dalında bir "devrim" anlamına geliyordu.[1] Ancak bu sistem sayesinde, kozadan iplik çekiminde yüzyıllardır ipekçilerin en önemli sorunu olan ipliklerdeki standart sorunu çözülmüş oluyordu.[2]

Kozadan iplik çekimi aynı anda 30 tane yün yumağının ucundaki ipliklerin çözülüp açılmasına benzetilebilir. Bu nedenle iplikleri çeken gücün her zaman aynı hızla dönen bir makara sistemi olması, ipliklerin düzgün sarılması ve kopmaması açısından çok önemlidir. Lyon'daki ipekçilerin bu alandaki diğer bir katkısı da kozaların buharda ıslatılarak yumuşatılması sonucu çekim işleminin hızlandırılmasıdır. İşte bu teknik nedenlerden dolayı, buhar gücü kullanılarak çekilen ham ipek ipliği hem düzgünlüğü, hem de mekanizasyonun iplik üretiminde sağladığı maliyet düşmesi sayesinde beş yıl içinde bütün Avrupa'ya yayıldı.

Lyon'da gerçekleşen bu teknolojik sıçrama, yaklaşık on yıl sonra Anadolu'ya ulaştı ve buhar gücü ile çalışan iplik çekim (filatür) fabrikaları, Bursa'da elle çalışan mancınıkların yerini almaya başladı.[3] 1838 yılında, Falkheisen adlı bir yabancı ile Taşçıyan adlı bir Osmanlı

---

[1] Bu önemli teknojolik gelişmenin Lyon'da gerçekleşmiş olmasını çok doğal karşılamak gerekiyor. Çünkü, Lyon'daki ipekli dokumacılar Fransa'nın olduğu kadar belki de tüm Avrupa'nın en geniş ipekli dokuma tezgâhı kapasitesine sahiptiler. 1877 yılında Lyon ve çevresinde yaklaşık 120 000 dokuma tezgahı vardı. Bu tezgahların ihtiyacı olan ipek ipliğinin geri tekniklerle ve yerel olarak sağlanması ise imkansız sayılabilecek kadar zordu. Bu konuda bkz. George J Sheridan, "Household and Craft in an Industrializing Economy: The Case of the Silk Weavers of Lyons," *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, der. John M. Merriman, New York, Holmes and Meier Publishers, 1980, s. 108.

[2] *Ibid*, s.96

[3] *Ibid*, s.99

Ermenisinin ortaklığı ile ilk filatür fabrikası kuruldu. Bu fabrikanın bir yıl sonra yanmasından sonra, Falkheisen bir İsviçre firması ile ortak olarak 1845 yılında ikinci fabrikasını kurdu. O yıllarda çalışanların çoğunu oluşturan Hristiyan azınlıklar fabrikanın açılmasına karşı koydularsa da Falkheisen Bursa piskoposunu fabrikaya davet edip, fabrikayı takdis ettirdikten sonra direniş sona erdi.[1] Bursa'daki en küçük iplik çekme fabrikasında bile, kısa zamanda, en az yirmi işçi çalıştırılmaya başlandı. Devlet yatırımı olan Hümayûn ipek fabrikası, Düzoğlu, ve Manass şirketi gibi büyük kuruluşlarda ise, işçi sayısı 350'ye ulaşmıştı. 1850'lerin başında, Bursa'da buharla çalışan iplik çekme fabrikalarındaki toplam işçi sayısı 1700'e ve 1850'lerin ortalarında ise bu sayı 3800'e yükselmişti.[2]

Yeni teknolojinin kullanımı sonucu kozadan iplik çekimi artık evlerde tarımsal faaliyetin yanı sıra yapılan iş olmaktan çıkıp, fabrikalarda yoğun ücretli emek kullanımı ile gerçekleştirilen bir sanayi haline dönüşmüştü. Leila Erder'in çalışmalarından öğrendiğimize göre müslüman kadınların işçi olarak fabrikalarda çalışması süreci gayrı müslim kadınlara nazaran daha yavaş işlemiştir. Filatür fabrikalarda Bursa'daki dokuma tezgâhları için değil; Fransa'nın ipekli kumaş üretim merkezi olan Lyon'daki dokuma tezgâhları için üretim yapılıyordu. Bursa artık Dünya ekonomisine ipek ipliği satarak eklemlenen ve bölge içindeki iç ilişkileri bu ekonomik faaliyet tarafından belirlenen bir şehir haline gelmişti. Böylelikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'dan yapılan ihracatın % 90'ı Fransa'ya yapıldığı gibi, bu ihracatın tümü kozadan çekilmiş ipek ipliği ve ipek böceği kozasından oluşuyordu.[3]

---

[1] *Ibid*, s.101

[2] Bursa - Tarih, *Yurt Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul, 1982, s. 1645.

[3] Leila Erder, s. 129. Ayrıca müslüman ve yahudi kadınların daha yavaş işçileşmesi hakkında bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, Ibid, s.1645

Filatür fabrikalarında katı bir iş bölümü uygulanıyordu. İş gücünün artık evlerden çıkarak, fabrikalarda çalışmaya başlaması, üretim süreci içinde yeni örgütsel yapılanmaların ortaya çıkmasını gerekli kılmıştı. Yeni üretim süreci üzerinde yükselen fabrika hiyerarşisinde en önemli kesitlerden biri, "formen" olarak Avrupa'dan getirilen yabancı ustalardı. Bunlar Fransa'daki dokuma sanayiinin teknik normlarını Bursa'da uygulamakla görevliydiler. Bu fabrikalarda ipek ipliği, Lyon'daki dokuma tezgâhlarında girdi olarak kullanılmak üzere üretildiği için, fabrika hiyerarşisinde bu katmanlara ihtiyaç duyuluyordu.

Filatür fabrikalarında çoğunlukla kadın işçi kullanıldığı için bu fabrikaların Bursa'da önceden beri var olan dokumacıları kullanması veya eğitmesi pek söz konusu değildi. Zaten yeni iplik çekim teknolojisi, eski mancınık tekniği ile iplik çekimine göre daha az kalifiye işgücüne ihtiyaç gösteriyordu. Dolayısıyla, yeni teknoloji geleneksel işgücünün dışında bazı kaynaklara yöneldi. Bu nedenle, filatür fabrikalarında çıkrıkların başında çalışacak olan işçiler daha çok gayrı müslim kadınlar arasından seçildi. Bu konuda, İngiliz Viskonsülü Maling'in Bursa'daki zanaatkarların ve diğer çalışan sınıfların durumuna ilişkin, 1869 yılında kaleme aldığı raporu hayli ilginç tespitler içermektedir:

> "Sanayide çalışan nüfusun *genel nüfusa oranı yüzde 10-12 civarında olup*, teknik eğitim ve yetenek gerektiren bu mesleklerdekilerin birçoğu da kalifiye işçi sayılamıyacak düz işçilerdir. İpekçi ustaları dışında, kalifiye işçi pek mevcut değildir. Bazı büyük ipek fabrika ya da atölyelerinde yaklaşık 300 işçi

> çalışmaktadır. Bölgede, pek az istisna ile *hepsi kadın ve küçük yaşta 9000 işçiyi istihdam eden 6000 kadar çıkrık mevcuttur*. Bursa'nın Fransız iplik ustaları gözetiminde yapılan ipek iplikleri düzgünlük ve sağlamlıklarıyla, yerli el işçiliğinin yüksek niteliğinin uygun bir eğitim görünce nasıl mükemmel bir sonuç verebileceğini kanıtlamaktadır."[1]

Maling'in raporundan kalkınarak Filatür fabrikalarının Bursa'nın toplumsal dokusuna getirmiş olabileceği muhtemel değişiklikleri irdelememiz gerekiyor. Bizce bunlardan birincisi ve belki de en önemlisi, 1860'larda Bursa'da filatür fabrikalarında istihdam edilen işçilerin sayısı ve bu yeni istihdam kaynağının Bursa ve çevresinin nüfus yapısında yarattığı değişikliklerdir.

Leila Erder'in Osmanlı devlet yıllıklarına ve aynı zamanda İngiliz konsolosluk raporlarına dayanarak yaptığı hesaplamalara göre, 1860'larda, Bursa'da 90 filatür fabrikası; ve bu fabrikalarda toplam 4345 çıkrık vardır.[2] Osmanlı devlet yıllıklarındaki veriler esas alınarak yapılan bu hesaplamalara göre, filatür fabrikalarında her 100 çıkrık başına, 180 işçi düşmektedir. Böylece 1860'ların ortalarında yaklaşık 7800 kişinin filatür fabrikalarında çalıştığını öğreniyoruz.[3] Aynı yıllarda, Bursa'nın çevresiyle birlikte nüfusunun 70.000 ile 75.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Dolayısıyla filatür fabrikalarında çalışan toplam işçi sayısının Bursa nüfusun yaklaşık % 9'unu

---

[1] Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına göre Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında: Bursa," *Tarih ve Toplum*, No. 24, Aralık 1985, s.388-389. (İtalikler benim. A.A)

[2] Leila Erder, s. 123.

[3] *Ibid.*, s. 123.

oluşturduğu ortaya çıkmaktadır ki, bu da yukarıdaki alıntıda Maling'in verdiği orana yakın bir sonuçtur.[1]

Üzerinde durmamız gereken ikinci sorun ise, büyük bir çoğunluğunun gayri müslim kadın ve çocuklardan meydana geldiğini bildiğimiz bu toplumsal tabakanın, hangi tür dinamiklerin devreye girmesiyle ve nasıl fabrika işçisi olduğudur.

Bildiğimiz kadarıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısında Bursa ve çevresinde öküz ve sabana dayalı olan hâkim tarım teknolojisini değiştirecek, toprakta mülkiyet ilişkilerinin değişmesi nedeniyle köylüleri şehirlere doğru göçe zorlayacak herhangi bir "büyük dönüşüm" gerçekleşmemiştir. Bursa ve civarında kırsal alanda üretim büyük ölçüde aile işletmeleri içinde gerçekleştirilirken, toplam ekili alanın "yaklaşık % 79'unda tahıl, % 2'sinde bakliyat ve % 3'ünde sanayi bitkileri ekiliyordu. Bağlar, % 16'lık bir alanı kaplıyordu."[2] Toprağın verimli olması nedeniyle gelişmiş olan bahçecilik, zeytincilik, tütüncülük, ve şarapçılığın yanı sıra; filatür fabrikalarının ortaya çıkması ile yeni yaygınlaşan dut ve koza yetiştiriciliği, 19. yüzyılın ikinci yarısında Bursa ve hinterlandının temel tarımsal üretim faaliyetlerini oluşturuyordu. Kuşkusuz, bu yapının imparatorluğun diğer bazı bölgelerine göre daha gelişmiş olduğunu belirtmek gerekir; fakat 1950'lerden itibaren Türkiye'de kırsal alanda yaşadığımız düzeyde bir dönüşümden de bahsedilemez. Bu bağlamda, Bursa'da filatür fabrikalarında çalışan kadın ve çocuk işçilerin, nüfusun % 9'unu oluşturan yeni bir toplumsal tabaka olarak hangi özelliklere sahip olduğunu incelememiz gerekiyor.

---

[1] *Ibid*, s. 124.
[2] Bursa - Tarih, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 1644.

Bursa şehrinde filatür fabrikalarının kurulmasıyla emek arzının özgün niteliklerinden kaynaklanan bazı ilginç gelişmeler, o dönemde Bursa'yı ziyaret etmiş olan seyyah, Régis Delbeuf tarafından şöyle anlatılıyor:

> "Bursa'da işçi sorunu, başka yerlerdekinden değişik özellikler gösteriyor. Burada eksik olan,işçiye iş değil; tam tersine, işe işçi yetişmiyor. *Patronlar, köylere gidip işçi aramak zorundalar; çünkü Bursa'nın kadın nüfusu fabrikalara yetmiyor.* Dışardan destek gerekli. Philador gibi bazı Rum köyleri önemli birer kaynak oluşturuyorlar. Yoğun çalışma dönemi başladığında, *kervanlarla akın akın gelen genç kızlar, ancak mevsim sonunda dönüş yapıyorlar.* Tüm bu süre boyunca, az gıda ile yetinip *fabrikada yatıp kalkarak* bir tür ekonomik komün yaratıyorlar....Çok iyi kurulmuş bir denetim ve prim sistemiyle, becerikli işçiler her zaman kazançlı çıkıyor. Çekilen ipek....tartılıyor. Elde edilen koza miktarı ile karşılaştırılması, her iplikçinin ücretini ortaya çıkarıyor. En yüksek ücret günde 8 kuruşa çıkabiliyor; ama, hiç bir zaman bunu aşamıyor."[1]

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılabileceği gibi, kırsal alanda toprak-insan ilişkilerinde herhangi bir temel değişme yaşanmadığı için-Bursa'da dönemin en gelişkin filatür fabrikalarının kurulmuş olması bile-geçici özellikleri ağır basan bu iş gücünün "köylülükten kopuşunu" gerçekleştirmeye yetmemiştir. Civar köy ve kasabalardan Bursa'ya gelen gayrı müslim kadın işçilere şehirde ikamet etmek için ev aramak bile anlamsız gelmiş olmalıdır ki fabrikada yatıp, "çeyiz

[1] *Ibid*, s. 1645. (İtalikler benim. A.A.)

parasını" kazandıklarına inandıkları an fabrikayı terk edip köylerine dönmüş olmalılar.

Leila Erder bu fabrikalarda kadınların yoğun olarak çalıştıklarını belirtikten sonra, "kesin işçileşme" sürecinin bir türlü tamamlanamamış olmasını hayretle karşılamaktadır. Aslında toprak-insan ilişkilerinde temelli bir dönüşümün yaşanmamış olduğunun bilincine varıldığı zaman bu durumda hayret edilecek hiçbir sebep yoktur. Çünkü fabrika işçiliği çalışanlar tarafından tamamen geçici bir faaliyet olarak algılanmakta ve "topraktan kopma" gerçekleşmediği için "kesin işçileşme" süreci bir türlü tamamlanmamaktadır. Birçok genç kızın, evlenene kadar bu fabrikalarda çalışıp, sonra işi bırakmalarını arşiv kayıtlarından ve konsolosluk raporlarından çıkartan Erder, bu durumu da erkek nüfus için geçerli olan "askerlik hizmetine" benzetmektedir.[1] Ayrıca, "köylerde olduğu kadar *şehirlerde de tarıma doğrudan katılımın*, Bursa'da sık rastlanan bir *şehirsel özellik*" olduğunu belirten Erder, Bursa'da "*şehir halkının da tarımsal faaliyete sıkı sıkıya sarıldıklarını*" vurguluyor.[2] Erder'in çalışmasında şehirdeki tarımsal faaliyetin ne tür bir tarımsal faaliyet olduğu hakkında pek ipucu yoktur.

Anadolu'da ipek böceği hastalığının yaygınlaşması ve 1869'dan sonra Süveyş kanalının açılması sonucu Çin ipeğinin Avrupa piyasasını egemenliği altına almasıyla Bursa'da filatür fabrikalarının faaliyetinde duraklamalar görülür. Böylece Bursa şehir nüfusu 70.000'den 35.000'e düşer. Yukarıda özetlenen mantığın doğal sonucu olarak, bu nüfus azalmasının nedenlerini açıklamak Erder için hayli zorlaşmaktadır. Bu bağlamda fabrika işçiliği, tarımdaki mevsimlik işçiliğe benzer bir yapı arz etmektedir. Kuşkusuz ipek

[1] Leila Erder, s. 113.
[2] *Ibid*, s. 157. Erder, bu tarımsal faaliyetin türünü belirtmiyor.(İtalikler benim. A.A.)

böceği kozasının ilkbahar aylarında dut yaprakları ile beslendiğini, her yılın temmuz ayından sonra ancak o yılın yaş koza ürününün fabrikalarda işlenmeğe başlandığını da unutmamak gerekir. Ama bu durum günümüzde de böyledir. Fakat her şeye rağmen 19. yüzyılda filatür fabrikalarının kurulmuş olması ne Bursa şehrinin; ne de çevresinin hakim toplumsal yapısını dönüştürmek için yeterli bir ivme yaratamamıştır.

İngiliz konsolos yardımcısı Maling'in filatür fabrikalarının kurulmasından sonra geleneksel Bursa dokuma sanayii hakkında söyledikleri ise hayli ilginçtir:

> "İpekli, pamuklu ya da yünlü dokumacılık, *el tezgâhı sisiteminin üstüne çıkamamıştır*. Bir ev sanatı olan nakışçılıkla birlikte dokumacılık da hızla çökmektedir. Diğer iş kollarında da durum, kural olarak, bir ustanın en fazla iki kalfa ve çırak çalıştırmasıdır."[1]

Maling'in bu raporu, Bursa'da filatür fabrikalarında doğan yeni iş gücünün kaynağının eski dokumacıların dışında aranması gerektiğini vurguladığı gibi, iplik çekimi dışında tekstil sanayiinde üretim zincirini oluşturan diğer halkaların (dokumaya hazırlama, dokuma, boyama) teknolojik düzey olarak geri kaldığını ve çökmekte olduğunu belirtmektedir.[2]

Gelişmelere bu açıdan baktığımız zaman, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Bursa'da filatür fabrikalarının kurulmasıyla "ikili" bir

---

[1]Ergun Türkcan, s.386. (İtalikler benim. A.A)

[2]Leila Erder de çalışmasında 1910 yılına kadar dokuma sektöründe mekanizasyona rastlanmadığını ve geleneksel zenaatların (havluculuk, bıçakçılık, pamuklu ve ipekli dokumacılık) çöküş halinde olduğunu belirtiyor. Bkz. Leila Erder, s.128.

üretim yapısının ortaya çıkmış olduğunu görüyoruz. Bu iki ayrı tarzın birbiri ile ne teknolojik düzeyde, ne mal alış verişinde, ne de hitap ettikleri piyasa açısından ilişki içinde olmadıklarını gözlemliyoruz. Yeni fabrikaların kullandıkları iş gücünün toplumsal özellikleri dolayısıyle, Bursa şehrinin genel nüfus dokusu içinde bir "yama" gibi durduğunu da belirtmemiz gerekiyor.[1]

1840 ile 1860 yılları arasında Bursa'da yaşanan bu değişimler, "tek ürünün ihracatına dayalı bir üretim örgütlenmesinin doğal sonucu" olarak kabul edilmelidir. Burada geleneksel zenaatların önce bir durgunluk ve daha sonra da imparatorluğun diğer yörelerinde olduğu gibi çöküş sürecine girmesi de kapitalist dünya ekonomisinin merkez ülkelerinden Fransa'ya, sadece ipek ipliği üretme konusunda uzmanlaşarak katılan Bursa için tahmin edilebilecek bir sonuç olarak karşımıza çıkar. Özetlemek gerekirse, filatür fabrikalarının kurulması sonucu ilk aşamada Bursa çevresinde ne köylülükten çıkış süreci yaşanabilmiş; ne de Bursa şehri bir sanayi şehri olma yolunda önemli adımlar atabilmiştir.

Orta Doğu'da benzer süreçlerin söz konusu olduğu ikinci bir kent ise Beyrut ve çevresidir. Bursa'nın yaşadığı deneyime benzer bir deneyimi Beyrut ve Lübnan Dağı bağlamında belgeleyen Owen, Lübnan'da ilk modern ipek fabrikasının 1840'larda - hemen hemen Bursa ile aynı

---

[1] 1862 yılında Osmanlı Erkân-ı Harbiye subaylarının çizdiği 1/2000 mikyaslı Bursa haritası üzerinde filatür fabrikalarının konumunu inceleyen Leila Erder'in tespitlerine göre, şehrin geleneksel üretim merkezinin dışında ve birbirinden ayrı yerlerde kurulmuş iki fabrika alanı ortaya çıkıyor. Bunlardan birincisi şehrin Rum mahallesine yakın olan Cilimboz bölgesinde, ikincisi de Ermeni mahallesine yakın olan Gökdere'de bulnuyor. Bkz. Leila Erder, "Factory Districts in Bursa during the 1860's," *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, C.1, No.1, Spring 1975, Ankara, s. 91

zamanda - kurulduğunu vurguluyor.[1] Bu fabrikada - aynen Bursa'da olduğu gibi - Fransa'dan getirilen deneyimli kadın işçi ve ustabaşıların yerli kadın işçileri eğitmek için çaba gösterdiklerini anlatan Owen, 1850'lerin başlarında Lübnan'daki filatür fabrikası sayısının 9 veya 10'a yükseldiğini ve bu fabrikaların ilk sahiplerinin yabancı kökenli olduğunu belirtiyor. Yerli banker ve tacirlerin kurmuş olduğu fabrikaların sayısının ise 5 veya 6 tane civarında kaldığını belirtiyor.[2] Daha sonraki yıllarda hızla gelişip büyüyen Lübnan ipekli dokuma sanayiinin yirminci yüzyıl başında ulaştığı düzeyi Owen şöyle anlatıyor:

> "20 yüzyılın başlarında bu fabrikalarda, çoğu mevsimlik olan, büyük kısmı da kadınlardan oluşan 14.000 işçi çalıştırılmakta ve hemen hemen Doğu Akdeniz'in yıllık toplam üretiminin beşte birine eşit olan 500.000 kilo ham ipek üretilmekteydi."[3]

Lübnan'daki ipek sanayiinin gelişme sürecinde karşına çıkan sorunlardan en önemlisi aynen Bursa'da olduğu gibi kadın işçi sorunuydu. Yine Owen'den Lübnan'lı aile reislerinin de kızlarının filatür fabrikalarında çalışmasına önceleri çok muhalefet ettiklerini öğreniyoruz:

> "Dağda yaşayan ailelerin birçoğu kızlarına fabrikalarda çalışma izni vermeğe pek hevesli değillerdi. Bunun nedeni sadece çalışma ortamının sevimsiz, havalandırmasız, karanlık ve iç karartıcı olması değil, aynı zamanda kızlarının namuslu kalmasını güçleştirecek

[1]Roger Owen, "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerinde Bir Çalışma," *Toplum ve Bilim*, No. 23, Güz 1983. s.57
[2]*Ibid.*
[3]*Ibid.* s. 55.

koşullardı; kendi akrabaları olmayan erkeklerin yanında, buhar çıkaran su dolu küvetlerin içinde veya yanında, hafif örtülü kıyafetler içinde tüm gün çalışmak zorunda kalmalarıydı... 19. yüzyıl arapçasında bu [filatür] fabrikalarına verilen **karakana** adının çağdaş dilde genelev anlamına gelmesi bu açıdan önemlidir... İlk fabrika sahiplerinin bir çoğunun, ipek fabrikasında çalışmanın ahlaksızlık olmadığına bölgedeki aileleri ikna etmekte yardımlarına dayandıkları belirli din adamları ve dinsel kurumlar ile yakın ilişkileri vardı. Öte yandan 1869 yılı dolaylarında, iki başpiskoposun on yıldan fazla bir muhalefetten sonra, bazı önlemler alındığı takdirde Hristiyan kadınların çalışmasına nihayet resmi izin vermelerinden endüstrinin tümü çok yararlanmıştır."[1]

Yukarıdaki uzun alıntıdan da anlaşıldığı gibi Lübnan'daki filatür fabrikaları sahipleri aynen Bursa'daki fabrikatörler gibi benzer sorunlarla uğraşmışlar ve sonunda gerekli iş gücünü fabrikalara çekebilmek için din adamlarından yardım istemek zorunda kalmışlardır. Yine aynen Bursa'da olduğu gibi Lübnan'da üretilen ipek ipliğinin en büyük alıcısı Lyon'daki ipekli dokuma fabrikaları olmuştur. Böylece Suriye ve Lübnan'ın Dünya ekonomisine bağlanması sürecinde ipek ipliği en belirleyici etmen olarak ortaya çıkmaktadır.[2] Özellikle, 1856'dan sonra pébrine hastalığı dolayısıyla iplik sıkıntısına düşen Lyon ipekli dokuma sanayiine iplik yetiştirmek amacıyla Lübnan ve civarında filatür fabrikalarının sayısında ve toplam üretimde artışlar görülmüştür. İlk yıllarda tamamen yabancılar tarafından açılan bu fabrikalar daha sonra Fransız bankalarının kredi

[1] *Ibid*, s. 60-62.
[2] Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London and New York, Methuen, 1987. s. 154

imkanlarını kullanan yerel girişimciler tarafından da kurulmağa başlanmıştır. Owen, daha sonraki yıllarda yerel hristiyan ve dürzi girişimcilerin işçi ve koza temini gibi konularda yabancılara nazaran daha imtiyazlı konuma geçtiklerini ve geleneksel bağlılık ilişkilerini üretim sürecinde rahatça kullanabilmeleri açısından da zaman içinde yabancılara karşı belli bir üstünlük sağladıklarını belirtiyor. Fakat her şeye rağmen Lübnan'daki ipek ipliği fabrikalarının başından sonuna kadar Fransız sermayesinin denetiminde ve yerel fabrika sahiplerinin bile Fransız devletinin koruması altında olduğunu vurguluyor.[1] Ayrıca Owen, 1861 antlaşmasından sonra Lübnan ve çevresinin yarı-özerk bir konuma geçmesi ve böylece Osmanlı yönetiminin diğer bölgelerden topladığı bazı vergilerden muaf olması filatür fabrikalarının gelişmesini hızlandıran diğer önemli sebeplerden biri olarak belirtiyor.[2] Şimdi Bursa ve civarında ipek böceği kozasının daha rasyonel yöntemlerle üretilmesi açısından Düyun-u Umumiye idaresinin almış olduğu tedbirleri gözden geçirelim.

DÜYUN-U UMUMİYE İDARESİNİN KURULUŞU VE BURSA'DA İPEKBÖCEKÇİLİĞİNİN ISLAHI ÇABALARI.

Bursa'da 17. yüzyıldan itibaren, "şehr-i harîr" denen ve yerel olarak yetiştirilen ipekböceği kozalarından çekilen ipek ipliğinin; alınıp satıldığını görüyoruz.[3] Bu yüzyıla kadar, Bursa dokumacılarının İran'dan kervanlarla gelen ipek ipliğini dokuyarak üretime devam ettiklerini yukarıda belirtmiştik. 17. yüzyılda Osmanlı-İran savaşlarının uzaması sonucu ortaya çıkan ham madde sıkıntısını aşmak amacıyla

---

[1] *Ibid*, s. 159.

[2] Roger Owen, "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerinde Bir Çalışma," *Toplum ve Bilim*, No. 23, Güz 1983. s.63

[3] Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s.365

Bursa'da yerel olarak ipekböceği yetiştirilmeğe başlandı. Böylece, ipekböcekçiliği tarımsal faaliyetin yanısıra kırsal alandaki evlerde kadın ve çocukların sürdürdüğü bir yan faaliyet olarak gelişti.

Filatür fabrikalarının kurulması ile kozacılık altın çağını yaşamaya başladı. Fakat 1857 yılında Fransa'da başlıyan "pébrine" hastalığı üç yıl sonra Bursa'da da görüldü. Kozalarda görülen bu hastalık, doğallıkla ipek ipliği üretimini etkiledi ve önceleri ham ipek ipliği üretimi yılda 600.000 kilo civarında seyrederken, 1865'de 192.440 kiloya düştü.[1] Filatür fabrikalarının ihtiyacı olan yaş kozalar da ithalat yolu ile sağlanmaya çalışıldı.[2]

Ünlü tıp bilgini Pasteur'ün hastalığın nedenini keşfetmesinden sonra Fransızlar kendi kozaları arasından hastalıklı olanları ayıklıyarak ve daha sonra da Çin'den ithal edilen kozaları kullanarak kendi sorunlarını çözdüler. Fakat Bursa'da hastalıkla mücadele işi uzun yıllar sürüncemede kaldı.

Bu arada İngiliz İmparatorluğunun kolonilerinden Yeni Zelanda'da ipekböceği kozası yetiştirilmesini gönülden arzu eden bir ipekçilik uzmanının Anadolu'ya yapmış olduğu seyahatin notlarından, 1885'den itibaren İzmir'de Amerikan konsolosu olarak görev yapan Mr.Griffitt'in Bornova ve köylerinde Pasteur'un metodunu uygulayarak sağlıklı ve yüksek verimli kozalar yetiştirdiğini öğreniyoruz.[3] Güney-doğu Anadolu'dan topladığı kozalarla Avrupa kozalarının melez bir karışımını yaratmayı başaran Griffitt'in İzmir ve civarında yok olmuş olan kozacılığın yeniden gelişmesinde katkıda bulunduğu söylenebilir. Çünkü bu ilginç melez türün yaratıcısı olan

[1] "Bursa-Tarih," *Yurt Ansiklopedisi*, s.1644.
[2] Leila Erder, "The Making of Industrial Bursa," s.117
[3] William Cochran, *Pen and pencil in Asia Minor*, London, 1887, *passim*.

Griffitt'in köylülere parasız dağıttığı ipekböceği yumurtalarının ilmi metodlarla ve denetim altında yetiştirilip koza haline dönüşmesinden sonra, mahsulün büyük bir kısmına Griffitt tarafından el konularak yumurtaların parasının tahsil edildiğini öğreniyoruz.[1] Ayrıca, 1891 yılında İzmir limanından yapılan ihracatın dökümünü incelediğimizde Fransa ve İtalya'ya toplam 135.200 Frank değerinde koza ihraç edildiğini görüyoruz. Aynı yıl Bursa'da yetiştirilen koza mahsulünün değerinin 12.900.000 Frank olduğunu düşünürsek İzmir'deki mahsulün pek yüksek olmadığı söylenebilir, fakat özellikle yabancıların koza yetiştiriciliğine bu denli ilgi göstermelerini ancak Avrupa'daki ipekli dokuma sanayiine ham madde sağlamanın sağladığı ekonomik avantajlarla açıklayabiliriz.[2]

Bursa'da koza yetiştiriciliğini yeniden tesis etme yolundaki çalışmalar, doğallıkla birkaç girişimcinin sınırlı çabaları ile sonuç verecek çapta değildi. Bu ıslahat çalışmaları ancak Düyun-u Umumiye İdaresi gibi "devlet içinde devlet" yetkilerine sahip olan bir örgütün kurulması ile başladı. 1881 yılında Osmanlı Devletinin Avrupa ülkelerinden almış olduğu borçları ödeyememesi sonucu "Düyun-u Umumiye İdaresi" kuruldu. Bu kuruluş Osmanlı maliyesinin bazı gelir kalemlerini doğrudan tahsil etmek üzere işe başladı. Böylece, Bursa'da ipekböceği kozasının satışından alınan "ipek öşrü" de Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından toplanmağa başlandı.

Düyun-u Umumiye yönetimi ilk yıl sadece 14.695 lira olan koza öşrü gelirinin, kozacılığın ıslahı ile artacağını düşünerek Fransa'dan Pasteur'ün Bursa'ya getirtilmesi için teşebbüste bulundu. Fakat Fransa'da Montpellier Ziraat Enstitüsünü devlet bursu alarak bitirmiş

---

[1] *Ibid*, s.259.
[2] Vital Cuinet. *La Turquie D'Asie*, C. 3, Paris, 1894, s. 430

olan Osmanlı Ermenisi Torkomyan Efendinin de aynı görevi üstlenebileceği Fransızlar tarafından tavsiye edilince; Torkomyan Efendi, Düyun-u Umumiye yönetimi tarafından 1888 yılında Bursa'da kozacılığı ıslâh etmek üzere görevlendirildi.[1]

Osmanlı Devletinin Avrupa devletlerine ve bankalara olan borçlarının doğrudan tahsili için kurulmuş olan Düyun-u Umumiye yönetiminin Bursa'ya gelişi, ipekli dokuma sanayiinin geleceği bakımından çok önemli bir aşamayı temsil ediyordu. Her şeyden önce bir tür ekonomik kontrol konsorsiyumu olarak, Osmanlı merkez teşkilatı üzerinde önemli bir baskı unsuru olan Düyun-u Umumiye idaresi; Bursa ve hinterlandında dut ağacı ekimini teşvik etti. Ayrıca Osmanlı hükümetini dut ağacı ekilmiş tarlalardan vergi tahsil etmemek, kozacılık yapmak istiyenlere bedava dut fidanı dağıtmak konularında kararlar almaya zorladı.[2]

Torkomyan efendinin Bursa'daki ilk önemli icraatı "Harir Dar-üt Talimi" denen ipekçilik okulunu açmak oldu. Türkiye'de ipekçiliğin gelişmesinde en önemli katkılardan birini yapmış olan bu okuldan, 1888 - 1905 yılları arasında 1234 kişi ipekböcekçiliği diploması almıştır.[3] Ayrıca 1886'da 2057 ton olan yaş koza üretimi, 1903'de 7436 ton'a yükselmiş; koza öşrü de 1886 yılında 24.870 Osmanlı lirası iken, 1903'de 100 000 Osmanlı lirasına yükselmiştir.[4] Bursa'da

---

[1]Dalsar, s.429

[2]Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914," *The Ottoman Empire and the World Economy*, der. Hurî İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, 1987, s.290.

[3]Quataert'in mezun olanların isim listesi üzerinde yaptığı incelemeye göre bu okuldan diploma alan Bursalı öğrencilerin % 73 ünü Ermeni ve Rumlar oluşturuyorlardı. Oysa, o yıllarda Bursa şehir nüfusunda bu azınlıkların oranı % 17'den yukarı çıkmıyordu. Nüfusun geri kalan % 83'ünü Müslüman / Türkler oluşturuyordu *Ibid.* s. 292

[4]*Yurt Ansiklopedisi*, s.1647.

ipekböcekçiliği yapan ailelerin sürekli denetimi sonucunda hastalıklı kozalar ayıklanarak 1 kg yaş koza başına elde edilen iplik miktarı artmıştır. İpekçilik okulu her yıl düzenlediği koza yetiştirme yarışmalarıyla da normal tarımsal faaliyetin yanısıra kozacılık yapan aileleri teşvik etmiştir.

Düyun-u Umumiye İdaresinin bu akılcı yaklaşımı sonucunda ipek ipliğinin ham maddesi olan yaş koza üretimi sadece Bursa'da değil; Halep, Diyarbakır, Antakya gibi diğer kentlerde de düzelme ve artış göstermiştir. Böylece, Bursa'da 1840'lardan beri varlığını sürdüren filatür fabrikaları ve onlara koza yetiştirenh koza üreticileri, Düyun-u Umumiye İdaresinin almış olduğu bu tedbirler sayesinde Lyon'daki ipekli dokuma sanayiinin ham ipek ipliği talebini daha kolay karşılar duruma gelebilmişlerdir.

BURSA'DA SERMAYENİN ETNİK KOMPOZİSYONU VE DEMİRYOLU ULAŞIMININ DIŞA DÖNÜK YAPISI.

1908'de Meşrutiyetin ilanına kadar Bursa'da eşitsiz gelişen sanayileşme hareketinin ilginç özelliklerinden biri de sermaye kesiminin etnik bileşimi olmuştur. Quataert'e göre, birinci dünya savaşı öncesinde Bursa sermayesinin etnik ve toplumsal konumu şöyleydi:

> "Filatür fabrikalarının sahipleri ile ipekçilik okulundan mezun olanların ortak iki özellikleri vardı: Bu iki grup da göreli olarak kendi sektörlerinin en önünde yer alıyorlardı; diplomalı mezunlar kozacılıkta "Pasteur" tekniğini yaygınlaştırırken, fabrika sahipleri de buhar

> gücünü kozadan iplik çekimine ta:bik etmişlerdi. Ayrıca, bu iki grup da *Osmanlı toplumunun esas akıntısının dışında bir noktada duruyorlardı*. Bu okuldan yararlanaların çoğunun kökeni Osmanlı azınlıklarından geliyordu. Filatür fabrikalarının sahipleri de ya Ermeni ve Rumlar arasından çıkmıştı, ya da Avrupa'dan gelmişlerdi."[1]

Aynı yıllarda Bursa'da faaliyetine devam eden 41 fabrikadan sadece 10 tanesinin Müslüman/Türk sermayedarlara ait olduğunu biliyoruz.[2] Daha önceki bölümde fabrikalarda çalışan işçiler bağlarının yaptığımız tespitlerin girişimcilerin kökeni açısından da benzer sonuçlar vermesi, Bursa'da 19. yüzyılda yaşanan ve dünya ekonomisine "belli bir malın üretiminde uzmanlaşarak eklemlenme" olarak özetleyebileceğimiz sürecin farklı bir boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Bu boyut da sermaye birikim sürecine Quataert'in deyimi ile "Osmanlı toplumunun esas akınısının dışında bir noktada duran grupların" egemen olmasıdır. Şehrin ticaret ve sanayi hayatında yabancı ve azınlık sermayesinin egemenliğini meslek örgütü düzeyinde de görüyoruz. 1889 yılında kurulan Bursa ticaret odasının üyelerinin etnik kökenleri bu egemenliği destekler doğrultudadır. Örneğin, 1889 - 1923 yılları arasında Bursa Ticaret Odasına kaydolan 750 üyenin 313'ü (% 41.7) Müslüman/Türk; 437'si ise (% 58.3) gayrı müslimdir.[3]

1908 devriminden sonra Osmanlı devlet yönetimine ağırlığını koyan İttihat ve Terakki partisinin Müslüman/Türk müteşebbisler

---

[1]Quataert, s.295.(İtalikler benim. A.A)
[2]*Ibid*, s.295.
[3]Faruk Üsküdari, *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, 1972, s.5.

tarafından kurulacak "milli" şirketlerin gelişmesi için devlet imkanlarını seferber etme politikasını, sermayenin etnik kompozisyonu değiştirme çabası olarak da görmek gerekmektedir.[1] Bu politika, Bursa'da hemen etkisini gösterir. Daha önceleri "Deutche Orient Bank" şube müdürlüğü ve "Banque Imperiale Ottoman" müfettişliği yapan İnegöllüzade Hacı Saffet Bey'in girişimi ile Bursa'da "Osmanlı Anonim Seyri Sefain Şirketi" ile "Bursa Mensucat-ı Osmaniyye A.Ş." kurulur.[2] Fakat bu iki şirket de pek fazla varlık gösteremeden savaş yıllarında ortadan kaybolurlar. Milli şirketler düzeyindeki yeni örgütleşmeler kalıcılık açısından Müslüman/Türk çoğunluğa pek isteneni vermemesine rağmen; Bursa'da bazı teknolojik gelişmeler de gerçekleşmiştir. Tekstil sanayiinin ipekli kumaş dokuma alanında el tezgâhlarından kurtularak makineleşme süreci, ilk olarak II. Meşrutiyetten sonra başladığını görüyoruz:

> "İlk dokuma makinesi 1910 tarihinde Bursa'ya getirildi. Dervişoğlu Kokas adında birisi, Fransa'dan getirttiği *Ditriches* markalı dokuma tezgâhını, Umurbey camiinin altındaki bir evde, evvelce çalıştırdığı sekiz el tezgâhının yanına yerleştirdi."[3]

Daha sonra bazı Ermeni dokumacıların ve Bursa Mensucat-ı Osmaniyye Anonim Şirketinin ithal ettiği tezgâhlarla Bursa'da inorganik enerji ile çalışan makinalar kullanılmağa başlandı. 1917 Osmanlı sanayi sayımına göre, Bursa'da dokuma dalında "muharrik güç" kullanan beş müessese vardı. Ayrıca yaklaşık 1400 adet el tezgâhı

---

[1]Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" 1908-1918*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, *passim*

[2]Üsküdari, s.24-26

[3]Dalsar, s.432.

da evlerde faaliyet gösteriyordu.[1] Evlerde faaliyet gösteren bu el tezgâhlarının iç piyasaya yönelik olarak üretim yaptığını söylemek pek yanıltıcı olmaz. Fakat Milli İktisat siyasetinin savaş yüzünden aksaması, tekstil sanayiindeki üretim zincirinin iplik üretimi dışındaki diğer halkalarında köklü dönüşümler yaratılmasını önlemiştir.

Lyon'a yönelmiş olan iplik ihracatı Bursa'nın ülkenin diğer bölgeleri ile olan bağlantısını da etkilemişti. Ulusal pazarın oluşmasında en önemli faktörlerden biri olan ulaşım sistemi de Bursa'da ham ipeğin Lyon'a ihracını kolaylaştıracak biçimde düzenlenmişti. Örneğin, 1892 yılında hizmete açılan 42 kilometrelik Mudanya-Bursa demiryolu hattı bir Belçika şirketi tarafından inşa edilmiş ve işletme imtiyazı 99 yıllığına aynı şirkete verilmişti. Demiryolunun sadece Mudanya limanı ile Bursa arasında inşa edilmesinin en önemli sebebinin Bursa'da üretilen ipliği etkin bir biçimde limana taşıyarak oradan da gemilerle Fransa'nın Marsilya limanına yollamak olduğu gayet açıktır. Böylece Bursa ve havalisinin Osmanlı ulusal pazarı ile olan ilişkisinden daha yoğun bir ekonomik ilişkiyi Fransa'nın liman kenti Marsilya ile yaşadığını belirtmemiz gerekiyor.

Mudanya-Bursa demiryolu hattı, bu anlamda ülkemizdeki ilk örnekler olan İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryolu hatlarını çağrıştırmaktadır. Kıray'ın İzmir araştırmasında da belirttiği gibi, İzmir'den tarımsal artı ürünün yurt dışına ihracatını kolaylaştırmak amacıyla inşa edilen bu demiryolu şebekesi sahile dik olarak inen iki verimli vadi içindeki tarım ürünleri ile madenleri toplayacak şekilde projelendirilmiştir.

---

[1] *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki*, (yay. haz. A. Gündüz Ökçün), Ankara, 1971, s.159.

> "Bu demiryollarını özellikle Aydın demiryolunun uzanışı bölge içindeki bütünleşmeyi anlamak bakımından çok elverişlidir. İzmir'den başlayan hat önce Küçük sonra Büyük Menderes vâdilerinin içine girecek şekilde ikiye ayrılır ve bu vadilerin sonlarına kadar uzanmıştır. Bu vadilerin içinde de tekrar tarımsal ürünlerin toptancı merkezi olarak tek tek belirmiş yerleşmelere, kollar uzatmışlardır."[1]

Mudanya-Bursa demiryolu da işlev açısından aynı; fakat nakledilen ürünün yarı mamul özelliğinden dolayı İzmir ve civarındaki demiryolu şebekesinden farklı olarak, Bursa ovasına kollar uzatmak yerine filatür fabrikalarının bulunduğu Bursa ile liman şehri olan Mudanya arasında doğrusal bir hat çizmiştir.

Kıray'ın İzmir bağlamında anlattığı biçimde, yeni ulaşım teknolojisi olan demiryolu şebekesi ile uzak köylerden istasyonlara tarımsal ihraç malı taşıyan deve kervanlarının birlikte çalışmasına benzer bir bütünleşmenin Bursa'da da işlemiş olacağını tahmin edebiliriz. Nitekim Cuinet, Asya Türkiye'sinin bütün doğal kaynaklarını ve bunlarla ilgili tüm sayısal bilgileri verdiği ünlü eserinde önce demiryollarını anlatır. Daha sonra o dönemde Bursa vilayetinin sınırları içinde olan Bandırma'dan Afyon'a, Eskişehir'den Mudanya'ya ve Edremit'den Balıkesir'e kadar olan tüm yolların durumunu açıklayarak deve ve katır kervanlarının bütün bu mesafelerde tahakkuk ettirdikleri ton başına nakliye ücretlerini tek tek sayar.[2] Bu şekilde anonimleşmiş nakliye ücretlerinin varlığından yola

---

[1]Mübeccel Belik Kıray, *Örgütleşemeyen Kent. İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği yay., 1972, s.13

[2]Cuinet, C. 4, s.79-92

çıkarak, İzmir'dekine benzer deve kervanı-demiryolu bütünleşmesinin Bursa ve civarında da var olduğunu söyleyebiliriz. Fakat her şeye rağmen, aşağıdaki alıntıda Kıray'ın İzmir bağlamında altını çizmiş olduğu ikili yapının Bursa için de geçerli olduğunu belirtmemiz gerekir:

> "Mamafih ulaşımdaki değişme bölgenin iktisâdi ve sosyal yapısını *temelde* değiştirmemiştir. Yeni teknolojiyi getiren dış çevrelerin kontrolü altında yersel örgüt ve ilişkilerin en gelişmişi bile deve kervanları şirketinde olduğu gibi gene ilkel seviyede kalmıştır. Böylece bu *bölgede kontrolü büyük çapta dış çevrelerde olan ikili bir sosyal yapı ve ilişkiler düzeni gelişmeğe başlamıştır*."[1]

Bu ikili sosyal yapıdan demiryolu sisteminde yapılacak ufak bir değişiklik ile biraz uzaklaşmak ve Osmanlı pazarı ile bütünleşmek isteyen Bursa Ticaret Odası yönetim kurulu, 1898 yılında Mudanya-Bursa demiryolu hattının Bozüyük civarında İstanbul-Bağdat hattına bağlanmasını imtiyaz sahibi Belçika şirketine teklif eder. Bu teklifin oda karar defterine yansıyan gerekçesi de çok ilginçtir:

> "Anadolu demir yollarının şuabatının (şubelerinin) ikmal (tamamlanması) ve tevsiinden (genişletilmesinden) dolayı Bursa ile münasebat (ilişkileri) ve muamelâtı ticariyesi (ticari işlemleri) doğrudan doğruya Dersaadet (İstanbul) vasıtasıyla icra olunmakta bulunmasıyla şu hal Bursa havalisinin her sınıf ticaret, ziraat ve sanayiinin tedennisi (kısıtlanması)

---

[1] Kıray, s. 15. (İtalikler benim. A.A)

> intaç (ile sonuçlanmakta) etmekte bulunduğundan, Bursa şehrinin Anadolu ile her sınıf emtia-i ticariye (ticari mallar) üzerinde cereyan eden mübadelat (değişim) ve muamelâtının bersabık (eskisi gibi) Bursa vasıtasıyla ifası (yapılması) zımmında (bağlamında) Mudanya-Bursa şimendüferinin mezkûr Anadolu şimendüferine münasip bir noktadan rapt (bağlanması)..."[1]

İmtiyaz sahibi Belçika şirketi önce çeşitli teminatlar isteyerek işi yokuşa sürer. Fakat Bursalı girişimcilerin teminat akçesini toplamaya razı olmalarından sonra da bu inşaatı yapmaktan tamamen vazgeçer. Bursa Ticaret Odasının Anadolu piyasası ile daha doğrudan ilişki kurma çabalarının, Bursalı girişimcilerin isteklerini yansıttığı çok açıktır. Fakat Cumhuriyet yönetiminin yerleşmesine kadar bu isteğin gerçekleşme olasılığı yoktur.

Birinci Dünya savaşına Osmanlıların Fransızlarla karşı saflarda yer alması, Bursa'daki fabrikaların Lyon'a ipek ipliği ve Koza ihracatının durmasına neden olur. Hatta 1913 yılına göre, bazı filatür fabrikalarının 1915 yılında üretimi durdurduklarını ve çalışan fabrika sayısında % 37.5 oranında azalma olduğunu görüyoruz.[2] Kuşkusuz bu azalmalar esas olarak dışa dönük üretim yapan işletmeler için geçerlidir. Şehrin iç mahallelerinde evlerinin aluna kurdukları el tezgâhları ile üretim yapan küçük dokumacıların zor da olsa üretime devam ettiklerini tahmin edebiliriz. Bursa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşan bu ikili yapının birbiri ile etkileşim içine girmeden varlığını sürdürmesi devam etmiş, fakat savaş içinde azınlıkların ve

---

[1] Üsküdari, s.20

[2] *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 yılları Sanayi İstatistiki*, s.154

yabancı sermayenin yöreyi terk etmesi ile mülkiyet ilişkileri düzeyinde törpülenmiştir.

3. CUMHURİYET YÖNETİMİNİN İLK YILLARINDA BURSA DOKUMA SANAYİİ.

19. yüzyıl boyunca kapitalist dünya ekonomisine ham madde üreten bir merkez olarak biçimlenen Bursa dokuma sanayiinin bu yapısının Cumhuriyet yönetiminin ilk on yılında değiştiği pek söylenemez. Savaş nedeniyle düşen ipek fiyatları nedeniyle zor yıllar geçiren filatür fabrikalarının ilk yıllarda mülkiyet durumunda büyük değişiklikler gerçekleşmez. Leila Erder'in Ahmet Muhtar'ın fabrika listelerini esas alarak yaptığı değerlendirmelere göre,

> "1923'de filatür fabrikalarında çalışanların toplamı 1500'e düşmüştür ki, bu da 1870'lerdeki istihdam düzeyine göre çok ciddi bir azalmadır...Fabrikaları ve dolayısıyla şirketleri müslüman, azınlık ve yabancı şeklinde üç grupta toplarsak, tüm işçilerin % 48'i yabancıların, % 28'i azınlıkların, kalan % 24'ü ise müslümanların fabrikalarında çalıştıklarını görürüz."[1]

Aynı kaynaktan kalkınarak Erder, fabrikalarda kadın işçilerin oranının düştüğünü ve bunun da mübadele ile Bursa'ya yerleştirilmiş olan Rumeli göçmenlerinden kaynaklanabileceğini belirtiyor.[2] Bu arada mübadele ile gelen göçmen gurubu içinden yeni yatırımcıların

---

[1] Erder, s.138'den Ahmet Muhtar, *Bursa ili sergisi*, İstanbul, 1924, s.74
[2] Erder, S.139

çıkuğını ve 1970'lerde de bu fabrikatörlerin ipekçiliğe devam ettiklerini vurguluyor.

1870'lerden itibaren Bursa nüfusunda göçmenlerin önemli yeri olduğunu biliyoruz. 1877 Türk-Rus savaşından itibaren göçmenlerin Bursa'ya yerleştiğini ve 1920'lerde de mübadele sonucu azalan gayrimüslim nüfusun yerini tekrar Rumeli göçmenlerinin doldurduğunu tahmin edebiliriz. Örneğin, 1895'de 63.265 olan Bursa şehir nüfusun 1927'de 61.687'ye düşmüş olması ciddi bir düşüş sayılamaz. Fakat 1895'de toplam şehir nüfusunun % 25'ini oluşturan gayri müslimlerin oranı 1927'de % 3.2'ye düşmüştür. Bu düşüş de Bursa'da politik nedenlerden kaynaklanan önemli bir nüfus dalgalanmasının yaşandığının en tipik göstergesidir.[1]

Cumhuriyet yönetiminin Bursa tekstil sanayiini hangi durumda bulduğunu anlamak için kullanılabilecek temel kaynak 1927 yılında yapılan sanayi sayımı sonuçlarıdır.[2] Bu sayımın sonuçlarına geçmeden önce araştırmamızın tümünde sınıflandırma amacıyla kullandığımız kategorileri bir kez daha tekrarlıyalım: "Tekstil sanayii" dendiği zaman yünlü, pamuklu, ve suni sentetik elyaftan (floş/suni ipek, nylon, poliester) iplik üreten tüm fabrikalar, ipekböceği kozasından tabii ipek ipliği çeken filatür fabrikaları, bu ipliklerden kumaş dokuyan büyük/küçük tüm dokumacılar, boya-apre-emprime işlemlerinin yapıldığı tüm işyerleri ile diğer tekstil ile ilgili üretim faaliyetleri (konfeksiyon, deri, örme, havlu imalatı) anlaşılmalıdır. "Dokuma sanayii" kategorisi ise, sadece dokuma işleminin yapıldığı işyerlerini kapsamaktadır. İpekli dokumacılık ise, tabii veya suni ipek ipliğini kullanarak kumaş üreten büyük/küçük tüm işyerlerini kapsamaktadır.

---

[1] *Ibid*, s.164-167

[2] *Sanayi Sayımı 1927*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969, *passim*.

Dolayısıyla, bu araştırmanın konusu olan "ipekli dokumacılık" tekstil sanayiinin sadece bir alt-sektörü olarak algılanmalıdır.

1927 sanayi sayımının verilerine göre Türkiye'de tekstil ile ilgili toplam 9353 işletme bulunmaktadır. Bunlardan 408'i, yani toplam işletmelerin % 4.3'ü Bursa'da toplanmıştır. Türkiye'de tekstil sanayiinde çalışanların % 6'sı ise (2872 kişi), Bursa'da istihdam edilmektedir. Bursa'da dört ve daha fazla işçi çalıştıran tekstil işyerlerindeki çalışanların ve işyeri sahiplerinin durumu aşağıda gösterilmiştir.

Tablo: 1

1927'de Tekstil Sanayii İşyerleri.
(4 ve daha fazla işçi çalıştıran)

	BURSA	TÜRKİYE
İşletme sayısı:	144	2459
Patron/Türk	143	1616
Patron/Yabancı	3	116
Memur/Türk	24	2018
Memur/Yabancı	2	70
İşçi/Kadın	1360	14201
İşçi/Erkek	671	12429
Çocuk İşçi/Kadın	122	1985
Çocuk İşçi/Erkek	108	2661
Toplam çalışanlar	**2433**	**34916**

Kaynak: DİE 1927 Sanayi Sayımı

Tablodan da anlaşılabileceği gibi Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında da Bursa tekstil sanayiinde kadın işçilerin oranı yüksektir. 1927 Sanayi sayımında tekstil sektörünün alt dallarına ait ayrıntılı bilgi

verilmediği için iplik üretimi, dokumaya hazırlama, dokuma, boya/emprime gibi tekstil sanayiinde üretimin bütün halkalarına ait bilgiler ancak toplam halinde verilmiştir. Ayrıca "yünlü, ipekli, pamuklu, suni/sentetik" gibi kullanılan ham maddeye yönelik ayrımlar da yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmamızın tümünde tekstil sektörü terimi, üretim zincirinin bütün bölümlerini kapsayan biçimde kullanılmıştır.

1927 sanayi sayımına göre, Bursa ilinde tekstil sektöründe 10'dan fazla işçi çalıştıran 41 işyeri bulunmaktadır. Bu durum da bize Bursa tekstil sanayiinde Osmanlı döneminde oluşan ikili yapının üretimde varlığını koruduğunu göstermektedir. Çünkü toplam işletmelerin yaklaşık % 10'unu oluşturan büyük işletmelerin istihdam açısından önemli bir yoğunlaşma yaratabileceğini tahmin edebiliriz.

Tablo: 2

Bursa Tekstil Sanayiinde İşletmelerin Dağılımı	
1 kişinin çalıştığı işletmeler	144
1 kişi ve aile efradının çalıştığı işletmeler	15
2-3 kişinin çalıştığı işletmeler	105
4-5 kişinin çalıştığı işletmeler	55
6-10 kişinin çalıştığı işletmeler	48
11-20 kişinin çalıştığı işletmeler	22
21-50 kişinin çalıştığı işletmeler	5
51-100 kişinin çalıştığı işletmeler	6
100 ve daha fazla kişinin çalıştığı işletmeler	8
Toplam işletme sayısı	**408**

Kaynak: DİE 1927 Sanayi sayımı

Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında çıkan ve birinci dünya savaşının üretimde getirdiği durgunluğu aşmaya çalışan en önemli kanunlardan biri de 1927 yılında çıkan Teşvik-i Sanayi kanunudur. 1930'lardaki Devletçilik uygulamaları ile birlikte varlığını koruyan bu kanundan Bursa'da tekstil sanayiinde faaliyet gösteren firmalar da yararlanmıştır. Teşvik-i Sanayi kanunundan yararlanmak isteyen firmaların en az 10 Beygir Gücü kuvvetinde döndürücü güç kullanmaları ve yılda en az 1500 gündelik ücret ödenecek kadar -300 çalışma günü üzerinden yapılacak bir hesaplamada en az beş- işçi çalıştırmaları gerekiyordu.[1] Sanayi-i Teşvik kanunundan yararlanan şirketler hakkındaki istatistikler ipek ipliği imalatı ve ipekli dokuma sanayii hakkında kapsamlı bilgi vermektedir.

Tablo:2 dikkatle incelendiğinde, Bursa'da 1927 yılında tekstil sanayiinde beş kişiden fazla işçi çalıştıran sadece 89 işyeri olduğu görülmektedir. 1932 yılı verilerine göre de Bursa'da tekstil sanayiinin tümünde (Pamuklu dokuma, çorap-fanila imalatı, yün ipliği imalatı, ipek ipliği imalatı, ipekli dokuma) 74 işyeri bu kanundan yararlanıyor, ve bu işyerlerinde memurlar dahil toplam 2.790 kişi çalışıyordu.[2] Tekstil sanayiinin bu durumunu sadece ipekli dokuma ve ipek ipliği imalatı (filatür) alt sektörleri itibarıyla incelersek bazı ilginç eğilimleri tablo: 3'de gözlemleyebiliriz:

---

[1]Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara, 1974, s.122-123.
[2]*Sanayi İstatistikleri*, Ankara, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1936, passim

Tablo: 3

Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanan işyerleri: 1932-1934 yılları

	İpekli Dokuma Sanayii		İpek İpliği Sanayii	
Yıllar	1932	1934	1932	1934
Kadın İşçi	2232	926	30	1750
Erkek İşçi	368	258	4	74
Memur	58	27	1	18
Çalışanlar toplamı	2658	1211	35	1842
İşletme sayısı	57	47	1	17
Ort. çalışan sayısı	46.6	25.7	--	108.3
1927 öncesi kurulan	12	–	–	--
1927 sonrası kurulan	41	–	1	–

Kaynak: Sanayi İstatistikleri

Her şeyden önce 1928 yılından sonra kurulmuş olan işletmelerin sayısında ciddi bir artış gözlüyoruz. Bunun bizce iki nedeni olabilir: Birincisi kanunun yürürlüğe girmesinden sonra sadece bu yasadan yararlanmak için yeni şirketler kurulmuş olabilir. Bu işletmelerden bazılarının 1934 yılında artık teşvik alamamalarının altında böyle bir neden yatabilir. İkincisi ve daha anlaşılabilir olanı ise, milli mücadeleden sonraki nüfus mübadelesi yıllarında Bursalı azınlıklara ait olan işletmeler Müslüman-Türk unsurlar tarafından devralınarak yeni şirketleşmelere gidilmiş olabilir.

1932 ile 1934 yılları arasında ikinci ilginç değişiklik ise 1932'de sadece bir filatür fabrikası teşvikten yararlanırken; 1934'de bu sayının 17'ye yükselmesidir. Teşvik-i Sanayi kanunu yabancı sermayeyi

teşviklerden tamamen men etmemiştir, ama karan Ticaret Bakanlığına bırakmayı tercih etmiştir. Daha ilginç bir gelişme de filatür fabrikalarının devreye girmesinden sonra işletme başına düşen işçi sayısındaki artıştır. İpekli dokuma işletmelerinde ortalama işçi sayısı azalırken, devreye giren filatür fabrikalarında ortalama işçi sayısı 108'e yükselmiştir. Bu tablodan çıkan üçüncü sonuç da herşeye rağmen tekstil sektöründe kadın işçilerin yoğunluğunu korumasıdır. Osmanlı döneminden beri Bursa dokuma sanayiinin bu özelliği kolay kolay değişmemiştir.

Cumhuriyet döneminin siyasal kadroları Bursa'yı İstanbul ve İzmir'den sonra en çok himaye edilmesi gereken bir sanayi merkezi olarak görmüşlerdir. Devletçilik uygulamalarının bilfiil yöneticisi durumunda olan İktisat vekili Celal Bayar, 5 Şubat 1934 yılında Bursa'da dokumacılara hitaben yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

> "Bursa nazarımızda esasen bir sanayi memleketidir. Çoktan beri herkesin zihninde bu cihet yerleşmiştir. Bursa'nın istikbali ancak dahili sanayiin inkişafı ile temin olunacaktır. Mevcut sanayiin daha modern bir hale getirilmesi ve daha verimli bir şekle girmesi Cumhuriyet hükümetince arzu olunan bir keyfiyettir. Kanunlarımızın müsaadesi dahilinde mümkün olan herhangi bir müzaheretin esirgenmiyeceğinden emin olabilirsiniz."[1]

Cumhuriyet yönetiminin siyasal kadrosu bu konuda sözünü tutmuş ve Bursa özellikle tekstil sektörünün gelişmesi açısından en kapsamlı yatırımların yapıldığı illerden biri olmuştur.

---

[1]Cemal Kutay, *Celal Bayar*, C.1, İstanbul,1939, s.245

BURSA'DA DEVLETÇİLİK UYGULAMALARI.

Teşvik-i sanayi kanunu uygulamaları yolu ile özel sektörün yatırıma yöneltilmesinin yanısıra, 1933'de yürürlüğe konan Birinci Beş yıllık Sanayi Planında kamu sektörünün bazı sanayi dallarında fabrikalar kurarak aktif katılımı öngörüldü.[1] Sümerbank tarafından kurulacak fabrikalardan ilki Bursa'da, ikincisi de Gemlik'te inşa edilecekti. Bursa'daki Merinos yünlü fabrikası için 1.650.000.- TL, Gemlik'teki suni ipek fabrikası için de 490.000.- TL yatırım harcaması planlanmıştı. 1935'de temeli atılan Merinos yün ipliği fabrikası 1938'de üretime geçti. 1943 yılında Merinos yünlü fabrikasında 1200 erkek ve 1000 kadın işçi çalışıyordu.[2]

1936 yılında temeli atılan ve 1938'de işletmeye açılan Gemlik suni ipek fabrikası Bursa ipekli dokuma sanayiinde önemli bir dönüşümü gerçekleştirdi. 1940'larda ortalama 200 erkek ve 150 kadın işçinin çalıştığı Gemlik suni ipek fabrikası, kozadan çekilen tabii ipek ipliğinin hakimiyetinde çalışan Bursa ipekli dokuma sanayiinde hammade kullanım biçimlerini değiştirdi. Selülozdan elde edilen ve dokumacılar arasında "floş" olarak bilinen suni ipek ipliği, 1940'lardan itibaren önceleri tabii ipekle karıştırılarak kullanıldı. Daha sonraki yıllarda ise Bursa küçük dokuma sanayiinin temel ham madde girdisi olarak 1970'lerin sonuna kadar egemenliğini sürdürdü. Küçük dokumacı firmaların sayısal artışı sonucu Gemlik suni ipek fabrikasının üretimi yükselen talebi karşılayamadı. Bunun üzerine gereken floş ithalat yolu ile temin edildi. Ancak 1970'lerin sonunda

[1] Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*, Ankara, TTK yay., 1972, *passim*.
[2] *Sümerbank: X. yıl*, İstanbul, 1943, s. 69

floş ithalatının döviz darboğazı dolayısıyle tamamen kesilmesi sonucunda floş yerine suni / sentetik elyaftan çekilen ve Bursa'daki iplik fabrikaları tarafından üretilen poliester iplik kullanılmağa başlandı.

İlk temelleri 1940'larda atılan bu ham madde dönüşümü Devletçilik döneminin diğer büyük yatırımı olan Merinos yünlü fabrikasına alınan ve o dönemin şartları içinde modern sayılabilecek dokuma tezgâhları ile birleşti. Böylece Sümerbank fabrikaları 1950'li yılların başında Bursa dokuma sanayii için hem yeni ham madde kaynaklarının tanıtıldığı hem de elektrik enerjisi ile çalışan modern dokuma tezgâhlarının kullanıldığı birer okul görevi gördüler.

Bursa'da egemen olan ipekli dokumanın yanı sıra yünlü dokumanın da gelişmesi ve bu gelişmenin özellikle iş gücü üzerindeki etkileri 1950'li yıllarda daha yoğun biçimde gözlemlendi. Örneğin, 1950'li yılların başında Merinos fabrikasının hurdaya çıkardığı 1938 model "Dietrich" marka dokuma tezgâhları Bursa'lı küçük dokumacılar tarafından satın alınmış ve üretimde kullanılmıştır. Ayrıca bu dokuma tezgâhlarının Bursa sanayi çarşısında kopyaları çıkarılarak döküm atölyelerinde imalatına geçilmiş ve günümüzde "Kara Tezgâh" olarak bilinen bu tezgâhlar Bursa'nın bugünkü ipekli dokuma teknolojisinin alt yapısını oluşturmuştur.

Ham madde ve üretim teknolojisinde 1940'ların ortalarından itibaren gerçekleşen bu dönüşümün yanı sıra devletçilik dönemi yatırımlarının bugünkü Bursa dokuma sanayiinin oluşmasındaki en büyük katkısı ise işgücünün eğitiminde gerçekleşmiştir. Yirminci yüzyılın dokumacılık teknolojisinin ilk olarak bu fabrikalarda uygulanması gerek işgücünün çağdaş teknikleri öğrenmesinde, gerekse

girişimcilerin bu fabrikalardaki üretim organizasyonunu taklit etmelerinde önemli aşamalar olarak hatırlanır. Bugünkü yapısı ile Bursa'daki küçük dokumacıların çağdaş üretim organizasyonunu kendi bünyelerinde uyguladıklarını pek iddia edemeyiz, ama Bursa'daki entegre tesislerin ilk oluşumunda Merinos ve Gemlik suni ipek fabrikalarının bazı konularda birer örnek teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Bursa'da Devletçilik uygulamalarının sonucu olarak gerçekleşen iki temel dönüşüm Bursa dokuma sanayiinin bugün kendi ayakları üzerinde durabilen bir alt-sektör haline gelmesinde çok önemli aşamalardır. Bunlardan birincisi, dokuma sanayiinin kullandığı iplik ham maddesindeki değişimdir. Gemlik suni ipek fabrikasının kurulmasından sonra Bursa dokuma sanayii yüzyıllardan beri ilk defa ipekböceği kozasından çekilen tabii ipek ipliğine bağımlı olarak üretim yapmaktan kurtulmuştur. İkincisi ise Merinos fabrikalarında modern dokuma tezgâhlarının kullanılması sonucu, dokuma sanayiinde hem girişimcilerin hem de işgücünün çağdaş üretim düzeni ile tanışması sağlanmış ve bu tezgâhların daha sonra kopyalarının yapılması ile dokumacı firma sayısında önemli artışlar gerçekleşmiştir. Bu temel dönüşümlerin sonucunda Bursa tekstil sanayiinin "yurt dışına yarı mamul madde ihracı" doğrultusunda şekillenmiş olan yapısının da değişme sürecine girdiğini, genelde Bursa tekstil sanayiinin gittikçe genişleyen Türkiye ulusal pazarı için üretim yapan yeni bir yapıya büründüğünü belirtmek gerekiyor. 19. yüzyılda kurulan Lyon bağlantıları Bursa'daki tabii ipek ipliği ve tabii ipekli kumaş sanayii için artık önemini kaybetmiştir. Nitekim ikinci dünya savaşı yıllarında yavaşlayan tabii ipek ipliği ve tabii ipekli kumaş ihracatı, 1950'lerin başından itibaren artan iç talep karşışında daha da azalmış ve Bursa dokuma sanayii artık tamamen Türkiye ulusal pazarı için üretim yapan bir alt-sektör olmuştur. Özellikle Demokrat Parti iktidarının ilk

yıllarında uygulanan ithalat politikası sonucunda Bursa'da tabii ipek ipliğinin yerini floş almıştır. Dolayısıyle, bundan sonra "ipekli dokumacılar" kategorisi sadece suni ipek/floş ipliğinden kumaş dokuyan tüm dokumacıları kapsayacak biçimde algılanmalıdır.

4. 1950 SONRASINDA BURSA DOKUMA SANAYİİNDEKİ GELİŞMELER: FİRMA SAYISINDAKİ ARTIŞLAR VE TEKNOLOJİK ALT YAPI

1950 - 1980 yılları arasında Bursa dokuma sanayiinde Gemlik ve Merinos fabrikaları dışında tekstil sanayiinde devlet sektörüne ait yeni fabrikalar açılmamıştır, fakat bu yıllarda özel sektörün hayli geliştiğini biliyoruz. 1950 sonrasında Bursa dokuma sanayiinde ortaya çıkan gelişmeleri beş ana başlık etrafında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi, dokumacı firmaların sayısında ortaya çıkan önemli artışlardır. İkinci gelişme ise kullanılan dokuma tezgâhlarının sayısındaki önemli artışlardır. Üçüncü önemli değişiklik ise Bursa organize sanayi bölgesinin kurulması sonucu olarak en azından mekansal düzeyde küçük ve büyük sanayi arasındaki farklılaşmanın ortaya çıkmasıdır. Dördüncü önemli değişiklik de dokumada kullanılan iplik ham maddesinde yaşanan değişmedir ki ithalata dayalı olarak temin edilen floş yerine, 1970'lerin sonundan itibaren, artık suni sentetik elyaftan Bursa ve civarındaki iplik fabrikalarında çekilen nylon ve poliester iplikleri kullanılmağa başlanmıştır. Beşinci değişiklik ise Bursa'da yaşanan nüfus hareketleri ile ilgilidir. Bütün bu değişimler bu bölümde sırasıyla ele alınacaktır.

1950 - 1986 yılları arasında ipekli dokuma sanayiinde özel sektöre ait floş veya tabii ipek ham maddesi kullanarak kumaş dokuyan firmaların sayısal artışı Bursa Ticaret ve Sanayi Odası kayıtlarına göre şöyledir:

Tablo: 4

Bursa'da İpekli dokumacı firmaları ve dokuma tezgâhı sayılarının yıllar itibariyle değişimi

Yıllar	Firma sayısı	Tezgâh sayısı	Firma başına ortalama tezgâh sayısı
1927	408	veri yok.	veri yok.
1950	429	1150	2.6
1955	755	4035	5.3
1960	1060	6403	6
1965	916	6365	6.9
1970	1471	10446	7.1
1975	1628	11921	7.3
1980	1317	11788	8.9
1982*	1804	12929	7.1
1986	1016	9389	9.2

Kaynak: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ve Bursa İpekli Dokumacılar Derneği

Tablo:4'de görüldüğü gibi, 1950 yılında Bursa ipekli dokuma sanayiinde 429 firmanın 1150 tezgâhı varken, 1960 yılında firma sayısı 1060'a ve bu firmaların sahip olduğu toplam tezgâh sayısı da 6403'e yükselmiştir. Firma başına düşen ortalama tezgâh sayısı

* Bu çalışmanın ikinci bölümünde daha ayrıntılı olarak anlatıldığı gibi 1982 yılında Bursa Ticaret ve Sanayi Odası verileri ile Bursa İpekli Dokumacıları Derneğini verileri tarafımızdan birleştirilmiştir. Böylece firma ve tezgâh sayıları gerçeğe en yakın biçimde hesaplanmıştır. Tablo:4'de 1982 dışındaki diğer yıllar için sadece Bursa Ticaret ve Sanayi Odası verileri kullanılabilmiştir.

incelendiğinde, firma ve tezgâh sayısında kriz dönemlerinde azalmalar olsa bile ortalama tezgâh sayısı sürekli artmıştır. Dolayısıyle ipekli dokumacılar büyük veya küçük ayrımı yapılmadan bir bütün olarak incelendiği zaman, tezgâh sayısında yıllar içinde belli bir yoğunlaşmanın gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.Bu yoğunlaşmanın hangi dinamiklerin devreye girmesi sonucunda ve hangi büyüklükteki firmalarda gerçekleştiği konusu ise, bu çalışmanın diğer bölümlerinde incelenecektir. Fakat bu çalışmanın giriş bölümünde de ifade ettiğimiz gibi küçük sanayi işletmelerinin sayısal artışını Bursa'da 1950 sonrasında gerçekleştiğini görmekteyiz. Yukarıdaki tabloda dikkat çeken ikinci nokta ise tezgâh sayısındaki artışlardır. Bu eğilim de küçük sanayilerdeki büyüme ve sermaye birikimi dinamiklerinin irdelenmesi açısından hayli ilginç bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

Tablo:4'de sunulan ve firmaların yıllar içinde artışını gösteren sayılar Bursa dokuma sanayiinin gelişimini tam anlamıyla yansıtmaktan uzaktır. Çünkü bir esnaf derneği statüsünde olan Bursa İpekli Dokumacıları Derneğinin yıllık aidatları sanayi odasına göre daha düşük olduğundan ve dokumacılara vergi açısından bazı yararlar sağladığından, bazı işyeri sahipleri sadece derneğe kayıtlı olmayı tercih etmişlerdir. Dikkat edilirse, bu araştırmanın yapıldığı 1982 yılında dernek üyeleri (731 işyeri) genel toplama ilave edildiği için firma başına düşen ortalama tezgâh sayısı 8.9'dan 7.1'e düşmekte ve yoğunlaşma azalmaktadır. Böylece Bursa İpekli Dokumacıları Derneği üyelerinin tezgâh sayısı az dokumacılardan oluştuğunu belirtmemiz gerekmektedir.

1950 yılından sonra gerçekleşen ve dokuma sanayiinin bugünkü yapısını belirleyen bu sayısal gelişmeler, bir bakıma Bursa'da

azgelişmiş üretim yapısının temel taşlarını da oluşturdu. Çünkü imalathane ve tezgâh sayısında ciddi artışlar gözlemlenirken,dokumada kullanılan tezgâhların cinsinde bir değişim gerçekleşmedi. Günümüze kadar aynı şekilde tekrarlanan bu süreç, 1975 yılında Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yetkilileri tarafından hazırlanan bir raporda şöyle anlatılıyor:

> "[Bursa dokuma sanayiinde kullanılan] bu tezgâhların % 5 kadarlık cüz'i bir kısmı Avrupa yapısı olup, [geri kalanı] yıllar öncesinin teknolojisine dayanmaktadır. Dokuma sanayiimizde 1936 senesine kadar inen bu teknolojik seviye en önemli sorun olarak belirmektedir. Tezgâhların % 95'inin çok eski model 'Ditrich' marka Avrupa tezgahlarının yerli kopyeleri olduğu bilinmektedir."[1]

Bursa'da ipekli dokuma sanayiinde kullanılan dokuma tezgâhlarının homojen niteliği, bir bakıma fason ekonomisinin doğuşunun da ön şartlarını oluşturmuştur. Bütün işletmelerin aynı tip tezgahları kullanmaları sayesinde bir anda yüzlerce tezgâh aynı kumaşı dokumaya başlayabilmektedir. Tezgâh sayısındaki artışların kaynağının, 1950'li yılların başında Sümerbank'ın bazı tezgâhları hurdaya çıkarmasından sonra bu tezgâhların Bursa'daki bazı döküm atölyelerinde kalıplarının çıkarılarak yerel olarak imal edilmesinde aranması gerektiğini yukarıda belirtmiştik. Nitekim birkaç büyük entegre tesisi bir yana bırakırsak, genelde ipekli dokuma sanayiinin bu homojen yapısı pek değişmemiş ve azgelişmiş üretim teknolojisi kendini sürekli yeniden üreterek 1980'lere ulaşılmıştır.

---

[1] Ercan Dülgeroğlu, *Bursa'nın Ekonomik Bunyesi*, Bursa ticaret ve sanayi odası yayın no:12, Bursa, 1975, s.159.

Bu yapının oluşturulmasında ve sürdürülmesinde ikinci önemli etken de gelişkin üretim kapasitesine sahip modern dokuma tezgâhlarının ithalinin sınırlandırılmış olmasıdır. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yetkililerinden alınan bilgiye göre, yıllarca küçük üreticilerin korunması amacıyla engellenen teknolojik yenilenme süreci ancak 1970'lerin sonlarına doğru başlamış ve Devlet Planlama Teşkilatının bazı teşvikleri sonucu sınırlı sayıda otomatik tezgâhların ithaline izin verilmiştir. Bu araştırmanın yapıldığı 1982 yılında Bursa'da bulunan ve özel sektöre ait 1804 firmadan sadece 7'sinde 375 adet otomatik tezgah bulunuyordu. Dolayısıyle otomatik tezgâhlar Tablo:4'de verilen tezgâh toplamına ilave edilmemiştir. 1982 yılında Bursa dokuma sanayiinin teknolojik alt yapısı aşağıdaki tabloda görülmektedir:

Tablo: 5

Bursa Dokuma Sanayiinde teknolojik alt yapı:1982

Tezgâh cinsi	Toplam sayı	Yıllık kapasite (metre/yıl)	Kapasite içindeki üretim yüzdesi
Geniş-düz tezgâh	8	38 400	0.05
Dar-düz tezgâh	97	601.400	0.80
Dar Armörlü tezgâh	11075	59.805.000	80.32
Geniş Armörlü tezgâh	674	2.830.800	3.80
Dar Jakarlı tezgâh	579	2.292.800	3.05
Geniş jakarlı tezgâh	496	1.785.600	2.40
Otomatik tezgâh	375	7 093 000	9.58
Toplam	13304	74.447.000	100

Kaynak: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ile İpekli Dokumacılar Derneği kayıtları

Bu tablodan da kolaylıkla görülebileceği gibi Bursa dokuma sanayiinde dar armörlü tezgâhların kesin bir egemenliği vardır. Toplam teorik kapasitenin yaklaşık % 80'i bu tür tezgâhların üretimi sayesinde gerçekleşmektedir.[1] Fakat toplam tezgâhların sadece % 2.8'ini oluşturan otomatik tezgahların toplam teorik kapasitenin % 9.58'ini üretecek durumda olması hayli anlamlıdır. Bu durum çalışmamızın birinci bölümünde bahsettiğimiz küçük sanayi işletmelerinin sayısında görülen artışların yanısıra aynı sektör içindeki büyük sanayi işletmelerinin yanında üretim kapasitesi, yaratılan katma değer gibi değişkenler açısından ağırlığının sınırlı olduğunu göstermektedir. Ülkemizde yapısal değişmeyi teşvik eden iktisat politikalarının gündeme gelmesiyle bu eğilimin küçük sanayi aleyhine daha da güçleneceğini tahmin edebiliriz.

1930'ların üretim teknolojisinin bugün de Bursa'da egemenliğini sürdürmesinin üçüncü ve belki de yapısal olarak en önemli nedeni de dar armürlü tezgâhların çok amaçlı olarak kullanılabilmesidir. Aynı dokuma tezgâhı üzerinde yapılan ayar ve tel değişiklikleri sonucu - kalınlıkları farklı iplikler ve değişik desenler kullanılarak - elbise astarı, saten, perdelik, çin ipeği, setilla, müslin vb. gibi birbirinden çok farklı kumaşları dokumak mümkün olabilmektedir. Diğer bir deyişle, Bursa'nın kendi içinde uzmanlaşmamış birimlerden meydana gelen teknolojik alt yapısı - gelişmiş sanayi ülkelerinin aksine - emek üretkenliği düşük; fakat yaygın bir azgelişmiş/uzmanlaşmamış üretim örgütlenmesi ortaya çıkarmaktadır. Bu da azgelişimiş ülkelerde sanayileşme süreçlerinin yapısal özelliklerinin anlaşılması açısından

---

[1]Teorik kapasite günde 8 saat çalışma, % 80 randıman, 5 iş gününden oluşan haftalık çalışma, ve yılda 300 iş günü üzerinden hesaplanmıştır. Ercan Dülgeroğlu'na göre 1974 yılında Bursa dokuma sanayiinde teorik kapasite 56 milyon metre iken, fiili üretim 79 milyon metre olarak gerçekleşmiştir. Ibid., s.160. Ayrıca bu konuda bkz. Türkiye Tic.Odaları, San. Odaları ve Tic. Borsaları Birliği, *Kapasite esasları*, Ankara, 1981, s.76

önemli bir konudur. Küçük sanayi literatüründe küçük işletmelerin basit ve ucuz teknolojiler kullandıkları için kolaylıkla piyasaya girebildikleri, başlangıç sermayelerinin düşük olduğu konusundaki yaygın görüşlerin bir anlamda doğruluğunu kanıtlamaktadır.

Dünya tekstil sanayiinde ikinci dünya savaşı sonrasında meydana gelen yeniliklerden dokuma dalında pek nasibini alamayan Bursa dokuma sanayiinde teknolojinin geriliği genel olarak üretimin emek-yoğun oluşu ile eş anlamlıdır. Bursa dokuma sanayiinde bir işçi, dokunan kumaşın cinsine de bağlı olarak en fazla üç tezgâhı kontrol edebilmektedir. Fakat günümüzde sanayileşmiş batı ülkelerinde kullanılan tezgâhlar o kadar gelişkindir ki bir işçi aynı anda 10 - 15 dokuma tezgâhını kontrol edebilmekte, ve dolayısıyle emek üretkenliği o ölçüde yüksek olmaktadır. Kısacası ileri sanayi ülkelerinde tek tip kumaşı dokumak üzere uzmanlaşmış, üretkenliği yüksek, dokuma tezgâhları kullanılmakta; Bursa'da ise her tip kumaşı dokuyan, uzmanlaşmamış, ve üretkenliği düşük tezgâhlar kullanılmaktadır. Bu çalışmanın dördüncü bölümünde ayrıntılı olarak anlatacağımız gibi ancak bu teknolojik alt yapı sayesinde de fason ekonomisi ve işçiye parça başı ücret ödeme ilişkisi varlığını sürdürebilmektedir.

BURSA ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİNİN DOĞUŞU: BÜYÜK SANAYİNİN MEKANSAL FARKLILAŞMASI.

1982 yılında Bursa'da büyük sanayi kuruluşlarının ve entegre tesislerin yoğunlaştığı yer Bursa-Mudanya karayolu üzerinde kurulan organize sanayi bölgesidir. Organize sanayi bölgesinde üretim yapan kuruluşlar şehirde küçük dokuma sanayiinin daha fazla yoğunlaştığı mahalleler olan Tütüncüoğlu çiftliği, Cezaevi altı, Selamet mahallesi,

Garaj ve civarı gibi bölgelerdeki işyerlerinden çok farklıdır. Organize sanayi bölgesinde kurulmuş olan fabrikalar hem sahip oldukları gelişkin üretim teknolojisi, hem de emek kullanım biçimleri açısından küçük dokuma sanayiine göre çok değişik bir noktada dururlar. Bu fabrikalarda kullanılan teknolojinin gelişmiş olması işçi ücretlerinde parça başı ücret ödeme ilişkisini ortadan kaldırdığı gibi sosyal güvenlik, düzenli çalışma saatleri, sendika gibi çağdaş sanayi örgütleşmesinin asli unsurlarını ortaya çıkarmıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1950'den sonra Bursa'da yaşanan üçüncü önemli değişiklik organize sanayi bölgesinin kurulmuş olmasıdır. Böylece büyük sanayi mekansal olarak farklılaşmış, kentsel gelişme açısından Bursa'da ilk defa konut alanları ile imalat alanlarının ayrışması yaşanmıştır. Bu ayrışmanın sonucu olarak, Bursa'da üretimin yapılış biçimi açısından birbirinden tamamen farklı - ama birbiri ile yakın ilişki içinde olan - iki ayrı endüstriyel üretim odağı ortaya çıkmıştır.

1960'ların başında ithal-ikamesine dayalı sanayileşme politikalarının ön görüldüğü Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, ülkemizde sanayi kuruluşlarının bölgesel konumunu düzenlemek amaçıyla bazı ilkeler getirmişti. Bu bağlamda, sanayinin yoğunlaştığı İstanbul bölgesinin sorunlarını hafifletmek ve yeni gelişme merkezleri yaratmak amacıyla yoğun çalışmalar yapıldı. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı yürürlüğe girdikten sonra bu amacın gerçekleşmesine yönelik olarak "Organize Sanayi Bölgeleri" kurulmaya başlandı. 1961 yılında, AID tarafından finanse edilen bir proje olarak "Checci and Company" adlı bir yabancı kuruluşun hazırladığı raporda organize sanayi bölgesi kurmak için en uygun yer olarak Bursa tavsiye edilmişti. Aslında bu noktada İstanbul metropoliten kent sınırlarının

genişlemesi sonucu, yeni kurulacak sanayi işletmelerinin İstanbul-İzmit aksı üzerinden Bursa'ya doğru kayması kaçınılmaz bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim 1962 yılında Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ile Maliye Bakanlığı arasında yapılan anlaşma sonucu Bursa'da 180 hektarlık alanda organize sanayi bölgesi kurulması için istikraz anlaşması yapıldı. 1966 yılında alt yapı inşaatı tamamlanan Bursa organize sanayi bölgesinde 1970 yılında 18, 1980'de 69 ve 1986'da ise 93 fabrika faaliyet gösteriyordu. Bursa organize sanayi bölgesindeki fabrikalarda 1970 yılında 3.164 işçi istihdam edilirken, bu sayı 1986'da 18.000'e yükselmişti. 1986 yılı itibariyle, Bursa organize sanayi bölgesinde tekstil sektörüne ait 38 fabrikada toplam 9.843 işçi çalışıyor ve bu sektöre ait firmalar toplam firmaların % 35'ini oluşturuyordu.[1] Bursa organize sanayi bölgesinde faaliyet gösteren firmalar tekstil sektörünün bütün alt dallarını içeren (Havlu üretimi, yer döşemesi imali, kadife kumaş imalatı, örgü kumaş imalatı) ve bu sektörde üretim zincirinin bütün halkalarını kapsayan biçimde (sentetik elyaftan iplik imalatı, hakiki ipek ipliği imalatı, fantazi dikiş-nakış ipliği imalatı, dokumaya hazırlama - çözgü ve büküm, her cins kumaş dokuma, boya-apre-emprime) sıralanmıştır.

---

[1]Ahmet İpekyün, *Bursa'nın ekonomik yapısına genel bir bakış*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, Bursa, 1986, s.150-153.

İPLİK HAM MADDESİNDEKİ İKİNCİ TEMEL DÖNÜŞÜM: İTHAL FLOŞTAN YERLİ ÜRETİM SUNİ SENTETİK İPLİĞE GEÇİŞ

Organize sanayi bölgesinin Bursa ipekli dokumacıları açısından önemi burada faaliyete geçen fabrikaların 1960'ların ortalarından itibaren dokuma sanayiinde iplik ham maddesi kullanımında Cumhuriyet tarihi içinde gerçekleşen ikinci önemli dönüşüme öncülük etmelerindendir. Yukarıda bu konudaki birinci dönüşümü anlatırken, 1950'den itibaren ipekli kumaş üretiminde tabii ipek ipliği üretiminin yerini suni ipeğe, yani floş'a bıraktığını ve böylece dokuma sanayiinin artık tabii ipek ipliğine bağlı olmadan üretim yaptığını belirtmiştik.[1] Bursa'da iplik üretimi.ve dokuma alt-sektörlerinin artık tamamen iç piyasaya yönelik olarak imalat yaptığını da vurgulamıştık. Böylece yeni açılan iş yerleri ve artan tezgâh sayısı sonucunda, 1967 - 1975 yılları arasında Türkiye'de floş talebi yılda % 6 oranında artmıştır. 1950'li yıllarda ihtiyacın çoğunu karşılayan Gemlik suni ipek fabrikasının kapasitesi 1960'larda Bursa dokuma sanayiinin ihtiyacına yetmiyordu. Böylece iç pazara dönük olarak üretim yapan Bursa ipekli dokumacıları gittikçe artan bir hızla ham madde açısından ithalata bağımlı bir konuma geldiler. Floş talebindeki asıl gelişme 1970'li yıllarda oldu. 1971-1975 yılları arasında floş talebi yılda ortalama % 13.3 oranında artı.[2] Ulusal planda Bursa dokuma sanayiinin yeri de "en fazla floş tüketen tekstil merkezi" olarak belirlendi. 1975'de ithal

---

[1] Bu noktadan sonra ayrıları tabii ipekli kumaş üretimi için, bkz. Ersoy Akıncı, *Doğal İpekte Sermaye Birikimi (Bursa örneği)*, Ankara, Hacettepe Üniv. yay., 1986.

[2] Devlet Planlama Teşkilatı, *Sentetik, Suni elyaf ve İplik Özel İhtisas Komisyon Raporu*, Ankara, 1976, s. 49.

edilen toplam floş ipliğinin % 72.2'si Bursa dokuma sanayii tarafından tüketiliyordu.[1]

İthal edilen floş'un ticaret ve sanayi odaları kanalı ile tüketicilere kapasite kullanımına göre dağıtılması küçük dokumacıları daha fazla floş elde edebilmek amacıyla yeni örgütleşmelere zorlamıştır. Bu bağlamda ikinci bölümde daha detaylı olarak anlatılmış olan ve Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ile Bursa Küçük Dokumacılar Derneği arasında daha fazla üye kazanmak ve dağıtılacak olan floş'tan daha fazla pay kapmak amacıyla girişilen mücadele, aslında ham madde darlığı döneminde küçük dokumacıların verdiği ayakta kalma savaşı olarak algılanmalıdır.

1964 yılından itibaren Bursa organize sanayi bölgesinde faaliyete geçen SİFAŞ fabrikası ülkemizde ilk olarak suni sentetik elyaftan poliester ve nylon ipliği üretmeğe başladı. Daha sonraki yıllarda ise aynı ham maddeyi kullanarak poliester ve nylon ipliği üreten üç fabrika daha kuruldu. Kullanılan iplik ham maddesindeki değişimler Bursa ipekli dokuma sanayiinde floş'a dönük olarak düzenlenmiş "dokumaya hazırlama" ünitelerinin değişmesini de gerektirdi. Özellikle, 1978 yılında yaşanan döviz dar boğazı nedeniyle floş ithalatı tamamen durunca, 1930'lardan kalma dokuma teknolojisi kendini bu yeni duruma bir kaç ay içinde adapte etmek zorunda kaldı. 1978 yılından itibaren poliester-nylon ipliklerinin Bursa dokuma sanayiinde kullanılmaya başlanması küçük dokumacıları ham madde açısından sadece dört firmadan oluşan bir iplik oligopolü ile karşı

[1]Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi, "Floş ve Asetat Tevzii Listesi-Toplam Türkiye ihtiyacını gösteren liste," 27.12.1978 tarih ve 4256-8677 sayılı evrak.

karşıya bıraktı.[1] 1982 yılında, bir yanda 1804 adet büyük ve küçük firmadan oluşan ipekli dokuma alt sektörü ile sadece dört büyük fabrikadan oluşan iplik üreticisi firmalar arasındaki kutuplaşma, sermaye birikimi ve fason ekonomisi ile ilgili bölümde ayrıntıları ile anlatacağımız gibi dokumacı firmaların büyüme kapasitelerini sınırlayan bazı eğilimlerin ortaya çıkmasını hızlandırdı.

1960 SONRASI EKONOMİK BÜYÜME DÖNEMİ VE KÜÇÜK GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞMESİ

Bursa'da 1930'lu yıllara damgasını vuran devletçilik yatırımlarından sonra, 1950'den itibaren, tekstil sanayiinin bir alt-sektörü olan ipekli dokuma sanayiinde firma ve işyeri sayısında önemli artışların olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu genişleme olgusunu genel olarak tekstil sanayiinde çalışanlar açısından değerlendirdiğimiz zaman 1960'ların ortalarına kadar süregelen ilginç bir yapı ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce istihdam yaratma açısından özel sektöre ait iş yerleri Sümerbank Merinos fabrikası gibi büyük işletmelere karşısında, işletme başına düşen işçi sayısı açısından hayli güçsüz durumda sayılırdı.

Bursa'da 1950 - 1960 yılları arasında genişleyen dokuma sanayiinde, 1955 yılında toplam 11.336 kişi çalışıyordu. Bu sayı da imalat sanayiinin bütün dallarında çalışanların % 37.8'ini

[1]Türkiye pazarında firmaların pazar hakimiyetlerini inceleyen Bağnaçık'a göre 1983 yılında Türkiye'de devamlı sentetik iplikleri üreten 6 firma bulunmaktadır. Bu firmalardan iki tanesi toplam kapasitenin % 77'sine sahiptir. Bkz. Atilla Bağnaçık, *Türkiye Sanayiinde Pazar Hakimiyeti*, İstanbul, Dünya yayınları, 1983. s. 50

oluşturuyordu.[1] Fakat istihdam olgusunu 1964 sanayi ve işyerleri sayımı sonuçlarına göre değerlendirdiğimiz zaman, Bursa'da imalat sanayiinde faal olan işyerlerinin sadece % 1.8'ini oluşturan devlet fabrikalarının, toplam ücretli işçilerin % 45.8'ini istihdam ettiğini görüyoruz.[2] İstihdam açısından ortaya çıkan bu ikili yapı organize sanayi bölgesinin kurulup büyük ölçekli özel sektör işletmelerinin faaliyete geçmesine kadar devam etti. 1964 sanayi ve işyerleri sayımına göre de imalat sanayiinde 10'dan fazla işçi çalıştıran toplam 217 işyerinin 150'si (% 69) tekstil sektöründe faaliyet gösteriyordu. Tekstil sektöründeki bu işyerleri kuruluş tarihlerine göre sınıflandırıldığında 107 (% 71) işyerinin 1950 sonrasında kurulmuş olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyle 1950'den sonra Bursa'da kurulan yeni işyerleri sayıca yüksek, fakat istihdam açısından kanıu sektörüne oranla cılız olma özelliğini bir müddet daha sürdürdü.

1950'den sonra Bursa'da gerçekleşen ekonomik değişim bir anlamda esnaf ve zenaatkâr sayısında önemli artışların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ya da bu değişimin ortaya çıkmasında bu toplumsal tabakanın önemli bir katkısı vardır. 1960'lı yıllarda DPT tarafından yapılan ve esnaf ve sanatkârların sosyal ve ekonomik sorunlarını ele alan araştırmada 1969 yılında Bursa'da çalışan nüfusun ana faaliyet kollarına göre dağılım tablosu verildikten sonra şu sonuca varılmaktadır:

---

[1] Robert J.Trusk (der), *Bursa vilayetinin iktisadi bünyesi ve gelişme imkanları hakkında ön proje*, İst. Üniv. İktisat Fakültesi ve Bursa Tic. ve San. Odası yay., İstanbul, 1962, s.20.

[2] Bursa-sanayi, *Yurt Ansiklopedisi*, s.1703

"Böylece çeşitli ana faaliyet kollarında çalışan esnaf ve küçük sanatkârların, toplam çalışanlar içindeki payı % 70'in üstüne çıkmaktadır."[1]

Çalışan nüfus içinde küçük girişimcilerin ve onların yanıda çalışan ücretli işçilerin bu denli yoğun oluşu hayli ilginçtir. Çünkü imalat sanayiinde gözlemlenen bütün gelişmelere rağmen bu yıllarda Bursa kent dokusu içinde küçük girişimciliğin en önemli ekonomik faaliyet biçimi olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim aynı araştırmada Halk Bankası, Belediye, Esnaf ve Sanatkâr Derneklerinden derlenen bilgilere göre 1969 yılında Bursa'da imalat sektörü içinde faal durumda toplam 5848 işyeri tespit edilmiştir. Bunlardan 1714'ü (% 29.3) "Havlu ve her türlü ipekli dokumacılar" kategorisinde faaliyet gösteren işletmelerdir. O dönemde örgütleşme düzeyi çok düşük bu dokumacıların 1680 tanesi (% 98) hiçbir meslek örgütüne kayıtlı olmadan üretime devam etmektedir. Bu işletmelerde toplam 2147 kişi çalışmaktadır.[2] Bu araştırmanın sonuçlarına göre Bursa'da 1969 yılında faaliyet gösteren sanatkâr grubuna dahil işyerlerinin % 55.6'sı 1960'dan sonra kurulmuştur.[3] Aynı şekilde anket yapılan işyerlerinde çalışan kalfaların % 75.7'si de 1959-1969 yılları arasında kalfa olarak çalışmaya başlamışlardır.[4] Bütün bu veriler toplu olarak gözden geçirildiğinde, 1960'dan sonra Bursa'da ekonomik bolluk döneminin getirdiği genel bir küçük girişimcilik patlamasından söz edebiliriz. Bu yıllar 10'dan fazla işçi çalıştıran büyük sanayi işletmelerinin gelişmesinin yanısıra imalat dahil her türlü ana ekonomik faaliyet dallarında küçük girişimciliğin de sayısal olarak arttığı yıllardır.

---

[1]Mehmet Ünal, "Bursa şehri monografisi," *Esnaf ve Sanatkârların sosyal ve ekonomik sorunları araştırması*, C.2, Ankara, DPT-SPD yayını, 1971, s.11
[2]*Ibid.*, s.19.
[3]*Ibid.* s.33
[4]*Ibid.* s.44

1970'li yıllarda Bursa'da özel sektörün gelişmesi devam etti. Artık imalat sanayiinde toplam işyerlerinin % 98.1'i özel sektöre ait işyerlerinden oluşuyordu. Özel sektöre ait işyerleri de ayrıca toplam ücretli işçilerin % 80'ini istihdam ediyordu. Dolayısıyla devlet fabrikalarının imalat sanayii içindeki etkinliği azalmıştı. 1978'de yapılan imalat sanayii anket sonuçlarına göre, büyük imalat sanayiinin % 51.2'sini tekstil dalında üretim yapan iş yerleri oluşturuyordu. Tekstil sanayii toplam ücretli işçilerin % 45.9'unu bünyesinde istihdam ediyordu.[1] Bu arada Bursa'da gelişen ikinci büyük sektör de otomotiv sanayii ve ona bağlı yan sanayi kuruluşlarıydı. Tekstil sektöründen sonra en önemli yatırım ve istihdam kaynağı olan otomotiv sanayii özellikle organize sanayi bölgesinin faaliyete geçmesinden sonra hızlı gelişme kaydetmişti.[2]

1980'lere gelindiğinde Bursa ilinde tekstil sanayiinde 1-9 işçi çalıştırarak faaliyet gösteren 1870 işyeri vardır. Tekstil sanayiinin her dalında (yünlü,pamuklu, tabii ipekli, suni-sentetik kumaşın dokunması; iplik imalatı; Boya-apre-emprime işyerleri) faaliyet gösteren bu iş yerlerinde ücretli olarak 2718 işçi çalışmaktadır. Ayrıca buna ilaveten 814 aile işçisi ile 768 çırak bilfiil çalışmaktadır. Dolayısıyle Bursa ilinde bulunan toplam 8026 imalathanenin % 23.2'si tekstil sektörüne ait işyerlerinden oluşmaktadır. Ücretli işçilerin de % 28.4'ü tekstil sanayii tarafından istihdam edilmektedir.[3]

---

[1] Bursa-Sanayi, *Yurt Ansiklopedisi*, s.1710

[2] Bursa'da 1971'de faaliyete geçen ve yabancı sermaye ile ortak yatırım olarak gerçekleşen otomobil fabrikaları kentte o döneme kadar yan sannayi olarak faaliyet gösteren firmaların canlanmasına ve büyümesine sebep olmuştur.

[3] DİE, *1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı-Bursa*, Ankara, 1983, s. 9-11

Tablo: 6

1980 yılında Bursa'da İmalat Sektörü içinde Tekstil Sanayiinin payı

	(A) Tüm İmalat Sanayii	(B) Tekstil Sanayii	(B/A)
Toplam İş yerleri	8026	1870	% 23.2
İşyeri sahibi ve ortaklar	9195	1986	% 21.5
Ücretli İşçiler	9545	2718	% 28.4
Çocuk İşçi/Çırak	3700	768	% 20.7
Ücretsiz çalışan Aile İşçileri	2846	814	% 28.6

Kaynak: 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı -Birinci Aşama Sonuçları

Resmi devlet kuruluşlarının yapmış oldukları bu tür sayımlarda ancak genel olarak tekstil sanayii düzeyinde bilgi verildiğini, ve suni-sentetik iplik kullanarak ipekli dokuma faaliyetini sürdüren işyerleri hakkında alt-sektör düzeyinde bilgi verilmediğini yukarıda belirtmiştik. Fakat Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının hazırlamış olduğu yıllık raporlarda bu konuda daha ayrıntılı bilgi verilmektedir. Örneğin 1986 yılında Bursa dokuma sanayiinde toplam 1016 firma vardır ve bu firmalarda 7229 kişi çalışmaktadır. Büyük ve sermaye yoğun teknoloji ile çalışan fabrikalardan oluştuğunu belirttiğimiz iplik üretimi alt sektöründe ise 1986 yılında 6 firma vardır ve bu işyerlerinde toplam 5980 kişi istihdam edilmektedir.[1] Sonuç olarak Bursa'da 1950'den sonra küçük imalat sanayiindeki işletmelerin sayısında ciddi artışların olduğunu gözlememize rağmen, bu artışların her zaman istihdam yaratma ve imalat kapasitesi açısından organize sanayinin gerisinde kaldığını belirtmemiz gerekiyor. Karşımızda büyüyen bir küçük imalat

[1] Ahmet İpekyün, *Bursa'nın Ekonomik Yapısına genel bir bakış*, Bursa, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 1986. s. 104-106

sektörü vardır, fakat bu büyüme daha ayrıntılı bir analize tabi tutulduğu zaman niteliksel olarak organize sanayi işletmelerinin gerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla küçük sanayi literatüründe tekelci/kapitalist büyük sanayi işletmelerinin son derece sınırlı istihdam yarattığı konusundaki iddialar en azından Bursa tekstil sanayii için geçerli değildir. Küçük işletmelerin hakim olduğu ve 1986 yılında toplam 1016 firmanın dokuma alt-sektörü ile sadece 6 firmanın bulunduğu iplik üretimi alt -sektörünün karşılaştırılması buna en iyi örnektir.

Küçük ve büyük imalat sanayii içinde tekstil sanayiinin bu denli hızlı büyümesini etkileyen sebeplerden biri de Bursa'nın özellikle 1960'lardan sonra göç alan bir ilimiz olmasındandır. 1950 yılında 545.919 olan Bursa nüfusu, 1980 yılında 1148492'ye yükselmiştir. 1950-1960 yılları arasında Bursa ili Balkan ülkelerinden gelen göçmenlerin yerleştirildiği bir ilimiz olarak yüksek oranda dış göç almıştır. Oğuz Arı'nın çalışmasında verilen sayılara göre 1953 yılında 13129 kişi Bursa ilinde iskana tâbi tutulmuştur. Bu göçmenler için özel evler yaptırılmış daha sonra bu evlerin bulunduğu bölgenin ismi "Hürriyet Mahallesi" olarak belirlenmiştir.[1] 1960'dan sonra da Bursa'dan başka illere yerleştirilen Balkan göçmenleri daha sonra akrabalarının yanına Bursa'ya yerleşmişlerdir. Nitekim, 1950'li yıllarda, dış ülkelerde doğmuş olanların oranı, Türkiye genelinde % 3.6 iken, bu oran Bursa'da % 12.5'e ulaşmaktadır.[2] Bu oranın geçtiğimiz yılda yaşanan "Bulgaristan'dan zorunlu göç" olayı ile daha da yükselmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim, 1989 yılının Temmuz-Ağustos aylarında Bursa nüfusuna 100 000 Bulgar göçmeninin eklenmesinin ortaya çıkardığı sorunlar basında tartışılmıştır.[3]

---

[1] Oğuz Arı, *Bulgaristanlı Göçmenlerin İntibakı*, Ankara, 1960, s.17.
[2] Bursa Kentleşme, *Yurt Ansiklopedisi*, s.1721
[3] "Göçün Bursa yüzü" başlıklı haber, *Nokta*, Yıl.7, Sayı 35, Eylul 1990. s. 16

1970 sonrasında ise Bursa'da yaşanan hızlı sanayileşme hareketi sonucunda Bursa bir göç çekim merkezi özelliğini kazanmış ve 1975-1980 yılları arasında Bursa nüfus artış hızı binde 35.7'ye ulaşmıştır.[1] Bursa'ya 1965-1970 yılları arasında göç edenlerin % 25.7'si imalat sanayiinde çalışmakta, aynı dönemde göç eden erkeklerin % 73.3'ü, kadınların ise % 51.5'i Bursa'da ücretli olarak çalışmaktadır.[2] Bursa'ya göçenlerin imalat sektöründen sonra en fazla (% 23.3) istihdam edildikleri işkolu ise kamu hizmetleri ve kişisel hizmetler işkoludur. Bütün bu nüfus hareketleri azgelişmiş üretim teknolojisi ile de birleşerek, 1981-1982 yılında Bursa ipekli dokuma sanayii hakkında işyeri bazında yaptığımız saha araştırmasının içeriğini önemli biçimde etkilemişlerdir. Saha araştırması yaptığımız ipekli dokuma sanayii bir anlamda Bulgaristan ve diğer Balkan göçmenlerinin çalışma temposunu belirlediği bir alt-sektör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölümde Bursa dokuma sanayiinin Osmanlı döneminde ipekböceği kozasından çekilen ipek ipliğinden kumaş dokuyan bir merkez olarak geleneksel lonca teşkilatı içindeki konumu anlatılmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren, dünya ekonomisine filatür fabrikalarında kozadan çekilmiş tabii ipek ipliği ihracatında uzmanlaşmış bir bölge olarak eklemlenen Bursa'da, tekstil sanayii içinde dokuma alt sektörü gerilemiş ve Bursa filatür fabrikaları Fransa'nın Lyon kentindeki dokuma tezgâhlarının iplik ihtiyacını karşılayan bir üretim merkezi haline dönüşmüştür. Ancak bu yüzyılın başından itibaren kumaş dokuma alt-sektöründe sınırlı gelişmeler kaydedilmiş ve Bursa tekstil sanayii Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından sonra Devletçilik dönemi yatırımları sonucunda Türkiye

[1] *Ibid.* s.1621
[2] *Ibid.* s. 1724.

ulusal pazarı ile bütünleşme sürecine girmiştir. Bu arada tabii ipeğe dayalı olan dokuma alt-sektöründe önemli bir dönüşüm gerçekleştirilmiş ve dokuma faaliyetinde suni ipek (floş) kullanılmaya başlanmıştır. 1950'den sonra uzmanlaşmamış/farklılaşmamış teknolojik alt yapının Bursa'da kendini yeniden üretmesi sonucu bollaşan dokuma tezgâhları, gittikçe artan bir biçimde Bursa ipekli dokuma sanayiinde egemenliğini kurmuştur. 1978 yılındaki döviz darboğazı sırasında ikinci önemli ham madde dönüşümünü gerçekleştiren Bursa ipekli dokumacıları, artık Bursa'da üretilen ve suni sentetik elyaftan çekilen "poliester ve nylon" ipliklerini kullanarak üretime devam etmek zorunda kalmışlardır. Küçük girişimciliğin gelişmesi, iç ve dış göçler sonucu şekillenen bu azgelişmiş ve geri teknolojik alt yapıya dayalı üretim faaliyeti kapsadığı farklı toplumsal ve ekonomik ilişkiler yumağı nedeniyle, bizim açımızdan üzerinde çalışılmaya değer bir araştırma konusu olarak ortaya çıkmaktadır.

Dördüncü bölümde Bursa ipekli dokuma sanayii içinde insan-makine ilişkilerini ve üretimde kullanılan işgücünün sosyolojik özelliklerini sergilemeye ve açıklamaya çalışacağız.

BÖLÜM IV: BURSA DOKUMA SANAYİİNDE EMEK KULLANIM BİÇİMLERİ VE İŞGÜCÜNÜN SOSYOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde Bursa ipekli dokuma sanayiinde emek kullanım biçimleri derinliğine incelenecektir. Öncelikle, Bursa dokuma sanayiindeki işyerlerinde ücret karşılığında dokuma tezgâhı başında bilfiil çalışan, kumaş dokuyan, dokumaya hazırlama tezgâhlarında iplik büken işçilerin insan-makine etkileşimi eksenindeki konumları anlatılacaktır. Bunun yanısıra sanayi üretiminin temelini oluşturan fabrika tipi üretiminin Bursa dokuma sanayiindeki biçimlenişi üzerinde durulacak ve bu yapının azgelişmişlik olgusuyla ilintisi kurulmaya çalışılacaktır.

Ayrıca teknik işbölümünün nesnel temelini oluşturan tezgâhların çalışma şekilleri ile Bursa ipekli dokuma sanayiinde somutlaşan üretim ilişkileri bağlamında işçilerin bu tezgâhları kullanma biçimleri, yani çalışma şartları izah edilecektir. Kuşkusuz, Bursa ipekli dokuma sanayiinin emek sürecinde önemli bir boyutu olan aile emeği kullanımı meselesi de aynı bağlamda ele alınacaktır. Bu bölümde son olarak Bursa dokuma sanayiinde kullanılan işgücünün genel toplumsal özellikleri anlatılacaktır.

Bursa dokuma sanayiinde işçileşme olgusunu en genel düzeyde gözlemlediğimiz zaman, dokuma işyerlerinde ücretli emek kullanımının yüksek düzeyde gerçekleştiğini görürüz. 1981-1982 yılında Bursa ipekli dokuma sanayiinde faaliyet gösteren 90 firmada yaptığımız araştırmanın sonuçlarına göre, bu işyerlerinde tezgâh başında

çalışanların % 88'inin ücretli işçi olduğu ortaya çıkmıştır. İşyerinde çalışanların kalan % 12'lik bölümü ise üretim sürecinde herhangi bir ücret almadan bilfiil çalışan işyeri sahibinin aile fertleri ve yakınlarıdır. Kuşkusuz mal üreten ve pazara dönük olarak çalışan her ekonomik birimde olduğu gibi, Bursa dokumacıları da sürekli olarak emek maliyetinden tasarruf etmek amacıyla çaba gösterirler. Bu bölümde daha sonra izah edileceği gibi, dokumacılar istihdam ettikleri işçilerle kendi aile fertlerini tezgâh başında en optimum bileşimde kullanmaya çalışırlar. Tablo:1'de bu durum örneklemimizi oluşturan farklı gruplar açısından izlenebilir:

Tablo: 1

Dokumacı firmalarda ücretli işçilerin ve ücretsiz çalışan aile fertlerinin dağılımı

Tezgah değerine göre oluşan gruplar	İşyeri sayısı	Ücretli işçi sayısı	Ücretsiz aile işçisi sayısı	Toplam
I.GRUP (1.500.000.TL ve üstü/15 tezgâh ve üstü)	7	91	yok	7
II.GRUP (700.000-1.499.000 TL / 7-14 tezgâh)	26	125	5	26
III.GRUP (500.000-699.000 TL / 5-6 tezgâh)	32	23	24	32
IV.GRUP (100.000-499.000 TL / 1-4 tezgâh)	25	34	9	25
TOPLAM (Yüzde)	90	273 % 88	38 %12	311 % 10

Tablo:1'in incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, araştırma yaptığımız dokuma işyerlerinde sabit sermaye yatırımının yüksek olduğu gruplara doğru gidildikçe, genel olarak, ücretli işçi kullanımı

artmakta ve bunun yanısıra ücretsiz çalışan aile işçilerinin sayısında azalmalar görülmektedir. Böylece, Bursa ipekli dokuma sanayiinde bir işletmenin sahip olduğu tezgâh sayısına ve sermaye birikim düzeyine göre farklı emek kullanım biçimlerinin ortaya çıkmakta olduğunu ve işyerinin sabit sermaye yatırımı ile ücretsiz aile emeği kullanımı arasında tersine işleyen bir ilişkinin söz konusu olduğunu belirtmeliyiz.

Bursa dokuma sanayiinde ücretsiz aile emeği kullanımının saf bir biçimde ortaya çıktığı işletmelerin sayısı hayli azdır. Örneğin Ayata'nın Denizli'nin Buldan kasabasında yaptığı araştırmada ortaya çıkardığı gibi, evinin bir köşesine kurmuş olduğu dokuma tezgâhında sadece eşinin ve çocuklarının yardımı ile pamuklu kumaş dokuyan işverenlerin sayısı Bursa'da görece azdır.[1] Bursa'da mülakat yaptığımız işyerlerinin % .72'si ücretli işçi kullanmaktadırlar. Fakat Bursalı küçük dokumacıların Buldanlı dokumacılardan farkı bazı emek kullanım şekillerinde ücretsiz çalışan aile işçileri ile işçiler yan yana tezgâh başında çalışmaktadırlar. Ayata'nın bu bileşimin Buldan'da ortaya çıkmadığını belirtmektedir.[2]

Üretimde kullanılan işçilerin dışında, özellikle birinci gruptaki bazı firmaların Bursa şehrinin merkezi iş alanını oluşturan iş hanlarında satış ve yönetim merkezleri bulunmaktadır. Bu olguya örgütleşme açısından yaklaştığımız zaman, bir firmanın şehirde yazıhanesinin bulunması, o firmada yönetim ve üretim düzeylerinde işbölümünün gelişmiş ve önemli ölçüde farklılaşmanın gerçekleşmiş olduğunu gösterir.

---

[1]Sencer Ayata, "Makinalaşma, Bağımlılık ve Aile işletmelerinin Krizi, Buldan Dokuma Sanayii II", (yayınlanmamış makale) s. 16
[2]*Ibid.* s. 18

Bu işletmelerde üretim ve yönetim birimlerinin birbirinden ayrışmış olması, aynı zamanda bu iki ayrı düzeyde farklı özelliklere sahip personel kullanımını da beraberinde getirmektedir. Şehir içindeki hanlarda bulunan yazıhanelerde firma sahibi ve ortaklarının yanısıra muhasebeci, toptan veya perakende satışa dönük tezgâhtar ve şoför gibi bilfiil üretime katılmayan, fakat üretilen malların piyasadaki değişiminin gerçekleşmesinde önemli katkıları olan bireyler ortaya çıkmaktadır. Bursa dokuma sanayiinde üretimde kullanılan mavi yakalı işçilerin yanısıra üretim dışı faaliyetlerde kullanılan beyaz yakalı işçiler, ancak tezgâh değeri ve makine parkı bakımından diğerlerine oranla daha yüksek sabit sermaye yatırımına sahip olan birinci gruptaki işyerlerinde görülmektedir.

Beşinci bölümde daha ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz bu ayrışma süreci, ipekli dokuma sanayiinde "fason çalışma" dışında özerk olarak varlıklarını sürdürebilen, yani iplik ham maddesini kendi öz kaynakları ile piyasadan satın alarak kumaş dokuyabilen ve pazarlayabilen ipekli dokumacılar için geçerli bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırmada, sadece, tezgâh başında bilfiil üretim yapan işçilere soru kağıdı uygulaması yapılmışır. Üretim dışı faaliyetlerde istihdam edilen beyaz yakalı işçiler araştırma kapsamına alınmamıştır.

Bu bölümde ilk olarak dokuma işyerlerinde teknik işbölümünün nesnel temellerini oluşturan makineler ve tezgâhlarla bunlara bağlı olarak çalışan işçiler anlatılacak, Bursa dokuma sanayiinde "fabrika sisteminin egemen olduğu" üretim tarzının bazı özgül şartları açıklanmaya çalışılacaktır.

1. MAKİNALAR VE TEZGAHLAR: FABRİKA TİPİ SANAYİ ÜRETİMİNİN NESNEL TEMELLERİ

Tekstil sanayiinde üretimin ana hedefi olan kumaşın ortaya çıkışı, birbirinden çok farklı işlemlerin makineler yardımı ile yapılmasından sonra gerçekleşir. Dokuma sanayiinin mamul maddesi olan kumaşı dikkatli olarak incelediğimiz zaman, her kumaşın sarıldığı "top" veya rulo'ya karşıdan bakıldığında, topun açılış yönünde uzanan "çözgü" ipliklerivle onları dik olarak kesen ve aralarından geçen "atkı" ipliklerinden oluştuğunu görürüz. Kumaş imalatçısının önceden belirlemiş olduğu desen doğrultusunda çözgü ve atkı ipliklcri farklı renk, kalınlık ve bükümde olabilir. En genel tanımıyla, atkı ve çözgü ipliklerinin dokuma tezgahında birleşiminden oluşan ham kumaşın üretim evrelerini incelediğimiz zaman, ancak farklı teknik işlevlere sahip makinelerin yanyana getirilmesi sonucunda kumaşın imal edilebildiğini görüyoruz. Dokuma fabrikalarında makine ve tezgâhların yanyana getirildiği bu üretim sistemine "fabrika tipi üretim sistemi" adı verilmektedir.

Bu sistemin belirleyici iki özelliğinin altını çizmemiz gerekiyor: Bunlardan birincisi ve belki de en önemlisi bütün makinelerin organik insan enerjisinden bağımsız olan bir devindirici güç ile çalışmasıdır. Yani fabrika tipi üretim sisteminin temel özelliği manifaktür döneminde olduğu gibi işçi gruplarının belli bir işlemin tamamlanmasında uzmanlaşarak el aletlerinin (keski, çekiç, makas, elle çevrilen düz matkap) yardımıyla ve kendi adele güçlerini kullanarak iş sahibi tarafından bölüştürülmüş işlemleri yapmaları değil; bu işlemlerin dıştan kaynaklanan bir devindirici güçle çalışan ve o dalda uzmanlaşmış makineler tarafından yapılmasıdır. Bu sistemde iş aletlerinin yerinin hem makineler almış, hem de bu makineler artık işçinin adele gücünden

bağımsız olarak çalışan teknik konuma yükselmişlerdir. Günümüzde bu devindirici gücün kaynağı elektrik enerjisi ile çalışan elektrik motorudur.

Fabrika tipi üretime "sistem" özelliğini kazandıran ikinci önemli gelişme ise farklı teknik işlevleri olan tezgâh ve makinelerin her birinin imal ettiği veya dönüştürdüğü mamul maddenin, bir sonraki makinenin girdisi olarak üretim sürecine katılmasıdır. Böylece tek tek makinelerin birlikteliğinden doğan bir kollektif makine sistemi ortaya çıkar.

Bu makine sisteminin 1800'lerden itibaren izlenen doğuş sürecine katkı yapan en önemli faktörlerden biri de buhar gücünün üretimde gittikçe artan bir hızla kullanılmasıdır. Ancak buhar gücünün döndürücü güç haline getirilmesi ile makine sistemi hayata geçmiştir. Nitekim, İngiltere, bu sürecin dünyada ilk kez ve hızla yaşandığı bir ülke olarak sanayileşme olgusunu inceleyen sosyal bilimciler için engin bir laboratuvar özelliğini taşır. Örneğin, İngiliz dokuma sanayiinde 1813 yılında sadece 2400 motorlu dokuma tezgâhı varken, bu sayı 1833'de 85 000'e, 1850'de ise 224 000'e yükselmiştir.[1] Böylece İngiliz dokuma sanayiinde fabrika sisteminin doğuşu için gereken ön şartlar ortaya çıkmıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda İngiltere'de yaşanan sanayi devrimi bağlamında fabrika tipi üretim sisteminin doğuşunu eserlerinde inceleyen Marx'a göre, organize makine sistemi emeğin üretkenliğini maksimuma çıkardığı gibi, üretim sürecinde manifaktür sisteminin aksine işçilerin değil; makinelerin elbirliğine dayanan bir üretim sistemini yerleştirir:

---

[1] E.J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Ankara, Dost yayınları, 1987. s.48

"Her parça-makine, sıradaki bir sonrakine ham madde hazırlar; bunların hepsi de aynı zamanda çalıştıkları için, ürün, daima, yapımının çeşitli aşamalarından geçmekte, ve sürekli olarak, bir evreden diğerine geçiş durumunda bulunmaktadır... Çeşitli türdeki tek tek makinelerin ve makine topluluklarının organize sistemi halindeki kollektif makine, sürecin tümünde süreklilik arttığı ölçüde, yani ham maddenin ilk evresinden son evresine kadar ne kadar az duraklama olursa, o derece yetkinleşir; bir başka deyişle, bir evreden diğerine geçiş, insan eliyle değil de makineyle yapılması ölçüsünde kollektif makinenin etkinliği artar"[1]

Böyle bir üretim organizasyonu içinde tezgâh başındaki işçinin işlevi, makinelerin kullanılmadığı ve üretimin el aletleri ile yapıldığı manifaktür sistemine göre daha da azalmıştır. Çünkü manifaktür sisteminde işçinin beceri ve yeteneğinin uzantısı olan iş aletleri yerine fabrika sisteminde kendi kendine işçinin herhangi bir katkısı olmadan devinen makineler gelmiştir. Böylece, işçi daha önceki üretim sisteminde işçiler arasında gerçekleşen işbölümü dolayısıyla göreli olarak üretim sürecinde daha etken bir durumdayken fabrika tipi üretimde bu süreç tersine dönmüş ve işçi daha edilgen bir konuma gelmiştir. Marx, bu dönüşümü şöyle izah ediyor:

"El zenaatları ile manifaktürde, işçi, aleti kullanırdı, oysa fabrikada, şimdi, makine, işçiyi kullanmaktadır. Orada emek aracının hareketi işçiden geliyordu, burada ise makinenin hareketlerini izlemek zorunda olan odur. Manüfaktürde işçiler canlı mekanizmanın birer

[1]Karl Marx, *Kapital*, C. I, İstanbul, Sol yayınları, 1986. s.394

> parçasıydı. Fabrikada, onun yanlızca canlı bir eklentisi olan işçiden bağımsız cansız mekanizma vardır."[1]

İşçiden bağımsız olarak işleyen bu cansız mekanizma içinde işçinin işlevi makinenin hareketlerini takip etmek ve makineyi ham madde ile sürekli olarak beslemektir. En genel hatları ile açıklamaya çalıştığımız ve modern sanayi toplumunun üretim yapısını belirleyen bu sistem, kuşkusuz her sektörde aynı kesinlikte işlemez. Örneğin madencilik veya gemicilik gibi sektörlerde bazı farklar gösterebilir. Fakat ondokuzuncu yüzyılda yaşanan sanayi devriminin en hızlı gelişen sektörlerinden biri olan tekstil sanayii üretim teknolojisinde gerçekleşen hızlı değişimler nedeniyle Marx'ın ünlü eseri Kapital'de fabrika tipi üretim ile ilgili olarak en fazla zikredilen sanayi dallarından birisidir. Örneğin, fabrika tipi üretimde makinelerin kendi devinimlerini kazanarak üretim sürecinin temposunu belirlemesi konusunda Marx, tekstil sanayiinden örnekler vermektedir:

> "Bir makineler sistemi, ister dokumacılıkta olduğu gibi benzer makinelerin birlikteliğinden, ister iplikçilikte olduğu gibi farklı makinelerin birleşiminden oluşsun, kendi kendine devinen bir ilk motor tarafından işletilmeye başlar başlamaz, kendi başına dev bir otomat meydana getirir."[2]

Bu noktaya kadar ilk olarak Marx tarafından sistematik bir biçimde ortaya konulan fabrika sistemine dayalı sanayi üretimini özelliklerini genel hatları ile açıklamaya çalıştık. Şimdi Bursa ipekli dokuma sanayiinin bu sistem içindeki konumunu tartışacağız.

---

[1] *Ibid.* s 434
[2] *Ibid.* s.395

Bursa dokuma sanayiinde kullanılan dokuma tezgâhları elektrik motorundan aldıkları enerji ile çalışan makinelerdir. İkinci bölümde de belirtiğimiz gibi, her ne kadar Bursa küçük dokumacılarının kullandıkları dokuma tezgâhları ikinci dünya savaşı öncesi yıllarının günümüze göre azgelişmiş dokuma teknolojisini yansıtıyorlarsa da, bu durum onların yukarıda özetlediğimiz şekilde birer makine olduğu gerçeğini değiştirmez. Fakat Bursa ipekli dokuma sanayiinde karşılaştığımız bazı özel koşulları açıklayabilmek amacıyla, iplik ham maddesinden ham kumaşın ortaya çıkmasına kadar üretim sürecinin içerdiği işlemleri, bu işlemleri gerçekleştiren tezgâhları ve bu tezgâhlara bağlı olarak çalışan işçileri sırasıyla alt alta yazdığımızda, aşağıdaki şema ortaya çıkmaktadır.

Şema: 1

İplikten ham kumaş üretimine kadar üretim sürecinde gerçekleştirilen işlemler

Yapılan işlem	Kullanılan tezgâh	İşçinin adı
1.Çözgü ipliğinin hazırlanması	Devere	Deveroi
2.Atkı ipliğinin hazırlanması	Tavel/bükümtezgâhı	Bükümcü
3. Atkı ipliğinin masuraya sarılması	Masura makinesi	Masuracı (Çırak)
4. Dokuma (atkı ve çözgü ipliğinin yanyana gelmesi)	Dokuma tezgâhı	Dokuma işçisi

Yukarıdaki şemadan da anlaşılabileceği gibi 1, 2 ve 3 numaralı işlemler dokumaya "hazırlama" işlemleri, dördüncü ve son işlem ise ham kumaşın en sonunda ortaya çıktığı dokuma işlemidir. Dokuma ve

hazırlama işlemlerinde çalışan işçilerin dışında, tezgâhların tamir/bakımı ile ilgilenen, üretimin kalitesini ve temposunu düzenleyen, işveren adına, kontrol/nezaret işlevlerini yüklenen bir "usta/makinist" grubundan da bahsetmemiz gerekmektedir. Aşağıdaki tabloda Bursa'da araştırma yaptığımız işyerlerinde çalışan ücretli işçilerin, üretim sürecindeki işlemlere ve uzmanlaşma düzeylerine göre, gruplar itibariyle dağılımı verilmiştir:

Tablo: 2

Dokumacı firmalarda ücretli işçilerin uzmanlaşma düzeylerine göre dağılımı

Tezgah değerine göre oluşan gruplar	Dokuma işçileri	Hazırlama işçileri	Usta ve Makinist	Çırak	Topl.
I.GRUP (1.500.000.TL ve üstü /15 tezgâh ve üstü)	48	21	7	15	91
II.GRUP (700.000-1.499.000 TL /7-14 tezgâh)	86	22	5	12	125
III.GRUP (500.000-699.000 TL /5-6 tezgâh)	23	yok	yok	yok	23
IV.GRUP (100.000-499.000 TL /1-4 tezgâh)	29	3*	yok	9	34
TOPLAM	**186**	**46**	**12**	**29**	**273**

* Bu gruptaki hazırlama işçileri bir tek işyerinde yoğunlaşmıştır

Yukarıdaki tablodaki işçi sayılarını, her grupta var olduğunu gözlemlediğimiz dokuma işçileri dışındaki, işçi kategorileri açısından incelediğimiz zaman Bursa dokuma sanayiindeki azgelişmiş üretim sisteminin ipuçlarını bulabiliriz. Örneğin, tezgâh değerine göre oluşturduğumuz gruplardan en düşük tezgah değerine sahip üçüncü grupta hiç hazırlama işçisi ve dolayısıyla hazırlama ünitesi yoktur. Dördüncü grupta ise sadece bir işyerinde hazırlama tezgâhı vardır ve tüm hazırlama işçileri (3 işçi) de bir işyerinde toplanmıştır. Dolayısıyla, dokuma sanayiinde üretim sürecini oluşturan işlemlerden çözgü ipliğinin hazırlanması ve tavel/büküm işlemleri, üçüncü ve dördüncü grubu oluşturan toplam 57 işyerinin 56'sında, işyerinin dışında gerçekleştirilmektedir.

Aynı şekilde, yine üçüncü ve dördüncü gruplarda usta ve çırak sayısının yokluğunu gözlemliyoruz. Birinci ve ikinci gruba dahil ve göreli olarak gelişmiş işyerlerindeki usta/makinist fonksiyonlarını, diğer gruplarda, bilfiil tezgâh başında çalışan işyeri sahibinin yüklendiğini biliyoruz. Bu noktada girişimcilik ile teknik becerinin yan yana geldiğini görmekteyiz. Bu çalışmanın beşinci bölümünde de göreceğimiz gibi işveren konumunda olan küçük dokumacıların önceden işçi olarak çalışarak bu teknik beceriyi elde etmiş olduklarını ve ancak böyle bir deneyimden sonra girişimci olmaya karar verdiklerini biliyoruz. Üçüncü ve dördüncü gruplarda çıraklık görevini de ücretsiz çalışan aile işçileri yüklenmektedir. Bu bölümün başında verilen tablo:1'de görüldüğü gibi, üçüncü grupta 24 kişi, ve dördüncü grupta ise 9 kişi işyeri sahibinin yakın akrabaları olarak tezgâh başında hiçbir ücret almadan çalışmaktadırlar.

Farklı tezgâh değerlerine göre oluşturulan gruplar arasında sadece işçi sayılarına bakılarak yapılan bu karşılaştırmalar, Bursa

dokuma sanayiinde görcli olarak daha küçük işyerlerinde, birbirine mamul madde hazırlayan tezgâhlardan oluşan makine sisteminin tam anlamıyla kurulamadığını göstermektedir. Beşinci bölümde daha kapsamlı olarak inceleyeceğimiz gibi, azgelişmiş ve aynı çatı altında yer almayan, kopuk üretim zincirinin ortaya çıkmasının en önemli nedeni, bu işyerlerinin sermaye birikimi açısından çok yetersiz düzeyde olmalarıdır. Kuşkusuz bu yetersizliğin diğer yansımaları, fason ilişkilerinde ve geri üretim teknolojisinde de izlenebilir. Fakat bu bölümde, Bursa ipekli dokuma sanayiinde, hâl-i hazırda var olan teknolojik yapı ve buna bağımlı olarak çalışan ücretli emeğin içinde yer aldığı üretim ilişkileri incelenecektir. Öncelikle, tablo:2'de verilen üretim süreci ve bunu oluşturan işlemler doğrultusunda azgelişmiş ve birbirine ancak fason ilişkileri ile bağlanan fabrika sistemini oluşturan tezgâhlar ve bu temel üzerinde yükselen insan-makine ilişkileri anlatılacaktır.

ÇÖZGÜ İPLİĞİNİN HAZIRLANMASI VE "DEVERECİ"

Kumaş üretiminde dokuma işleminin gerçekleşmesinden önce en önemli süreç "dokumaya hazırlama" olarak adlandırılan süreçtir. Dokumaya hazırlama esas olarak, çözgü ipliğinin hazırlanmasından ibarettir. İncelediğimiz işyerlerinde iplik ham maddesinin kumaş mamul maddesine dönüştürülmesi sırasında kullanılan tezgâhlardan ilki hazırlama tezgâhlarıdır. Bu tezgâhlar ya birinci gruptaki işyerlerinde olduğu gibi işyerinin içinde bulunur, ya da fason çalışan firmalarda olduğu gibi işyerinin dışında hazırlanarak fason çalışan dokumacıya çözgü iplikleri bir bobine sarılmış yani hazır olarak teslim edilir. Dolayısıyla hazırlama tezgâhları ancak dokuma tezgâhı sayısı yüksek

büyük dokumacılarda veya başka firmalara fason kumaş dokutan büyük firmalarda bulunur.

Dokumaya hazırlama sürecinin tam olarak kavranabilmesi için bu noktada bazı teknik açıklamalar yapmak gerekmektedir. İncelediğimiz işyerlerinin tümünde kullanılan iplik ham maddesinin suni sentetik elyaftan çekilen poliester ve naylon iplikleri olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu iplikler iplik fabrikalarından yaklaşık 50 cm. boyunda ve "kops" denilen rulolara sarılı olarak çıkar ve Bursa dokuma sanayiindeki hazırlama tezgâhlarında bu iplikler kullanılır. Yukarıda da belirtildiği gibi, her kumaş, kumaş topunun açılış yönünde uzanan "çözgü" iplikleriyle, onlara dik açı yapacak biçimde aralarından geçen ve önceden belirlenmiş bir desen ve renk bileşimi içinde enine uzanan "atkı" ipliklerinden oluşur. Çözgü ipliklerinin hazırlanması "devere" olarak isimlendirilen dokumaya hazırlama parkında gerçekleştirilir. Bu işlemi yapan işçiler de çalıştıkları makinenin ismi ile, "devereci" olarak anılırlar.

Dokunacak kumaşın enine göre her cm. içinde bulunması gereken çözgü ipliği miktarı ki buna dokumacılar "tel" derler, sonradan dokuma tezgâhına yerleştirilecek büyük bir bobine sıra ile sarılır. Bu işlem ilk etapta yaklaşık 360 kops'un dikdörtgen prizması şeklinde bir metal sandığın dış çeperlerine takılması ve çıkan ipliklerin bobine doğru uzatılıp bağlanmasıyla gerçekleşir. Ancak bu işlemden sonra çözgü makinesi ya da devere çalışmaya hazır duruma gelir. İpliklerin bağlı olduğu bobinin düşük devirli bir motor yardımı döndürülmesi sonucu iplikler önce bir taraktan geçirilerek bobine sarılır. Bu sarma işlemi sırasında bobine takılı bir ölçme cihazı yardımıyla kaç metre iplik sarıldığı kontrol edilir. Sarma işlemi sırasında kopan iplikler devere'de çalışan işçiler tarafından bağlanır. Üretilecek kumaşın enine ve istenilen

sıklığa göre bobine 2500 telden (elbise astarlığı), 7500 tele (perdelik) kadar iplik sarılır.

Deverecilerin dahil olduğu hazırlama işçilerinin birinci ve ikinci grubu oluşturan toplam 33 işyerinde yoğunlaşmış olduğunu görüyoruz. Bu iki grup sahip oldukları dokuma tezgâhlarının değeri bakımından en gelişmiş durumda oldukları gibi dokuma tezgâhlarının yanısıra hazırlama ünitelerine sahip olmaları bakımından da Bursa ipekli dokuma sanayii içinde ayrıcalıklı bir konumda bulunmaktadırlar.

Bursa dokuma sanayiinde devereci olarak çalışan işçilerin ücretleri haftalık esasına göre ödenmektedir. Üretim sürecinde işin temposunu kendine göre ayarlama açısından deverecilerin pek özgür oldukları söylenemez. Çünkü ipliklerin bobine sarılması işlemi sırasında sık sık kopan ipliklerin tekrar bağlanması devereci'yi sürekli makineye bağımlı halde tutar. Ayrıca çözgü ipliğinin boş bobine sarılması işlemi aşırı göz duyarlığı ve daha önemlisi zamanlama yeteneği isteyen bir iştir. Bu nedenle devereciler, usta ve makinistlerden sonra, Bursa dokuma sanayiinde çalışan en kalifiye işçi grubunu oluştururlar. Mülakat yaptığımız işyeri sahipleri ve devereciler tecrübeli ve seri çalışan bir deverecinin ancak bir yılda yetişebileceğini belirtmişlerdir.

İşverenler tarafından üzerinde en çok durulan konulardan biri de deverecinin iplik israfını en az düzeye indirecek biçimde çalışması gereğidir. Tekstil sanayiinde üretim sürecinin ilk halkalarından birini oluşturan çözgü ipliğinin hazırlanması işleminin çalışma temposu, dokumaya nazaran çok yüksektir. Örneğin, bir gün tam kapasite ile çalışan bir devere tezgâhı mülakat yaptığımız işyerleri içinde 5 - 6 tezgâhlı herhangi bir orta büyüklükteki dokuma işyerinin çözgü ipliği

ihtiyacını bir hafta için karşılayabilecek durumdadır. Bu nedenle devere sahibi olan küçük dokumacılar kendi dokuma tezgâhları için gerekli çözgü ipliklerini hazırladıktan sonra, başka küçük dokumacıların çözgüsünü fason olarak hazırlama yoluna gitmektedirler. Böylece küçük dokumacılarla, hazırlama tesisi olan diğer dokumacılar arasında fason ilişkileri ortaya çıkmaktadır.

Fason ilişkileri sürekliliğini koruduğu zaman devereci kendi çalışma temposunu sadece kendi işyerindeki dokuma tezgâhlarının çözgü bobini gereksinmesine göre değil; patronunun anlaşma yaptığı ve ayrı ayrı yerlerde üretim yapan farklı dokumacılara göre de belirlemek zorundadır. Böylece, çalışma temposu çoğunlukla kendisini istihdam eden işverenden başka dokumacılar tarafından belirlenen devereci, tekstil sanayii içindeki olağan mevsimlik krizlerden ve sektördeki genel krizlerden en çabuk etkilinen yetenekli işçidir. Çalışma saatlarinin büyük bir bölümünü kendi işyeri dışındaki dokuma tezgâhlarının çözgü ipliğini hazırlamakla geçiren devereci, tekstil sanayiinin en yoğun çalıştığı yaz mevsiminden sonra üretimin azaldığı ve dokuma tezgâhlarının en düşük üretim kapasitesinde çalıştığı Aralık, Ocak, Şubat ve Mart aylarında işlerini kaybetmek korkusuyla yaşarlar ve bazen de kaybederler. Bu nedenle tekstil sanayiinin yapısal özelliği olan ve talep yapısının değişmesi, moda gibi faktörler tarafından sürekli pekiştirilen mevsimlik dalgalanmalar devereciler için sürekli bir düzensizlik kaynağıdır.

Düz işçiden çok farklı becerilere sahip birer yetenekli işçi olmalarına rağmen uzmanlıklarını tekstil sanayiindeki üretim sürecinin bu halkasında geliştirmiş olmaları devereciletin her zaman aleyhine işleyen bir faktör olmuştur. Tekstil sanayiinin yukarıda açıklanan yapısal özellikleri nedeniyle, derinlemesine mülakat yaptığımız

devereciler yüksek haftalık ücretten çok sürekli iş güvencesi vaad eden işverenlerin yanında çalışmayı tercih etmektedirler.

ATKI İPLİĞİNİN HAZIRLANMASI VE BÜKÜM İŞÇİLERİ

Dokuma işlemi sırasında devereci tarafından bobine sarılmış olan çözgü ipliği ile dokuma tezgâhında mekiğin içindeki masuraya sarılmış olan atkı ipliğinin önceden belirlenmiş desene göre dokuma tezgâhında birleşip ham kumaş haline geldiğini yukarıda belirtmiştik. Atkı ipliğinin önceden hazırlanması, yani büküm işlemi her zaman, her tür kumaşta kesinlikle gerekli bir işlem değildir. Bursa'da "düz mal" olarak nitelendirilen astarlık, poliester-yağmurluk, poliester-gömleklik gibi kumaşları üretmek için bükümlü atkı ipliğine ihtiyaç yoktur. Ancak, dokumacıların "ince mal" olarak adlandırdıkları setilla, krep gibi ipekli kumaşları dokuyabilmek için atkı ipliğinin önceden bükülmesi gerekmektedir.

Atkı ipliğinin büküm işlemi "tavel ve büküm" olarak adlandırılan bir tezgâh çiftinde gerçekleştirilir. İplik fabrikalarından kopslara sarılı olarak çıkan suni sentetik iplikler önce tavel tezgâhında yaklaşık 10 cm. enindeki küçük makaralara sarılır. Birbirine kayış sistemiyle bağlı ve hep birlikte dönen bir dizi makaranın üzerinde duran kopslardan alınan ipliklerin uçları önce boş makaralara bağlanır. Makaraların hep birlikte kayış sistemiyle bağlı olduğu elektrik motoru yardımıyla dönmesi sonucunda iplikler yavaş yavaş alttaki makaralara sarılır. Makaralar doldukça yerine boşları konur. Böylece en gelişkin suni sentetik iplik teknolojisini ürünü olan iplik, Bursalı dokumacıların "kara büküm" olarak adlandırdıkları büküm işlemi yapılmadan önce küçük makaralara sarılmış olur.

İpliklerin sarıldığı makaralar büküm tezgâhında üst sıraya yerleştirilir. Büküm tezgâhının alt kısmına ise tekrar bükülmüş ipliğin sarılacağı boş makaralar konur. Bütün makaralar yine kayış sistemi yardımıyla dönen elektrik motoruna bağlıdır. Üstteki makaraların daha hızlı ve alttaki makaraların göreli olarak daha yavaş dönmesi nedeniyle, üstteki dolu makaradan alınıp alttaki boş makaraya bağlanan iplik önce gevşer ve ancak birkaç saniye sonra alttaki boş makaraya sarılır. Bu işlem sırasında üstteki dolu ve alttaki boş makaraların dönüş yönü birbirinden farklı olduğu için - genellikle üsttekiler saat yönünde ve alttakiler de tam aksi yöne doğru dönerler - iplik bükülerek alttaki makaraya sarılmış olur.

Atkı ipliğinin hazırlanması işleminde çalışan tavel-büküm işçileri dokumacıya nazaran daha az yetenekli işçilerdir. Zaten yapılan işin doğası gereği tavel-büküm işlemi çok fazla beceri gerektiren bir iş değildir. Kolaylıkla birkaç gün içinde öğrenilebilir. Dolan makaraların yerine boşlarını koymaktan, kopan iplikleri düğümlemekten öte herhangi bir çaba gerektirmez. Tavel-büküm işlemi işçinin yüksek el becerisi yerine, makinenin ham madde açısından beslenmesine yönelik bir iştir. Bu süreçte esas olan işçinin çalışan makineye mal yetiştirmesidir. Manifaktür döneminde olduğu gibi bir malın belli bir bölümünün yapımında uzmanlaşmış işçi veya işçi grupları yerine, fabrika tipi üretim sisteminde kısıtlı beceriye sahip, ancak çalışan makineye nezaret edecek işçiler gerekmektedir. Fabrika sistemindeki bu temel işbölümünü Marx şöyle açıklıyor:

> "[Fabrikada işbölümü açısından] temel bölünme, makineler üzerinde fiilen çalışan işçiler (makinelere bakan birkaç işçi de bunların içindedir) ile bu işçilerin

> salt çıraklığını yapanlar (hemen hemen özellikle çocuklardan oluşmuşlardır) arasındadır. İşlenecek malzemeyi makineye veren aşağı yukarı bütün "besleyiciler", çıraklar arasında sayılır."[1]

Fabrika sistemi içindeki bu temel farklılaşma Bursa ipekli dokuma sanayii bağlamında da geçerlidir. Tezgâh başında sürekli kumaş dokuyan dokuma işçileri ve çözgü ipliğini hazırlayan devreciler dışındaki diğer işçileri (bükümcü, masuracı vb.) Marx'ın "besleyiciler" grubuna dahil edilebiliriz. Bursa ipekli dokuma sanayiinde tavel-büküm işinde çalışanların da çoğunluğu kadın işçi ve çocuktur. Tavel-büküm işçileri dokumacılar tarafından genellikle çırak muamelesi görürler ve haftalık ücretleri de hayli düşüktür.

Ondokuzuncu yüzyılda İngiltere'de sanayi devriminin gerçekleşmesinden ve fabrika tipi üretimin yaygınlaşmasından sonra İngiliz tekstil sanayiinde de benzer süreçler yaşanmıştır. Örneğin, İngiltere'de sanayi devriminin henüz gerçekleşmiş olduğu 1840'lı yıllarda pamuklu dokuma fabrikalarında kadın işçilerin çokluğu şöyle vurgulanıyor:

> "Büküm fabrikalarında hemen hemen bütün iğlerin başında kadınlar ve kızlar görülebilir. Tezgâhların başında ise bir erkek, olgun çağda bir bükücü (yardımcıları olduğu takdirde o da gereksiz bir hale gelir) ve çoğu kez iplik bağlayıcıları olarak birkaç tane çocuk ya da kadın, kimi zaman da on sekizle yirmi

[1] *Ibid.* s. 433

yaşları arasında genç erkeklerle başka bir işten atılmış yaşlı bir bükücü görülebilir."[1]

Tavel-büküm tezgâhlarında çoğunlukla düz işçilerin çalıştığını yukarıda belirtmiştik. Fakat bu tezgâhların sürekli bakım ve ayarının yapılması Bursa ipekli dokuma sanayiindeki en yüksek yetenek ve beceriyi gerektiren işlerden biridir. Ayar ve bakım işlevleri de tezgâh sayısı yüksek işyerlerinde ya bir makinist tarafından, veya ücret karşılığında bu konuda uzmanlaşmış bir usta tarafından yapılır. Tıpkı deverede olduğu gibi büküm tezgâhlarının tam kapasite ile çalışması durumunda da dokuma tezgâhlarının tüketebileceğinden çok daha fazla bükülmüş atkı ipliği üretilebilir. Bu nedenle tavel-büküm makine parkı olan dokuma işyerleri de aynı şekilde kendilerinin dışındaki diğer dokumacılar için fason olarak iplik bükerler.

ATKI İPLİĞİNİN MASURAYA SARILMASI VE MASURACI/ÇIRAK

Bursa ipekli dokuma sanayiinde dokuma tezgâhı ve dokuma işçileri sürekli olarak masura sarıcısı ile birlikte düşünülür. Masuracının görevi dokuma işçisine sürekli olarak masura yetiştirmektir. Dokuma tezgâhında mekiğin çözgü telleri arasında gidip gelmesi dokuma işleminin esasını oluşturur. Dar enli (90 cm.) bir dokuma tezgâhında mekik dakikada 120-140 defa yuvası içinde sağa sola gidip gelir. Mekiğin her hareketinde tezgâhın eni kadar uzunlukta atkı ipliği çözgü telleri arasından geçirilir ve böylece dokuma işlemi gerçekleşmiş olur.

---

[1]Friedrich Engels, *İngiltere'de Emekçi sınıfların durumu*, İstanbul, Gözlem yayınları, 1974. s.234

Mekiğin içinde yer alan kalem biçimindeki plastik masuraya atkı ipliğinin "masura sarma" makinesinde sarılması gerekmektedir. Bu işlem ya dokuma faaliyeti sırasında dokuma işçisinin kendisi tarafından yapılır, ya da görevi sadece masura sarmak olan bir çırak tarafından gerçekleştirilir. Masura sarma makinesi, kops'tan veya bükülmüş ipliğin sarılı olduğu makaradan çıkan ipliğin hızla sarıldığı bir makinedir.

Bursa dokuma sanayiinde kullanılan kullanılan masura sarma makineleri elektrik motoru ile çalışan ve aynı anda 4-16 masurayı sarabilecek boylarda üretilmiştir. Bu makinelerin otomatik kontrol mekanizmaları yoktur. Masuracılar masura kalınlıklarını gözle kontrol etmek zorundadırlar. Bursa dokuma sanayiinde çocuk işçi veya çırak kullanımının en fazla olduğu iş masuracılıktır. Masuracıların yetiştirilmesi genellikle birkaç hafta sürmektedir.

Masuracılar masura sarma dışında küçük sanayiin diğer dallarında olduğu gibi işyerini ilgilendiren her konuda işverene yardımcı olmak zorundadırlar. Dokunmuş ham kumaşların taşınmasına yardımcı olmak, konuklara çay söylemek, makine ve tezgâhların ve işyerinin temizliği ile ilgilenmek gibi genellikle uzmanlık gerektirmeyen işleri yaparlar. Masuracılar bütün bu işleri yaparak aynı zamanda dokumacılığı da öğrenirler. Dokuma tezgâhı kullanacak düzeye geldikleri zaman genellikle çıraklık yapukları işyerinden ayrılarak başka bir küçük dokumacının yanında dokuma işçisi olarak işe başlarlar.

Çırak kategorisine sokabileceğimiz diğer çocuk işçiler de ancak örneklemimizdeki en gelişmiş işyerlerinin bulunduğu birinci grupta yer alan cımbızcılardır. Genellikle ilkokul'dan sonra çalışmaya başlayan

çıraklar içinde kız çocuklarının en çok istihdam edildiği iş cımbızcılıktır. Cımbızcılar dokunmuş ham kumaşta göze görünen büküm ve dokuma hatalarını cımbız ve makas yardımı ile düzeltip temizlemeğe çalışırlar. Bir işletmenin cımbızcı istihdam edebilmesi için kumaş üretim kapasitesinin hayli yüksek olması gerekir ki bu da ancak örneklemimizin birinci grubundaki işyerleri için geçerlidir. Cımbızcı olarak çalışan kız çocukları ergenlik çağına eriştikten sonra genellikle tavel-büküm tezgâhlarında istihdam edilirler.

DOKUMA İŞÇİSİ VE PARÇA BAŞI ÜCRET SİSTEMİ

Dokuma işçiliği, Bursa ipekli dokuma sanayiinde ücretli işçiliğin en yaygın olanıdır. Tablo:3'den de izlenebileceği gibi araştırmamızın kapsamı içindeki tüm ücretli işçilerin % 67'sini (186 işçi) dokuma işçileri oluşturmaktadır. Dokuma işçiliği, tekstil sanayiinde üretimin esas hedefi olan kumaşın ortaya çıkmasında en belirleyici faaliyet olduğu için çok önemlidir. Çözgü ve atkı ipliğinin hazırlanmasında yapılan tüm hatalar dokuma faaliyeti sırasında ortaya çıkar. İşte bu nedenlerle dokuma işçisi, üretim sırasında bütün bu hataları düzeltmek zorundadır. Doğallıkla, tecrübeli bir dokuma işçisi kendisini belli bir süreden sonra tezgâhın uzantısı olarak görür. Tezgâhın teknik yetersizliklerinden dolayı ortaya çıkan hataları kendi hatası olarak kabul edip dokuma tezgâhına olabildiğince hakim olmaya çalışır. Tezgâhta çalışma esnasında ortaya çıkabilecek küçük arızaları tamir etmeye çalışır.

Bursa ipekli dokum sanayiinde dokuma işçilerinin ücretleri metre-başı veya teknik deyimle parça-başı olarak ödenir. Dokuma işçisi ile işveren dokunacak kumaşın metre-başına birim ücreti konusunda

her seferinde önceden anlaşırlar. İşçinin dokuduğu kumaş metre olarak her cumartesi günü ölçülür ve toplam metre ile birim ücret çarpıldıktan sonra dokuma işçisinin haftalık ücreti ortaya çıkar.

Dokuma işçilerinin ücretlerinin parça başı olarak ödenme biçimini aslında Bursa dokuma sanayiinde egemenliğini sürdüren geri teknolojik alt yapının ve buna bağımlı ücret ödeme ve emek kontrol mekanizmalarını yansıması olarak görmek hiç de yanlış olmaz. Üretim teknolojisindeki gerilik ile ücret ödeme biçimi arasındaki ilişkinin temellendirilmesini daha sonraya bırakarak, burada öncelikle parça başı ücret sisteminin Bursa ipekli dokuma sanayiinde ortaya çıkardığı bazı ara formlara değinmek istiyorum.

Parça başı ücret ödeme sisteminin Bursa dokuma sanayiinde egemenliğini kurmuş olması, her şeyden önce işyeri düzeyinde dokuma işçisi ile işvereni arasındaki sosyal ilişkilerde bir tür ara form yaratmıştır. Bu ara formu saat ücretinin geçerli olduğu fabrikalardan örnekler vererek karşılaştırmalı olarak açıklamak daha anlamlı olacaktır.

Saat ücretini geçerli olduğu fabrikalarda üretimin konusu ne olursa olsun bir düz işçi ile işveren arasında oluşan hiyerarşik yapıda bazı ara kademeler ortaya çıkmaktadır. Bu ara personel kademesinin temel işlevi hem üretimin önceden belirlenmiş normlara uygun olarak sürdürülmesini sağlamak, hem de işçinin birim zaman içinde daha üretken hale getirebilmek amacıyla gerekli kontrol ve ödüllendirme mekanizmalarını hayata geçirmek olarak özetlenebilir. Formen, ustabaşı, kısım şefi gibi farklı isimler alan bu ara tabakanın mensupları, pazara dönük olarak mal üreten tüm fabrikalarda, işçilerin, hem istenilen standarda uygun, hem de hedeflenen ürün miktarı düzeyinde

mal üretmesi sürecini işveren adına kontrol ederler. Bazen de işçiyi daha fazla üretmeğe teşvik amacıyla belli bir sınırın üzerinde üretim yapan işçilere prim de verilir. Zaim, İstanbul'da tekstil sanayii fabrikalarında 1950'li yıllarda yapmış olduğu çalışmasında bu tür prim sistemine ancak kamu kesimindeki birkaç büyük fabrikada rastladığını belirtmektedir.[1] Fabrika sistemi içinde ortaya çıkan bu farklılaşma, sanayi toplumlarında yaygınlaşmış üretim faaliyetinin vazgeçilmez bir sonucu olarak göze çarpar.

Bursa ipekli dokuma sanayiinin dokuma alt-sektöründe bu tip bir farklılaşma henüz gerçekleşmemiştir. En çok örneklemimizde birinci ve ikinci grubu oluşturan bazı işyerlerinde saat esasına göre haftalık ücret alan devereci ve bükümcüleri kontrol eden ustabaşı ve makinistler istihdam edilmektedir. Fakat bu ustabaşı ve makinistlerin esas görevi daha çok tamir/bakım işlevlerini yerine getirmekten ibarettir. Makine ve tezgâhların ihtiyacı olan ayar ve düzenlemeler yapıldıktan sonra, bu ustaların görevi büyük ölçüde sona ermektedir. Ustabaşı ve makinistlerin dokuma işçileri için bir emek kontrol unsuru olarak görev yapması küçük dokuma sanayiinde pek rastlanılan bir olay değildir ve dokuma işleminde parça başı ücret esası varlığını korudukça da gelişmesi beklenemez.

Dokuma işçisinin tüm hareketlerinin, şalterin düğmesine basıldığı andan itibaren, dokuma tezgâhı tarafından yönlendirildiğini yukarıda belirtmiştik. Dokuma tezgâhları bu açıdan bakıldığında mekiğe sarılı olan atkı ipliği bitene kadar çalışmayı sürdüren tezgâhlardır. Dokuma tezgâhı çalışırken dokuma işçisinin yapması gereken görev makineye nezaret etmekten ibarettir. Bu açıdan dokuma işçileri sadece çalışan

[1] Sabahaddin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1956. s. 178

tezgâhı besleyen işçilerdir. Teknik becerileri ancak tezgâh belli bir nedenle üretime ara verdikten sonra ortaya çıkar. Örneğin iplik kopması, mekiğin içindeki masuranın ipliğinin bitmesi veya tezgâh ayarının bozulması gibi durumlarda dokuma işçisi becerisini ortaya koyarak tezgâhı tekrar çalışır duruma getirir. Bu bakımdan Bursa'daki gibi azgelişmiş üretim teknolojisi bağlamında sürdürülen dokuma işçiliği, metal sanayiindeki torna ve freze işçiliği gibi yüksek beceri ve uzmanlık gerektiren bir işçilik değildir. Bu işçilik türünde, Braverman'ın belirttiği gibi, tezgâh çalışırken gereken el kontrolu ve ortalama beceri düzeyi azalmış ve yerini tezgâhın çalışmasını sürdürmesi için gereken iplik ham maddesinin yüklenmesine ve dokuma tezgâhının durduğu andan itibaren tekrar çalışır duruma getirilmesindeki mekanik kontrola ve el becerisine bırakmıştır.[1]

Bursa ipekli dokuma sanayiinde egemenliğini koruyan azgelişmiş dokuma teknolojisi en genel hatlarıyla orta beceri ve uzmanlık düzeyindeki işçilere ihtiyaç göstermektedir. Ancak yüksek üretim kapasitesine ve dolayısıyle emek üretkenliğine sahip otomatik tezgâhların kullanıldığı sınırlı sayıdaki işyerinde işçinin beceri ve uzmanlık düzeyi daha da azalmaktadır. Çünkü otomatik dokuma tezgâhlarında artık mekik ortadan kalkmış ve atkı ipliği yüksek atmosferli hava veya su gücü yardımıyla çözgü ipliklerinin arasından geçirilmeye başlanmıştır. Bu teknolojik aşama sonucunda masura sarma işlemi de ortadan kalkmıştır. Makine iplik hatalarını otomatik olarak tespit etmekte ve kendiliğinden sinyal vererek durmaktadır. Üretim sürecinde ortaya çıkabilecek her türlü arıza ve ayarsızlık tezgâh tarafından tespit edilmekte ve işçi uyarılmaktadır. Bu nedenle otomatik tezgâhların olduğu işyerlerinde dokuma işçileri çok sayıda tezgâha

[1] Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, Monthly Review Press, 1974. s.213-233

nezaret edebilmekte ve hem dokuma tezgâhlarının kendi kapasitelerinin yüksek olmasından ve hem de bir işçinin çok sayıda tezgâhı kontrol edebilmesinden dolayı emek üretkenliği artmaktadır.

Fabrika üretiminin egemenliğini kurmuş olduğu tüm sanayi dallarında yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi veya daha farklı bir türde insan-makine ilişkisi geçerliliğini korur. Fakat Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan dokuma işçisi kendisini diğer sanayi dallarında çalışan işçilerden ayıran göreli bir özerkliğe sahiptir. Çünkü parça-başı ücret esasına göre çalıştığı için, kendisini işveren tarafından belirlenmiş bir zaman dilimi içinde dokuma tezgâhına bağımlı kılan çalışma saatlerine ilişkin tüm kurallardan, hareketlerini sürekli olarak kontrol eden ustabaşılardan ve özetle farklılaşmış üretim hiyerarşisinden bağımsız olarak çalışır. Doğu bloku ülkelerinden Macaristan'da yaygın olarak kullanılan parça başı üretim sisteminde uzun yıllar fabrikada çalışmış olan Miklos Haraszti, daha sonra yazdığı ve emek süreci ile ilgili çalışmalarda sürekli olarak zikredilen kitabında bu ücret sistemini bütün boyutlarıyla incelemiştir. Haraszti, saat başına çalışan işçinin hissettiği sınırlamaları ve parça başına çalışan işçinin içinde bulunduğu bağımsızlık duygusunu şöyle anlatıyor:

> "...saat başına çalışan bir işçi, kendisinden ne beklendiğini, kendisinin de karşılığında ne umabileceğini biliyor. Ne konumda olursa olsun ve ne kadar iyi para kazanırsa kazansın saat başına çalışan işçi, ücretli emeğin temel özü olan zorlamayı, bağımlılığı ve kurallara boyun eğmeği çok açık bir biçimde görüyor... Saate göre ödemede açıkça görülen zorlama ve bağımlılık, parça başına ücrette bir tür bağımsızlık görüntüsünü alıyor. Sabit hızda çalışan ve

> verimleri önceden belirlenmiş olan bantlarda ya da otomatik ve yarı otomatik makinelerde çalışan işçiler, kendi kontrollerinde olmayan makinelere hizmet ediyorlar."[1]

Haraszti'nin anlattıklarına göre, Macaristan'daki makine fabrikalarında yöneticilerin üretkenliği arttırmak amacıyla ihdas ettikleri bu ücret sistemi kısa zamanda etkisini gösteriyor ve amaçlanan üretim artışı gerçekleşiyor. Merkezi planlamanın denetimindeki Macar ekonomisinde olduğu gibi azgelişmiş Bursa dokuma sanayiinde de uygulanan parça başı ücret sistemi, dokuma işçisinin kendisini - kendi hür iradesiyle! - işe yoğunlaştırmasının sihirini yaratmıştır. Böylece, Bursa dokuma sanayiinde örneklemimizde birinci grubu oluşturan en gelişkin işyerlerinde bile üretim hiyerarşisinin mevcut olmadığı bir tür ara form ortaya çıkmıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda İngiltere'de sanayi devriminin oluşum sürecini eserlerinde irdeleyen Marx, parça başı ücret sisteminin denetime ihtiyaç kalmadan emek yoğunluğunu arttırıcı etkisini şöyle özetliyor:

> "[Parça-başı ücret uygulamasının olduğu işlerde] emeğin niteliği ile yoğunluğu bizzat ücret tarafından belirlendiği için, işin ayrıca gözetlenmesi büyük ölçüde gereksiz hale gelmektedir."[2]

Bu ücret sisteminde işveren açısından çatışmayı azaltma bağlamında ortaya çıkan belli rahatlıklar söz konusudur. Çünkü işveren

---

[1] Miklos Haraszti, *Macaristan'da İşçi Olmak*, İstanbul, Kaynak yayınları, 1984. s.70-71

[2] Marx, s.567

metre başına ücret ödediği için işçinin en temel hedefinin mümkün olduğu kadar fazla kumaş dokumak olduğu bilmektedir. Bu nedenle Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışma saati sınırlandırması veya fazla mesai yoktur. Dokuma işçileri eğer tek vardiya çalışıyorlarsa, kendi fiziksel direnme sınırlarının sonuna kadar dokuma tezgâhının başında kalmaya gayret ederler. İplik ham maddesi ve elektrik enerjisi olduğu sürece çalışmak ve daha fazla kumaş üretmek amacıyla ücretlerini maksimize etmek için çaba gösterirler:

> "Parça-başı ücret sisteminde, işçinin, emek gücünü elinden geldiğince yoğun bir şekilde harekete getirmesi doğal olarak çıkarınadır; bu da kapitaliste, emeğin normal yoğunluk derecesini daha kolaylıkla artırma olanağını verir. İşgününün uzatılması artık işçinin de kişisel çıkarınadır, çünkü böylece onun günlük ya da haftalık kazancı da yükselecektir."[1]

İşgününün uzatılması ve Dolayısıyla ürün miktarının artışı yoluyla ücret artışı sağlamanın da bazı doğal sınırları vardır. Bu doğal sınırlar, bir yandan işçinin fiziksel dayanma gücü tarafından, diğer yandan da dokuma tezgâhlarının teknik üretim kapasiteleri tarafından belirlenir. Bursa ipekli dokuma sanayiinde aynı işyerinde çift vardiya çalışılıyorsa, dokuma işçilerinin kendi aralarında günü iki eşit parçaya böldükleri söylenebilir. 12 saatlik iki vardiya halinde çalışan işyerlerinde dokuma tezgâhları genellikle durmaz. Normal olarak, sabah 06'da başlayan gündüz vardiyası, akşam 18'de sona erer. Gece vardiyası ise akşam 18'den sabah 06'ya kadar devam eder. Eğer aynı tezgâhlarda çalışmak üzere gece vardiyasında başka işçiler gelmiyorsa,

[1] *Ibid.* s.568

aynı işçi için çalışma gecenin geç saatlerine kadar düzensiz aralıklarla devam eder.

Dokuma işçisi bu düzensiz aralıklarda yemek yer, kahvede çay içer, tavla oynar veya hemen her köşe başında bulunan kahvehanelerde televizyon seyreder. Bazen de hafta sonunda arkadaşlarıyla Bursaspor'un futbol maçlarına gider. İşveren ise hafta içinde çalışma temposunu kendi üslübunda göre tayin eden dokuma işçisinin hafta sonunda belirli üretim düzeyinin altına düşmemesini bekler. Ayrıca iplik israfının ve hatalı kumaş üretiminin minimum düzeyde gerçekleşmesi için sürekli olarak dokuma işçisini uyarır.

Küçük dokumacılar dokuma işçilerinin pazar günü de tezgâh başında çalışmalarına itiraz etmezler. Kendi çalışma saatlerini göreli özgürlük ortamı içinde belirleyen dokuma işçisi eğer hafta içinde çeşitli vesilelerle verdiği araları biraz uzatmışsa aradaki farkı pazar günü çalışarak kapatır.

Parça başı ücret ödeme sistemi dikkatle incelendiği zaman "parça başı ücretin, zamana göre ücretin değişikliğe uğramış biçiminden başka bir şey" olmadığı ortaya çıkmaktadır.[1] Çünkü dokuma işçisinin ücretinin zamana göre hesaplandığı durumdan kalkınarak, sekiz saatlik bir çalışma gününde bir işçinin üretmiş olduğu kumaş toplamının aynı zaman süresi içinde elde ettiği ücrete bölünmesiyle saat ücreti parça başı ücrete dönüştürülmüş olur. Fakat parça başı ücret sadece tezgâhın dokumuş olduğu kumaş miktarını esas alınarak hesaplandığı için, bu kumaşı dokumak için tezgâhın ayarlanması sırasında harcanan zaman hiçbir biçimde bu hesaplamaya dahil edilmemektedir. Haraszti,

[1] *Ibid.* s.564

Macaristan'da Kızılyıldız traktör fabrikasındaki deneyimlerinden kalkınarak bu ücret sistemini şöyle anlatıyor:

> "...bir iş için öngörülen zamanın içine makinenin hazırlanması ve ayarlanması için gereken zaman katılmamış. Makinistler yardım etse bile bu iş zaman alıyor. Ücret tespitçisinin çok iyi bildiği gibi, hazırlık süresi içinde makineden iş çıkarabilmek olanaklı değil. O zaman yaptığım iş karşılığı para almak istiyorsam, iş arkadaşımın da belirttiği gibi, karşılığı ödenmiyecek işler de yapmak zorundayım... parça başına ücretin kılık değiştirmiş bir tür saat başına, daha doğrusu dakika başına ücret olduğu anlaşılıyor. Ne var ki sadece makinenin çalıştığı dakikalar için ödenen bir ücret bu. Konuştuğum işçilerden hiçbiri, göz boyamak için allanıp pullanmış bir saat ücretine çalıştıklarının farkında değillerdi. Bütün numara, parça başına ücret sisteminin arkasına ustaca gizlenmiş."[1]

Aynı şekilde, Bursa dokuma sanayiinde bizim mülakat yaptığımız işçilerin hiçbiri "üstü örtük" bir saat ücreti uygulaması ile karşı karşıya olduklarının bilincinde değillerdi. Parça başı ücret sisteminin en büyük başarısı, dokuma işçisini kendi öz varlığı ve üretme kapasitesi ile rekabet ettiren bir yarışın içine sokmuş olmasıdır. Bu yarışın en önemli ideolojik sloganı da birçok küçük dokumacının ve dokuma işçisinin inanarak belirttiği gibi, "ne kadar üretirsen, o kadar fazla para alırsın" şeklinde bir yanılsamayı hayata geçirmiş olmasıdır. Bu yanılsamanın dokuma işçisi ve işveren tarafından kabul edilmesi sonucunda, parça başı ücret ödeme sisteminin üzerinde yükseldiği

[1] Haraszti, s.45-47

azgelişmiş dokuma teknolojisi hiçbir sorgulanma sürecine tabi tutulmadan veri olarak kabul edilmekte; bizatihi bu geri üretim teknolojisinin parça başı ücret sistemini ortaya çıkardığı ve alınacak ücretin sınırlarını çizdiği doğallıkla gözden kaçmaktadır.

Bursa ipekli dokuma sanayiinde incelediğimiz 90 işyerinin sadece bir tanesinde saat usulü ücret ödendiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla, örneklemimizi oluşturan dört grupta bulunan 89 işyerinde çalışan toplam 178 dokuma işçisinin (toplam dokuma işçilerinin % 98.3'ü) haftalık ücretleri parça-başı çalışma ilkesine göre ödenmektedir.

Saat başına ücret ödenen ve otomatik dokuma tezgâhlarıyla üretim yapılan bu işyerinde, ücretler 8 saatlik iş günü esas alınarak ödenmektedir. Otomatik tezgâhların üretim kapasitesiyle, Bursa ipekli dokuma sanayiinde egemenliğini koruyan 1940'ların dokuma teknolojisini karşılaştırabilmek, böylece saat başına ve metre başına ücret sistemlerinin kökenlerini daha iyi sergilemek amacıyla aşağıdaki şema hazırlanmıştır. Her iki işletme ile ilgili bilgiler araştırmamızın mülakat formlarından derlenmiştir.

Şema: 2

Özellikler	I. İşletme	II. İşletme
Tezgâh sayısı:	4 adet geniş armürlü/mekikli dokuma tezgâhı	4 adet Otomatik/mekiksiz dokuma tezgâhı
Tezgâhların menşei:	1938 model tezgâhların Bursa yapımı kopyaları	1980 model Çekoslavak yapısı otomatik tezgâh
Tezgâh eni:	1.40 m.	1.60 m.
Kullanılan iplik:	90 denye kalınlığında poliester iplik	20 denye kalınlığında nylon iplik
Tezgâhın üretim kapasitesi:	8 saatte 12 m. "perdelik" kumaş	8 saatte 40 m. "özel nitelikli" kumaş
Toplam üretim:	4 x 12 m.= 48 m.	4 x 40 m.= 160 m.
Çalışma saatlerine göre toplam günlük üretim:	3 x 48 = 144 m. (24 saat çalışılıyor)	2 x 160 m.= 320 m. (16 saat çalışılıyor)
Tezgâhlara bakan işçi sayısı:	Gündüz vardiyası 2 işçi + Gece vardiyası 2 işçi (Toplam 4 işçi)	Gündüz vardiyası 2 işçi + Gece vardiyası 2 işçi (Toplam 4 işçi)
Metre başı ücret:	Ortalama 8 TL	Saat ücreti uygulanıyor [Ortalama 7.5 TL]
Toplam ödenen günlük ücret:	144 x 8 = 1152 TL.	[4 x 600 = 2400 TL]
İşçi başına günlük ücret: [1]	1152 / 4 = 288 TL	[15.000/25 = 600 TL]
İşçi başına aylık net ücret:	25 iş günü x 288 = 7200 TL	15.000 TL (aylık asgari ücret)
Çalışma saatleri:	12 saatlik vardiyalar halinde iki vardiya	8 saatlik vardiyalar halinde iki vardiya

Mülakat yaptığımız bu iki işletmenin üretim kapasitelerinin ve ücret sistemlerinin ayrı ayrı karşılaştırılmasından Bursa ipekli dokuma sanayiinde uygulanan parça-başı ücret sistemiyle ilgili bazı ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

[1] İşçilerin aynı miktarda kumaş üretikleri varsayılmıştır. Otomatik tezgâh kullanan işletmede metre başı ücret, toplam ödenen ve işçi başına düşen günlük ücret aylık asgari ücretten hareket ederek çıkarılmıştır.

Her şeyden önce otomatik tezgâh kullanan ikinci işletmede günlük imalat kapasitesinin birinci işletmeye göre % 200 yüksek olduğunu görüyoruz.[1] Doğallıkla, bu durum 1938 model dokuma tezgâhı ile 1980 model modern dokuma tezgâhı arasındaki teknoloji farkından dolayı ortaya çıkan bir sonuçtur. Otomatik tezgâhların kullanıldığı ikinci işletmede dokuma işçisinin emek üretkenliğinin birinciye göre çok daha yüksek olduğunu yukarıdaki örnekten görüyoruz.

Birinci işletmedeki bir dokuma tezgâhı saatte sadece 12 / 8 = 1.50 m. kumaş üretirken, ikinci işletmedeki işçinin çalıştığı otomatik dokuma tezgâhı saatte 40 / 8 = 5 m. kumaş üretmektedir. Dolayısıyla, otomatik tezgâhta çalışan işçinin emek üretkenliği diğerine nazaran daha yüksektir. Otomatik dokuma tezgâhları ile emeğin üretkenliğinde gerçekleşen artış, hem iş gününün 8 saate indirilmesine yaramış, hem de ürün artışından dolayı işveren açısından kârlılık yükselmiştir.

Makinelerin egemenliğinde gerçekleşen modern sanayi üretiminde girişimcinin amacı üretim sürecinde gerekli teknolojik gelişmelere ayak uydurarak emeğin üretkenliğini arttırmaktır. Bursa'da birbirinden sadece birkaç yüz metre uzakta olan bu iki işletmeden birincisinde toplam ürün miktarı ancak çalışma saatlerinin 8 saatten 12 saate çıkarılması ve parça başı ücret uygulaması sonucunda emek yoğunluğunun arttırılması yolu ile gerçekleşirken, otomatik tezgâh kullanan ikinci işletmede toplam ürün miktarındaki artış çağdaş dokuma teknolojisinin kullanılmasıyla gerçekleşmektedir.

---

[1] Otomatik tezgâh kullanan ikinci işletmedeki tezgâh eninin 1.60 m. ve kullanılan iplik kalınlığının 20 denye olduğunu görüyoruz. Eğer bu işletmede de birinci işletmede olduğu gibi, 20 denye yerine 90 denyelik kalın iplikler kullanılsaydı, günlük kumaş imalatındaki artış % 300 civarında gerçekleşebilirdi.

Birinci işletmede geri teknolojik alt yapı ancak parça başı ücret sistemi ile ayakta durmaya çalışırken, ikinci işletmede teknolojik yenilenme ile birlikte emek üretkenliğinde gerçekleşen artış sonucunda artık parça başı ücret sistemi maddi temelini kaybetmiş ve ara form olma özelliği yok olmuştur. Emek üretkenliğini kendiliğinden yükselten teknolojik gelişmelerin sonucunda artık sanayici için parça başı ücretin işçide yaratmış olduğu daha fazla üretme sihrine ihtiyaç kalmamıştır. Fakat aylık elde edilen ücretten yola çıkarak yapılan hesaplamalarda saat ücreti esasına göre çalışan II. işletmede metre başına ödenen işçilik düşmektedir. Bu da sonuç da modern teknoloji kullanımıyla işçinin emek üretkenliğinde ortaya çıkan artış sayesinde elde edilmektedir.

MAKİNİST VE USTALAR

Bursa ipekli dokuma sanayiinde en yetenekli ücretli işçiler makinist, ustabaşı ve desenci olarak çalışanlardır. İncelediğimiz işyerleri içinde birinci ve ikinci gruba dahil olan ve göreli olarak farklılaşmanın gerçekleştiği işyerlerinde istihdam edilen ustalar genellikle dokuma ve büküm işçiliğinden yetişme yetenekli işçilerdir.

Dokuma ustası ve desenci üretilecek kumaşın dokuma tezgâhında önceden belirlenen desene uygun olarak çıkabilmesi için öncelikle tezgâhın ayarını yaparlar. İşyeri hiyerarşisi içinde işverenden sonra en yüksek yer onlarındır. Bu arada dokuma ve hazırlama işçilerinin istenilen standartlara uygun olarak üretim yapmalarını sağlamak ve iplik israfını önlemek amacıyla "ara sıra" kontrol görevi de yaparlar. Fakat yukarıda açıkladığımız gibi bu kontrol görevinden amaçlanan saat hesabına göre ücret ödenen çağdaş fabrika sisteminde olduğu gibi

emeğin yoğunluğunu arttıracak tedbirlerin alınması değildir. Bursa ipekli dokuma sanayiinde ustabaşı ve makinistler daha çok tamir/bakım ve desen işlerinden sorumludurlar.

Dokuma ustaları her işçinin hafta sonunda kaç metre kumaş dokuduğunu hesaplayıp işverene bildirirler. Makinistler ve makinist muavinleri ise tezgâhların metal aksamının bakımı ve tamiri ile ilgilenirler. Makinist ve ustaların belirli saatlerde işyerinde olmak gibi zorunlulukları da yoktur. Dokuma işçilerinin çalışma saatlerindeki düzensizlik usta ve makinistler için de geçerlidir. Genellikle işyerine en yakın kahvehanede oturup çay içerek, üretimde olabilecek herhangi bir aksama veya tezgâhlarda ortaya çıkabilecek arıza durumunda kendilerine haber verilmesini beklerler.

Küçük dokuma sanayiinde özellikle dokuma alt-sektöründe çalışma saatlerinin ve iş temposunun düzensiz bir biçimde gerçekleşmesi, önce küçük sanayide çalışıp daha sonra Bursa organize sanayi bölgesindeki işlere geçmek isteyen işçiler için önemli bir dezavantaj teşkil etmektedir. Bursa organize sanayi bölgesindeki tekstil fabrikalarında işçi ücretlerinin saat hesabı üzerinden ödenmesi ve fabrikada bilfiil çalışılması gereken sekiz saatlik çalışma süresi içinde yemek saatleri dışında çalışma mahallinden ayrılmanın yasak olması ilk çalışma deneyimlerini küçük dokuma sanayiinde edinmiş işçilerin çalışma alışkanlıklarına ters düşmektedir. Küçük dokuma sanayiindeki dokuma işçilerinin parça başı ücret sisteminin getirdiği göreli özgürlük sistemine alışık olmaları sonucunda, daha sonra eğer organize sanayi bölgesindeki fabrikalarda iş bulurlarsa bu büyük fabrikalardaki saat esasına dayalı ücret sistemine, sıkı denetim ve emek kontrol hiyerarşisine uyum sağlamalarını güçleştirmektedir. Bu nedenle Bursa bağlamında organize tekstil sanayii ve küçük dokuma sanayi

birbirinden tamamiyle ayrı iki farklı çalışma dünyasıdır. Aşağıdaki örnek olay bu iki farklı çalışma dünyasının karşılaştırılması açısından ilginçtir:

> **Örnek Olay I**: "Dokumacılığa 1952 yılında on yaşında masuracı olarak başladım. Daha sonra dokuma işçisi olarak metre-başı ücretle çalışmaya başladım. Tabii-ipekli kumaş dokunan tezgâhlarda çalıştım. Makinelere merakım olduğu için dokuma, büküm, tavel, devere, tezgâhlarının inceliklerini öğrendim ve makinist muavini oldum. 1970 yılına kadar Cezaevi altı, Tütüncüoğlu çiftliği gibi küçük dokumacıların bulunduğu yerlerde tecrübe kazandım. Sonra organize sanayi bölgesinde kurulan bir iplik fabrikasına girdim. Birkaç yıl çalıştıktan sonra sendika işyeri temsilcisi olmak için aday oldum, hemen işime son verdiler. Daha sonra Bursa'nın en kaliteli tabii-ipekli kumaşlarını dokuyan ve 100'e yakın işçinin çalıştığı bir fabrikada baş makinist olarak işe başladım. Girdiğimde tezgâhlar çok bakımsızdı. İki ay gece gündüz çalışıp tezgâhları mükemmel hale soktum. Her sabah gelip makinelerin çalışmasını kontrol ediyordum, sonra da fabrikanın karşısındaki kahveye gidip oturuyordum. Gerekince beni çağırıyorlardı. İşçilerin çoğu kadındı, patron benim sürekli onların başında durmamı istiyordu. Kahveye gitmemden rahatsız oluyordu. Bu mevzu üzerine kendisiyle birkaç defa atıştık. En sonunda, kendisine "usta" olduğumu, tavukların başında duracak "horoz" olmadığımı söyleyip işten ayrıldım. Tekrar küçük sanayi bölgesine makinist olarak döndüm. Üç yıldır

buradayım, emekliliğime altı ay kaldı. Sürekli aynı yerde çalışmadığım için ikramiye alamıyacağım, ama maaş bağlanacak. Herkes emekli ikramiyesi kazanmak için büyük sanayi fabrikalarında çalışmak ister. Çünkü orada çalışma saatleri bellidir. İnsan normal saatlerde evine, ailesinin yanına gider. Mesela ben burada sabah 8'den akşam 10'a kadar oturuyorum. Sürekli tezgâh başında değilim, ama en azından işyerine 100 metre mesafedeki kahvedeyim. Büyük sanayide ücretler küçük dokumacılara nazaran daha düşüktür. Fakat iş garantisi vardır. Öğle yemeği ve evlere servis vardır. Benimle aynı zamanda iplik fabrikasına giren arkadaşlar düzenli çalıştıkları için daha genç gözüküyorlar. Şu anda 39 yaşındayım, ama kendimi 60 yaşında hissediyorum."

Yukarıdaki örnek olayda görüldüğü gibi küçük sanayi ve büyük sanayi işletmeleri arasında iş disiplini, çalışma düzeni, çalışma saatleri ve işçi işveren arasındaki karşılıklı beklentiler açısından önemli farklar vardır. Bu farkların özellikle üretim sürecindeki toplumsal ilişkiler bağlamında örneklemimizdeki işyerlerinin tümünde aynı içerik ile dolu olarak ortaya çıkması küçük sanayi ile büyük sanayi arasındaki geçiş formlarının üzerinde durulmasını gerektirmektedir.

Örneklemimizde birinci grubu oluşturan işyerlerinde devereci, bükümcü, dokumacı, ustabaşı, makinist ve çırak gibi dokuma ve hazırlama süreçlerinin tümünü aynı çatı altında gerçekleştiren makine ve tezgâhlarla, bunlara bağlı olarak çalışan ücretli işçiler bulunsa bile bu işyerlerini büyük sanayi kategorisine sokmamız mümkün değildir. Bu işyerlerinde 10'dan fazla işçi çalışıyor olması veya tüm üretimin

makinelerin egemen olduğu fabrika sistemi içinde gerçekleşiyor olması bir işyerinin çağdaş anlamda büyük sanayi kategorisine sokulmasının sadece "gerekli" şartını oluşturur. Bursa ipekli dokuma sanayii hakkında yaptığımız çalışma bağlamında belirtmek gerekirse, bu alt sektörde kullanılan - ve emek üretkenliğinin düşük olması açısından azgelişmiş olan - dokuma teknolojisi ve bunun üzerinde yükselen parça başı ücret ödeme sistemi egemenliğini korudukça Bursa ipekli dokuma sanayiinin en gelişkin firmalarının bile büyük sanayi kategorisine sokmamız imkansız olmaktadır. Bu nedenle örneklemimizde en gelişkin birinci grubu oluşturan işyerlerinin - otomatik tezgâh kullanan bir tanesi hariç ! - tümü ancak teknolojik yenilenme ve buna bağımlı olarak saat ücretine geçiş aşamalarını tamamladıktan sonra büyük sanayi olarak kabul edilebilmek için "yeterli" şartları bizce yerine getirmiş olacaklardır. Tüm bu değişkenler göz önünde tutulduğunda örneklemimizde birinci grubu oluşturan işyerlerini de "büyük sanayiye geçiş aşamasındaki küçük sanayi işyerleri" olarak tanımlamak gerekmektedir.

2. BURSA İPEKLİ DOKUMA SANAYİİNDE İŞÇİ ÜCRETLERİ

Bursa ipekli dokuma sanayiinde, genel olarak, ücretler haftalık olarak ödenir. Cumartesi günleri küçük dokumacılar için ücret ödeme günüdür. Dokuma işçilerinin ücretleri yukarıda da belirttiğimiz gibi parça başı sistemine göre hesaplandığı için, dokuma işçisinin ürettiği kumaş miktarı her hafta cumartesi günleri ölçülerek ödeme yapılır. Her işletmenin dokuduğu kumaş birbirinden farklı olduğu için ücretler de işletmeler arasında farklılık göstermektedir. Ayrıca, genel bir kural olarak, işlerin azaldığı kış aylarında ücretlerin düşme eğilimi gösterdiği

birçok küçük dokumacı tarafından belirtilmiştir. Devereci olarak çalışan işçilerin haftalık ücretleri bu araştırmanın yapıldığı 1981-1982 yılında 2000 ile 2500 TL arasında değişmektedir. Büküm ve tavel'de çalışan hazırlama işçileri 1500 ile 2000 TL arasında haftalık ücret almaktadır. Bursa dokuma sanayiinde en yetenekli işçiler olan usta ve makinistlerin ise haftalıkları 3500 ile 4000 TL arasındadır. Düz işçi olarak çalışan masuracı, cımbızcı ve çıraklar ise haftada 1000 TL haftalık almaktadır. Bütün bu ücretler işçinin eline geçen net ücretlerdir. İşçinin SSK kapsamında olduğu durumlarda, işveren vergi ve prim ödemelerini asgari ücret tabanından hesaplayarak ayrıca ödemektedir.

Parça başı sisteminin esas alındığı dokuma işçilerinin ücretleri ise dokunan kumaşın enine, sıklığına, işçinin bakmakta olduğu tezgâhların sayısına ve gündüz-gece vardiyalarındaki işçi sayısına göre değişmektedir. Dolayısıyla, Bursa ipekli dokuma sanayiinde dokuma işçilerinin aldıkları ücretlerin sınırlarını ancak aynı tür kumaşı dokuyan işçilerin aldıkları ücretleri birbiri ile karşılaştırarak incelemek anlamlı olabilir.

Bursa ipekli dokuma sanayiinde faal olan küçük dokumacı firmaların büyük bir çoğunluğu ancak fason çalışarak, yani kendi işletmeleri dışındaki bir sermaye kaynağı tarafından kendilerine verilen iplik ham maddesini yine bu sermaye kaynağının koymuş olduğu standartlarda dokuyarak zorlukla piyasada varlıklarını sürdürebilmektedirler. Bu firmalar piyasadan iplik ham maddesi satın alarak bunu kendi tezgâhlarında istedikleri biçimde dokuyup pazarlayacak öz kaynaktan yoksundur. Dolayısıyla, bu firmalar fason ekonomisinin ayrılmaz bir parçası haline gelerek bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Bağımlı üretim yapan küçük dokumacıların dışta

oluşmuş sermaye kaynağı için dokudukları kumaştan aldıkları fason ücret de yine metre başına ödenmektedir.

Fason ücreti ile işçiye ödenmekte olan parça başı ücreti biribirine karıştırmamak gerekir. Çünkü bu çalışmanın birinci bölümünde belirttiğimiz gibi bağımlı üretim yapan bir işletmenin elde ettiği fason ücreti, kapitalist ekonominin en küçük parçası olan firmanın diğer bir firma ile olan bağımlılık ilişkisinin sonunda ortaya çıkmaktadır. Fason ücreti de aynı dokuma işçisine ödenen ücret gibi parça başına ödenmiş olsa bile piyasaya dönük olarak mal üretme kapasitesine sahip bir firma ile onu bağımlı hale getirmiş olan diğer bir firma arasındaki ilişkiyi içerir. Tablo:3'de dokumacı firmaların çalışma biçimleri tezgâh değerine göre oluşan gruplar itibariyle gösterilmektedir:

Tablo: 3

Dokumacı firmaların çalışma biçimleri				
Tezgah değerine göre oluşan gruplar	İşyeri sayısı	Fason üretim yapan işyeri	Kendine üretim yapan işyeri	Hem fason hem de kendine
I.GRUP (1.500.000.TL ve üstü /15 tezgâh ve üstü)	7	2	4	1
II.GRUP (700.000-1.499.000 TL /7-14 tezgâh)	26	19	7	yok
III.GRUP (500.000-699.000 TL /5-6 tezgâh)	32	26	6	yok
IV.GRUP (100.000-499.000 TL /1-4 tezgâh)	25	23	2	yok
TOPLAM (Yüzde)	90 % 100	70 % 78	38 %12	1 % 1

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi araştırma yaptığımız 90 işletmenin 70 tanesi (% 78) fason çalışmaktadır. Dolayısıyla, bağımlı üretim yapan bu firmalarda çalışan dokuma işçilerinin aldıkları metre başı ücretleri sınırlayan diğer bir faktör de bu firmaların sahiplerinin aldıkları fason ücretinin ancak belirli bir yüzdesini yanlarında çalışan işçilere verebilecek durumda olmalarıdır. Eğer bağımlı üretim yapan dokumacıların yanlarında çalışan dokuma işçilerine verdikleri metre başı ücret, kendi aldıkları metre başı fason ücretinin belli bir

yüzdesinin üzerine çıkarsa, bu durumda küçük dokumacıların üretime devam etmesi imkansız hale gelir. Çünkü, bu durumda kalan para miktarı kira, elektrik parası, vergi gibi sabit masrafları karşıladıktan sonra, fason çalışan küçük dokumacının kendi geçimini sağlıyacak asgari geçim düzeyinin de altına düşebilir. Böylece küçük dokuma işletmesi formel olarak varlığını sürdüremez hale gelebilir. Birinci bölümde "dar anlamda fason ilişkisi" olarak tanımladığımız ve küçük dokumacıları bağımlı üretime zorlayan bu ekonomik faaliyetin yukarda anlattığımız nedenlerden dolayı işçi ve işveren arasında gerçekleşen ve kullanılan dokuma teknolojisinin çağ dışı olmasından kaynaklanan parça başı ücret ödeme ilişkisinden ayrı olarak ele alınması gerekmektedir. Aksi takdirde analiz düzeyleri birbirine karışacak ve tüm fason çalışan dokumacıları "ücretli işçi" veya "proleterleşmiş küçük üretici" olarak yorumlamak gerekecektir.* Bu çalışmanın beşinci bölümünde ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi böyle bir yaklaşım da küçük dokumacıların hangi mekanizmaların yardımıyla sermaye birikimine gidebildiklerini anlamamızı zorlaştıracaktır. Eğer fason çalışan küçük dokuma firmaları zaman içinde büyüme eğilimleri gösteriyorsa - ki Bursa dokuma sanayiinde bu eğilimleri gözlemlemek mümkündür ! - bu büyüme süreci ancak ve ancak firma içinde sürdürülen bağımlı üretime rağmen gerçekleşen sermaye birikimi ile açıklanabilir olmalıdır. Proleterleşmiş küçük üretici olarak tanımladığımız bireyin büyüdüğünü iddia etmek pek mümkün değildir. Çünkü büyüme ve sermaye birikimi olarak adlandırdığımız süreçler kapitalist ekonominin içinde vuku bulan hareketlerdir. Ücretli işçi için bu iki terimi kulanmak imkansızdır. Bu iki terim de kapitalist ekonominin en küçük hücresi olan ve artık değerin ortaya çıkması için

* Bu çalışmada sürekli kullanılan "fason ücreti" terimi, günlük kullanımda farklı bir terim üretilmediği için ve fason ilişkisini günlük dilde daha rahatlıkla ifade edebilmek amacıyla kullanılmıştır. Yoksa her fason çalışan küçük dokumacıyı bir tür ücretli işçi olarak algıladığımız anlamına gelmez.

gerekli/yeterli şartları oluşturan bir işyeri içinde kullanıldığı zaman ancak bir anlam ifade eder.

Tablo: 4

Fason ücretleri ve dokuma işçilerine metre başı ödenen ücretler

Dokunan kumaşın cinsi	Bursa İpekli Dok.Der fason ücreti taban fiyatı	Rastlanan en yüksek ve en düşük fason ücreti	Ort. fason ücreti	Ücretli işçi çalıştırmayan işyerlerinde fason ücreti ort.	Rastlanan en yüksek ve en düşük işçilik ücreti	Ort. işçi ücreti	İşyeri sayısı
Pollester perdelik-geniş	40	30 24	27.9	24.6	10 7	8 (% 28)	16
Setilla	35	35 20	28.8	yok	7.5 5.5	6 (% 21)	9
Jorjet	25	22 15	17.4	yok	6 4.5	5.1 (% 29)	5
Ponje-Pollester gömleklik	20	20 15	17.3	17.7	7 4	5 (% 28)	11
Müslin-krep, pollester	20	18 15	16.0	15.5	7 4	4.5 (% 28)	8
Astarlık-pollester	15	15 10	12.1	12.0	4	4 (% 33)	10

Tablo:4'de fason olarak kumaş dokuyan işletmelerde çalışan dokuma işçilerinin ücretleri kendi işverenlerinin metre başına aldıkları fason ücretiyle orantılı olarak verilmiştir. Bu tabloda ayrıca, küçük dokumacıların düşük fason ücretlerini kabul ederek kendi aralarında yapıkları haksız rekabeti önlemek amacıyla Bursa İpekli Dokumacıları Derneği tarafından yayınlanan "fason dokuma taban fiyat listesi" de ayrıca verilmiştir. Bizim araştırma yaptığımız işyerlerinde derneğin hazırladığı listede bulunan kumaşları fason olarak dokuyanların kabul

ettikleri en yüksek ve en düşük metre başı fason ücretleriyle bu ücretlerin ortalaması da ayrıca sunulmuştur.

Fason çalışan işletmelerin toplam işyeryerinin % 78'ini oluşturdukları düşünülürse, tablo:3'de ortaya çıkan fason ücretlerin ve bunlara bağımlı olarak belirlenen dokuma işçisi ücretlerinin genel bazı eğilimleri ortaya çıkardığı söylenebilir. Tablo:4'deki veriler dikkatle incelendiğinde dokuma işçilerine ödenen ortalama metre başı ücretin, işverenin aldığı ortalama fason ücretinin % 21'i ile % 33'ü arasında gerçekleştiği görülmektedir.

Mülakat yaptığımız işyeri sahipleri kış aylarında fason ücretlerinin düşme eğiliminde olduğunu ve kendilerinin de "boş oturmamak" için düşük fason ücretini kabul edip bağımlı üretime devam ettiklerini belirtmişlerdir. Bu durumda küçük dokumacıların yanlarında çalışan dokuma işçilerini, ya işten çıkararak kendi aile fertlerinden birini tezgâhta çalıştırdıklarını, veya dokuma işçisini daha da düşük bir ücretle çalıştırmak için zorladıklarını belirtmemiz gerekiyor. Dokuma işçisinin işi bıraktığı durumlarda bazen işveren dokuma tezgâhının başına geçerek üretime devam etmektedir.

Her şeye rağmen işçi ücretlerinin aşağı çekilmesinin de bir "alt sınırı" vardır. Örneğin tablo:4'de görüldüğü gibi, poliester perde dokuyan dokuma işçisi metrede ortalama 8.- TL almakta (ortalama fason ücretinin % 28'i), bunun yanısıra elbise astarı dokuyan işçi de ortalama 4.- TL almaktadır. Ama astarlık için işverenin aldığı fason ücreti çok düşük olduğu için, astar dokuyan işçinin fason ücretinden aldığı pay (% 33) yüksek görülmektedir. Tablo:4'den izlenebileceği gibi astar dokuyan işçilerin metre başına aldıkları ücret perde

dokuyanların yarısıdır. Bu ücret de metre başına verilen ücretlerde bir alt sınır oluşturmaktadır.

Yaz aylarında yoğun çalışan Bursa dokuma sanayiinde II. gruba dahil bir işletmede metre başına ücret sistemi esas olmakla birlikte, hafta sonunda çalışan dokuma işçilerine, hafta sonunda dokudukları kumaşın metresine normal ücretin yarısı kadar "fazla mesai" ödenmektedir. Örneklemimizde birinci gruba dahil diğer bir işletmede ise, eğer bir dokuma işçisi haftada 370 metreden fazla dokursa perde başına aldığı ücret 7.- TL'den 8.- TL'ye çıkarılmaktadır. Örneğin, bu işletmede 360 m perde dokuyan bir işçi 360 x 7= 2520.- TL alırken, 400 m. perde dokuyan bir işçi 400 x 8 = 3200.- TL almaktadır. Üretim artışında prim uygulaması yapan bu iki işyeri sermaye birikimi açısından üst sıralarda bulunmaktadır. Bu iki işletmenin de yöneticileri başka küçük dokumacıları fason olarak çalıştırdıklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla, sadece iki işletmede oluşan bazı özel şartların sonucunda ortaya çıkan prim sistemi Bursa ipekli dokuma sanayiinin geneli için istisna olmaktan ileri gitmemektedir.

3. BURSA DOKUMA SANAYİİNDE AİLE EMEĞİ KULLANIMI VE ÜRETİMDE FARKLI EMEK BİLEŞİMLERİ

Bursa dokuma sanayii içinde yer alan küçük işletmelerde yararlanılan yegane iş gücü kaynağı ücretli işçiler değildir. Ücret karşılığında bilfiil çalışanların yanısıra, işverenin aile üyeleri de ücretsiz olarak tezgâh başında çalışırlar. Ayrıca işyeri sahibinin kendisi veya ortakları da bazen üretime usta, makinist, devirci, ve dokumacı olarak bilfiil katılırlar. Bu bölümde üretime bilfiil katılan aile işçilerinin

durumu ve Bursa dokuma sanayiindeki azgelişmiş üretim sistemi içindeki konumları incelenecektir.

1940'ların üretim teknolojisinin egemen olduğu Bursa dokuma sanayiinde küçük sanayi olarak niteledigimiz dokuma işyerlerinde emeğin üretkenliğini üretim teknolojisini yenileyerek arttırmak mümkün olmadığına göre, emek maliyetinden tasarruf etmenin tek yolu işyeri sahibinin kendi emek gücünü veya aile fertlerinin emek gücünü ücretli işçi yerine ikame etmek olabilir.

Tablo: 5

Bursa dokuma sanayiinde üretime bilfiil katılanların gruplara göre dağılımı

Tezgah değerine göre oluşan gruplar	Üretime bilfiil katılan işveren	Ücretsiz çalışan aile işçisi	Dokuma işçileri	Hazırlama işçileri	Usta	Çırak	Toplam İşçiler
I.GRUP-7 İşyeri (15 tezgâh ve üstü)	1	yok	48	21	7	15	91 % 33
II.GRUP-26 İşyeri (7-14 tezgâh)	26	5	86	22	5	12	125 % 46
III.GRUP-32 İşyeri (5-6 tezgâh)	28	24	23	yok	yok	yok	23 % 9
IV.GRUP-25 İşyeri 1-4 tezgâh)	24	9	29	3*	yok	2	34 % 12
TOPLAM - 90 işyeri	79	38	186	46	12	29	273 100
GENEL TOPLAM- Yüzde)	79 %20	38 % 10		273 %70			390 100

Tablo:5 dikkatle incelendiğinde firma gruplarından en gelişmiş makine parkına sahip işletmelerin bulunduğu I. gruptaki 7 işyeri

toplam işyerlerinin % 8'ini oluşturduğu halde toplam ücretli işçilerin % 33'ünü istihdam ettikleri görülmektedir. Bu gruptaki işyerlerinde çalışanların ortalaması işletme başına 13 işçi olarak gerçekleşmekte ve teknik işbölümünün nesnel temelini oluşturan tezgâh ve makina parkının gelişkin olması nedeniyle bu grupta çalışanların dağılımında çeşitlenme görülmektedir.

Büyük sanayiye geçişten bir önceki aşamayı oluşturan I. gruptaki işyerlerinin bir bakıma tek boyutlu (homojen) ve çağdaş bir istihdam yapısına sahip olduklarını söyleyebiliriz. Ücretli emeğin istihdamının esas olduğu bu grupta bu işyerlerinin sahipleri ve ortaklarından sadece bir kişi usta-makinist olarak üretim sürecine bilfiil katılmaktadır. Ayrıca bu grupta işyeri sahiplerinin aile fertlerinden hiçbiri üretimde çalışmamaktadır.

II. grubu meydana getiren 26 işyeri toplam işyerlerinin % 29'unun oluşturmakta ve tüm çalışanların % 46'sı bu grup tarafından istihdam edilmektedir. Bu grupta dokuma işçilerinin sayısında artış görülmektedir. Fakat işyeri sayısı I. gruba göre 7'den 26'ya yükselmiş olduğu için bu artış aldatıcıdır. Bu grupta hazırlama işçilerinin, ustaların ve masuracıların sayısında benzer bir artışa rastlanmamıştır. Dolayısıyla dokuma işçilerinde olduğu gibi sayılarında herhangi bir artışa rastlanmayan diğer işçilerin yeri ya üretime bilfiil katılan işverenler tarafından ya da ücretsiz çalışan aile işçileri tarafından doldurulmuştur. Nitekim tablo:5'ten üretime katılan işveren ve aile fertleri sayısında belli bir artış olduğunu izliyoruz.

III. grubu oluşturan işyerlerinde ücretli dokuma işçilerinin sayısında, II. gruptaki işyerlerinde çalışan işçi sayısına göre bir azalma göze çarpmaktadır. Hazırlama tezgâhlarının bulunmadığı bu gruptaki

işyerlerinde çalışan işçilerin tümü dokuma işçisidir. Bu grupta üretime fiilen katılan işveren ve aile işçisi sayılarında önemli artışlar görülmektedir. III. grubu oluşturan işyerleri toplam işyerlerinin % 35'ini oluşturdukları halde ücretli işçilerin ancak % 9'u bu gruptaki işyerlerinde istihdam edilmektedir. Bu gruptaki aile işçilerinin sayısı da ücretli işçilerden daha fazladır.

IV. grubu oluşturan işyerlerinde dokuma işçilerinin sayısında göreli bir artış ve ücretsiz çalışan aile işçilerinin sayısında da hissedilir bir azalma görülmektedir. Bu grupta işyeri sahiplerinin üretime bilfiil katılımının yüksek olması işçi ve işverenin birlikte gündüz ve gece vardiya düzeni içinde çalıştıklarını göstermektedir. Bu gruptaki işyerlerinde tezgâh sayısının düşük olması işvereni iş gününü uzatmaya yönelik bir çabanın içine soktuğunu tahmin edebiliriz. Bu gruptaki küçük dokumacılar ancak yanlarına aldıkları işçi ile birlikte sürekli kumaş dokuyarak fason bağlantılarını yerine getirebilmektedirler.

Tablo:5'de de görüldüğü gibi tüm işyeri grupları düzeyinde yapılan bu karşılaştırma sonucunda üretimde bilfiil çalışanların % 68'inin ücretli işçiler (273 kişi), % 22'sinin işyeri sahipleri ve ortakları (83 kişi) ve % 10'unun da aile işçileri (38 kişi) olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla araştırma yaptığımız 90 işyerinin tümünde toplam 390 kişi üretimde bilfiil çalışmaktadır.

Bursa dokuma sanayiinde üretimde bilfiil çalışanların genel dağılımından ortaya çıkan bu sonuç somut olarak işyerlerinde yukarıda belirlenen emek gücü kategorilerinin hangi bileşimlerde yan yana geldiğini ortaya koymaktan uzaktır. Tablo:6 bu bileşimlerin işyeri düzeyinde aldığı şekilleri açıklamak amacıyla hazırlanmıştır:

Tablo:6

Üretimde bilfiil çalışanların bileşimi: İşveren - İşçi - Ücretsiz aile işçisi	İşyeri sayısı	Yüzde
I. İşçinin işverenle birlikte çalıştığı işyeri	32	35
II. Sadece ücretli işçi çalıştıran işyeri	25	28
III. İşverenin aile işçisiyle birlikte çalıştığı işyeri	14	16
IV. İşçi ve aile işçisinin birlikte çalıştığı işyeri	8	9
V. Sadece işyeri sahibinin çalıştığı işyeri	8	9
VI. Sadece aile işçisinin çalıştığı işyeri	3	3
TOPLAM	90	100

Tablo:6'da görüldüğü gibi ücretli işçilerle küçük dokumacıların birlikte tezgâh başında çalıştığı emek bileşimi Bursa ipekli dokuma sanayiinde en yaygın olan bileşimdir. Aşağıda bütün bu bileşimler sıra ile incelenecek ve küçük dokumacılarla yapılmış olan mülakatlar örnek olaylar şeklinde ayrıca verilecektir.

İŞÇİ İLE İŞVERENİN BİRLİKTE ÇALIŞTIĞI İŞYERİ

Bursa ipekli dokuma sanayiindeki küçük dokumacıların sürekli olarak emek maliyetinden tasarruf etmeğe çalışıklarını.yukarıda belirtmiştik. Emek maliyetinden tasarruf etmenin en kolay ve kestirme biçimi işyeri sahibinin de ücretli işçi ile birlikte tezgâh başında bilfiil çalışmasıdır. İncelediğimiz işyerlerinin % 33'ünde küçük dokumacılar ve işçilerle birlikte tezgâh başında çalışırlar ve bu çalışma biçimi Bursa

ipekli dokuma sanayiinde rastlanan en yaygın emek bileşim kategorisidir.

Bu çalışma biçiminde işveren, üretim sürecinde bilfiil çalışıp kendi mesaisini de katarak o işyerinde üretilen her metre kumaştaki emek maliyeti unsurunu azaltma yolunu seçmiştir. Böylece bu işyerlerinde dokuma veya hazırlama tezgâhları günün belli saatlerinde işçi ve işverenin ortak kullanımında çalışır. Eğer sadece dokuma işleminin yapıldığı bir işletmede işçinin yanı sıra işveren de bilfiil çalışıyorsa, işçi ve işveren gündüz ve gece vardiyalarını kendi aralarında paylaşırlar. Bu şekilde çalışan bir işyeri sahibi ile yapılan mülakat Bursa ipekli dokuma sanayii içindeki en yaygın emek bileşim kategorisinin daha iyi anlaşılması bakımından hayli ilginçtir:

> **Örnek Olay II:** "Bulgaristan'ın Kırcali yöresinden 1970 yılında ailece Bursa'ya göç ettik. İlkokuldan itibaren masuracılığa başladım. Sonra dokuma işçiliği yaptım. Bu yıl evlendim ve kayınpederim tezgâh almam için sermaye verdi. Beş tezgâh alıp bu işyerini açtım. Fason çalıştığım için ancak bir işçi çalıştırabiliyorum. Fason ücreti olarak metrede 17 lira alıyorum. İşçi ise metrede 5 lira işçilik ücreti alıyor. Şimdilik birlikte çalışıyoruz. İşçi sabah altıdan öğleden sonra üçe kadar çalışıyor. Ben akşam üstü beşte başlayıp çalışabildiğim kadar devam ediyorum. Ayrıca hafta sonlarında pazar günü gelip bütün gün çalışıyorum. Her hafta çalışma saatlerimizi değiştiriyoruz. Bir hafta ben gündüz, işçi ise gece çalışıyor. Sonraki hafta tekrar değiştiriyoruz. Eğer ikinci işçiyi alırsam gelirim düşer. Dükkan kirasını ve elektrik parasını bile ödeyemem."

Bursa ipekli dokuma sanayiinde kullanılan ve emek üretkenliğinin son derece sınırlı olduğu azgelişmiş dokuma teknolojisi nedeniyle az tezgâha sahip işyerlerinde ücretli işçi kullanımı ancak işverenin bilfiil çalışması ile anlamlı olabilmektedir. Sadece beş dokuma tezgâhına sahip olan ve sermaye yetersizliği nedeniyle üretime ancak dışardan sağlanan iplik ham maddesi ile bağımlı olarak (fason çalışarak) devam etmek zorunda olan bu işveren eğer ikinci bir işçiyi de istihdam ederse üretimi durdurmak zorunda kalacağını belirtmiştir. Bu emek bileşiminde azgelişmiş üretim teknolojisi, bağımlı üretim ve parça başı ücret sistemi ile birlikte düşünüldüğünde tam anlamıyla ücretli emeğin istihdam edildiği emek kullanım sistemine geçmek hayli güç olmaktadır.

SADECE ÜCRETLİ İŞÇİLERİN İSTİHDAM EDİLDİĞİ İŞYERLERİ

Modern fabrika sisteminin temel emek kullanım biçimi olan ve sadece ücretli işçilerin istihdam edildiği bu emek kullanım biçimi Bursa dokuma sanayiinde incelediğimiz işyerleri içinde sadece 25 işyerinde geçerlidir. Bu işyerleri de örneklemimizin en gelişkin grupları olan birinci ve ikinci gruplarda bulunmaktadır. Bu gruplarda mevcut olan dokuma tezgâhları ancak belli bir sayının üzerine olduğu için teknolojik alt yapı azgelişmiş olmasına rağmen üretilen kumaş miktarının fazla olması dolayısıyla işverenin kendi mesaisini de koyarak daha fazla kumaş üretmesine gerek kalmamaktadır. Bu işyerlerinde işveren ve ortakları genellikle üretilen kumaşın pazarlanması amacına yönelik faaliyet göstermektedirler. Bu nedenlerle Bursa ipekli dokumacıları içinde ancak 25 işyerinde işveren üretim sürecinden kendi mesaisini de

koyarak çalışmak bağlamında bağımsızlaşmakta ve üretim sürecinin esas amacı olan mamul maddenin pazarlanması aşamasında uzmanlaşmaktadır.

İŞVERENİN AİLE İŞÇİSİ İLE BİRLİKTE ÇALIŞTIĞI İŞYERİ

İşyeri sahibi olan küçük dokumacının aile fertleri ile birlikte çalıştığı emek bileşim şekli Bursa dokuma sanayiinde ücretlerden dolayı ortaya çıkan giderleri sıfıra indiren bir emek bileşim şeklidir. Bu çalışma biçiminde ücretli işçi hiç kullanılmadığı için Bursalı dokumacılar tarafından en çok arzulanan çalışma biçimidir. Doğallıkla bu çalışma biçiminin ortaya çıkabilmesi için her şeyden önce dokumacının ergin yaştaki çocuklarının evde oturuyor olması gerekir. Ayrıca bu çalışma biçiminin tam anlamıyla geçerli olabilmesi için ücretsiz çalışan aile işçileriyle işyeri sahibi arasında kan bağı veya evlilikten başka resmi bir ilişkinin söz konusu olmaması gerekir. Örneğin "resmi olarak" ortaklık yapan ve hiç ücretli işçi çalıştırmadan tezgâh başında sürekli kumaş dokuyan iki kardeş veya baba ve oğul bu tür emek bileşim kategorisine girmezler. Çünkü işyeri sahibinin aile fertleri ile birlikte çalıştığı emek bileşiminde, aile fertlerinin kendi ürettikleri mallardan elde edilen gelirden herhangi bir biçimde hak iddia etmemeleri gerekir. Bu çalışma biçiminde işverenin sorumluluklarının sınırı zaten bakımını üstlenmekle yükümlü olduğu aile fertlerine gerektiğinde harçlık vermekten öteye gitmez. Aynı şekilde babasının işyerindeki dokuma tezgâhında parça başı ücret karşılığı kumaş dokuyan bir erkek evlat da bu emek bileşim kategorisine girmez. Aşağıdaki örnek olay bu çalışma biçiminin daha net bir şekilde kavranması açısından yararlıdır:

Örnek Olay III: "1971 yılında Bulgaristan'ın Kırcali bölgesinden Bursa'ya göç edip yerleştik. 1977 yılına kadar dokuma işçiliği yaptım ve sürekli para biriktirdim. Önce kendime ev yaptım ve 1977'de üç tezgâh alıp dokumacılığa başladım. Şimdi beş tezgâhım var. Sürekli olarak gündüz hanımım, gece de ben tezgâh başında çalışıyoruz. Hanıma sadece harçlık veriyorum ve bayramda üst baş alıyorum."

Yukarıdaki örnek olaydan da anlaşılabileceği emek gücüne ücret ödenmemesi durumunda küçük dokuma işletmeleri daha hızlı olarak sermaye biriktirebilmekte ve dokuma tezgâhlarının sayısını arttırmak yönünde yatırıma yönelebilmektedir. Bu küçük dokumacının ücretli emek istihdam ederek bu yatırımları yapması imkansız olmasa bile çok zor olurdu.

İŞÇİ VE AİLE İŞÇİSİNİN BİRLİKTE ÇALIŞTIĞI İŞYERİ

Bu emek bileşiminde ücretli işçinin yanısıra ücretsiz çalışan aile işçisi da ilave edilerek emek maliyetinden göreli olarak tasarruf edilmektedir. Küçük dokumacılar arasında bu emek bileşimi pek yaygın olmamakla birlikte emek maliyetinden tasarruf açısından işverenin yerini aile fertlerinin doldurması bakımından bir önceki emek bileşim şekline benzemektedir. Aynen bir önceki emek bileşim kategorisinde de olduğu gibi bu bileşimin de sürdürülebilmesi için işverenin aile yapısının bu çalışma tarzına uygun olması lazımdır. Bu

emek bileşimini kullanarak üretim yapan bir işverenin söyledikleri aşağıdaki örnek olayda verilmiştir:

> **Örnek Olay IV:** "1979 yılında köyde tarla sattık ve tezgâhları yapan tornacıya da borçlanarak iki tezgâh aldım. Şimdi dört tezgâhım var. 48 yaşındayım. Dokumacılık işini tek başıma sürdüremiyeceğim için işçi tuttum. Kendim tezgâhta çalışmıyorum. İşçi gündüz 12 saat çalışıyor ve metrede 7 lira işçilik alıyor. Poliester perde dokuyoruz ve metrede 28 lira fason ücreti alıyoruz. Günün kalan 12 saatinde ise iki kızım ve oğlum çalışıyorlar. İşyeri evin hemen yanında olduğu için çocuklar gece sokağa çıkma saatinde de çalışabiliyorlar. Yani burada tezgâhlar elektrik kesintisi dışında hiç durmaz. Çocuklarıma sadece cep harçlığı veriyorum."

Bu örnek olayda daha net olarak görüldüğü gibi Bursa dokuma sanayiinde üretim mahalleri olan işyerleri ile evler arasında mekansal açıdan çok büyük bir farklılaşma yoktur. Bursa'da ipekli dokumacıların bulunduğu ve bu araştırmanın yapıldığı Cezaevi altı, Tütüncüoğlu çiftliği, Garaj ve civarı gibi mahallelerde evler ve dokuma işyerleri yan yana yer alır. Bu yerleşim biçimi de dokuma işyerlerinde ücretsiz aile emeğininin üretimde kullanımını hızlandıran veya en azından teşvik eden bir faktör olarak göze çarpmaktadır.

SADECE İŞYERİ SAHİBİNİN ÇALIŞTIĞI İŞYERİ

Bursa ipekli dokuma sanayii içinde sadece işverenin bilfiil çalıştığı işyerleri ilk bakışta kapitalizm öncesinde sipariş usulü çalışan zenaatkârların çalışma biçimine benzeyen bir görüntü arz ederler. Fakat bu görüntü aldatıcıdır. Çünkü sadece firma sahibinin bilfiil tezgâh başında çalıştığı bu işyerlerinin tümünde üretim işyeri dışında oluşmuş bir sermaye kaynağı adına yapılır ve üretim zenaatkâr atölyesinin kullandığı el aletleri yerine makinalar yardımıyla yapılır. Tek başına çalışan küçük dokumacıların hepsi fason çalışırlar ve onların hangi tür kumaşı dokuyacağına dışarıdaki sermaye kaynağı karar verir. Fakat bu küçük dokumacıların işletmenin içinde sahip oldukları özerkliğin ortadan kalktığını iddia edemeyiz. Üretim araçlarının ve işletmenin hukuki mülkiyetine sahiptirler. Ayrıca fason ekonomisinin en temel özelliği olan ve küçük dokumacıların kullanacağı iplik ham maddesinin işyerinin dışındaki sermaye kaynağı tarafından temin edilmesi olgusu da bu işyerlerini kapitalizm öncesi yapıdan ayırmakta ve azgelişmiş piyasa ekonomisi koşulları içine yerleştirmektedir.

Bursa dokuma sanayii içinde mülakat yaptığımız 90 işyerinden sadece 8 tanesinde (% 9) gözlemlediğimiz bu çalışma biçiminde ücretli emek veya ücretsiz çalışan aile işçilerinin hiçbirisi yoktur. İşyeri sahibi olan küçük dokumacı tek başına bilfiil tezgâh başında çalışmaktadır. Yanlız çalışan bu küçük dokumacılar, genellikle, Bursa dokumacıları arasında "düz mal" olarak tanınan astar ve benzeri basit kumaşları dokumaktadırlar. Bu bağlamda dokunan kumaşın niteliği yalnız çalışmanın sürdürülmesi açısından önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Düz malların üretildiği işyerinde bir kişi 5-6 tezgâhı kontrol edebilmektedir. Bu nedenle yalnız çalışan küçük dokumacılar

örneklemimizi oluşturan firma grupları içinde az tezgâhlı dokumacıların yer aldığı üçüncü ve dördüncü gruplarda yer alırlar. Yalnız çalışan küçük dokumacıların içinde bulundukları şartların anlaşılması açısından aşağıdaki örnek olay hayli ilginçtir:

> **Örnek Olay V:** "1961 yılında Bursa'nın Yenişehir kazasının köyünden Bursa'ya geldim. Gelir gelmez masuracı olarak işe girdim. Sonra dokuma işçiliği yaptım. 1965 yılında fason çalışmak üzere anlaştığımız bir tüccar bana borç verdi ve iki tezgâh alarak işe başladım. Onaltı yıldan beri de bu işte tek başıma çalışıyorum. Şimdi 6 tezgâhım var. Fason olarak "ponje" dokuyorum ve metrede 18 lira fason ücreti alıyorum. Aldığım bu fason ücreti ile işçi çalıştıramam, kendim de günde ancak 10 saat çalışabiliyorum. Fasoncu tüccar metrede birkaç lira fazla kazanacak diye ben ailemi çalıştırmam. Tek başıma ancak haftada 500 - 600 metre kumaş dokuyarak brüt 9 000 - 10 800.- TL kazanıyorum. Elektrik parası, kira, vergi vs. bu rakamdan düşülünce benim net gelirim ancak bir dokuma ustası veya makinist kadar olur. Herkes vergisiz ve sigortasız kaçak işçi çalıştırıyor ve dokumacılıktan zengin oluyor. Ben ise hâla fasoncu tüccara kölelik yapıyorum. Ayrıca bu köleliğin de garantisi yok. Belki mevsim sonunda işveren ipliği kesip bizi açıkta bırakır. İşsiz kalırsam ben ne yaparım? Kendim hariç, dört nüfusa bakıyorum. Aslında bu işte herkes karısını kızını çalıştırmasa ve günde normal 8 saat çalışsa para kazanılır. Fasoncu tüccar da [yeterli] mal bulamayınca ücreti arttırmak zorunda kalır. Ama

bence bu işin sonu da karanlık. Çünkü yavaş yavaş otomatik tezgâhlar piyasaya girmeğe başladı. Biz otomatik tezgâhlarla rekabet edemeyiz."

Yukarıdaki örnek olaydan da anlaşılabileceği gibi bağımlı üretimi sürdürerek fason çalışan bu dokumacılar kendilerini fason çalıştıranlar için "işveren" deyimini kullanmakta ve kendilerini de "makinalı işçi" olarak görmektedirler. Kendi içinde bulundukları bağımlılık koşullarını yine kapitalist üretim tarzının kurucu unsurları olan rekabet, kârlılık, maliyet, işçi ücretleri ve teknolojik yenilenme gibi kavramlar yardımıyla açıklamaya çalışmaktadırlar. Diğer tüm dokumacılar gibi üretim araçları olan dokuma tezgâhlarının sahibi olmalarına ve kira, elektrik masrafı, vergi gibi gider kalemlerinden sorumlu olmalarına rağmen, yanlız çalışan küçük dokumacılar kendilerine fason iş veren sermaye kaynaklarına olan bağımlılıklarını diğerlerine nazaran en çok gündeme getiren üreticiler olarak göze çarpmaktadırlar.

SADECE AİLE İŞÇİSİNİN ÇALIŞTIĞI İŞYERİ

Bu bölümde inceleyeceğimiz en son çalışma şekli ise sadece ücretsiz aile işçilerinin üretimde bilfiil çalıştığı durumdur. Bu işyerlerinde işveren de üretim sürecinden ayrılmıştır. Emek maliyetinden tasarrufun en yüksek düzeyde gerçekleştiği bu çalışma biçiminin geçerli olduğu işyerlerinde işyeri sahibi işletme dışında pazarlama, satın alma ve şehirdeki satış dükkanında yönetim işlevlerini yerine getirmektedir. Araştırma yapılan 90 işyerinden sadece üçünde rastlanan bu çalışma biçiminin egemen olduğu işyerlerinin tümü ürettikleri kumaşı kendileri pazarlamaktadır. Fason üretimin bağımlı yapısından uzaklaşan bu işyerleri piyasadan satın aldıkları ipliği kendi

tezgâhlarında kumaş haline getirdikten sonra şehirdeki dükkanlarında toptan olarak satarlar. Dikkat edilirse bu emek kullanım biçimi işçileşmenin çok dışında ve tamamen aksi yönde bir bağımsızlaşmayı gündeme getirmektedir. Küçük dokumacının aile fertlerinin ücretsiz olarak tezgâh başında çalışacak yaşta olmaları küçük dokumacının üretim sürecinin iki ucundaki bağımlılık halkalarını kırmasına yol açmaktadır. Bu durumda tamamen aile emeği kullanarak üretim yapan küçük dokumacı hem piyasadan iplik ham maddesini satın alabilmekte ve ürettiği kumaşları dükkanında pazarlayabilmektedir.

Bursa ipekli dokuma sanayii bağlamında sadece aile emeğine dayalı olarak üretim yapan bu işletmelerin sahipleri ile görüştüğümüzde bu işverenler her ay artan ham madde fiyatları, vadeli satıştan doğan sürekli işletme sermayesi sıkıntısı, elektrik ve kira giderlerine ilaveten, eğer işçi çalıştırırlarsa işçi ücretlerinden doğan maliyetin devreye girmesi durumunda kendileri için çalışamayacak konuma düşeceklerini belirtmişlerdir. Kendileri açısından işçi çalıştırmanın "fasoncu tüccara bağımlı olmak" yolunda bir adım olduğunu belirten bu küçük dokumacılar, yaptığımız derinlemesine mülakatlarda emek maliyetinden yapılan tasarrufun enflasyonist ortamda piyasada bağımsız olarak varlıklarını sürdürebilmenin ön koşulu olduğunu belirtmişlerdir. Aşağıdaki örnek olay bu çalışma biçiminin daha iyi anlaşılabilmesine olanak sağlıyacaktır:

> **Örnek Olay VI:** "1972 yılında Bulgaristan'ın Kırcali bölgesinden göç ederek Bursa'ya ailece yerleştik. Sadece altı ay akrabalarımın yanında çalışarak dokumacılık öğrendim. 1973 yılında borçlanarak dört tezgâh aldım ve ilk üç yıl sürekli karımla birlikte çalıştık. Evimiz işyerinin üst katında olduğu için zaman

problemimiz yoktur. Sonra şehirde dükkan açtım ve tezgâhta oğlum ve kızım çalışmaya başladı. Karım artık çalışmıyor. Şimdi yedi tezgâhımız var, astar dokuyoruz. Sabah oğlum ve gece yarısına kadar da kızım çalışıyor. Her hafta vardiyaları değişiyorlar. Ben genellikle dükkanda oturur işleri oradan idare ederim. Dokuduğumuz malları İstanbul'a satıyoruz. İşçi çalıştırırsam vergi, sigorta, ve işçi ücreti yüzünden bana bir şey kalmaz. Oğluma ve kızıma sadece harçlık veriyorum."

Yukarıdaki örnek olayda anlatılan çalışma şeklinde tezgâh başında çalışan aile fertlerine ücret ödenmemesi tamamen aile emeğine dayalı olan bu sistemin sürdürülebilmesinin ön şartıdır. Bu çalışma biçiminde işverenin eşi veya çocukları aynen ücretli işçi gibi çalışarak, ücret yerine sadece harçlık almaktadırlar. Bu şekilde tasarruf edilen meblağ da iplik alımına harcanarak bağımsız üretim sürdürülmektedir.

Bursa ipekli dokuma sanayiinde görüldüğü gibi küçük işletmelerin en temel sorunlarından biri bağımlı veya bağımsız olarak üretime devam edebilmek ve bu çerçeve içinde sermaye birikimini sağlayabilmektir. Teknolojik yenilenmelerin son derece kısıtlı ve hatta imkansız olduğu Bursa ipekli dokuma sanayiindeki küçük işletmeler için üretime devam edebilmenin ön şartı emek maliyetini olabildiğince düşürmek ve eğer mümkünse ücretsiz çalışan aile işçilerinin yardımıyla sıfıra yakın düzeyde tutmak olduğu yukarıdaki emek bileşimlerinin ortaya çıkardığı çalışma biçimlerinden anlaşılmaktadır. Ancak bu yöntemlerin kullanılması sonucunda, ilk önce iki tezgâh alarak dokumacılığa başlayan bir küçük dokumacı aile işçilerini çalıştırarak

tezgâh sayısını kısa zamanda yükseltmekte ve ancak bu şekilde sermaye birikimine gidebilmektedir.

Küçük üretimin yaygın olduğu tüm azgelişmiş ülkelerde işyeri sahibinin mümkün olan tüm tasarruf mekanizmalarını kullanarak ayakta kalmaya ve sermaye biriktirmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Roberts'in Latin Amerika ülkeleri bağlamında belirttiği gibi, küçük çocukların ortada getir-götür işi yaptıkları, yaşlı akrabaların dükkana baktıkları ve ufak tefek şeyler sattıkları bir örgütsel yapı içinde küçük üreticilerin ilk anda hiç kâr etmeyen işlerle uğraştıkları zannedilebilir. Fakat bu noktada önemli olan, tek bireyin değil; tüm ailenin toplam emek rezervini optimum kullanarak ailenin toplam gelirini arttırmaya yönelik faaliyetlerin örgütlenmesidir.[1] Bu çalışmanın birinci bölümünde de belirttiğimiz gibi enformel kesimde önemli olan kendi hesabına çalışan kişinin gelirli değildir, onun ve ailenin diğer fertlerinin de kazançlarının yanyana gelmesi sonucunda hane halkının toplam gelirinin artmasıdır. Dolayısıyla bu noktada Bursa dokuma sanayiinde aile emeğinin kullanımı son derece kritik olmaktadır. Bu son derece rekabetçi üretim yapısı içinde ücretli işçiye yol vererek, yerine ücretsiz çalışan aile işçisini ikame edebilen küçük dokumacı sermaye birikim sürecinde bir adım daha atabilecektir.

İşte bu nedenlerden dolayı azgelişmiş üretim teknolojisinin ve fason ekonomisinin egemen olduğu Bursa ipekli dokuma sanayiinde aile işçilerinin varlığı ücretli işçilerin istihdam kapasitesini ve ücret seviyesini belirleyen bir tür yedek sanayi ordusu işlevi görmektedir. Tablo:5'in dikkatle incelenmesinden de anlaşılacağı gibi Bursa ipekli dokuma sanayiinde toplam çalışanların sadece % 10'unu oluşturmasına

[1]Bryan Roberts, *Cities of Peasants: The Political Economy of Urbanization in the Third World*, London, Edward Arnold, 1978. s. 128

rağmen, ücretsiz çalışan aile işçilerinin varlığı üretimde bilfiil çalışan işyeri sahipleri ile birlikte düşünüldüğünde bu oran % 30'a yükselmektedir. Dolayısıyla Bursa ipekli dokuma sanayiinde üretimde bilfiil çalışanlar içinde ücretli emek dışında kalan kategoriler her zaman için ücretli emeği ikame edebilecek bir konumda bulunmaktadır. Fason ekonomisinin ve azgelişmiş üretim teknolojisinin sunduğu ağır çalışma şartları içinde, genellikle, ücretli emek kategorisi ya üretime bilfiil katılan işyeri sahipleri veya sadece harçlık alarak çalışan aile işçileri tarafından ikame edilmektedir. Tablo:7'de bu durum ücretli işçi çalıştıran ve çalıştırmayan işletmeler açısından sergilenmektedir.

Tablo:7 dikkatle incelendiğinde birinci gruba giren 7 işyerinin tümünün ücretli işçi çalıştırmakta olduğu görülmektedir. Büyük sanayiye geçiş aşamasında olan işletmelerin bulunduğu bu grupta sadece bir işveren makinist olarak üretim sürecine bilfiil katılmaktadır.

İkinci grupta bulunan 23 işyerinde üretimde çalışanlar içinde ücretli emeğin oranı % 84 olarak gerçekleşmekte, ardından % 15 ile işyeri sahipleri ve % 1 ile ücretsiz çalışan aile işçileri gelmektedir. Bu grupta ücretli işçi çalıştırmayan 3 işyerinde ücretli işçilerin yerini aile işçileri almıştır. Bu grupta emek maliyetini sıfırlamak isteyen küçük dokumacıların kendileri bilfiil üretime katıldıkları gibi, ayrıca aile işçilerini tezgâh başına geçirdikleri görülmektedir.

Üçüncü grubu oluşturan işyerleri yarı yarıya ücretli emek kullanmaktadır. Ücretli işçi çalıştıran toplam 17 işletmede ücretsiz çalışan aile işçilerinin oranı % 14'e düşmekte, işyeri sahiplerinin bilfiil üretime katılımı da % 31 olarak gerçekleşmektedir. Böylece üretime ücretli işçilerin katılımı % 55 olarak belirlenmekte ve ücretli işçilerin

Tablo: 7

Dokuma sanayiinde üretime bilfiil katılanların ücretli işçi çalışturan ve çalıştırmayan firmalara göre dağılımı.

	I. GRUP (15 - + tezgâhlı) (7 İşyeri)		II. GRUP (7-14 tezgâhlı) (26 İşyeri)		III. GRUP (5-6 tezgâhlı) (32 İşyeri)		IV. GRUP (1-4 tezgâhlı) (25 İşyeri)		TOPLAM
	Ücretli işçi çalış-tıran	Ücretli işçi çalıştır-mayan	Ücretli işçi çalış-tıran	Ücretli işçi çalıştır-mayan	Ücretli işçi çalış-tıran	Ücretli işçi çalıştır-mayan	Ücretli işçi çalış-tıran	Ücretli işçi çalıştır-mayan	
İşyeri sayısı	7	yok	23	3	17	15	18	7	90
Ücretli işçi sayısı	91 % 99	yok	125 % 84	yok	23 % 55	yok	34 % 64	yok	273 % 70
Üretimde çalışan işyeri sahibi	1 % 1	yok	22 % 15	4	13 % 31	15 % 45	14 % 26	10 % 71	79 % 20
Ücretsiz çalışan aile işçisi sayısı	yok	yok	2 % 1	3	6 % 14	18 % 55	5 % 12	4 % 29	38 % 10
Üretimde bilfiil çalışanların toplamı Yüzde	92 % 100	yok	149 % 100	7	42 % 100	33 % 100	53 % 100	14 % 100	390 % 100

istihdam edildikleri andan itibaren işletme sahiplerinin ve aile işçilerinin katkısı ikinci plana düşmektedir.

Aynı gruba dahil olan ve ücretli işçi çalıştırmayan işyerlerinde aile işçilerinin oranı % 55'e yükselmektedir. Bu grupta bulunan 15 işyerinde üretime bilfiil katılanların yarıdan fazlasının aile işçisi olması emek maliyetinden tasarrufta ilk müracaat edilen kaynağın işyeri sahibinin eşi ve çocukları olduğu yolundaki tespitlerimizi desteklemektedir.

Dördüncü grupta yer alan işyerlerinde de aile emeğinin katkısı ücretli işçinin çalıştığı işyerlerinde azalmaktadır. Fakat ücretli işçilerin çalışmadığı işyerlerinde ilk başvurulan emek gücü kaynağı aile işçileri olmaktadır.

Bütün grupların incelenmesinden ortaya çıkan genel sonuç ise aile işçilerinin istihdam edildiği bütün gruplarda, işyeri bazında üretimde kullanılan emek bileşimi ne olursa olsun, işverenin yakınları işletmenin üretime devam edebilmesi amacıyla ücretli işçilerin yerine veya onlarla birlikte istihdam edilmesidir.

4. BURSA DOKUMA SANAYİİNDE SOSYAL GÜVENLİK

Araştırmanın yöntemi ile ilgili üçüncü bölümde de belirtildiği gibi küçük dokumacılar sosyal güvenlik ile ilgili konularda görüş bildirmek için pek hevesli gözükmemişlerdir. Dolayısıyla çalıştırdıkları işçilerin sosyal sigorta kapsamında olup olmadığı konusunda sorulacak sorular anket formuna bilinçli olarak tarafımızdan dahil edilmemiştir. Çünkü

bu konuda sorulacak soruların doğru cevaplandırılması olanağının çok zayıf olduğu araştırmaya başlamadan önce yapılan ilk mülakatlarda ortaya çıkmıştır. Fakat yapılan diğer serbest mülakatlarda küçük dokumacıların ve işçilerin bu konularda ileri sürdükleri tüm görüşler değerlendirilmiştir.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ile Bursa İpekli Dokumacıları Derneği yetkilileri küçük dokuma sanayiinde ücretli işçi olarak çalışanların ancak yarısının sosyal güvenlik kapsamında olduğunu belirtmişlerdir. Aynı yetkililerin ve yakın ilişki kurulan diğer küçük dokumacıların belirtiklerine göre diğer işçiler herhangi bir güvenceden yoksun olarak çalışmaktadırlar.

İpekli dokuma sanayiinde işçiler işveren tarafından SSK kapsamına alınmış olsa bile SSK primlerinin ödenmesinde sürekli olarak çifte standart kullanılmaktadır. Dokuma işçilerinin parça başı ücret sistemine göre aldıkları ücret toplamı ne olursa olsun, sigorta primleri ve vergileri "asgari ücret" esası üzerinden ödenmektedir. Bursa dokuma sanayiindeki işçi ücretleri aylık olarak hesaplandığında çırak ve cımbızcılar hariç tutulduğu zaman net ücretler, genellikle, asgari ücret düzeyinin üzerinde gerçekleşmekte ve dolayısıyla sonraki yıllarda işçinin emekliliğine "esas olması gereken ücret" düzeyinin altında kalmaktadır. Ayrıca bu durumdan ötürü Sosyal Sigortalar Kurumunun önemli ölçüde prim ve devletin de vergi kaybı ortaya çıkmaktadır. Ama Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçilerin bu durumdan pek şikayetçi oldukları söylenemez. Bu konuda görüşlerini aldığımız işçilerin çoğu, kendilerini net olarak ödenen haftalık ücretlerin ilgilendirdiğini vergi, S.S.K primi gibi ödemelerin sadece işvereni ilgilendirdiğini belirtmişlerdir.

Gerçek ücretlerle merkezi otoriteye bildirilen ücretler arasında işçinin aleyhine uygulanan çifte standart işçiye saat esasına göre ücret ödenmemesinin doğal sonucudur. Çünkü asgari ücretin tanımlanmasında esas alınan sekiz saatlik iş günü ve 40 saatlik çalışma haftası ilkelerine göre Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçilerin ücretleri belirlenmiş olsa şu anda işçilerin eline geçen net ücretin çok üzerinde bir ücret düzeyi ortaya çıkar. Yukarıda anlatıldığı gibi Bursa dokuma sanayiinde işçiler günde en az 10 - 12 saat ve genellikle de haftanın altı günü çalışmaktadırlar. Bu çalışma süresi de asgari ücretin esas alındığı haftalık 40 saatlik sürenin çok üzerinde gerçekleşmekte ve Bursa ipekli dokuma sanayiinde haftada 50 - 60 saate yaklaşmaktadır. Böylece Bursa ipekli dokuma sanayiinde salt 8 saatlik asgari ücrete göre daha yüksek gibi görünen net ücretler, her gün fazladan çalışılan saatler "fazla mesai" olarak hesaba katılmadığı için gerçekte ödenmesi gereken "hakiki asgari net ücretin" çok altında kalmaktadır.

Bu duruma küçük dokumacılar açısından baktığımız zaman çalıştırdıkları işçiler için hakiki asgari net ücretin altında prim ve vergi ödeyen işveren, işçinin ürettiği kumaşta metre başına düşen prim ve vergi maliyetinden önemli ölçüde tasarruf etmektedir. Diğer bir deyişle, dokuma işçisinin normal 8 saatlik iş gününün bitiminden sonra dokuduğu her fazla metre kumaş, işverenin metre başına ortalama S.S.K primi ve vergi maliyetini düşürmektedir. Dolayısıyla azgelişmiş üretim teknolojisinde çalışan ve parça başı ücret sistemine göre ücret alan işçinin iş gününün 12 saate yükselmesi, hem onun hakiki net asgari ücretini aşağıya doğru çekmekte hem de 8 saatlik iş günü esasına göre SSK primi ve vergi ödeyen işverenin metre başına düşen ortalama prim ve vergi maliyetini azaltmaktadır.

Bursa dokuma sanayiinde küçük dokumacıların üzerinde en çok durdukları ve şikayet ettikleri konulardan biri de "kıdem tazminatı" meselesidir. Halen uygulanmakta olan iş kanunu hükümlerine göre çalıştığı işyerinde bir yılı dolduran işçinin kıdem tazminatı hakkı doğmaktadır. Eğer bir yılı doldurmuş bir işçi işveren tarafından işten çıkarılırsa, işveren işçiye kıdem tazminatı ödemekle yükümlüdür. Bu tazminatı ödememek amacıyla küçük dokumacılar yanlarında çalıştırdıkları işçilerin bir yılı doldurmaması için azami gayreti gösterdiklerini belirtmişlerdir. Tekstil sanayiinde görülen olağan mevsimlik krizlerin iş güvencesini engelleyici özelliklerinin yanı sıra, işveren kendisine iş kanununun yüklemiş olduğu bu yükümlülükten kaçmak amacıyla yanında çalışan sigortalı işçiyi bir yılı doldurmadan işten atmaktadır. Bu konuda serbest mülakatlarda görüşlerine başvurduğumuz küçük dokumacılar, sadece birkaç yıl çalışmış olan sigortalı işçinin bile kıdem tazminatının yüklü olduğunu ve bu nedenle iyi çalışan bir işçiyi bile bazen on ay sonra işten çıkarmak zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Küçük dokumacıların çoğu aldıkları fason ücretinin zaten çok düşük olduğunu kıdem tazminatı gibi ödemeleri karşılayacak kadar işletme sermayeleri bulunmadığını belirtmişlerdir.

Bütün bu nedenlerden ötürü küçük dokumacılar genellikle sigortalı olmak istemeyen işçileri çalıştırmayı tercih ederler. Aslında Bursa dokuma sanayiinde sosyal güvenlik kapsamının dışında olmak, işçi açısından dolaylı olarak iş güvencesini arttıran bir faktör olarak da algılanabilir. Paradoksal olarak, işçi sosyal güvenlik kapsamına sokulduğu zaman, belki de on ay sonra işveren tarafından kıdem tazminatından kaçmak amacıyla işten çıkarılacaktır. Bu nedenle ulusal planda sosyal güvenlik sistemini belirleyen mevzuatın Bursa'da uygulanma biçimi süreci tersine işletmekte ve Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçinin iş güvencesini büyük ölçüde ortadan

kaldırmaktadır. Ayrıca tekstil sanayiinde mevsimlik dalgalanmaların istisnadan ziyade bir kural olarak işlediğini düşünürsek, hem işçinin iş garantisi açısından hem de işverenin metre başına düşen ortalama prim/vergi maliyetinden kurtulması açısından sigortasız işçi çalıştırılması iki tarafın da tercih ettiği bir seçenektir. Bu nedenle de sigortasız işçi çalıştırmak Bursa dokuma sanayiinde çok yaygın bir istihdam politikası olarak göze çarpar.

Bu bölümün başında parça başı ücret sisteminin azgelişmiş üretim teknolojisinin bir yansıması olduğunu ve bu bağlamda Bursa ipekli dokuma sanayiinde iş gününün yoğunluğunu arttırmaya yaradığını belirtmiştik. Parça başı ücret sisteminin iş gününü uzatan bu özelliğinin yanı sıra, çağdaş fabrika sistemi içinde emeğin üretkenliğini işveren adına kontrol eden ustabaşı, formen gibi ara kademelere olan gereksinmeyi de ortadan kaldırdığını belirtmiştik. Dolayısıyle Bursa dokuma sanayii bağlamında ortaya çıkan fabrika sisteminde bu ara kademelerin yokluğunun, bizatihi bir "ara form" oluşturduğunu vurgulamıştık. Ayrıca Bursa dokuma sanayii içinde parça başı ücret ödeme sisteminin işçi ile işveren arasında "ne kadar üretirsen, o kadar ücret alırsın" seklinde özetlenen bir anlayışı hayata geçirdiğininin de altını çizmiştik.

Bu tür bir anlayışın hakim olması Bursa dokuma sanayiinde belli anlamda bir iş barışının ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır. Özellikle incelediğimiz işyerlerinin % 78'ini oluşturan ve bağımlı üretim çerçevesinde "fason çalışan" işyerlerinde işçi ile işveren arasında uzlaşmaz bir çelişkinin ortaya çıkması engellenmiş olmaktadır. Çünkü fason çalışan işyerlerinde üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan ve elektrik, kira, vergi gibi giderleri karşılayan işveren, işyeri dışında oluşmuş bir sermaye kaynağından sağladığı iplikle üretim

yapuğı için nihai ürün üzerinde bir denetimi yoktur. Aldığı fason ücretinin yaklaşık % 30'unu yanında çalıştırdığı işçiye yine ücret olarak ödemektedir. Bu nedenle, işçi ve işveren arasında ücrete ilişkin sorunların çıkması pek olanaklı değildir. Hem işçi hem de işveren sürekli olarak üretilen mal miktarını arttırmak ve dolayısıyla birincisinin parça başı hesabıyla alacağı toplam ücret artarken, diğerinin ise işçinin dokumuş olduğu kumaşın ölçülmesinden sonra elde edeceği fason ücretini artacağı mantığından hareketle ortak amaç doğrultusunda çalışırlar.

Saat ücretinin esas olduğu fabrika sisteminde olduğu gibi, işçiyi işveren adına kontrol eden ara kademelerin Bursa ipekli dokuma sanayiinde mevcut olmaması nedeniyle, dokuma işçisi kendisini üretim sürecinde daha fazla çalışmaya zorlayan bir emir ve komuta zincirinin varlığını hissetmiyor. Ama parça başı ücret sistemine göre ücret alan aynı dokuma işçisi, belli bir miktarda kumaş dokumak için sadece kendi kendini zorlamakta ve ancak bu belli miktarın tekabül ettiği ücret seviyesi ile hayatını idame ettirebileceğinin farkında değildir. Saat ücreti ile parça başı ücret sistemleri arasındaki bu farkın işçi üzerindeki etkilerini Miklos Haraszti şöyle anlatıyor:

> "Belirsizlik, parça işinin en büyük sihiri... Makinesinin başına geçtiğinde saat başına çalışan işçinin aklına bile gelmeyecek olan şu ayrıntılara bölüyor hayatı: Dişlinin dönme hızı, kullanılan teknik, ücret... Saat başına çalışan biri aldatıldığını hissederse, bütün olarak mutlak bir biçimde aldatıldığını düşünüyor. Oysa parça başına çalışan bir işçi, aldatıldığını düşünür ve canı sıkılırsa, o gün işe hiç başlamıyor."[1]

[1]Haraszti, *Ibid.* s.72

Tıpkı Haraszti'nin belirttiği gibi Bursa dokuma sanayiinde de dokuma işçisi sadece o an dokuduğu kumaşın atkı ipliğini, desenini, tel kalınlıklarını ve benzer teknik detaylarını düşünerek çalışmak zorundadır. Eğer işverenin kendisine dokunması güç "fantazi" bir kumaş için rayicin çok altında ücret ödediğini hissederse ertesi gün işe gelmemektedir. Tekstil sanayiinin doğasında mevcut olan mevsimlik krizlerin ve kıdem tazminatından doğan işten çıkarmaların yanı sıra parça başı ücret sisteminin ortaya çıkardığı bu belirsizlik durumu Bursa dokuma sanayiinde işçilerin çok kısa aralıklarla iş değiştirmelerini hızlandıran bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Bursa ipekli dokuma sanayiinde istihdam edilen işçilerin çalışma hayatını belirleyen bu koşullar hem bir yandan firma bazında iş barışının sağlanmasına katkıda bulunurken hem de işçilerin aşırı bireyselleşmesini sağlamaktadır. İşveren karşısında kendi bireysel hakkını korumaya çalışan dokuma işçisi, benzer şartlarda kendisi gibi çalışan diğer işçilerle birleşerek bütün dokuma işçilerinin hakkını aynı anda koruyabilecek bir sendikal örgütlenmeye dahil olmayı hiç aklından geçirmemektedir. Ayrıca, 10'dan az işçinin çalıştığı işyerlerinde sendikal örgütlenme de resmen mümkün olmamaktadır. Dolayısıyle, dokuma işçisi kendisini belli bir toplumsal sınıfın üyesi olarak değil, sürekli olarak kendi üretim kapasitesi ile yarış eden ve işvereni ile "bireysel düzeyde pazarlıklarını sürdürerek" maddi çıkar sağlamaya çalışan, atomize olmuş bir "birey" olarak görmektedir.

Azgelişmiş üretim teknolojisinin ortaya çıkardığı ücret sitemi olan parça başı ücret sisteminin ortaya çıkardığı bu eksik sosyal güvenlik ve bireysel hak arama alışkanlıklarının tıkandığı veya işlerliğini kaybettiği ve dolayısıyle iş barışının bozulduğu noktalarda işçilerin hak arama

biçimleri kaçınılmaz olarak ancak bireysel düzeyde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, bir işçi sigortalı olarak çalıştığını zannedip belli bir süre sonra işverenin beyanname vermediğini fark ettiği zaman Bölge Çalışma Müdürlüğüne müracaat ederek kendi işverenini ihbar etmektedir. İş müfettişlerinin teftişi sonucunda işçi sosyal haklarına kavuşmuş ve işveren de devlet tarafından cezalandırılmış olmaktadır. Böylece bu işçinin sosyal hakları ancak kendi "bireysel" çabası sonucunda "devlet aracılığı" ile korunmakta ve ancak bu bağlamda diğer işçiler için bir mücadele örneği teşkil edebilmektedir.

Bu noktaya kadar anlatılanlar doğrultusunda, Bursa dokuma sanayiinde çalışan bir işçinin, sosyal güvenlik mekanizmalarının son derece sınırlı çalıştığı ve özellikle iş garantisinin bulunmadığı bir ortamda, kendi iş garantisi ile işvereninin fason çalışmaya devam etme garantisini "özdeş" tutacağını tahmin etmemiz hiç de zor olmayacaktır. Çünkü işverenini fason çalıştıran bu işyeri dışındaki sermaye kaynağı, eğer ipliği kesip üretimi durdurursa işçinin de bir anlamda iş akti feshedilmiş olmaktadır. Böylece dokuma işçisinin iş garantisi de işyerinin dışındaki sermaye kaynağı tarafından belirlenmektedir.

Bursa dokuma sanayiinde mevcut olan tüm olumsuz şartlara rağmen, eğer bir işçi sosyal güvenlik kapsamına girmeyi başarmışsa bu işçinin artık tek beklentisi yıllar sonra S.S.K emeklisi olabilmek için gereken iş günü kadar prim ödeyecek işlerde çalışmaktır. Mülakat yaptığımız birçok işçi için sosyal güvenlik sisteminin tek amacının yaşlılıkta emekli maaşına bağlanmak olduğu anlaşılmıştır. S.S.K yönetiminde çalışan hastahane ve dispanserlerin bile dokuma sanayiinde çalışan işçiler için pek bir anlamı yoktur. Bu hastahanelerde muayene olmak için çok sıra beklendiğini ve üstünkörü muayene

yapıldığını belirten işçiler, ciddi bir hastalık durumunda özel doktora gittiklerini belirtmişlerdir.

5. BURSA İPEKLİ DOKUMA SANAYİİNDE İŞÇİ SAĞLIĞI

Bursa dokuma sanayiinde egemenliğini koruyan çalışma şartları işçilerin bedensel ve ruhsal sağlığını derinden etkilemektedir. Her şeyden önce, dokuma işyerlerinin genellikle dar ve biçimsiz binalarda bulunması çalışma koşullarını zorlaştıran en önemli sebeplerden biridir. Küçük dokumacılar normal koşullarda en fazla 2-3 dokuma tezgâhının girebileceği mekanlara 5-6 tezgâh sığdırmaktadırlar. Böylece her dokuma tezgâhı arasına bırakılması gereken mesafe çoğunlukla bırakılmamakta ve dokuma işçileri aşırı makine yoğunlaşması içinde çalışmaktadırlar.

Aşırı yüklenmiş bir mekanda çalışmak zorunda kalan dokuma işçisinin her şeyden önce işitme duyusu bu durumdan zarar görmektedir. Küçük dokumacıların yanında çalışan işçilerin işitme bozuklukları ve içinde bulundukları gürültü düzeyi ile ilgili yapılmış bir halk sağlığı çalışması yoktur. Fakat Bursa Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyelerinden İlker Tezel'in Bursa'da Sümerbank'a ait Merinos tekstil fabrikasında çalışan işçiler üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçları konumuz açısından hayli ilginçtir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre meslekte 15 yılını doldurmuş 130 erkek işçide % 25'i hafif derecede, % 40'ı orta derecede ve kalan % 35'i de ağır derecede işitme bozukluğuna rastlanmıştır. [1] Ayrıca işçilerin % 31'inde kulak

[1] İlker Tezel, "Tekstil sanayiinde görülen işitme bozuklukları", *1977 Bursa Semineri* içinde, Bursa Üniversitesi yayını, Bursa, 1977. s. 225-231

çınlaması ve 7 işçide de baş dönmesi teşhis edilmiştir. Sümerbank'a ait olan Merinos fabrikasının bir devlet işletmesi olduğu ve bu işyerinde çalışma bakanlığının koymuş olduğu çalışma şartlarına büyük ölçüde uyulduğu ve ayrıca 8 saatlik iş günü uygulamasının geçerli olduğu düşünülürse, küçük sanayide fabrika olarak inşa edilmemiş binalarda günde bazen 12 saat çalışmak zorunda kalan işçilerde işitme bozukluklarının daha yüksek oranda ortaya çıkabileceği tahmin edilebilir.

Küçük dokuma sanayiinde işçi sağlığı açısında üzerinde durulması gereken tek konu işitme bozuklukları da değildir. Aşırı yüklenmiş mekanlarda kumaş dokumak zorunda kalan işçiler sürekli olarak iş kazası tehlikesi içinde yaşarlar. Normal olarak en az bir metre aralıklı olarak yerleştirilmesi gereken dokuma tezgâhlarının bazı işyerlerinde sadece 25 cm. ara ile yerleştirildiğini gördük. Uzun çalışma saatlerinin sonunda dengesini bir an için kaybeden bir dokuma işçisi veya masuracı elini veya elbisesini tezgâha kaptırabilir. Ayrıca dokuma tezgâhı içinde mekiğin gidip geldiği yuvanın dış tarafında mekiğin tezgâh çalışırken yerinden fırlamasına karşı işçiyi korumak üzere 40 x 50 cm ebatlarında kalın telden yapılmış koruganların bulunması gerekmektedir. İşyerine daha fazla dokuma tezgâhı sokabilmek amacıyla bu koruganlar da sökülmüştür. Mülakat yaptığımız işyerlerinin çoğunda duvarlarda kurşun deliğine benzer delikler gördük. Dokuma işçileri ve küçük dokumacılar, bu deliklerin dakikada yuvası içinde 120 - 140 defa gidip gelen mekiğin tezgâh çalışırken yuvasından fırlayıp duvara çarpması sonucunda açıldığını belirtmişlerdir. Ayrıca küçük dokumacılar, yuvasından fırlayan mekiğin işçinin vücuduna isabet etmesi halinde işçinin sakat kalabileceğini veya başa isabet etmesi durumunda ise kesin ölüm tehlikesinin bulunduğunu belirtmişlerdir.

Küçük dokuma sanayiinde çalışanların uğradıkları iş kazaları hakkında yapılmış ayrıntılı bir istatistik yoktur. Ancak görüştüğümüz işyeri sahipleri ve işçiler, "tezgâha el kapturma" ve "mekik fırlaması" sonucu yaralanma gibi iş kazalarının hayli yaygın olduğunu belirtmişlerdir. Genç ve tecrübesiz işçilerin iş kazalarına uğrama olasılıklarının daha yüksek olduğu işverenler tarafından belirtilmiştir. Genç ve çocuk işçilerin istihdamının yaklaşık % 20 oranında gerçekleştiği Bursa ipekli dokuma sanayiinde, iş kazalarının işçinin yaşı ile ters orantılı olarak gerçekleştiğini tahmin edebiliriz.

6. BURSA İPEKLİ DOKUMA SANAYİİNDE ÇALIŞAN ÜCRETLİ İŞÇİLERİN SOSYOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerin çoğu ülkemizin 1950'den itibaren yoğun olarak yaşadığı topraktan kopma ve kentleşme sürecinin sonunda kırdan göçüp Bursa'ya yerleşmişlerdir. 1950 yılında 183 745 olan Bursa merkez ilçe nüfusu 1985 yılında 748 632'ye yükselerek yaklaşık dört buçuk misli artmıştır. Bursa il nüfusu ise 1960 yılında 693 894 iken, 1985'de 1 327 762'ye yükselmiştir.[1] Bursa ilinin yaşadığı toplumsal değişme sürecinin genel hatları ile açıklandığı üçüncü bölümde de görüldüğü gibi şehirde son otuz yıldır yaşanan nüfus yoğunlaşması henüz durmamıştır. Nitekim Bursa ili, 1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, yıllık binde 38'lik artış hızı ile

[1] Ahmet İpekyün, *Bursa'nın ekonomik yapısına genel bir bakış*, Bursa, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, 1986. s. 10

illerimiz içinde İstanbul, Ankara, İzmir, Konya ve Adana'dan sonra altıncı sırayı almaktadır.[1]

Kırda topraktan ve tarımsal faaliyetten kopup Bursa'ya göç edenlerin karşılarına istihdam kaynağı olarak hızla gelişen büyük imalat sanayii ile küçük sanayi çıkmaktadır. Formel kesim olarak kabul ettiğimiz imalat sanayiinin gelişme hızı ve istihdam yaratma kapasitesi çoğunlukla kentleşme hızının gerisinde kalmakta ve kırdan kente göç edenlerin çoğu küçük sanayi ve düzensiz işlerin yapıldığı enformel faaliyetler içinde yer almaktadır. Enformel faaliyetler, genellikle kendi hesabına çalışmanın egemen olduğu tür ekonomik faaliyetlerdir.[2] Bu nedenle "enformel" faaliyetlerden anlaşılması gereken kabaca imalat sektörü, servis sektörü gibi somut ekonomik kategorilere dahil olmaktan ziyade sürekli olmayan, düzensiz, belli bir ücrete bağlı olmayan, sık sık iş değiştirmenin yoğun olduğu ve mevsimlik krizlerden çok etkilenen bir ekonomik varoluş biçimidir. BSA grubunun bu çalışmanın birinci bölümünde özetlediğimiz görüşleri doğrultusunda, bir yandan tekstil sektöründe olağan kabul edilen mevsimlik krizlerin varlığı ve diğer yandan bir yılını doldurmak üzere olan işçilerin kıdem tazminatı ödememek amacıyla işten atılması gibi nedenlerle Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışanlar Bromley ve Gerry'nin enformel kesimi kendi içinde farklılaştırmak amacıyla geliştirdikleri fakat düzenli ücretli işçiler dışında kalan kategorilerin belirleyici özelliği olarak tanımladıkları "düzensiz işler" tanımına uygun olan bir çalışma temposu içinde istihdam edilmektedirler.[3]

---

[1] DİE, *12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı Telgrafla alınan geçici sonuçlar*, Ankara, 1980. s. 3

[2] Keith Hart, "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana," *Journal of Modern African Studies*, C.11, No.1, 1973.

[3] Ray Bromley ve Chris Gerry, "Who are the casual poor?", *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der. Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 5-7

Bursa ipekli dokuma sanayii içinde çalışan işçiler belli bir ücret karşılığında çalışma, üretim sürecinde makinelerin egemenliğine dayalı fabrika sisteminin geçerli olması gibi özellikleri itibariyle aynı sektördeki büyük sanayi işletmelerinde çalışan işçilere çok benzerler. Fakat azgelişmiş üretim teknolojisi üzerinde yükselen parça başı ücret sistemine göre ücret ödenmesi, düzensiz çalışma saatleri, mevsimlik krizlerden etkilenme ve kısıtlı sosyal güvenlik vb. özellikleri dolayısıyle de enformel ekonomik faaliyetlerde çalışanlarla benzeşirler. Bütün bunlara rağmen Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçiler küçük sanayi olarak nitelendirdiğimiz işyerlerinde çalıştıkları ve örneğin gündelik ücret esasına göre çalışan bir inşaat işçisinden daha fazla iş güvenliğine sahip olmaları bakımından da büyük imalat sanayiinde çalışan işçilerle daha çok ortak noktalara sahiptirler. Fakat her şeye rağmen, Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçileri büyük imalat sanayiinde çalışan işçilerle tamamen aynı kategoriye koyamayız. Bu bölümün başında ayrıntılı olarak açıkladığımız nedenlerden ötürü, bu işçileri tarımsal faaliyetten kopmuş fakat büyük sanayi işçiliğine geçişin sancılarını taşıyan ve tam anlamıyla geçiş formu özellikleri ağır basan bir işçi grubu olarak kategorize edebiliriz.

KENTLİLEŞEN KÖYLÜLER: İŞÇİLERİN KÖKENİ

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerden inceleme yaptığımız işyerlerindeki toplam 50 ücretli işçiden sadece 7'sinin (% 14) Bursa şehrinde doğdukları ortaya çıkmıştır. Tablo:7'de Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçilerin doğum yerlerine göre dağılımı verilmiştir:

Tablo:8

İşçilerin doğum yerlerine göre dağılımı		
Doğum yerleri	**İşçi sayısı**	**Yüzde**
Bursa dışındaki illerde köyde doğanlar	16	32
Bursa ilindeki köylerde doğanlar	12	24
Bulgaristan'da doğanlar	10	20
Bursa şehrinde doğanlar	7	14
Diğer Balkan ülkelerinde doğanlar	5	10
TOPLAM	**50**	**100**

Tablo:8'in incelenmesinden anlaşılacağı gibi Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçilerin % 56'sı Bursa ilinde ve diğer illerde köyde doğmuşlardır. Bu sonuç Bursa dokuma sanayiinde istihdam edilen işçilerin yarısından fazlasının kırdan kente göç etmiş gruplar içinden çıktığını göstermektedir. Ayrıca bu sonuç Bursa şehrinin göç alma eğilimlerine de açıklık getirmektedir. Şöyle ki, Bursa şehri hem diğer illerden hem de Bursa ili içindeki köylerden göç almaktadır.

Bursa dışındaki illerde köylerde doğup iç göç sonucu Bursa'ya yerleşenler toplam işçilerin % 32'sini oluşturmaktadır. Ayrıca Bursa ili içindeki köylerde doğup tarımda kapitalist ilişkilerin kökleşmesinden sonra Bursa'ya göç edenler de toplam işçilerin % 24'ünü oluşturmaktadır. Bu işçiler Bursa ovasında tarımda makineleşmenin gelişmesi ve üretim ilişkilerinin eski emek kullanım yöntemleri ile uyuşmaması sonucunda en yakın sanayi merkezi olan Bursa şehrine göç etmişlerdir.

Bursa dokuma sanayiinde çalışanların içinde diğer ağırlıklı bir grubu da Balkan ülkelerinde ve özellikle Bulgaristan'da doğanlar

oluşturmaktadır. Mülakat yaptığımız toplam 50 işçiden 10'u Bulgaristanda, 5'i de Yugoslavya, Yunanistan gibi diğer Balkan ülkelerinde doğmuştur. Yurt dışında doğanlar, toplam işçilerin % 30'unu oluşturmaktadır. Bursa ilinin 19. yüzyılın sonundan itibaren sürekli olarak Balkan ülkelerinden dış göç aldığı bu çalışmanın üçüncü bölümünde vurgulanmıştı. Bursa'nın yoğun dış göç alan bir ilimiz olarak sivrilmesi günümüzde de devam etmiştir. Bu nedenle, 1950'li yıllarda yapılan genel nüfus sayımlarında Bursa şehri içinde yurt dışında doğanların oranı hiçbir zaman % 10'un altına düşmemiştir.[1] Bireylerin belli bir ülkedeki bir coğrafi alandan diğer bir ülkeye toplu halde göç etmeleri olgusu, toplum bilimlerinde uluslarası planda göç olarak tanımlanmaktadır. Bu yer değiştirme sürecinde göç edilen ülkede karşı karşıya gelinen toplumsal kurum ve ilişkilerin niteliği göçmenlerin yeni yerleştikleri ülkeye uyum sağlama sürecini derinden etkilemektedir. Bu çerçeve içinde, Balkan ülkelerinden Bursa'ya göç eden Türklerin uyum sorunlarını inceleyen Oğuz Arı'ya göre, "[Bulgaristan'dan göç eden Türklerde] çalışma hayatına intibak, sosyal çevreye intibaktan daha hızlıdır."[2] Bu bakımdan Bursa dokuma sanayiinde çalışanların % 56'sını oluşturan ve ülkemizde 1950'den bu yana gerçekleşen kırdan kente göç sürecini simgeleyen işçilerin yanısıra, diğer % 30'u oluşturan Balkan göçmenleri de yeni geldikleri ülkenin çalışma hayatına hızlı bir biçimde uyum göstermekte ve bu çalışmanın beşinci bölümünde girişimcileri incelerken de anlatılacağı gibi Bursa dokuma sanayiinde genelde üretiminin temposunu da belirlemektedirler.

---

[1]Robert J. Trusk (der), *Bursa vilayetinin iktisadi bünyesi ve gelişme imkanları hakkında ön proje*, İst. Üniversitesi İktisat Fakültesi ve Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, İstanbul, 1962. s. 11

[2]Oğuz An, *Bulgaristanlı göçmenlerin intibakı*, Ankara, 1960. s. 104

Aslında Bulgaristan'dan göç edenlerle, Türkiye içindeki köylerden Bursa kentine göçen gruplar arasında terk edilen yerdeki temel ekonomik faaliyetler açısından pek büyük bir fark da yoktur. Bulgaristan'dan göç eden Türkler de aynen yerli göçmenler gibi, topraktan ve tarımsal faaliyetlerden kopma sürecini yaşamaktadırlar. Oğuz Arı, Bulgaristandan göçen Türklerin Bulgaristan'daki mesleklerini şöyle tanımlamaktadır:

> "Türkler meslek itibariyle çiftçilik, tütüncülük, bağcılık, sebzecilik, meyvecilik, arıcılık, ipek böcekçiliği yapmışlar; şehirlerde ise küçük ticaret ve san'atlarla meşgul olmuşlardır."[1]

Dolayısiyle Balkan ülkelerinden göçenlerle ülkemiz köylerinden göçerek Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışanların benzer süreçleri yaşayarak kent hayatına uyum sağlayacaklarını tahmin edebiliriz. Bu uyum sürecinin doğal sınırları, üçüncü dünya ülkelerinde sanayileşme aşamasının tam anlamıyla tamamlanmadığı kentlere göçen köylü gruplarının kırdan getirdikleri ve tarım toplumlarına özgü toplumsal kurumlarla göç ettikleri kentlerde kendilerine sunulan olanaklar tarafından çizilmektedir.[2]

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerin iç ve dış göçler sonucu Bursa'ya yerleşmelerinin yoğunluğu ve dağılımı Tablo:9'da verilmiştir.

---

[1] *Ibid.* s. 33

[2] Mübeccel Kıray, "Toplumsal değişme ve Kentleşme," *Kentsel Bütünleşme*, Ankara, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı ve Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1982. s. 57-66

Tablo: 9

İşçilerin iç ve dış göç sonucu Bursa'ya yerleştikleri yıllar

Yıllar	Balkan Ülkelerinden göçenler	Bursa köylerinden ve diğer illerdeki köylerden göçenler
1950 - 1955	1	3
1956 - 1960	1	yok
1961 - 1965	2	4
1966 - 1970	5	7
1971 - 1975	3	9
1976 - 1981	3	4
TOPLAM	15	27

Tablo:9'da görüldüğü gibi hem Balkan ülkelerinden hem de diğer illerimizden Bursa'ya göç edenlerin işçilerin sayısında 1961-1970 yılları arasında gözle görülen bir yoğunlaşma ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç 1961 - 1970 yılları arasında Bursa şehrinin önemli ölçüde göç aldığı inancını güçlendirmektedir. Nitekim 1945 - 1975 yılları arasında Bursa'da gözlemlenen nüfus artışında iç ve dış göç faktörlerinin toplam artışa olan etkisini hesaplayan Leila Erder de benzer sonuçlara genel nüfus sayımları düzeyinde yaptığı analizde varmaktadır:

> "[Bursa şehrinde] 1945 - 1970 yılları arasında göç dolayısıyle ortaya çıkan net nüfus artışı yüzdesi doğal nedenlerle olan artıştan kat kat fazla olmuştur. 1960 - 1965 ve 1966 - 1970 yılları arasında göç dolayısıyle

olan nüfus artışının toplamı, aynı yıllardaki toplam nüfus artışının dörtte üçünü meydana getirir."[1]

Bütün bu analizlerden sonra ortaya çıkan sonuç şudur: Bursa şehri Marmara bölgesinde İstanbul'dan sonra ikinci bir çekim merkezi olarak ortaya çıkmış ve hem diğer illerden hem de kendi civarındaki köylerden önemli ölçüde göç almıştır. Ayrıca Balkan ülkelerinden ülkemize göç edenlerin bir kısmı da Bursa'ya yerleşmişlerdir. Böylece Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerin doğum yerlerine göre dağılımı yukarıdaki üç eğilimin yanyana gelmesi sonucunda oluşmuştur.

İŞÇİLERİN BABA MESLEKLERİ VE YAŞLARI

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerin doğum yılları ile baba meslekleri Tablo:10'da birlikte verilmiştir. Mülakat yaptığımız işyerlerinde çalışan 50 işçinin % 52'sinin 1951-1960 yılları arasında doğduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece işçilerin yarısından fazlasının araştırmanın yapıldığı 1981-1982 yılında 21-30 yaş grubu içinde olduğu görülmektedir. İşçilerin median yaşı 27, mode yaşı da 24 olarak hesaplanmıştır.

---

[1] Leila T. Erder, "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835 - 1975" (basılmamış doktora tezi, Princeton University, 1976), s. 183

Tablo:10

İşçilerin baba meslekleri ve doğum yılları

Yıllar	İşçi	Köylü	Esnaf	Dokumacı	Memur	Diğer	Top.
1940-45	4	3	yok	yok	yok	yok	7 % 14
1946-50	1	4	1	1	1	yok	8 % 16
1951-55	3	7	1	1	2	yok	14 % 28
1956-60	4	2	3	1	yok	2	12 % 24
1961-65	7	yok	[illegible]	yok	yok	1	8 % 16
1966-70	1	yok	yok	yok	yok	yok	1 % 2
TOPLAM	20	16	5	3	3	3	50
Yüzde	40	32	10	6	6	6	100

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçiler arasında ikinci nesil işçilerin oranı % 40 olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle 1956'dan sonra doğan işçilerin arasında ikinci nesil işçi olma eğiliminin yükseldiği görülmektedir. İkinci nesil işçilerden sonra en geniş grup baba meslekleri köylü olan işçilerin bulunduğu gruptur. Bu grup toplam işçilerin % 32'sini oluşturmaktadır. Kuşkusuz bu oran, tablo:8'de verilen ve toplam işçiler içinde köyde doğan (28 işçi, % 56) işçilerin oranından daha düşüktür. Çünkü köyde doğup daha sonraki yıllarda kente göçen işçilerin babaları da doğallıkla kentte tarım dışı sektörlerde istihdam edilmişlerdir. Baba mesleklerini tarımsal faaliyet

içinde belirten işçilerin tümü 1982 yılında 21 yaşından büyük yani 1960'dan önce doğmuş olan işçilerdir.

Baba mesleğini küçük dokumacı ve küçük memur olarak belirten işçilerin sayısı, bu iki ana kategori dışında çok düşük bir oranda gerçekleşmiştir. Böylece tablo:10'da verilen sayılardan, Bursa şehrinde işgücünün kaynakları ve son yirmi yıl içindeki evrimi hakkında somut bazı eğilimlerin oluştuğu gözlemlenmektedir. Bu eğilimlere göre, kırsal alandan kente göç eden ailelerin reislerinin tedrici olarak büyük/küçük imalat ve inşaat sanayiinde istihdam edildikleri ve bu ailelerin çocuklarının da - en azından Bursa ipekli dokuma sanayii bağlamında - ikinci nesil işçi olarak istihdam edildikleri ortaya çıkmaktadır.

İŞÇİLERİN ÖĞRENİM DURUMU

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerin öğrenim durumları tablo:11'de verilmiştir:

Tablo:11

İşçilerin öğrenim durumları

	İşçi sayısı	*Yüzde*
İlkokul-terk	1	2
İlkokul mezunu	39	78
Ortaokul-terk	5	10
Ortaokul mezunu	2	4
Lise-terk	3	6
TOPLAM	**50**	**100**

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerin % 78'i ancak ülkemizde mecburi olan ilkokul eğitimi düzeyinde eğitim ve öğrenim görmüşlerdir. İçlerinde lise mezunu hiç yoktur. Bursa ipekli dokuma sanayiinde istihdam edilen işçilerin küçük yaşta çocuk işçi olarak çalışmaya başlamış olmalarının eğitim ve öğrenimi engelleyici bir faktör olduğu kesindir. Ayrıca kente yeni göçen ailelerde çocuğun eğitimi ile ilgili beklentilerin görcli olarak daha düşük olacağını da tahmin edebiliriz.

İŞÇİLERİN AİLE BÜYÜKLÜĞÜ VE KONUT/İŞYERİ BİRLİKTELİĞİ

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerin bakmakla yükümlü oldukları veya geçimlerine katkı yapmak zorunda oldukları nüfus sayısı tablo:12'de ayrıntılı olarak verilmiştir:

Tablo:12

İşçilerin bakmakla yükümlü oldukları kişi sayısı

	İşçi sayısı	Yüzde
Ücretini sadece kendine harcayanlar	3	6
Kendileri dışında 1 kişiye bakanlar	2	4
Kendileri dışında 2 kişiye bakanlar	7	14
Kendileri dışında 3 kişiye bakanlar	12	24
Kendileri dışında 4 kişiye bakanlar	14	28
Kendileri dışında 5+ kişiye bakanlar	3	6
Belirsiz	3	6
TOPLAM	50	100

Mülakat yapılan 50 işçiden 14'ü (% 28) kendileri dışında dört kişiyi geçindirmekte veya geçimlerine katkı yapmaktadır. Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerin içinde kendileri dışında dört kişiye bakanların çoğunluğu oluşturması, İstanbul Gültepe'de 1975 yılında Tansı Şenyapılı'nın yaptığı araştırmanın sonuçları ile uyum içindedir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre de ailelerin % 58'i 4 - 6 nüfuslu olarak belirlenmiştir. [1] Aynı şekilde, Serim Timur da ortalama çocuk sayısını Türkiye'de büyük kentlerdeki aileler için 4.2 olarak vermektedir.[2] Bu bakımdan Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçilerin aile büyüklüklerinin ülke çapındaki genel eğilimlere uygun olduğunu belirtebiliriz.

Örneklemimizde yer alan işyerlerinde mülakat yaptığımız 50 erkek işçinin % 72'si evli (36 işçi) ve % 28'i ise (14 işçi) bekardır. Bu işçilerin % 74'ü (37 işçi) kendisine veya ailesine ait konutta kira vermeden oturmakta ve geri kalan 13 işçi ise (% 26) kirada oturmaktadır. Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçiler arasında konut sahipliğinin hayli yüksek oluşu, büyük bir olasılıkla, son yirmi yıl içinde hızla büyüyen Bursa şehrinde gecekondu yapımı dolayısıyle işçilerin kendi yaptıkları gecekondulara yerleşmeleriyle izah edilebilir.

İşçilerin çalıştıkları işyerlerinden evlerine gidiş - geliş biçimleri ve yolda harcadıkları zaman süresi de işyeri ile konut arasındaki mesafenin anlaşılması bakımından aydınlatıcı olmaktadır. İşçilerin çoğu Bursa şehrinin doğu-batı yönündeki yolun kuzey kısmında ve çevre olarak nitelebileceğimiz mahallelerde oturmaktadır. Araştırmanın

---

[1] Tansı Şenyapılı, *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara, ODTÜ yayınları, 1978. s. 84

[2] Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi yayını, 1972. *passim*.

yapıldığı Tütüncüoğlu çiftliği, Cezaevi altı, Selamet ve Garaj mahallesi gibi küçük dokuma işyerlerinin yoğun olduğu merkezler Bursa otogar binası ile Bursa-Eskişehir karayolunun kuzeyinde yer almaktadırlar. Bu mahallelerde işyerleri ile konutların birbirinin içine geçmiş olması nedeniyle, Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçilerin çoğunluğu da bu mahallelerde oturmaktadırlar.

Dokuma işyerleri ile işçilerin yaşadığı konutların birbiri içine geçen yerleşim yapısını daha iyi sergilemek amacıyla çalışanlara "Bursa'nın neresinde oturuyorsunuz ? Buradan evinize nasıl, kaç dakikada gidiyorsunuz ?"[1] gibi sorular yöneltilmiş ve işçilerden alınan cevaplar tablo:13'de verilmiştir:

Tablo:13

İşçilerin işyeri - ev uzaklıkları ve ulaşım biçimleri

Eve Ulaşım şekli	Harcanan süre	İşçi sayısı	Yüzde
Yürüyerek	1 - 10 dakika	7	14
Yürüyerek	11 - 15 dakika	18	36
Yürüyerek	16 - 25 dakika	16	32
Yürüyerek	26 dakika ve üstü	5	10
Otobüs veya minibüs ile gidenler		3	6
Kendi motorsikleti ile giden		1	2
TOPLAM		**50**	**100**

Tablo:13'ün incelenmesinden de anlaşılabileceği gibi mülakat yapılan 50 işçiden sadece 3 işçi (%6) toplu taşıma araçları kullanarak

[1]Bkz., bu çalışmanın sonunda Ek-II, "Bursa Dokuma Sanayii Çalışanlar Araştırması Soru Kağıdı"

çalıştığı işyerinden evine gitmektedir. Sadece 1 işçi de kendi motorsikletini kullanmaktadır. Geriye kalan 46 işçinin tümü çalıştıkları işyerinden eve yürüyerek gidip gelmektedirler. Ayrıca yürüyerek işe gidip gelenlerin yarısı da yolda en fazla 15 dakika zaman harcamaktadırlar.

Bu sonuç bize Bursa şehrinde konut ve işyeri ayrımının - en azından küçük dokuma sanayii bağlamında - gerçekleşmediğini göstermektedir. Bilindiği gibi sanayileşmiş batı ülkelerinde üretim ve konut bölgeleri kesin sınırlarla ayrılmıştır. Çalışanlar işyerlerinden genellikle yürüme mesafesinin dışında bir yerde otururlar. Ayrıca bu ülkelerde işçiler toplu taşıma vasıtalarını da kullanırlar. Çağdaş sanayi şehirlerinde üretim alanları ile konut alanlarının coğrafi planda gerçekleşen farklılaşma sonucu birbirinden ayrılması sanayileşme sürecinin doğal sonucudur. Bu coğrafi farklılaşma ileri derecede sanayileşmiş ülkelerde yerel yönetimler tarafından işyeri çalışma ruhsatlarının ancak belli yerlerde yoğunlaştırılmasıyla da düzenlenir.

Sanayi öncesi şehirlerde ise zenaatkârlık temeli üzerinde yükselen ve usta-kalfa-çırak biçimindeki üretim hiyerarşisinin egemen olduğu üretim tarzında da konut-işyeri farklılaşması gerçekleşmemiştir. Sanayi öncesi şehirlerde usta, genellikle evinin altındaki dükkanında üretim yapar ve çalışma saatlerini de bu yakınlıktan yararlanarak düzenler. Yani işyeri ile konut ya aynı binanın içinde veya birbirine çok yakındır. Kullanılan üretim teknolojisi ise daha çok alet ve edevata dayandığı için sanayi öncesi kentinin zenaatkar atölyesi işyeri ve konutun birlikteliğine uygun bir nitelik arzeder.

Bu bölümün başında Bursa dokuma sanayiinde kullanılan üretim teknolojisinin azgelişmiş olduğunu, fakat genel özellikleri bakımından

da inorganik kaynaklı elektrik motorlarından elde edilen enerji ile çalışan bir fabrika sistemi olduğunu vurgulamıştık. Fakat ücretli emek kullanımının yaygın olduğu Bursa küçük dokuma sanayiinde işçilerin çalıştıkları işyerleri ile oturdukları konutlar arasında bölgesel nitelikte bir farklılaşma gerçekleşmemiştir. Yani bir yandan üretim azgelişmiş dokuma tezgâhların oluşturduğu bir fabrika sistemi içinde gerçekleşirken, diğer yandan da sanayi öncesi kentlerine özgü işyeri-konut birlikteliği Bursa küçük dokuma sanayiinde varlığını sürdürmektedir.

Birbirinden her bakımdan ayrı bu iki dünyanın Bursa küçük dokuma sanayiinde yan yana gelişinin sebepleri üzerinde durmak gerekmektedir. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki gerek çalışanlar açısından gerekse işyeri sahibi küçük dokumacılar açısından, bir binanın alt katında dokuma tezgâhlarının bulunması ve üst katın ise konut olarak kullanılması Bursa küçük dokuma sanayiinde sık rastlanan bir yerleşim sistemidir. Küçük dokumacı açısından bu durum "evin altında işyeri" ve çalışan ücretli işçi açısından ise de "işyerine yakın konut" olarak benimsenmiştir.

En genel hatlarıyla bu durum sanayi öncesi kent yapısından sanayi kentine geçişin bazı özelliklerini taşımaktadır. Bu bölümdeki tablo:5'den de görüldüğü gibi, Bursa ipekli dokuma sanayiinde bilfiil tezgâh başında çalışanların % 20'sini işverenler ve % 10'unu da ücretsiz çalışan aile işçileri oluşturmaktadır. Bu nedenle işyeri-konut birlikteliğinin bu şekilde biçimlenmesi Bursa küçük dokuma sanayiinde halen egemenliğini koruyan emek kullanım tekniklerinin doğal bir sonucudur. Küçük dokumacı ve aile fertleri açısından bu durum işyerinde tezgâh başında geçirilen çalışma saatlarinin kolaylıkla maksimuma çıkarılmasını ve hatta bu bölümde verilen örnek olayların

bazılarında görüldüğü gibi dokuma tezgâhlarının hiç durmamasını teşvik etmektedir. [1]

Bursa ipekli dokuma sanayiinde tezgâh başında çalışanların % 70'ini oluşturan ücretli işçiler açısından ise durum çok farklı değildir. Onlar da işyerlerine 15 dakika yürüme mesafesindeki konutlarda otururak parça başı ücret sisteminin getirdiği ve çalışma saatlerinde yarattığı esnekliğinin avantajlarını kullanmaktadırlar. Üretime ara verdikleri zaman kolaylıkla evlerine gidip yemek yiyebilmektedirler. Böylece tezgâh başında harcanan süre rahatlıkla uzatılmış olmaktadır. Çünkü Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışma saatlerinin uzatılmasının işçinin metre başına aldığı ücreti arttıracağını daha önceden belirtmiştik. Bu nedenle işçilerin yolda harcıyacakları zamanı minimuma indirmek veya - evli işçiler için geçerli olan - evde yemek yiyerek tasarruf etmek amacıyla işyerine en yakın konutlarda oturmayı tercih etmeleri de son derece mantıklıdır.

İşyerine yakın evde oturma olgusuna Bursa kentinin gelişmesi açısından baktığımızda yine ilginç bazı eğilimler ortaya çıkmaktadır. 1960'lı yılların sonundan itibaren Bursa'nın 19 yüzyılın sonunda biçimlenmiş olan şehir dokusu içindeki eski mahallelerinde üretim fonksiyonları yavaş yavaş şehrin dışına doğru itilmeğe başlanmıştır. Bunun nedeni yerel yönetimlerin bu konuda gösterdikleri hassasiyetten çok artık eski üretim merkezlerinde daha çok toptan ve perakende ticaretin ağırlığını hissettirmesi olmuştur. Ayrıca, şehrin merkezinde bulunan bu mahallelerde arsa rantının yükselmesi sonucu olarak, mülk sahibi sınıfların hızlı bir şekilde imalathaneden çok konut ve ticaret

[1] Bu konuda Örnek Olay II, Örnek Olay III ve Örnek Olay IV özellikle bu konuda ilginç tespitler içermektedir.

merkezi özelliklerinin ağır bastığı binalar ve iş hanları yapurdıklarını da biliyoruz.

Bugün küçük dokuma sanayiinin merkezi olan Tütüncüoğlu Çiftliği (Anadolu Mahallesi), Cezaevi Altı (Selamet Mahallesi) ve Garaj Mahallesi gibi yeni konut/işyeri alanlarının büyük bir kısmının 1960'lı yılların ortalarına kadar tarım arazisi olarak kullanıldığını küçük dokumacılar yaptığımız serbest mülakatlarda belirtmişlerdir. Bursa şehrinin doğu-batı eksenindeki alt sınırını oluşturan Bursa-Eskişehir yolunun açılmasından sonra, kuzey-güney aksı üzerinde gelişen Bursa kentinde şehir içinde yoğunlaşan üretim faaliyeti bu yeni alanlara doğru kaymıştır. Fakat bu noktada ilginç olan gelişme şudur: Bu yeni kurulan ve hızla gelişen mahallelerde işyeri/konut birlikteliği ortadan kalkmamış, aksine kendisini sürekli olarak yeniden üretmiştir. Azgelişmiş üretim teknolojisi üzerinde yükselen parça başı ücret sistemi, aile emeği kullanımı ve sermaye yetersizliğinin ortaya çıkardığı fason ilişkilerinin yardımıyla ancak varlığını sürdürebilen bir üretim sistemi bağlamında işyeri/konut birlikteliğinin çözülüp farklılaşmaya dönüşmesi de pek beklenemezdi. Aynı bağlamda, Bursa küçük dokuma sanayiinde varlığını gözlemlediğimiz işyeri/konut birlikteliğinin üretimin nesnel şartlarının bir yansıması olduğunu ve azgelişmişliğin yerleşim düzeni boyutunu temsil ettiğini vurgulamamız gerekmektedir.

Bursa küçük dokuma sanayiinde gözlemlediğimiz yerleşim düzeni yine Bursa'da büyük sanayi işletmelerinin yoğunlaşmış olduğu Organize Sanayi Bölgesinden hayli farklıdır. Üçüncü bölümün son kısmında da belirttiğimiz gibi şehrin kuzey-batısında Mudanya yolu üzerinde 1962 yılında temeli atılıp, 1970 yılında tam kapasite ile faaliyete geçen Bursa Organize Sanayi Bölgesinde 1986 yılı itibariyle

93 fabrika faaliyette bulunmakta ve bu işyerlerinde yaklaşık 18 000 işçi istihdam edilmektedir. Bu fabrikaların 48 tanesi tekstil sektöründe faaliyet göstermekte ve bu işyerlerinde toplam 9843 işçi çalışmaktadır. Bursa Organize Sanayi Bölgesinin kapsadığı toplam alan 3 milyon metrekare'ye ulaşmıştır. 1987 yılından itibaren de Bursa'daki büyük sanayi işyerlerine artık İnegöl Organize Sanayi Bölgesinde yer gösterilmektedir.[1]

Bursa Organize Sanayi Bölgesinde çalışan işçiler küçük sanayi işyerlerinde çalışanların aksine fabrikalara servis otobüsleriyle taşınmaktadır. Bursa merkezinden 16 km uzaklıkta bulunan Organize Sanayi Bölgesine bu servisler dışındaki ulaşım ağırlıklı olarak minibüslerle sağlanmaktadır. Fabrikada saat ücreti esasına göre çalışan işçilerin işe vaktinde gelip gitmelerini sağlamak amacıyla fabrika yöneticileri servis otobüsü çalıştırmak zorunda kaldıklarını belirtmişler ve Bursa şehrindeki kamu toplu taşımacılığı sisteminin yetersizliğini vurgulamışlardır. Özel mülakat yaptığımız bir fabrika yöneticisi de işçileri işe alırken işçilerin oturdukları semte çok dikkat ettiklerini ve şehrin batı kesiminde olan Hürriyet Mahallesi, Sıra Meşeler Mahallesi gibi bölgelerde oturan işçileri işe aldıklarını belirtmişiir. Bu tercihin temelinde mesai sonunda şehrin farklı yönlerine aynı anda birkaç servis otobüsü hareket ettirmenin genel personel giderlerini artırıcı etkisinin yattığı bu fabrika yöneticisi tarafından özellikle belirtilmişür.

Küçük sanayide ve Organize sanayide çalışan işçilerin çalıştıkları işyerlerine ulaşma biçimlerinde ortaya çıkan bu tür ayrımlar, işçilerin oturdukları mahalleler bağlamında da belli bir farklılaşmayı beraberinde getirmektedir. Bir yandan işyerine yürüme mesafesinde oturmak

[1]Ahmet İpekyün, *Bursa'nın ekonomik yapısına genel bir bakış*, Bursa, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, 1986. s. 149-154

zorunda olan küçük sanayi işçisi ile, diğer yandan Organize Sanayi Bölgesine yakın olup da otobüs servisinin uğradığı mahallede oturmak zorunda kalan, çalışma saatleri belirli fabrika işçisi bulunmaktadır. Böylece Bursa'da küçük ve büyük imalat sanayiinde istihdam edilen işçilerin konut tercihleri büyük ölçüde çalıştıkları işyerlerinin birbirinden temelde farklı çalışma temposu ve çalışma şartları tarafından belirlenmektedir. Organize Sanayi Bölgesi ile küçük dokuma sanayiinin bulunduğu bölgeler de coğrafi açıdan birbirine zıt yönlerde olduğu için küçük ve büyük sanayi işyerlerinde çalışan işçilerin oturdukları konutlar da farklı yerlerde yoğunlaşmaktadır. Bu yoğunlaşma örüntüsü ile gecekondu yapımı arasında yakın bir paralellik gözlenmektedir. Araştırmanın yapıldığı sırada küçük dokuma sanayiinin yoğunlaştığı mahallelerin çevresinde ruhsatsız olarak inşa edilen gecekonduların çoğunlukla yeni işyeri açmayı planlayan küçük dokumacılar tarafından yapıldığı gözlenmiştir. 1970'lerden beri şehrin kuzeyine doğru genişleyen bu işyeri/konut alanlarında, sık sık çıkan imar afları sayesinde önümüzdeki yıllarda dikey büyümenin de gerçekleşeceğini tahmin edebiliriz.

Eskişehir ve Gaziantep'de küçük üretim faaliyetlerini inceleyen Bademli de "küçük üretim ile fabrika türü üretim arasındaki ortak yaşam dengesinin" ülke içinde farklılıklar göstermekte olduğunu ve kentsel planda alınacak ve mekansal düzenlemeleri belirleyecek olan kararların kentsel sanayinin yapısal özelliklerini muhakkak hesaba katmak zorunda olduğunu belirtmektedir.[1] Dolayısıyla Bursa gibi kentlerde küçük sanayi ve organize sanayi siteleri yapımı ile ilgili

[1] Raci Bademli, "Türkiye'de Küçük Üretim," *Sanayide Küçük Üretim-Toplumsal ve mekansal boyutlar*, içinde, Ankara, Mimarlar Odası yayını, 1978. s. 27 ayrıca bkz. Raci Bademli, Distorted and Lower forms of Capitalist Industrial production in Underdeveloped Countries: Contemporary Artisan Shops and Workshops in Eskişehir and Gaziantep, Turkey, (basılmamış doktora tezi, MIT, Mayıs 1977).

kararların yukarıda özetlediğimiz ve bu alt-sektördeki üretim süreci tarafından belirlenen yapısal özellikleri dikkate alarak hayata geçirilmesi gerekmektedir.

İŞÇİLEŞME SÜRECİ VE GELECEĞE YÖNELİK BEKLENTİLER

Bursa ipekli dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız 50 işçiden % 62'sinin (31 işçi) ilk işi dokuma işçiliğidir. Diğer işçiler ise (19 işçi - % 38) küçük dokuma sanayiinde çalışmaya başlamadan önce oto tamir/bakım, metal işleyen yan sanayi gibi Bursa'daki başka sektörlerdeki işyerlerinde çalıştıklarını belirtmişlerdir. Yanlız 6 işçi Bursa'ya göç etmeden önce köyde tarımsal faaliyette bulunduklarını belirtmişlerdir.

Küçük sanayi ile ilgili çalışmalarda en çok üzerinde durulan konulardan biri de, küçük sanayide çalışan işçilerin yeterli birikimi sağladıktan sonra çeşitli borç ve kredi imkanlarını da zorlayarak kendilerine ayrı bir işyeri açma olanaklarının olup olmadığı konusudur. Bursa ipekli dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız 50 işçiden 27'si (% 54) ilerde dokuma imalathanesi açmak istediklerini belirtmişlerdir. Diğer 19 işçi ise (% 38) bu sorumuza olumsuz cevap vermiş, 4 işçi ise bu konuda kararsız olduklarını belirtmişlerdir.

Küçük dokumacı olmak isteyen 27 işçiye sorulan, "Bu iş için gerekli parayı nereden bulacaksınız?" sorusuna işçiler tarafından verilen cevaplar tablo:13'de verilmiştir:

Tablo:13

İşçilerin işyeri açmak için başvurmayı düşündükleri kaynaklar	
Verilen cevaplar	*İşçi sayısı*
1. "Babam destek olursa, imalathane açarım"	10
2. "Bilmiyorum, ama imalathane açmak istiyorum"	8
3. "Kendim para biriktirip açacağım"	6
4. "Yanında çalıştığım işveren borç verirse açarım"	1
5. "Dost - ahbap yardımı ile açacağım"	1
6. "Miras kalırsa açacağım"	1

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı gibi dokuma işçileri kendi işlerini kurabilmek için aile büyüklerini veya yakın çevrelerini kredi ve borç kaynağı olarak görmektedirler. İşçilerden hiçbiri Halk Bankası, Esnaf Kefalet Kooperatifi gibi küçük sanayicilere kredi veren kuruluşları başvurulacak yerler içinde saymamışlardır.

Tablo:13'de verilen cevaplar içinde en ilginç olanı, dokuma işyeri açmak isteyen fakat güvenebileceği herhangi bir borç/kredi kaynağı olmayan 8 işçinin durumudur. Bu işçiler bir gün imalathane açma konusunda umutlarını kaybetmemişlerdir, fakat bu umudun gerçekleşebilmesi için gereken şartlara da sahip olmadıklarının bilincinde görünmektedirler. En azından ücretlerinden yaptıkları tasarruflar sonucunda işyeri açamayacaklarının farkında olduklarını söyleyebiliriz. Tablo:13'de ortaya çıkan durumu işyeri açmak konusunda olumsuz cevap verenlerle birlikte değerlendirdiğimiz zaman, işçilerin geleceğe yönelik beklentileri açısından aşağıdaki dağılım ortaya çıkmaktadır:

Tablo:14

İşçilerin geleceğe yönelik beklentileri	İşçi sayısı	Yüzde
1. Çeşitli kaynakları kullanarak işyeri açmayı düşünen işçiler	19	38
2. Kendine işyeri açmayı hiç düşünmeyen işçiler	19	38
3. Kaynak yetersizliğinin farkında olup, yine de işyeri açmayı düşünen işçiler	8	16
4. Bu konuda kararsız olan işçiler	4	8
TOPLAM	50	100

Yukarıdaki tablodaki ikinci ve üçüncü gruptaki işçileri aynı kategori içinde yorumladığımız zaman, kendilerine işyeri açma şansından yoksun olan işçilerin toplam çalışanlar içindeki oranı % 54'e yükselmektedir. Kuşkusuz bu sonuç işçilerin eğilimlerini yansıtmaktan öte herhangi bir anlam taşımaz. Fakat işçilerin kendi konumlarını değerlendirmeleri sonucunda, toplam işçilerin ancak yarıdan azının gelecek için kendilerinde dikey hareketlilik şansı görmüş olmaları hayli anlamlıdır. Aslında bu oran, somut gerçeklerle karşılaştırıldığında tezgâh, ham madde, enerji maliyetlerinin hızlı bir biçimde yükseldiği ve buna karşıt olarak ilk birikimin kaynağı olabilecek işçi ücretlerine bağlı olan satın alma gücünün sürekli düştüğü bir ortamda pek iyimser kalmaktadır. Soruna sadece işyeri açmak açısından değil de, açılması muhtemel olan işyerini kârlılık ilkesinden ödün vermeden yaşatmak açısından bakıldığı zaman dokuma işçilerinin önünde yüksek engeller olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim aynı süreci Kayseri sanayi çarşısında 1974 yılında inceleyen Van Velzen, "sanayide belli bir süre

çalışıp biriktirdiği sermayesi ile bir iş kurabilmek için girişimde bulunanların" sayısında azalmalar olduğunu belirtmektedir.[1]

Sermayenin oluşumu ve Bursa ipekli dokuma sanayiinde girişimciliğiin aldığı şekillerle ilgili bölümde de açıklanacağı gibi içinde yaşadığımız 1980'li yıllarda uygulanan genel politikalar doğrultusunda küçük dokuma sanayiinde işçi olarak çalışanların dikey hareketlilik sonucunda işveren sınıfına atlamalarına pek olanak tanımamaktadır. Yapısal değişme veya yeniden yapılanma doğrultusunda uygulanan (Bursa dokuma sanayiinde otomatik tezgâhları yaygınlaştırılması gibi) genel iktisat politikaları, tezgâh fiyatlarındaki artışlar, üretim girdilerine yapılan zamlar kendilerini geleceğin küçük dokumacısı olarak görmek isteyen işçileri de tedirgin etmektedir. Bu tedirginliklerin gelecekte ortaya çıkarabileceği küçük üreticilere has radikal tavır alışlarla bunların ortaya çıkarabileceği politik dalgalanmalar çalışmamızın ilgi alanının dışında kalmaktadır. Fakat sonuç bölümünde ana hatlarıyla değineceğimiz gibi, azgelişmiş üretim teknolojisinin egemen olduğu Bursa ipekli dokuma sanayii, sanayide yapısal değişme sürecinden en çok etkilenen küçük sanayi dallarından biri olacaktır.

Bu bölümde Bursa dokuma sanayiinde insan-makine ilişkisinin temellendiği dokuma işyerleri, bu işyerlerinde gözlemlenen çalışma şartları, parça başı ücret ödeme sistemi ile azgelişmiş üretim teknolojisi arasındaki ilişkiler ve bunlarla birlikte ipekli dokuma sanayiinde çalışanların sosyolojik özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır. Beşinci bölümde ise Bursa dokuma sanayiinde sermaye birikiminin ve fason ilişkilerinin kendine has yapısı çerçevesinde küçük dokumacıların sosyolojik özellikleri anlatılacaktır.

---

[1] Leo Van Velzen, *Kayseri'de Çevresel Üretim (Türkiye)*, Ankara, Ajans-Türk matbaacılık, 1978. s. 94

BÖLÜM V: BURSA DOKUMA SANAYİİNDE SERMAYE BİRİKİMİ VE GİRİŞİMCİLİĞİN SOSYOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde Bursa dokuma sanayiinde sermaye birikimini belirleyen ve sınırlayan temel ilişkiler ele alınacaktır. Sermaye birikim süreci ile fason ekonomisi arasındaki bağlantılar ve Bursa dokuma sanayiinin genelinde bağımlı ve bağımsız üretimin çerçevesini çizen ana unsurlar ve fason üretimi finanse eden sermaye kaynakları açıklanmağa çalışılacaktır. Ayrıca bir toplumsal tabaka olarak küçük dokumacıların toplumsal özellikleri ve girişimciliğe geçiş serüvenleri de irdelenecektir.

1. GENEL OLARAK FASON İLİŞKİSİ

Küçük imalat sanayii ile ilgili çalışmalarda küçük sanayinin gelişmesini engelleyen faktörler genellikle iki bölümde toplanmaktadır. Bunlardan birincisi küçük sanayi işletmelerinin büyümesini engelleyen "içsel" faktörler, diğeri de "dışsal" faktörlerdir.[1] Modernleşme ekolüne dahil olan sosyal bilimciler küçük sanayi işletmelerinin daha çok girişimciliğin gelişmemesi gibi içsel faktörler nedeniyle büyüyemediklerini vurgulamaktadırlar. Bu çalışmanın birinci bölümünde de vurguladığımız gibi, modernleşme ekolüne dahil sosyal bilimciler küçük sanayilerin sağlıklı bir biçimde büyümesinin ancak

[1] Hubert Schmitz, "Growth Constraints on Small-scale Manufacturing in Developing Countries: A Critical Review," *World Development*, Vol. 10, No. 6, 1982. s. 430

Üçüncü Dünya ülkelerinde girişimciliğin geliştirilmesi, küçük sanayicilere çağdaş muhasebe sistemlerinin öğretilmesi, teknik becerilerinin arttırılması vb. yollarla gerçekleşeceğini belirtmişlerdir. Ancak bu şekilde istihdam kapasitesi yaratabilecek ve dolayısiyle bu ülkelerdeki işsizlik sorunun çözülmesinde katkıda bulunabilecek bir "modern küçük sanayi"nin ortaya çıkabileceğine savunmaktadırlar.[1]

Üçüncü Dünya ülkelerindeki küçük sanayilerin içinde bulunduğu yapısal sınırlamaların altını çizen sosyal bilimciler ise küçük işletmelerin sürekli olarak birbirleri ile rekabet halinde olduklarını ve bu nedenle ürettikleri mallar için sağlıklı bir fiyatlama politikasını uygulayamadıklarını, fason ilişkileri ile büyük sanayi kuruluşlarına bağımlı olduklarını, ayrıca üretime devam edebilmek için gerekli ham maddelerin ileri teknoloji ile çalışan büyük sanayi tarafından üretildiğini ve böylece küçük sanayicilerin sürekli olarak büyük sermayenin ve onun aracı olan ticaret sermayesinin baskısı altında olduğunu belirtmektedirler.[2] Küçük imalat sanayii ile ilgili çalışmalarda, küçük üreticilerin ham madde temini açısından ticaret ve sanayi sermayasine bağımlı olmaları "geri bağlantılar" olarak; ürettikleri malları fason ilişkisi yolu ile tüccar ve sanayicilere satmaları yolu ile oluşan bağımlılık mekanizmaları da literatürde "ileri bağlantılar" olarak tanımlanmaktadır.[3]

Çalışmamızın önemli ekseni oluşturan fason ekonomisi olgusuna bu açıdan baktığımız zaman tekstil sanayiinde ve özellikle de Bursa

---

[1] Eugene Staley ve Richard Morse, *Modern Small Industry for Developing Countries*, New York, McGraw-Hill, 1965. *passim*

[2] Schmitz, *Ibid.* s.432-441

[3] Chris Gerry, "Small-scale Manufacturing and Repairs in Dakar: A Survey of Market Relations within the Urban Economy," *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 229-250

dokuma sanayii bağlamında "fason" terimi sadece bir çalışma ve üretim örgütlenmesi biçimi olarak değil aynı zamanda bir "ekonomik varoluş tarzı" olarak da hayata geçmiş olduğunu görürüz. Terimin etimolojik kökeni konusunda pek bilgimiz yoktur. Fakat tekstil sektörünün gelişmiş olduğu Brezilya'da da bu çalışma biçimini ifade etmek amacıyla aynı terim kullanılmaktadır.[1]

Bursa dokuma sanayiinde fason terimi gündelik kullanımda çok yaygındır. Dördüncü bölümde de açıklandığı gibi Bursa dokuma sanayiinde üretim sürecini oluşturan halkaların birbirinden kopuk olması nedeniyle küçük dokumacılar kumaş tüccarlarına "fason kumaş dokurlar", hazırlama tezgâhı olan diğer dokumacılara "fason çözgü hazırlatırlar" veya "fason olarak iplik bükümü" işlemini yaptırırlar. Dolayısıyle tekstil sanayiini oluşturan üretim zincirinin her halkasındaki tekil işlemler Bursa dokuma sanayii içinde "fason olarak" yaptırılabilir. Bu nedenle saha araştırmamızın en temel ilişkilerinden birini oluşturan fason kavramını biraz daha açmamız gerekmektedir. Özellikle bu terimin İngilizce karşılığı olan "subcontracting" terimi ile Bursa dokuma sanayiindeki kullanımının ne kadar örtüştüğünü belirlemek gerekmektedir.

Küçük sanayi hakkında klasik başvuru kitaplarından birinin yazarları olan Staley ve Morse'a göre bir firmanın ürettiği malın bazı parçalarını başka firmalara yaptırması olgusu *(subcontracting)* iki şekilde ortaya çıkmaktadır: Bunlardan birincisi bir küçük sanayi işletmesinin bazı ara malların yapımında uzmanlaşarak birden fazla

[1]Brezilya'da Sao Paulo eyaletinde Amerikana kentinde dokuma sanayiini inceleyen Schmitz kendi dışındaki bir sermaye kaynağına bağımlı olarak üretime devam edebilen dokumacıların "façonistas", bu sistemin de "façâo" olarak adlandırıldığını belirtiyor. Bkz. Hubert Schmitz, *Manufacturing in the Backyard: Case Studies on Accumulation and Employment in Small-scale Brazilian Industry*, London, Francis Pinter Publishers, 1982. s. 125

büyük firmaya ürettiği malları satmasıdır ve bu durum genellikle Amerika Birleşik Devletlerinde ve Avrupa ülkelerinde çok yaygındır. Daha çok Japon ekonomisinde uygulanan ikinci yöntem ise küçük firmanın sadece bir tek büyük firma için üretim yapması ve ürettiği bütün malların büyük firma tarafından satın alınması olgusudur. Burada anlatılmaya çalışılan ekonomik literatürdeki tek veya sadece birkaç alıcının bulunduğu piyasa yapısına (monopsoni veya oligopsoni) benzeyen bir düzendir.

Staley ve Morse'a göre bu çalışma biçiminde küçük firmanın hukuki özerkliği devam etse bile ekonomik bağımsızlığı sınırlandırılmış olmaktadır.[1] Aynı eserde, Hindistan'dan ve bazı Latin Amerika ülkelerinden örnekler verilerek küçük ve büyük sanayi işletmeleri arasında gerçekleşen bu tür etkileşimlerin sanayileşme sürecinde olması gereken uzmanlaşmaya katkıda bulunan etkinlikler olarak plancıların ve devlet adamlarının tavsiyesine sunulmaktadır.

Staley ve Morse'un Hindistan'dan vermiş olduğu örnek de bu bakımdan hayli ilginçtir: Calcutta yakınlarında dikiş makinası imal eden bir büyük firma yaklaşık 150 firmaya iş vermekte ve toplam olarak 5000 kişiye istihdam sağlamaktadır. Bu örnekte dikiş makinasının tahta aksamını hazırlayan küçük üreticiler üretimde sadece el aletleri kullanırlar. Çoğunlukla emekli işçilerden ve kadınlardan oluşan bu küçük üreticiler grubu kooperatif çatısı altında örgütlenmişlerdir. Ham madde (tahta) ana firma tarafından verilmekte, üretim süreci ana firmanın görevlileri tarafından sürekli olarak denetlenmekte ve malın tesliminde sıkı bir kalite kontrol işlemi yapılmaktadır.

---

[1] Eugene Staley ve Richard Morse, *Ibid.* s. 252

Dikkat edilirse Hindistan'daki dikiş makinası üreten ana fabrika örneği, küçük üreticiler açısından Staley ve Morse'un Japonya için "ekonomik bağımlılık" olarak yorumladığı konumdan çok daha yüksek düzeyde bir ham madde bağımlılığını ve üretim sürecinde denetimi içermektedir. Japonya'da bir tek büyük firma için üretim yapan küçük işletmelerin üretim sürecine tam anlamıyla hakim olduklarını, kullandıkları ham maddeyi ana firmadan değil genellikle piyasadan satın aldıklarını Staley ve Morse'un verdiği örneklerden biliyoruz.[1] Ayrıca Watanabe'den öğrendiğimize göre Japonya'da 300'den az işçi çalıştıran işletmeler küçük ve orta çaplı sanayi içinde algılanmaktadır.[2] Bu nedenle Staley ve Morse'un "subcontracting" başlığı altında verdikleri örnekler arasında bile fason çalışan "uydu" firmaların üretim sürecindeki bağımsızlık dereceleriyle fason çalıştıran "ana" firmanın sermaye yapısı ve dolayısiyle sahip oldukları teknolojik düzey açısından ciddi farklar vardır.

Ülkemizde fason ilişkilerini Kayseri ve civarındaki halı ve metal sanayii bağlamında inceleyen Ayata, fason ilişkilerinin en genel özelliklerini şöyle sıralıyor:

> "En geniş anlamında fason ... *iki endüstriyel firma* arasındaki bir değişim ilişkisidir... Fason ilişkisinde firmalardan birisinin diğerine oranla bir ekonomik üstünlüğe sahip olmasını bu ilişkinin tanımı gereği gibi düşünmek doğru olmaz. Fason bağlantısı sürekli bir ilişkinin varlığını gerektirir. Diğer bir deyişle iki firma arasındaki ilişki *siparişlerin* tekrarlanmasından doğan bir kalıcılık kazanmış olmalıdır. Aksi halde ikinci kere

[1] *Ibid.* s.252-274

[2] Susumu Watanabe, "Subcontracting, Industrialisation and Employment Creation," *International Labour Review*, Vol. 104, No. 1-2, July-August 1971. s. 52

> tekrar edilip edilmeyeceği belli olmayan, bir kereye özgü bir *siparişten* fason ilişkisi olarak söz etmek yanlış olmasa da pek anlamlı olmaz... Fason çalışan firma *sözleşmede* belirtilen türde, miktarda ve kalitede üretim yapmak durumundadır. Ayrıca *sözleşmede* üzerinde anlaşılan bir teslim tarihi de söz konusu olabilir. Buna karşılık "fason veren firma" *sözleşmede* kararlaştırılan miktarlarda ve zamanlarda ödeme yapmak durumundadır."[1]

Ayata'nın yukarıda fason ile ilgili tanımları bizce "subcontracting" deyiminden de daha geniş kapsamlıdır. Çağdaş piyasa ekonomisi içinde fasonla ilişkisi olmayan birçok ekonomik faaliyet için de kullanılabilir. Fason çalışma bu kadar geniş kapsamlı tanımlandığı ve bu çalışma biçiminin "sipariş" tarafı bu şekilde vurgulandığı zaman, doğallıkla bizim Bursa dokuma sanayii bağlamında gözlemlediğimiz ve bu çalışmanın birinci bölümünde "dar anlamlı" fason ilişkilerinin içerdiği bağımlılık boyutu ortadan kalkmaktadır. Böylece gelişmiş ve azgelişmiş tüm ekonomilerde rastlanan ve çağdaş ekonomilerdeki uzmanlaşma düzeyi ile yakından ilişkisi olan tüm yan sanayi ilişkilerini, tüm "taşaronluk" hizmetlerini veya en genel anlamda tali müteahhitlik faaliyetlerini fason çerçevesi içinde ele almamız gerekecektedir.[2]

---

[1]Sencer Ayata, Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi, (Verso yayınlarından 1990'da yayımlanacak). s. 118-119 (italikler benim. A.A)

[2]Nitekim Senegal/Dakar'daki UNESCO araştırmasına katılan LeBrun özellikle inşaat sanayiinde gözlemlediği beton kalıpçılık, duvarcılık, boyacılık işlerinin Dakar'da "tâcheron" denilen ustalar (makalede küçük üreticiler olarak geçiyor) tarafından yapıldığını ve bunların "götürü" olarak çalıştıklarını belirtiyor. İnşaat ustasının yanında çalışan işçilerin de çok düşük ücret aldıklarını ve bunların toplumsal konumunun sanayi devrimi sırasındaki kadın ve çocuk işçilerin durumuna benzetilebileceğini belirtiyor. Bkz. Olivier LeBrun ve Chris Gerry, "Petty Producers and Capitalism," *Review of African Political Economy*, No. 3, May-October 1975. s.28

Ayata'nın yukarıda bahsettiği ilişki formel hukuki esaslara, sözleşmelere bağlanmış bir ekonomik ilişkidir. Yani değişimi gerçekleştiren iki tarafın da rasyonel örgütler halinde çalışan firmalar olduğunu varsayan bir yaklaşımdır. Nitekim Ayata'nın incelediği Kayseri metal sanayiindeki fason çalışan firmalar da ihtiyaçları olan demir ham maddesini piyasadan satın alan, önceden yaptıkları bağlantılar doğrultusunda siparişleri karşılayan ve ücretli işçi istihdam eden, kapitalist kesime dahil firmalardır. Fason çalıştıkları firmaya karşı her zaman kullandıkları bir pazarlık güçleri vardır. Doğallıkla bu tip firmaların hem sermaye birikimi ve buna bağlı olan teknolojik düzey açısından hem de yönetim düzeyindeki farklılaşmadan dolayı basit el aletleri ile üretim yapan Calcutta'daki küçük üretici birliklerinden hayli farklı olacaklarını tahmin etmek pek zor değildir.

Nitekim Ayata, kapitalist sanayiler arasındaki ve kapitalist sanayilerle kapitalist olmayan sanayiler arasındaki fason ilişkilerini birbirinden ayırmaktadır. Ayata da tıpkı Staley ve Morse'un A.B.D ve Japonya ile ilgili örneklerinde olduğu gibi, otomotiv, gemi inşa ve tekstil sanayiinin içindeki ana ve uydu firmalar arasındaki geniş anlamda fason ilişkilerinin farklılığının altını çizmektedir. Ayata bu sektörlerdeki ana ve uydu firmalar arasında teknolojik düzey ve bunun türevi olan emek verimliliği açısından çok büyük farklar olmaması gerektiğini belirtmekte, aksi halde gelişmiş teknoloji kullanan bir kapitalist firmanın geri ve emek yoğun teknoloji ile çalışan bir başka firma ile kuracağı fason ilişkisinden pek kârlı çıkamayacağını vurgulamaktadır.[1] Çünkü ileri teknolojiye sahip olan firma ilave yatırıma girmemek ve fazla işçi tutmamak amacıyla kendi ihtiyacı olan bir malı dışarıda fason olarak üretmektedir. Eğer geri teknoloji ile

[1] Ayata, *Ibid.* s.120

çalışan küçük firmalara bu işi yaptırmaya kalkışırsa aynı anda kendi üretim kapasitesini besleyebilecek çok sayıda firmaya fason iş vermesi gerekir. Bu takibi son derece zor ve astarı yüzünden pahalı bir üretim örgütlenmesini gerektirecektir.

Bu yaklaşım doğrultusunda kapitalist firmalarla küçük üreticiler arasında kurulabilecek fason ilişkilerinin pek yaygın olamıyacağını savunan Ayata, Üçüncü Dünya ülkelerinde fason çalışma olgusunun her zaman küçük üreticilerin sömürülmesine neden olan bir ilişki olmadığını belirtmektedir.

> "Fasona ilişkin iki temel prensip getirmeğe çalıştım; uydu firmanın milimetrik kesinlikle iş yaparak standart ara mal talebini karşılayacak durumda olması ve kullandığı teknolojinin düzeyinin ana firmanın teknolojik düzeyine yakın olması. Diğer bir deyişle uydu firma belirli bir sermaye yoğunluğu düzeyine erişmiş olmalıdır. Bunu nedeni de çok açıktır. Üçüncü Dünya ülkelerinde kurulan büyük çaplı sanayilerin çok büyük çoğunluğu sermaye yoğun nitelikte olduğuna göre bunların zenaat üretimine ciddi boyutlarda siparişler verdiklerini onlarla yaygın fason ilişkileri kurduklarını iddia etmek hiç mi hiç anlamlı ve gerçekçi değildir. Diğer bir deyişle, bu tür sanayiler fason bağlantıları kurdukları durumlarda kendi teknolojilerine yakın, verdikleri siparişleri standart biçimde karşılama yeteneğine sahip irili ufaklı kapitalist firmalarla iş yapıyorlar demektir."[1]

---

[1] *Ibid.* s. 121

Yukarıdaki alıntıda Ayata, fason ilişkilerinin gerçekleşebilmesi için ana firma ve uydu firma arasında mevcut olması gereken teknolojik uyumun altını çizmektedir. Bu yaklaşım, göreli olarak belli bir sermaye birikimi düzeyine ulaşmış firmaların incelendiği, Kayseri metal sanayii örneğinden yola çıkarak geliştirilmiş bir genellemedir. Staley ve Morse'un Calcutta'dan vermiş olduğu örnekte ileri teknoloji ile çalışan dikiş makinası fabrikası el aletleri ile çalışan küçük üreticilere fason iş vermektedir. Kuşkusuz bu tür genellemeler ancak genel hatları ile doğru kabul edilmeli ve evrende mevcut olan her tür küçük imalat faaliyetini kapsayacağı düşünülmemelidir. Araştırmanın metodunun anlatıldığı ikinci bölümde belirtildiği gibi yapılan genellemelerin ancak alt-sektörler bazında belli bir geçerliliği olmaktadır.

Bursa ipekli dokuma sanayii alt-sektörü çerçevesinde fason ilişkilerine baktığımız zaman dar anlamda tanımladığımız ve yan sanayi etkileşiminden ayrı olarak mütalaa ettiğimiz fason ilişkisinin her bakımdan bağımlılık boyutu içerdiğini ve küçük dokumacıların ancak bu şekilde üretime devam etmelerinin mümkün olduğunu görüyoruz.

Ayata'nın bu yaklaşımı, aslında Üçüncü Dünya ülkelerinde fason ilişkileri ile küçük üreticilerin gittikçe artan bir biçimde kapitalist üretim tarzına bağımlı hale geldiklerini ve sürekli olarak sömürüldüklerini ve bu nedenle sermaye birikimine gidemediklerini savunan yaklaşımlara antitez olarak geliştirilmiştir. Özellikle Bromley ve Gerry'nin çalışmalarında en veciz ifadesini bulan bu yaklaşıma göre, "düzensiz işlerde çalışan işçiler işverenlere, kendilerine fason iş verenlere, ham madde sağlayan [tüccarlara] ve müşterilerine bağımlıdırlar ve işlerini etkileyebilecek ekonomik, sosyal, politik, ekolojik veya teknolojik

değişimlere karşı çok hassastırlar."[1] Böylece sadece pazar ilişkilerinden kalkınarak bir gruplandırma yapan Bromley ve Gerry, üretim sürecinde son derece farklı noktalarda bulunan, örneğin bir inşaat ustası ile ısmarlama elbise diken bir terziyi veya vadeli olarak ham madde satın alıp cilt yapan dükkan sahibi ciltçiyi aynı kategoriye koymaktadır. Bu nedenle Ayata, Üçüncü Dünya ülkelerinde kapitalizmin sadece sermaye yoğun tekniklerle çalışan, dışarı bağımlı büyük imalat sanayii tarafından temsil edilmediğini, aynı şekilde enformel kesimin de kendi içinde türdeş olmadığını ve kendi içindeki farklılaşmaların analizde dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu noktada Ayata'nın kendi çalışmalarında küçük kapitalist işletmeleri tanımlamak amacıyla kullanmış olduğu analitik çerçeve içinde yaptığı temel ayrımı da bir daha gündeme getirmek gerekiyor. Bu temel ayrım "küçük meta üreticileri" ile "küçük kapitalist işletmeler" arasındaki ayrımdır:

> "Her ne kadar ikisi de değişim değeri üretme ve üretim araçlarıyla ham maddenin sağlanması bakımından piyasaya ekonomisine bağımlı olarak çalışıyorlarsa da, küçük kapitalist işletmeler sürekli olarak [üretimde] ücretli emek kullanırlar. Küçük meta üretiminde ise ücretli emek düşük sayılarda ve büyük ölçüde mevsimlik olarak istihdam edilir. Burada düşük sayılardan kasıt bir veya iki işçi, mevsimlikten kasıt ise düzensiz istihdamdır."[2]

---

[1]Ray Bromley ve Chris Gerry, "Who are the Casual Poor?" *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 11

[2]Sencer Ayata, "Economic Growth and Petty Commodity Production in Turkey," *Social Analysis*, No:20, December 1986. s.79

Ayata, İngilizce yayınlanan bu makalesinde piyasaya yönelik olarak "değişim değeri" üreten birimler arasında öncelikle sürekli ücretli işçi istihdamı kriterini kullanarak gruplandırma yapmakta ve küçük meta üreticileri ile küçük kapitalist işletmeleri birbirinden ayırmakta ve ayrıca küçük kapitalist işletmelerin sermaye birikimine gidebileceklerini vurgulamaktadır.[1] Dolayısiyle Ayata'nın kavramsal çerçevesi içinde küçük işletmeler kapitalist pazar etkileşimi içinde birbirine hiyerarşik ilişkiler yolu ile bağımlı içi boş birer kutu olarak ele alınmamakta ve bu işletmelerin iç işleyişini belirleyen istihdamın yapısı, kullanılan üretim teknolojisinin düzeyi gibi değişkenler dikkate alınmaktadır. Ancak bu değişkenlerin sağlıklı bir biçimde analizinden sonra küçük imalat sanayiinde sermaye birikimi ve bağımlılık ilişkilerinin dinamik bir biçimde kavramsallaştırılması mümkün olabilmektedir.

Bu çalışmanın birinci bölümünde de özetlediğimiz gibi Ayata'nın kavramsallaştırmasına göre, fason çalıştığı zaman ürettiği ürünün üzerindeki denetimini kaybeden küçük üretici bağımlı hale gelmekte ve kendi işyerinde kapitalist imalatçı adına parça başına üretim yaparak o imalatçının ücretli işçisi haline gelmektedir. Fakat bu noktada sorulması gereken soru şudur: İşletme dışındaki bir sermaye kaynağına bağımlı olarak bizim tanımıza göre dar anlamda fason çalışan veya Ayata'ya göre bağımsızlığını tam anlamda kaybederek kendi işyerinde ücretli işçi haline gelenler sermaye birikimine gidebilir mi ? Bu sorunun cevabının Ayata'ya göre olumsuz olması gerekir çünkü, bu noktada küçük üretici mülksüzleşerek "ücretli işçi" haline gelmiştir. Ücretli işçilerin de sermaye birikimine gitmeleri mümkün değildir. Onların ancak şahsi tasarrufları olabilir.

---

[1] *Ibid.*

Bursa dokuma sanayiinde çalışanlara Ayata'nın kavramları açısından bakarsak tüm fason çalışan dokumacıları kapitalist ev sanayiinin parçası olarak görmemiz gerekmektedir. Çünkü Bursa dokuma sanayiinde fason çalışanların hiçbirinin (üçten az veya fazla işçi çalıştıranlar) üretimin nihai sonucu olan kumaş üzerinde hiçbir denetime sahip olduğunu söyleyemeyiz. Onlar her cumartesi günü dokudukları kumaşları imalatçı/tüccara teslim ederek fason ücretlerini tahsil ederler. Fakat bu bölümde daha sonra ele alacağımız büyüme eğilimlerine baktığımız zaman mülakat yapılan firmaların % 80'i işe ilk başladıkları yıla göre sahip oldukları tezgâh sayısında önemli artışlar sağlamışlardır. Eğer küçük dokumacıları kendi işyerlerinde başkaları adına üretim yapan ücretli işçiler olarak görürsek bu durumu nasıl açıklamamız gerekecektir. Burada temel sorun, bu çalışmanın birinci bölümünde de belirttiğimiz gibi, küçük üretimi ve hatta bağımlı küçük üretimi kapitalizmin dışında görmekten dolayı ortaya çıkan kavramsallaştırma sorunudur. Çünkü bağımlı küçük üreticiyi imalatçı/tüccar adına üretim yapan ücretli işçi olarak gördüğümüz zaman kapitalist üretimin en küçük hücresi olan işletme düzeyindeki analiz imkanlarımız teorik olarak ortadan kalkmaktadır. Küçük meta üretimini çevreleyen ve bireyler düzeyinde değil ancak işletme düzeyinde incelendiği zaman anlamlı olabilen değişkenleri ortaya çıkarmak zorlaşmaktadır. Bu değişkenler de rekabet, çalışma saatlerinin uzatılması, ücretsiz aile emeğinin kullanılması gibi tamamen kapitalist üretim faaliyeti çerçevesinde anlamlı olan değişkenlerdir.

Benzer bağımlılık ilişkilerini Brezilya'da yapmış olduğu çalışmada ortaya koyan Schmitz de aynı şekilde küçük üreticilerin bağımsızlıklarını kaybetmeleri ve kendi işyerlerinde başkasının işçisi olarak çalışmalarını gündeme getirerek şu değerlendirmeyi yapıyor:

"Bağımsızlık arzusu birçok bakımdan bir yanılsamadır. Çünkü fabrika işinden ayrılanların bir çoğu ücretli işçilikten kaçamazlar. Kendilerine ham madde satın alacak sermayeden yoksun oldukları için, büyük firmalara gidip onların [verdiği] işi parça başı [ücret esasına göre] kendi küçük işyerlerinde yapmak zorunda kalırlar. Bu nedenle, büyük firmalarla ilişkileri açısından onlar gizli ücretli işçidirler. Eğer kendileri de işçi çalıştırıyorlarsa gizli emek gücünün başında [onlara nezaret eden] ustabaşı konumundadırlar. Dolayısıyla sermayenin ajanı olarak ***çok fazla kapitalist*** sayılamazlar."[1]

Schmitz de aynı şekilde küçük üreticileri kapitalist saymayarak, bu kesimde her türlü olumsuz koşullara rağmen büyüme imkanlarının ortaya çıkması ihtimalini baştan yadsımaktadır. Bağımsızlığın haklı olarak bir yanılsama olduğunu belirten Schmitz bağımlılık koşullarında bile büyümenin gerçekleşebileceğini kabul etmek istememektedir. Şimdi Bursa dokuma sanayiinde fason ilişkilerinin özelliklerini inceleyelim.

BURSA DOKUMA SANAYİİNDE FASON

Bursa dokuma sanayiinde gözlemlediğimiz fason ilişkilerinin öncelikle fason çalışan işletmeler açısından kesin bir bağımlılık boyutu içerdiğini vurgulamamız gerekmektedir. Bu bağımlılık ilişkisinde fason

[1] Hubert Schmitz, *Manufacturing in the Backyard: Case Studies on Accumulation and Employment in Small-scale Brazilian Industry*, London, Francis Pinter Publishers, 1982. s. 156. (italikler benim. A. A.)

çalışmak zorunda kalarak taraf olan küçük dokumacıların Ayata'nın formüle ettiği gibi ancak eşitler arasında gerçekleşen tipik bir "sipariş ilişkisi" içinde çalıştıklarını söyleyemeyiz. Çünkü Bursa ipekli dokuma sanayiinde fason çalışan küçük dokumacı kendisini fason çalıştıran sermaye kaynağı tarafından temin edilen iplik ham maddesini aynı sermaye kaynağının belirlediği model ve desene göre dokuyup kumaş haline getirir. Haftanın her cumartesi günü dokunan kumaşlar ölçülerek teslim edilir ve küçük dokumacıya fason çalışma karşılığında ücret metre başı olarak ödenir. Bursa ipekli dokuma sanayiinde faaliyet gösteren küçük dokumacı iplik ham maddesini piyasadan satın alacak işletme sermayesinden yoksun olduğu için üretime ancak fason çalışarak devam edebilmektedir. Dolayısıyla fason çalışan küçük dokumacı ile kendisini fason çalıştıran sanayi veya ticaret sermayesi arasında tarafların ekonomik açıdan eşit olduğu bir "yatay ilişki" söz konusu değildir. Tam tersine, fason çalışan küçük dokumacının hiyerarşide sürekli "bağımlı" konumda bulunduğu bir "dikey ilişki" gündemdedir. Fason ilişkisinin Bursa ipekli dokuma sanayiinde bu şekilde gündeme gelmesi kaçınılmaz olarak "hiyerarşik" etkileşimleri ortaya çıkarmaktadır.

Bursa dokuma sanayiinde bizim gözlemlediğimiz dar anlamda fason ilişkisinin dikey ve hiyerarşik olarak ortaya çıkması küçük dokumacıların işletme sermayesi kıtlığının doğal bir sonucudur. Üretimde kullanacağı dokuma tezgâhlarını satın alıp, kendisine bir dükkan kiralayabilen bir küçük dokumacı piyasadan iplik satın alıp bunu kendisinin belirlediği desene göre kumaş haline getirip ham veya boyanmış olarak pazarlayacak işletme sermayesinden çoğunlukla yoksundur. Dolayısıyla işini sürdürebilmenin en kestirme yolu fason olarak nitelediğimiz bağımlılık ilişkilerine girmekten geçmektedir.

Bu bağımlılık ilişkilerinin en genel düzeyde ve diğer sipariş usulü çalışan alt-sektörlerle birlikte sergilendiği araştırmalar da vardır. 1983 yılında yapılan ve IDRC tarafından desteklenen bir araştırmanın sonuçlarına göre, Bursa ilinde etkinliğini sürdüren dokumacılar, havlucular, bıçakçılar, sobacılar ve soğuk demirciler içinde 25 işçiden az işçi çalıştıran küçük sanayi işletmeleri içinde özellikle dokumacı firmalarının girmiş olduğu fason ilişkilerinin % 63'ünde iplik ham maddesi uydu firma tarafından küçük dokumacıya teslim edilmekte ve fason ücretleri parça başı olarak ödenmektedir.[1] Aynı oran havlu üreticisi olan firmalarda % 9'a düşmektedir. Genellikle bağımsız üretici olarak çalışan ve sadece ham madde alımında tüccara bağımlı olan bıçakçılar ve sobacılarda ham maddenin alıcı tarafından sağlanması olgusuna hiç rastlanmamıştır. Dolayısıyla diğer alt-sektörlerde bizim dokuma sanayiinde gözlemlediğimiz türde hiyerarşik ve dikey bağımlılık ilişkisi yoktur. Ancak standart olmayan ürünlerin (demir kapı, bahçe korkuluğu, parmaklık vb.) yapımında uzmanlaşmış olan ve genellikle sipariş usulü ile çalışan soğuk demircilerin % 4'ünde ham maddenin ana firma tarafından verildiği ve yapılan işleme göre ücret alındığı görülmektedir.[2] Aslında bu çalışma, değişik bağımlılık ilişkilerinin farklı biçimlerde ortaya çıktığı küçük imalat sanayiinde birbirinden çok farklı konumda bulunan işletmelerin aynı kavramlar ve kategoriler yardımıyla açıklanmaya çalışılmasına iyi bir örnektir.[3]

---

[1] E. Mine Çınar, Günar Evcimen ve Mehmet Kaytaz, "The Present Day Status of Small-Scale Industries (Sanatkâr) in Bursa, Turkey," *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20, 1988. s. 297

[2] *Ibid.*

[3] Fason çalışma olgusuna her ne hikmetse sadece pazarlama meselesi olarak yaklaşan Öksüz, küçük sanayicilerin sermaye yetersizliği nedeniyle ellerinde satılmayan stok malı beklemektense fason çalışmayı tercih ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Enis Öksüz, "Türkiye'de Küçük Sanayiin Durumu," *Fındıkoğlu Armağanı*, İstanbul, İst. Üniv. İkt. Fak. Yay., 1977. s. 318

Bursa dokuma sanayiinde gözlemlediğimiz fason ilişkisi, Ayata'nın en genel çizgileriyle ve geniş bir biçimde tanımladığı değişim ilişkisinden oldukça farklı olduğunu belirmiştik. Bursa ipekli dokuma sanayiindeki fason ilişkisi, otomotiv, gemi inşa sanayiinde çok sık rastlanan, benzer teknolojik düzeye sahip iki endüstriyel firma arasındaki etkileşimin formel hukuki anlaşmalarla pekiştirildiği, iki tarafın da eşit anlamda pazarlık gücüne sahip olduğu bir değişim ilişkisine göre çok geri bir noktada durmaktadır. Kurumlaşma açısından azgelişmiş, üretim teknolojisi açısından çağ dışı ve istihdam edilen işgücünün bazı özellikleri açısından enformel sektörle benzerlikler arzeden bir küçük dokumacı firma ile tekstil sanayiinin diğer bir alt-sektöründe uzmanlaşmış (boya-apre-emprime) ve ileri teknoloji kullanarak üretim yapan bir endüstriyel firma - veya kumaş alım satımı ile iştigal eden bir ticaret firması - arasındaki ilişki tipik bir sipariş ilişkisi değildir. Bu dikey bağımlılık ilişkisinde pazarlık ve yaptırım gücü açısından, fason iş veren sermaye kaynağı küçük dokumacı firmaya göre hayli üstün durumdadır. Bu üstünlüğün yapısal irdelenmesine geçmeden önce, Bursa ipekli dokuma sanayii bağlamındaki fason ilişkisinin sipariş ilişkisine göre önemli farklılıklar içerdiği kurumsal dokuya bir göz atmamız gerekmektedir.

Fason çalışan küçük dokumacılarla onları fason çalıştıran sermaye kaynakları arasında hiçbir formel hukuksal anlaşma yapılmamaktadır. Bir tarafın hakkı olan fason ücretini ve bu ücretin ödenme biçimini, diğer tarafın ise dokuttuğu kumaşın desenini, iplik sarfiyatını, malın teslim tarihini hukuki güvenceye bağlıyan ve tarafların karşılıklı olarak hak ve mükellefiyetlerini yerine getirmedikleri hallerde tazminat maddelerini içeren formel, hukuki sözleşmeler Bursa ipekli dokuma sanayiinde hiçbir zaman yapılmamaktadır. Fason çalışan ipekli dokumacılarla onlara iplik verip

kumaş dokutan aracı, tüccar ve sanayiciler arasındaki tüm anlaşmalar son derece enformel yollarla yapılmakta ve bu arada herhangi bir resmi belge imzalanmamaktadır.

Bazı küçük dokumacılardan öğrendiğimize göre, dokunan kumaş karşılığı verilmesi gereken resmi faturalar da normal iş hacminin çok altındaki meblağları deklare eden belgelerdir. Fason kumaş dokutan tüccarlar ise resmi defterlerine mal girişi için esas olacak faturaları küçük dokumacılardan alamadıklarını ve bu nedenle girişi olmayan kumaşları da bazen faturasız satmak zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Vergilendirme için esas olan bu resmi belgeler ve muhasebe defterleri düzeyinde bile ilişkilerin bu denli enformel biçimde yürütülmesi, hem iki tarafın vergi yükünden kaçmak için bulduğu ortak bir çözüm, hem de iş hayatının sürdürülmesinde gözlemlenen 'kurumlaşma eksikliği" ile açıklanmalıdır.

Bu sonuçlar iki taraf arasında hiçbir anlaşmazlığın çıkmadığı yolunda bir izlenim uyandırabilir. Bursa dokuma sanayiinde fason çalışan 70 işyerinin sahiplerine sorduğumuz, "Fason çalıştığınız kimse ile aranızda hangi konularda anlaşmazlık çıkabiliyor ?" sorusuna verilen cevapların dağılımı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo:1

Fasoncularla ana firma arasındaki "anlaşmazlık" konularının dağılımı		
	*Cevap sayısı	Yüzde
1. "Fason ücreti konusunda anlaşmazlık çıkıyor."	45	57
2. "Dokunan kumaştaki hatalar ve kalite konusunda.anlaşmazlık çıkıyor."	5	6
3. "Fasoncu tüccarın sık sık işi kesiyor ve bu da istikrarsızlık yaratıyor."	5	6
4. "İplik bitince, hemen yollamıyorlar. Ağır davranıyorlar böylece üretim ve gelirimiz azalıyor."	2	3
5. "Fason ücretini vaktinde ödemiyorlar."	1	2
6. "Hiç sorun çıkmıyor."	20	26
TOPLAM	78	100

*Birden fazla cevap verenler ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi hiç sorun çıkmadığını belirten firmalar azınlıktadır. Fakat fason çalışan küçük dokumacıların % 57'si (45 firma) fason ücretlerinin çok düşük olduğundan yakınarak bu konuda anlaşmazlıkların çıktığını belirtmişlerdir. Diğer bazı fason çalışan firmaların sahipleri de Bursa ipekli dokuma sanayiinde çok sözü edilen "istikrar" konusu üzerinde durmuşlardır. Sık sık kendilerine fason iş veren tüccar değiştirmenin olumsuz sonuçlarından bahsetmişlerdir.

Fason kumaş dokutan tüccar ve sanayiciler de küçük dokumacıların dokudukları kumaşın kalitesine dikkat etmediklerini, hatalı mal çıktığını, iplik israfının yüksek olduğunu belirterek şikayet etmişlerdir. Bütün bu karşılıklı ithamlara rağmen fason ilişkisi Bursa ipekli dokuma sanayii bağlamında hukuksal bir güvenceye dayalı bir çerçeveye sokulamamakta ve karşılıklı sözlü anlaşmalarla sürdürülmektedir. Bu da azgelişmiş bir ekonomik düzen içinde belli bir kurumlaşma düzeyinin gerçekleşmemiş olmasının doğal bir sonucudur.

Bu noktada Bursa dokuma sanayiinde fason ilişkisinin belirlemiş olduğu bağımlı üretim faaliyetinin bir başka boyutuna dikkati çekmek ve pazara dönük olarak yapılan çağdaş sanayi üretiminde girişimcinin rolü üzerinde durmak istiyorum. Çağdaş sanayi üretiminde üretimin ilk amacı, temel üretim faktörleri olan emek gücü, sermaye ve teknolojinin piyasanın yönlendirmiş olduğu talep doğrultusunda bir işyerinde yanyana gelmesidir. Böylece, ham maddenin mamul madde haline dönüşmesi ve piyasada bu malın satılması sonucunda satıştan belli bir oranda kâr elde edilmesi sağlanmış olur. Dolayısıyle üretim ve değişim faaliyeti sonucunda nihai amaç olan kârın ortaya çıktığını görüyoruz. Doğallıkla sermaye birikimi ve büyüme ancak üretimin kârlı olması ile gerçekleşebilmektedir. Bu açıdan girişimcinin üretim ve değişim sürecindeki rolü de şöyle özetlenebilir: üretim faktörlerini en verimli kombinezonda kullanarak bir malı en ucuza üretmek ve en kârlı olarak pazarlamak. Bu nedenle çağdaş sanayi toplumunda girişimci, uzun vadede kendisine üretim maliyetlerini düşürecek ve kârlılığı arttıracak yeniliklere de açık bir insan tipini simgeler.

Bursa dokuma sanayiinde fason çalışan küçük dokumacılar yukarıda kısaca anlatılan çağdaş girişimci tipinin dışında kalırlar. Çünkü sahip oldukları toplam sermaye ile ancak üretim araçları olan

dokuma tezgâhlarını satın alabilmişler ve işyeri olarak kullandıkları binaları kiralamışlardır. Fakat bu tezgâhların dokuyacağı kumaşın ham maddesi olan ipliği satın alacak işletme sermayesine sahip değillerdir. İşletme sermayesi kıtlığından dolayı fason çalışmak zorunda kaldıkları için çağdaş sanayi toplumlarında girişimcinin en temel özelliği olan yenilenmelere açık ve yaratıcı bir insan tipinin de dışındadırlar. Örneğin, bir küçük dokumacı yeni ve piyasada alıcı bulabilecek bir kumaş deseni yaratsa bunu denemek için gerekli olan iplik, dokumaya hazırlama, boya masraflarının altından kalkamaz. Dolayısıyla Bursa dokuma sanayiinde fason çalışan küçük dokumacılar "potansiyel olarak" çağdaş bir girişimcide bulunması gereken özelliklere sahip olsalar bile bunları hayata geçirecek işletme sermayesine sahip değillerdir. Bursa dokuma sanayiinde yenilikleri hayata geçirmek ve sürekli yeni kumaş desenleri yaratarak veya Avrupa'da yaratılmış olanları dahilde taklit ederek piyasada oluşan talep değişmelerine ayak uydurma işlevi küçük dokumacıları fason çalıştıran sermaye kaynakları tarafından üstlenilmiştir. Bu açıdan küçük dokumacılar kendi dışlarında oluşan tüm yeniliklerin ancak "pasif" birer uygulayıcısı işlevi ile yetinmek zorunda kalmışlardır.

FASON ÇALIŞMA VE İŞLETME SERMAYESİ

Bursa ipekli dokuma sanayiinde bağımlı üretim olarak nitelendirdiğimiz fason çalışma ile işletmelerin sermaye yapıları ve nispi büyüklükleri arasında önemli ilişkiler olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu bakımdan tablo:1'de mülakat yaptığımız 90 işyerindeki fason üretim yapan işyerleri ile bağımsız üretim yapan işyerlerinin tezgâh sayısına göre oluşturulmuş olan gruplara göre dağılımı verilmiştir:

Tablo: 2

Dokumacı firmaların çalışma biçimleri

Tezgah değerine göre oluşan gruplar	İşyeri sayısı	Fason üretim yapan işyeri	Kendine üretim yapan işyeri	Hem fason hem de kendine
I.GRUP (1.500.000.TL ve üstü /15 tezgâh ve üstü)	7	2	4	1
II.GRUP (700.000-1.499.000 TL /7-14 tezgâh)	26	19	7	yok
III.GRUP (500.000-699.000 TL /5-6 tezgâh)	32	26	6	yok
IV.GRUP (100.000-499.000 TL /1-4 tezgâh)	25	23	2	yok
TOPLAM (Yüzde)	90 %100	70 % 78	38 %12	1 % 1

Tablo:2'de görüldüğü gibi mülakat yapılan işyerlerinin % 78'i ancak fason çalışarak üretime devam edebilmektedir. Sabit sermaye ve tezgâh yatırımı bakımından en gelişmiş firmaların bulunduğu birinci gruptaki 7 işyerinin sadece iki tanesi fason çalışmaktadır. Tezgâh yatırımı düşük olan ikinci, üçüncü ve dördüncü gruplara inildikçe fason çalışanların grup içindeki oranları yükselmektedir. Örneğin ikinci grupta fason çalışan firmaların oranı % 73 iken, bu oran üçüncü grupta % 81'e yükselmekte ve dördüncü grupta % 92'ye çıkmaktadır.

Bu durum bize sabit sermaye yatırımı ile bağımlı üretim arasındaki tersine işleyen ilişkiyi göstermektedir. Diğer bir deyişle Bursa ipekli dokuma sanayiinde bir işletmenin sahip olduğu tezgâh sayısının sayısı azaldıkça bağımsız olarak üretime devam etme şansı azalmaktadır. Fakat bağımsızlaşmanın sadece tezgâh sayısının artması ile gerçekleşeceğini sanmak da yanıltıcı olur. Çünkü tezgâh sayısının artması bir işletmenin sadece toplam kumaş üretimini ve eğer fason çalışıyorsa fason gelirini artırır. Ama üretim artışı her zaman eşzamanlı olarak bağımsızlaşmayı getirmeyebilir. Dokuma tezgâhı sayısı arttıkça bu tezgâhları besleyecek iplik ham maddesinin miktarı da artmakta ve bağımsız üretime geçiş için gerekli işletme sermayesinin sınırı yükselmektedir.

Özellikle birinci grupta aynı anda hem bağımsız ve hem de fason çalışan bir firma bu geçişin zorluklarını göstermesi açısından iyi bir örnektir. Bu işyerindeki 30 adet dokuma tezgâhından bir kısmı işverenin kendine çalışmakta, diğerleri ise dışarıdaki bir sermaye kaynağına fason çalışmaktadır. Görüşme sırasında işveren ancak sahip olduğu tezgâhların ancak bir kısmına iplik yetiştirebildiğini diğer tezgâhların ise âtıl duracağına fason çalışmasının daha mantıklı olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla tezgâh sayısının artması bağımsızlaşma yolunda önemli bir adım olmakla birlikte tam anlamıyla bağımsızlığın gerçekleşebilmesi için başka bazı değişkenlerin (işletme sermayesi artışı, ücretsiz aile emeği kullanımı, işyeri mülkiyeti vb.) devreye girmesi gerekmektedir.

Mülakat yapığımız tüm işyeri sahiplerine sorulan bir soru işletme sermayesi kıtlığını göstermek açısından çok yararlı olmuştur. Mülakat yapığımız tüm işyerlerinde işyeri sahiplerine şu soru sorulmuştur: "Size Milli Piyango'dan veya Spor Toto'dan 1.000.000.- TL ikramiye

çıksa - veya gökten zembille 1.000.000.- TL inse - bu para ile ne alırdınız? İplik mi alırdınız, yoksa tezgâh mı alırdınız?"[1] Fason çalışan dokumacıların bu soruya verdikleri cevapların dağılımı aşağıda tablo:2'de verilmiştir:

Tablo:3

"Milli Piyango" sorusuna verilen cevapların dağılımı			
		Cevap sayısı	Yüzde
"İplik alır, kendime çalışmaya başlarım."		42	60
"Dokuma tezgâhı alırım."	8		
"Hazırlama tezgâhı alırım."	5	16	23
"Otomatik tezgâh alırım."	3		
"Dükkan alırım."	4		
"Bankaya faize veririm."	2	12	17
"Bilmiyorum." ve diğer cevaplar	6		
TOPLAM		**70**	**100**

Tablo:3'de görüldüğü gibi fason çalışan dokumacıların % 60'ı bu hayali soruya verdikleri cevapta muhtemel bir işletme sermayesi artışı durumunda bu olanağı iplik satın alıp bağımsız çalışarak değerlendireceklerini belirtmişlerdir. Bu cevaplardan da anlaşılabileceği gibi işletme sermayesi eşiğini atlayıp bağımsız üretici olmak (kendine çalışmak !) arzusu küçük dokumacılar arasında hayli güçlüdür. İşletmeye taze para girişinin bağımsızlaşmayı hızlandıran bir değişken olarak görüldüğü çok açıktır.

[1] Bu araştırmanın yapıldığı 1981 yılı sonu ve 1982 yılı başlarında Milli Piyango'nun büyük ikramiyesi 1.000.000.- TL. civarındaydı. Ayrıca bu meblağ hakkında fikirlerini aldığımız Bursa İpekli Dokumacıları Derneği yöneticileri dönemin iplik fiyatlarını göz önünde tutarak orta büyüklükteki bir dokumacının bu para ile bağımsız olarak rahatlıkla işini döndürebileceğini belirtmişlerdir.

Bunun yanısıra bağımsız çalışmanın getireceği risklerden (vadeli kumaş satıp parasını tahsil edememe, pazarlamadan habersiz olma vb.) çekinen bazı küçük dokumacılar da tezgâh satın alarak fason gelirini artırmayı tercih etliklerini belirtmişlerdir. Tezgâh satın almayı düşünen küçük dokumacıların çoğu dokumacılığa yeni başlayanlardır.

2. BAĞIMLI ÜRETİMİN SERMAYE VE FİNANSMAN KAYNAKLARI: ETKİLEŞİMLER VE HİYERARŞİ

Bursa ipekli dokuma sanayiinde söz konusu olan fason ilişkilerinin irdelenmesi ancak fason çalışan küçük dokumacılarla onları fason çalıştıran sermaye kaynaklarının birlikte ele alınması ile mümkün olabilir. Böyle bir değerlendirme için Bursa dokuma sanayiini bir bütüfi olarak ele almak ve tekstil sanayiinin dokuma dışındaki diğer alt-sektörlerini de göz önünde bulundurarak (suni ve sentetik elyaftan iplik üretimi, dokumaya hazırlama, boya-apre-emprime gibi) incelemek gerekmektedir. Ayrıca üretim faaliyetini fason ilişkisi içinde yönlendiren ticaret sermayesinin konumu da değerlendirmeye katılacaktır. İşte bu nedenle, tekstil sanayiinin dokuma dışında kalan alt-sektörlerinin yönetim bürolarının ve toptan/perakende ticaret faaliyetinin yoğunlaştığı Bursa'nın merkezi iş alanını kısaca betimlemek gerekmektedir.

Bursa şehrinin geleneksel iş merkezi olarak adlandırabileceğimiz Koza Han, Kapalıçarşı ve çevresinde tekstil ürünlerinin alım/satımı ve üretimi konusunda uzmanlaşmış firmalarla toptan ve perakende ticaretin örgütlendiği mağazalar bulunmaktadır. Bursa'da

gelenceksel/merkezi iş alanı olarak tanımlayabileceğimiz bölgede bulunan büro ve mağazalar, hem satış ve hem de müşteri ilişkileri işlevlerinin yürütüldüğü yerlerdir. Ayrıca tekstil sektörünün tüm alt sektörlerinin yönetim birimleri bu bölgede bulunmaktadır. Organize sanayi bölgesinde faaliyet gösteren firmaların da temsilcilikleri aynı bölgededir.

Bursa'da merkezi iş alanı, Osmanlı döneminden kalma gelenceksel ticaret hanları ile 1960'dan sonra genişleyen ekonomik faaliyetin sonucu olarak son yirmi yıl içinde inşa edilmiş modern iş merkezlerinin yan yana gelmesinden oluşur. Birbirine uzaklıkları birkaç yüz metreyi geçmeyen gelenceksel Osmanlı hanları (Koza Han, Emir Han, Fidan Han) ile son yıllarda inşa edilen yeni iş merkezleri (Gökçen Han, Borsa Han, Yeni Gökçen Han) merkezi iş alanının işlevsel yapısı açısından organik bir bütünlük arz ederler. Fiziksel planda eski ile yeninin bu denli iç içe geçmiş olması bize en azından Osmanlı toplum yapısında hanların sahip olduğu üretim, depolama ve konaklama işlevlerin değiştiğini göstermektedir. Eski hanlar da yenileri gibi artık sadece yönetim, pazarlama/satınalma işlevlerini sürdürmektedirler. Üretim, depolama ve konaklama işlevleri şehrin başka bölgelerine taşınmışur. Nitekim, İzmir çalışmasında Kıray benzer eğilimleri İzmir'deki merkezi iş alanını yapısı için tespit etmiş ve artık hanların "sadece idare ve kontrol fonksiyonlarının yerleştiği binalar" haline dönüştüklerinin altını çizmiştir.[1] Bursa'da özellikle Organize Sanayi Bölgesinin kurulduğu 1960'lı yıllardan itibaren büyük sanayi kuruluşları üretim ve depolama faaliyetlerini Organize Sanayi Bölgesine doğru kaydırmışlardır. Bu mekansal farklılaşma sürecinde ise küçük imalat sanayii işyerleri ise eski Yalova yolu istikametinde ve

[1]Mübeccel Belik Kıray, *Örgütleşemeyen Kent: İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1972. s. 97

önceleri tarım alanı olarak kullanılan bölgeye yayılmışlardır. Sanayi odası yetkililerinden aldığımız bilgilere göre bu araştırmanın yapıldığı Tütüncüoğlu çiftliği (Anadolu Mahallesi), Cezaevi Altı (Anadolu Mahallesi), Bursa Otogarı çevresi (Garaj) 1965 yılından sonra ortaya çıkan yeni yerleşim ve konut alanlarıdır.

Bursa şehrinde üretim alanları ile merkezi iş alanının bu şekilde ayrışması ayrıca küçük ve büyük sanayi işletmelerinin farklılaşmış olması fason çalışanlar açısında ilginç terminolojinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bursa şehrinin Uludağın eteklerine yaslanmış olması ve bazı semtlerin ovaya yüksekten bakıyor olması, ovada eski tarım alanları üzerindeki yeni yerleşim alanlarında üretimi gerçekleştiren küçük dokumacılarla, şehrin merkezi iş alanında yönetim/pazarlama ve satınalma işlevlerini sürdüren büro/dükkan sahipleri arasındaki bu doğal kot farkı yukarıda bahsedilen terminolojinin ortaya çıkmasının maddi temelini oluşturmuştur. Bağımlı üretim yapan, yani fason çalışan küçük dokumacılar kendilerine fason iş verenleri "yukarıdakiler" olarak tanımlarlar. Aynı şekilde piyasadan iplik satın alarak bunu fason olarak dokutturan imalatçılar da küçük dokumacılar için "aşağıdakiler" terimini kullanırlar. Mülakat yaptığımız işyerlerinde fason çalışan 70 firmanın 69'u (% 98) Bursa'da yukarıdakiler olarak isimlendirilen bir sermaye kaynağına bağımlı olarak üretim yapmaktadır. Sadece bir firma işyeri İstanbul'da olan bir tüccara bağımlı olarak üretim yapmaktadır. Dolayısıyla, "yukarıdakiler" ve "aşağıdakiler" ayrımı ciddi maddi temeli olan bir sınıflandırma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuşkusuz bu ayrım, ilkönce şehrin fiziki yapısı içinde farklı ekonomik faaliyetlerin sürdürüldüğü alanların farklı kotlarda olmasından ortaya çıkmıştır. Fakat zaman içinde fason ekonomisinin

getirdiği hiyerarşik dikey ilişkiler kendilerini hissettirdikten sonra, "yukarıdakiler" ve "aşağıdakiler" sözleri gelir ve yaşam biçimi açısından birbirinden tamamen farklı iki toplumsal tabakayı simgeleyen terimler haline dönüşmüştür. Aradaki bağımlılık ilişkisinin bir sonucu olarak ekonomik çıkarlar üzerinde yükselen zıtlaşmalar da kaçınılmaz olmuştur. Günümüzde "yukarıdakiler" ve "aşağıdakiler" terimleri artık birbiri için olumsuz anlam yüklü bir terim çifti haline gelmiştir.

Bağımlı üretim yapan/fason çalışan küçük dokumacılar kendilerine iplik verip kumaş dokutanlar için genellikle "işveren" sıfatını uygun bulmaktadırlar. Salt üretim faaliyeti açısından bile kendisi işçi çalıştıran, kendi işyerini çoğunlukla "fabrika" olarak nitelendiren, işyerindeki dokuma tezgâhlarının sahibi olan ve yasalar karşısında "işveren" olmanın tüm mükellefiyetlerini yüklenen (vergi, sigorta vs.) küçük dokumacının kendisine fason olarak kumaş dokutan tüccar, sanayici veya ikisinin aracısı olan sermaye sahibini "işveren" olarak tanımlaması Bursa dokuma sanayiinde varlığını sürdüren dikey ve hiyerarşik ilişkilerin ortaya çıkardığı zihinsel kategorilere verilebilecek en iyi örnektir. Aşağıdakiler tarafından yukarıdakilerden ayrıca işveren olarak bahsedilmesi fason ekonomisinin kökleşmesiyle ortaya çıkan bağımlılık ilişkilerinin somut birer ifadesidir. İzmir ile ilgili çalışmasında benzer tavır alışları gözlemleyen Kıray, buradaki gömlekçi esnafının toptancı tüccarın fiyat politikasını protesto etmek amacıyla "greve gitmek" istediklerini belirtmiştir. Kıray, gömlekçi esnafının kendilerinden bazen patron ve bazen de işçi olarak söz etmelerinin bu grubun toplumsal işbölümü açısından "tam arada" bir konumda olması ile ilintili olduğunu belirtmektedir.[1]

---

[1] Mübeccel B. Kıray, Örgütleşemeyen Kent: *İzmir'de İş hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1972. s. 81

Bu terminolojinin ortaya çıkışının ikinci ve bizce çok önemli bazı işlevleri daha vardır. İşveren kategorisinin bu şekilde tanımlanması fason çalışan küçük dokumacı ile onun yanında çalıştırdığı ücretli işçi arasında belli bir iş barışının daha kolay sağlanmasına yaramaktadır. Çünkü hem küçük dokumacı hem de onun yanında çalışan ücretli işçi, varlık sebeplerinin işyerinin dışında bulunan bir işverene bağlı olduğunu bu zihinsel kategori yardımıyla kabul ettikleri zaman artık kendi aralarında tipik işçi-işveren çatışmasının ortaya çıkabilmesi imkansız hale gelmektedir. Çünkü hem küçük dokumacı hem da onun işçisi yukarıdakilerden biri olan "işveren" için metre başı fason ücreti karşılığında kumaş dokumakta ve işçi de - dördüncü bölümde daha ayrıntılı olarak anlatıldığı gibi - ücretini metre başı esasına göre almaktadır. İlk bakışta, küçük dokumacıların kendilerini fason çalıştıranlar için işveren terimini kullanmaları içinde bulundukları bağımlılık ilişkilerinin ifadesi olarak görülür. Fakat aynı zamanda bu zihinsel kategori küçük dokuma işyerlerindeki işçi-işveren çatışmasının yumuşatılmasına da yardımcı olmaktadır.

Bursa dokuma sanayiinde küçük dokumacıların üretime devam edebilmelerini sağlayan sermaye kaynakları kendi içlerin de homojen bir yapıya sahip değildirler. Bağımlı üretim yapan küçük dokumacıların dikey hiyerarşik ilişkiler içinde bulundukları ve tâbi konumda oldukları sermaye kaynaklarını üç esas kategori içinde incelemek mümkündür:

Bunlardan birincisini, büro ve mağazaları merkezi iş alanında toptan satış ve pazarlamaya dönük olarak faaliyet gösteren; piyasadaki hakim talep doğrultusunda kendi belirledikleri tip ve desendeki kumaşları piyasadan iplik temin ederek küçük dokumacılara fason dokutan ve elde ettikleri ham kumaşı diğer boyahanelerde mamul hale

getirdikten sonra Bursa içinde veya dışında pazarlayan **ticaret sermayesi** olarak tanımlayabiliriz.

İkinci sermaye kaynağı ise, tekstil sanayii içinde fakat dokuma dışındaki alt-sektörlerde (suni sentetik iplik üretimi, boya-apre-emprime) gelişmiş teknoloji ile fabrika tipi üretim yapan ve ayrıca fason kumaş dokutarak kendi tesislerinde mamul hale getirdikten sonra **pazarlayan sanayi sermayesi** olarak tanımlanabilir. Bu sermaye grubundaki birkaç büyük firma kendi işyerleri dahilinde en son model gelişmiş dokuma tezgâhları ithal ederek dokuma alt-sektörüne de geçtiğimiz on yıl içinde yatırım yapmışlardır. Fakat bu gelişmiş ve emek verimliliği yüksek otomatik tezgâhlarda ancak çok pahalı ve dolayısıyle kâr oranı yüksek kumaşları (tül perde, evore tipi perde, döşemelik kumaş vb.) dokumaktadırlar. Yine bu grupta ele alacağımız bağımsız üretim yapan ve örneklemimizdeki en gelişmiş firmaların bulunduğu birinci grupta yer alan firmalar da dışarıya fason iş vererek küçük dokumacılara bağımlı üretim yaptırmaktadırlar.

Üçüncü olarak da bu iki temel sermaye kaynağı arasında yer alan ve bir tüccar gibi çalışarak sanayi sermayesi adına ve belli bir prim karşılığı küçük dokumacıları fason çalıştıran sermaye kaynaklarına da **aracı sermaye kaynakları** olarak tanımlıyoruz. Ayrıca örneklemimiz içinde gelişkin işletmelerin bulunduğu birinci grupta yer alan ve kendine çalışan bazı dokumacılar, fason iş veren merkez atölye işlevini yüklenerek diğer küçük firmaları fason çalıştırmaktadırlar. Bu firmalar da fason üretimi finanse eden aracı firmalarla ile aynı çerçevede ele alınacaktır.

Bu noktada öncelikle sermaye kaynaklarının fason ekonomisinin belirleyici unsurları olarak tekstil sanayii içindeki göreli ağırlıklarını ve birbirleri ile etkileşim biçimlerini açıklamak gerekmektedir.

DİKEY HİYERARŞİK İLİŞKİLERİN NESNEL TEMELLERİ: FASONCU FİRMALARIN SAYISAL DAĞILIMI

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası tarafından 1981 yılında yayınlanan yıllığa göre, odaya kayıtlı olarak Bursa şehrinde ticaretle iştigal eden toplam 4378 firma vardır.[1] Bu firmalardan 503 tanesinin iştigal mevzuu "koza, tabii ve suni ipek, sentetik elyaf ve kumaşları tüccar ve ithalatçıları" olarak bu raporda belirtilmiştir. Kısaca odaya kayıtlı tüm firmaların % 13'ünün tekstil sanayii içinde "ticaret sermayesi" olarak tanımladığımız gruba sokabiliriz. Ayrıca 507 sayılı Esnaf ve Sanatkârlar hakkındaki kanun kapsamında olup ticaretle iştigal eden firmalar da vardır. Dolayısıyle bu sermaye grubunun tam olarak çapını belirlemek pek mümkün olmamaktadır. Fakat toplam firma sayısının 500-600 civarında olduğunu söyleyebiliriz.

Bursa'da merkezi iş alanı içinde yer alan ve kumaş veya iplik ticareti ile iştigal eden firmaların küçük dokumacılarla fason ilişkisi içinde sermaye kaynağı olarak etkileşimde bulunmaları, Bursa'da tekstil sanayiinde üretim zincirini oluşturan halkalar içindeki firma sayısının son derece eşitsiz bir biçimde gelişmiş olmasından ortaya çıkmaktadır. Bursa tekstil sanayiinin global olarak baktığımız zaman ilk göze çarpan özelliği tekstil sanayiinin tüm alt sektörlerini içine toplayan entegre tesis sayısının biri kamu sektörüne ait Sümerbank/Merinos

[1] Ahmet İpekyün, *Bursa'nın Ekonomik Yapısına Toplu bir bakış*, Bursa, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, 1981. s. 43

fabrikası olmak üzere toplam beş taneyi geçmemesidir. Yani, iplik üretimi - dokumaya hazırlama - dokuma - boya/emprime olarak kısaca özetlenebilecek bütün bu işlemlerin aynı işletme içinde veya aynı firma grubu içinde halledilmesi Bursa için çok ender rastlanan bir olgudur. Bu üretim zincirinde her halkanın gelişmesi ve diğerine eklemlenmesi başlangıçta birbirinden çok farklı boyutlarda yatırım maliyetlerini içermektedir. Tekstil sanayiinde üretim zincirinin her halkasının gerektirdiği yatırım maliyetini karşılayacak firmaların sayısı da çok fazla değildir. Dolayısıyla genel anlamda azgelişmiş ekonomik yapı içinde üretim zincirinin halkaları birbirine göre çok oransız bir biçimde büyümekte ve dikey bağımlılık ilişkilerinin gelişmesi için son derece uygun bir ortam hazırlanmış olmaktadır. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası kayıtlarına göre, ipekli dokuma sanayiinde büyük sanayi/küçük sanayi ayrımı yapılmadan yukarıda sayılan alt-sektörler itibarıyla firmaların sayıları aşağıda verilmiştir:

Şema: 1

	Firma sayısı
Suni-sentetik elyaftan iplik üreten firmalar	4
İplik büküm ve dokumaya hazırlama firmaları	69
Dokumacı firmalar (Bursa İpekli Dokumacıları Derneğine üye olanlar dahil)	1804
Boya-Emprime firmaları	96

Bursa tekstil sanayii alt-sektörler açısından salt firma sayıları bazında incelendiği zaman üretim zincirinin belli halkalarında aşırı genişleme ve rekabetçi bir piyasa yapısı, diğer bazı alt sektörlerde ise son derece katı ve hatta birkaç büyük firmanın denetiminde oligopol piyasasına yakın bir yapı ortaya çıkmaktadır. Örneğin, dokuma alt-sektöründe faaliyet gösteren büyük ve küçük toplam 1804 firma

varken, bu firmaların kullanacağı iplik ham maddesini üreten sadece dört fabrika vardır. 1981 yılında, toplam 1.000.000.- TL civarında tezgâh yatırımı yaparak bizim örneklemimizde ikinci gruba girecek çapta bir dokuma işyeri açmak mümkün iken, bu yatırım miktarı kullanılan teknoloji ve üretim kapasitesine göre aynı yıllarda boya/emprime tesisleri için yüz milyonlarla ve suni sentetik iplik fabrikası için milyarlarla ölçülmekteydi. Bu nedenle birinci bölümde küçük sanayi konusunda hakim görüşleri özetlerken de belirtiğimiz gibi Bursa tekstil sanayiinde ilk giriş kolaylığı olan alt-sektörler, genellikle yatırım maliyeti düşük olan ve geri teknolojinin kullanıldığı sektörler olmuştur. Bu eşitsiz gelişmenin sonucunda iplik fabrikaları - küçük dokumacıların deyimi ile "Uludağ'da patronların toplanıp akşam yemeği yedikleri günün ertesinde ipliğe zam yaparak" - kendi ürünlerinin fiyatlarını ayarlama ve kârlılığı yüksek tutma olanağına sahipken, bağımsız olarak üretime devam edecek işletme sermayesinden yoksun olan ve aralarında kıyasıya rekabet eden ve kendi meslek örgütleri olan Bursa İpekli Dokumacıları Derneğinin tespit ettiği fason taban fiyatlarını bile uygulamaktan aciz olan küçük dokumacılar da kâr oranlarını en alt düzeye düşürerek ayakta durmaya çalışmaktadırlar.

Bu noktada özellikle Chris Gerry tarafından Senegal/Dakar'da yapılan saha araştırmasına dayalı olarak ileri sürülen ve küçük üreticilerin "geri bağlantılar" yolu ile dışa bağımlı olarak üretim yapan büyük sanayi tarafından sömürüldükleri iddiası üzerinde durmak gerekmektedir. Gerry'nin Dakar araştırmasında küçük üreticilerin kullandığı ham madde girdilerinin çoğunlukla Senegal dışından ithal edildiği veya dahilde büyük sermaye tarafından üretildiği belirtilmekte ve bu nedenle küçük üreticilerden büyük sermayeye kaynak transferi

yapıldığı sonucuna varılmaktadır.[1] Bu yaklaşımda sadece küçük üreticilerin kullandığı girdilere bakılarak yapılan genellemeler belli bir ölçüde gerçeği yansıtsa bile tam anlamıyla açıklayıcı değildir. Çünkü analizde sadece olayın değişim tarafına bakılmaktadır. Üretimde girdi olarak kullanılan ham maddenin ithal ediliyor olması veya büyük sermaye tarafından üretiliyor olması küçük üreticilerin sömürüldüklerine karar vermemiz için yeterli değildir. Bu noktada ham maddenin menşei kadar onu kullanan küçük üreticilerin sahip oldukları üretim teknolojisi, istihdamın türü, kendi aralarındaki rekabetin yapısı gibi faktörler de önem kazanmaktadır. Örneğin, Ayata'nın incelediği Kayseri metal sanayiinde de küçük sanayiciler büyük sanayi tarafından üretilen pik demiri kullanmaktadırlar. Fakat demir tüccarlarının sayısının çok olması ve mallarını vadeli satmak için gösterdikleri kolaylıklar sayesinde küçük firmalar ham madde sıkıntısı çekmeden fason çalışabilmekte ve sermaye birikimine gidebilmektedir. Ayrıca, kendi aralarında sayıları çok fazla olmadığı için fason çalıştıkları büyük sanayi kuruluşlarına karşı özerkliklerini koruyabilmekte ve istedikleri fason fiyatını dikte edebilmektedirler.[2]

Bursa dokuma sanayiinde iplik fabrikalarının bir oligopol piyasası oluşturdukları ve sürekli zam yaparak bağımsız küçük üreticileri zorladığı ve bu şekilde bağımsız çalışan küçük dokumacılardan kaynak transferi sağladığı doğrudur. Nitekim, piyasadan iplik satın alarak kumaş dokuyan ve pazarlayan dokumacılar zamlar sonucunda bazen zararına mal sattıklarını belirtmişlerdir. Fason çalışan küçük dokumacıların ise kullandıkları ham madde zaten fasoncu

[1]Chris Gerry, "Small-scale Manufacturing and Repairs in Dakar: A Survey of Market Relations within the Urban Economy," *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der. Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 232-236

[2]Sencer Ayata, Emek Yoğun Sanayilerve Sermaye Birikimi. s. 112

tüccar tarafından sağlanmaktadır. Dolayısıyla fason çalışanların zamların doğrudan etkisini hissetmeleri mümkün değildir. Ancak kendilerine fason iş veren sermaye kaynağı artan iplik fiyatlarının getirdiği maliyet artışını küçük dokumacılara ödediği fason ücretini aşağı çekerek karşılamak istediği için fason çalışan küçük dokumacılar iplikteki oligopol piyasasının ağırlığı altında ezilmektedirler. Bağrıaçık'ın belirtiğine göre Türkiye'de suni sentetik iplik üreten firmalar içinde devamlı sentetik iplik üreten altı firma vardır. Bu firmalardan sadece iki tanesinin toplam pazar içindeki kapasite payı % 77'ye ulaşmaktadır.[1] Kayseri metal sanayiinin aksine Bursa'da bu alt-sektörde çok sayıda firma olduğu için rekabet nedeniyle bu sürece karşı direnmek mümkün değildir. Aşağıdaki örnek olay zamlar ve genel olarak enflasyonla birlikte fason ücretlerinin sürekli aşağı çekilmesini küçük dokumacılar açısından anlatması bakımından çok ilginçtir:

> **Örnek Olay I:** "Ben 1971 yılından beri dokumacılakla uğraşıyorum ve elbise astarı dokuyorum. Şimdi metrede 10.- TL fason ücreti alıyorum. Çalıştırdığım işçiye ise metrede 5.- TL veriyorum. Evvelden mesela 1976 senesinde 3.- TL fason ücreti alırdık. O zaman kahvede bir bardak çay 50 kuruştu, işçiye de metrede 150 kuruş verirdik. Şimdi çay 10.- TL oldu. Yani evvelden ben dokunan bir metre kumaşın fason ücretinden 6 bardak, işçi ise 3 bardak çay içebilirdik. Şimdi ise işçinin çay içebilmesi için iki metre kumaş dokuması lazım. Ben ise ancak bir bardak çay içebiliyorum!"

---

[1] Atila Bağrıaçık, *Türkiye Sanayiinde Pazar Hakimiyeti*, İstanbul, Dünya yayınları, 1983. s. 50

Bu örnekten anlaşılabileceği gibi Bursa'da zaman içinde fason ücretleri reel olarak düşme eğilimi göstermektedir. Fakat bu düşüşten net olarak hangi grupların kazançlı çıktıklarını ilk anda sayısal olarak ispatlamak hayli zordur. Fakat mantıksal olarak aşırı rekabet yüzünden artan maliyetleri kendi fason ücretlerine yansıtamıyan küçük dokumacıların bu süreçten zararlı çıktıklarını belirtmek gerekmektedir. Belki de Gerry'nin Senegal'de sömürü kaynağı olarak gördüğü ham madde ithalatı, Bursa'daki iplik piyasasının oligopol yapısını kırmanın bir yolu olabilir. Fakat eşitsiz gelişme sonucunda aşırı büyüyen dokuma alt-sektöründe kıyasıya rekabet sürerken iplik fiyatlarındaki azalmanın fason ücretlerinde ciddi bir artışa neden olacağını tahmin etmek mümkün değildir. Bu durum olsa olsa küçük dokumacıları fason çalıştıran sermaye kaynaklarının ham madde maliyetlerini düşürebilir.

BAĞIMLI/FASON ÜRETİMDE TİCARET SERMAYESİNİN SERMAYE KAYNAĞI OLARAK KONUMU

Bursa ipekli dokuma sanayiinde ticaret sermayesinin temel işlevi tekstil sektörünün esitsiz gelişmiş halkaları arasında kendi örgütleyici rolünü kullanarak her alt sektörün ürettiği mal ve hizmetleri kısa sürede ve kârlı olarak yan yana getirmektir. Bu işlevin hayata geçirilmesinde fason ekonomisinin katı kuralları ticaret sermayesinin yararına işlemektedir.

Dokuma alt-sektörünün ticaret sermayesinin faaliyetlerini kolaylaştıran üç özelliği vardır. Bunlardan birincisi, küçük dokumacıların çoğunun işletme sermayesi yokluğu nedeniyle ancak fason çalışarak üretime devam edebilecceklerinin belli olmasıdır. İkinci olarak, fason çalışmak zorunda olan küçük dokumacılar arasında fason

işi bulmak için kıyasıya rekabet vardır. Üçüncü ve son olarak, dokuma alt-sektöründe hakim olan dokuma tezgâhları teknolojik açıdan oldukça geri ve üretkenliği düşük, fakat her tür ve desendeki kumaşı dokuyabilecek özelliktedir. Diğer bir deyişle teknolojik düzey bakımından sadece belli kumaşların yüksek randımanlı olarak dokunmasında uzmanlaşmış modern dokuma tezgâhlarının tam tersi bir noktada durmaktadırlar. Dokuma alt-sektöründe hakim olan bu azgelişmiş ve farklılaşmamış üretim yapısı, ticaret sermayesine bağımlı üretimin örgütlenmesi bakımından önemli avantajlar sağlamaktadır. Teksül sanayiinin doğasında varolan mevsimlik dalgalanmalar ve moda değişmesi gibi faktörleri düşündüğümüz zaman bu tür bir teknolojik esnekliğin hem ticaret sermayesinin hem de ona bağımlı olarak kumaş dokuyan küçük dokumacıların yararına olduğu anlaşılmaktadır.

Ticaret sermayesi öncelikle kumaş ve konfeksiyon piyasasının moda ve mevsim değişkenlerine tâbi talep yapısını değerlendirerek işe başlar. Toptan kumaş tüccarları ipekli kumaşlarda hangi desenin moda olduğunu ve talebin hangi yöne kaydığını piyasanın içinden dikkatle takip ederler. Doğal pazarları İstanbul ve civarındaki konfeksiyon sanayii ve mefruşatçılar olduğu için metropoldeki değişikliklere karşı çok hassas davranırlar. Bu durumda bir kumaş tüccarının kendine bağlıyabileceği küçük dokumacıların sayısı kumaş toptancısının sermayesi ve İstanbul piyasası ile yapmış olduğu bağlantıların hacmi ile sınırlıdır. Modeli ve deseni belirlenen kumaşın hangi tür iplikle dokunacağı tespit edilir ve iplik genellikle toptancı tüccardan veya ancak çok büyük tüccarlar için geçerli olan durumlarda iplik fabrikasından satın alınır. Bu stratejik önemi olan kararlar verildikten sonra tüccar açısından en önemli mesele haftada kaç metre kumaşa ihtiyacı olduğunu belirlemektir. Önceden girilmiş bir bağlantı yoksa

genellikle esnek kararlar alınır ve sıra küçük dokumacının seçimine gelir.

Fason iş verilecek küçük dokumacıların seçimi genellikle enformel mekanizmaların yardımı ile olur. Kumaş tüccarları genellikle o anda boşta olan dokumacıları arkadaşlarına sorarlar. Dükkanlarının bulunduğu merkezi iş alanındaki hanlarda vitrine veya küçük dokumacıların yoğun olarak bulunduğu mahallelerdeki bazı duvarlara "fason iş verilecek" türü ilanlar asılabilir. Fakat bu seçimde esas olan küçük dokumacıyı tüccara tavsiye edecek başka kişilerin de bulunmasıdır. Kumaş tüccarı açısından bu seçim esnasında en çok üzerinde durulan konu iplik israfını en aza indirecek kadar dikkatli çalışan bir küçük dokumacı ile en ucuza anlaşmaktır. İplik ham maddesinin fiyatının çok önemli olduğu ve bütün üretim sürecini belirlediği bu durumda kumaş tüccarı "kendi çıkarlarını kendisi gibi koruyacak" bir fasoncu arar. Küçük dokumacı seçildikten sonra artık işin teknik tarafı olan çözgünün hazırlanması gibi süreçler başlar. Bir kumaş tüccarı işini şöyle anlatıyor:

> **Örnek Olay II:** "Biz ağabeyimle birlikte 1979'dan beri toptan kumaş ticareti ile uğraşıyoruz. Kadın ve erkek için gömleklik kumaş olan ve piyasada Çin ipeği veya Setilla olarak bilinen kumaşı Bursa'da fason dokutuyoruz. İpliği piyasadan satın alıyoruz. Bize bağlı olarak çalışan yaklaşık 27 tezgâh var. Bunlar dört ayrı iş yerine dağılmış durumda. Tabiatıyla sahipleri de ayrı. Bu işyerlerinden biri daha gelişkin, yani devere, tavel ve büküm tezgâhları var. Dokumaya hazırlama işlerini bu gelişkin yerde yaptırıyoruz. Diğer işyerleri de buna çok yakın olduğu için iplik dağılımı da oradan yapılıyor.

Her hafta sonu dört ayrı dokumacı bize dokudukları kumaşları teslim ederler. Biz kumaşı ölçer hatasını kontrol eder ve tartarız. İplik kullanım vaziyetine bakarız ve ödeme yaparız. Haftada ortalama 8.000 m. kumaş alırız. Tabii ki bu kumaşlar hamdır. Sonra boyahaneye yollarız. Orada boyanır, paketlenir ve İstanbul'a yollanır. Bursa'daki dükkanımızda ancak nümunelik birkaç top kumaş bulunur. Ben genellikle Bursa'da dururum. Kardeşim ise İstanbul'daki işleri kovalar. Bizim fason kumaş dokuturken en çok çekindiğimiz mesele iplik zaiyatıdır. Çünkü iplik pahalıdır ve her geçen gün fiyatına zam gelir. Eğer bize fason çalışanlar belli bir miktardan fazla iplik ziyan ederlerse hemen işi keseriz. Çünkü iplik israfı maliyeti en çok arttıran faktördür. Ayrıca çıkan kumaşta dokuma hatası da olmamalıdır. Biz iyi çalışan dokumacıya piyasadaki normal fason fiyatından bir-iki lira fazla da veririz. Yeter ki iyi kalite mal çıkarsın."

Yukarıdaki örnek olayda görüldüğü gibi Bursa dokuma sanayiinde ticaret sermayesi bir bakıma dokuma faaliyetini örgütlemekte ve Ayata'nın Kayseri kapitalist ev sanayii ile ilgili çalışmasında olduğu gibi bir anlamda "küçük imalatçı" rolünü üstlenmektedir. Kayseri'deki küçük imalatçılar da çevre köylerdeki evlerde kapitalist ev sanayiinin bir parçası olarak halı dokutmaktadırlar. Ham madde, halı deseni gibi dokuyucu işçilerin üretimi sürdürmeleri için gerekli her şeyi temin eden küçük imalatçı, köylere dağılmış olan dokuyucuların halı üretimini denetliyerek ve gerektiğinde dokuyuculara

avans vererek sonunda üretilen halıya el koymaktadır.[1] Bundan sonra küçük imalatçı dokuttuğu halıyı şehirdeki toptancı tüccara satmaktadır.

Mamul madde olan kumaşın üretilmesi açısından Bursa dokuma sanayiindeki sermaye kaynaklarının konumuna baktığımız zaman ticaret, sanayi ve aracı sermaye kaynaklarının tümünün ayrı ayrı üretimi ve dolayısıyla küçük dokumacıları örgütleme işlevini yüklendiğini görürüz. Bu nedenle belki de tümünü aynı başlık altında incelemek gerekirdi. Fakat ne var ki, Bursa'da her sermaye kaynağı elde ettiği kumaşı farklı biçimlerde kullanmaktadır. Ticaret sermayesi fason dokuttuğu kumaşı yine fason olarak boyatıp mamul madde haline getirirken, sanayi sermayesini temsil eden büyük boya/emprime fabrikaları fason dokuttukları kumaşı kendi fabrikalarında girdi olarak kullanmaktadırlar. Aracı sermaye kaynakları da genellikle sanayi sermayesinin uzantısı olarak işlev görmekte, küçük dokumacıların dokuduğu kumaşı belli bir komisyon karşılığı tekrar boyahanelere devretmektedirler.

Ticaret sermayesinin bağımlı çalışan küçük dokumacılar üzerindeki denetimi çok fazla değildir. Fasoncu tüccar açısından her işletmenin haftada ne kadar kumaşı dokuduğu ve ne kadar iplik israf edildiği önemlidir. Eğer haftalık üretim belli miktarın altına düşerse ve iplik israfı yüksek ise, bu durumda küçük dokumacı ve yanında çalışan dokuma işçisi uyarılır. Eğer durumda bir değişiklik olmazsa, fasoncu tüccar küçük dokumacıların deyimiyle "işi keser."

Bursa'da ticaret sermayesinin fason üretim yolu ile kendine bağımlı kıldığı küçük dokumacıların toplam sayısı hakkında elimizde

[1] Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik - Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, Yurt Yayınları, 1987. s. 64-101

kesin bir bilgi yoktur. Ayrıca İstanbul'daki tüccarlara bağımlı olarak fason üretim yapan küçük dokumacılar da vardır. Bunlar genellikle her cumartesi günü Bursa'ya gelerek dokunan kumaşları teslim almakta ve fason ücreti için ödeme yapmaktadırlar.

Ticaret sermayesi için üretimin örgütlenmesinde ve finansmanında önemli olan işyeri sayısı değil, kendilerine çalışan dokuma tezgâhlarının sayısıdır. Fasoncu tüccarlarla yapılan mülakatlarda genellikle şu tip beyanlara rastlanır:

> **Örnek Olay III:** "Biz bu sezon ağaç kabuğu tipi perdelik kumaşı fason olarak dokutuyoruz. Bize fason çalışan toplam 35 adet geniş [140 cm. eninde kumaş dokuyan] tezgâh var. Bunlar beş ayrı işyerinde bulunuyor."

Bursa ipekli dokuma sanayiinde ticaret sermayesinin çapı ve kendine bağımlı kıldığı küçük dokumacıların sayısı sanayi sermayesine nazaran hayli sınırlıdır. Örneğin, kumaş tüccarları en fazla 30-40 tezgâhı kendilerine bağlıyacak işletme sermayesine sahip olabilirken, boya/emprime fabrikalarının temsil ettiği sanayi sermayesinde bu sayı bazen 300-400 tezgâha kadar yükselebilmektedir. Bu nedenle sanayi sermayesinin küçük dokumacıları bağımlı hale getirme/kontrol etme açısından ulaştığı düzey ve bunun yarattığı sermaye birikimi ticaret sermayesine göre hayli üstün durumdadır. Fakat her şeye rağmen, Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının 1981-1982 yılı kayıtlarına göre, Bursa'da faal olan yaklaşık 13.000 dokuma tezgâhının en az yarısının sayıları 500-600 civarında olan ticaret firmaları tarafından fason çalıştırıldığı veya kontrol edildiği tahmin edilebilir.

BAĞIMLI/FASON ÜRETİMDE SANAYİ SERMAYESİNİN SERMAYE KAYNAĞI OLARAK KONUMU

Bursa tekstil sanayii içinde boya-apre-emprime alt sektörü içinde faaliyet gösteren üretici firmaların küçük dokumacılarla fason ilişkisi kurduğunu yukarıda belirtmiştik. Ayrıca Bursa tekstil sanayiinde üretim zincirinin parçalanmış olduğunu ve zinciri oluşturan her alt-sektörün eşitsiz gelişmesi sonucunda firma sayısı açısından farklı büyüklüklere ulaşmış olduğunu belirtmiştik. Bu etkileşim biçiminde iplik ham maddesini satın alacak işletme sermayesinden yoksun olan küçük dokumacı ancak fason çalışarak üretime devam edebilmekte, sahip olduğu boya/empime fabrikasına girdi temin etmek zorunda olan boyahane sahibi de fason ekonomisinin ortaya çıkardığı bağımlılık ilişkilerinden faydalanarak - kendi işyerinde dokuma ünitesi kurmak amacıyla ek bir yatırıma girmeden - kendi kumaşını işyerinin dışında fason olarak dokutmaktadır.

Küçük sanayi olgusuna sadece istihdam yaratma açısından yaklaşanlar, öncelikle fason çalışmanın yarattığı "dolaylı" istihdamın üzerinde durmuşlardır. Büyük sanayi işletmeleri için fason olarak girdi üreten küçük işyerlerinde çalışanların yaratmış olduğu istihdamın, büyük sanayi tarafından "dolaylı olarak yaratılmış ek istihdam" olduğunu belirtmişlerdir.[1] Fakat bu noktada konumuz açısından önemli olan fason üretimle ve genel istihdam düzeyi arasındaki ilişki değil, fason çalışma ile sermaye birikimi arasındaki ilişkilerin irdelenmesidir.

---

[1] P. Meller ve M. Marfan, "Small and Large Industry: Employment Generation, Linkages and Key Sectors," *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 29, No. 2, 1981. *passim*

Bursa dokuma sanayii bağlamında sanayi sermayesini başkaların fason çalıştırmaya iten en önemli özelliklerinden biri "kapasite" meselesidir. Çünkü boya/emprime fabrikalarının ilk kuruluşunda veya her ek yatırımda bu fabrikaların yıllık kumaş boyama kapasiteleri en yüksek düzeyde planlanmış ve dolayısıyla bu fabrikaların kârlı olarak çalışabilmesi için gerekli olan girdi miktarının ancak fason üretim ile karşılanabileceği zımmen kabul edilmiştir. Bu bakımdan boya/emprime fabrikalarının sermaye birikimi ve büyüme sürecini incelediğimiz zaman bu büyük işyerlerinde boya/emprime ünitelerinin yanısıra dokuma ve dokumaya hazırlama ünitelerini kurulması çabalarına birkaç fabrika dışında pek rastlayamayız. Yani Bursa ipekli dokuma sanayiinin genel eğilimi tekstil sanayiindeki üretim zincirinin halkalarını .ek bir çatı altında birleştirmek (*integration*) yerine, özellikle dokuma alt-sektöründe fasona yönelmek işi dağıtma/parçalama (*disintegration*) şeklinde olmaktadır. Bu tip büyüme şeklinde sürekli olarak gelişmiş boya/emprime teknolojisi ithal edilmekte ve emek üretkenliği yüksek bir tesis kurulmak suretiyle sadece boya/emprime dalında uzmanlaşmaya gidilmektedir. Bu tesise girdi üretecek diğer ünitelerin kurulması yerine elde olan fonlar iplik ham maddesine ve fason ücretlerine doğru kaymaktadır.

Brezilya'da São Paulo civarında 110.000 nüfuslu Amerikana şehrindeki küçük dokumacılarla ilgili çalışmasında Schmitz, dokuma sanayiinde faaliyet gösteren toplam 601 firmanın % 77'sinin (467 firma) fason çalışuklarını ve dışarı fason iş veren işletmelerin genellikle büyük ve çok işçi çalıştıran işletmeler olduğunu belirtmektedir. Fason çalışmak zorunda olanların da 5 ve daha az işçi çalıştıran küçük işletmeler olduklarını vurgulamaktadır.[1] Bursa dokuma sanayiinde

[1]Hubert Schmitz, *Manufacturing in the Backyard: Case Studies on Accumulation and Employment in Small-scale Brazilian Industry*, London, Francis Pinter Publishers, 1982. s.127

olduğu gibi Amerikana'daki küçük dokumacılar da ana firmadan aldıkları ipliği kendi tezgâhlarında kumaş haline getirmekte ve bunun karşılığında kendilerine metre başına fason ücreti ödenmektedir.

Schmitz'e göre büyük firmalar açısından dışarı fason iş vermenin iki ana sebebi vardır: Bunlardan birincisi, ana firmanın tezgâh, bina, personel yatırımı yapmadan büyüme olanağına kavuşmasıdır. Amerikana'da dışarı iş veren tüm ana firmalar için bu sistem sermaye birikimini hızlandıran esas faktörlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Schmitz'in araştırmasına göre, ana firmalar yıllar boyu kendi sahip oldukları tezgâhlardan çok daha fazlasına dışarı iş vererek kumaş dokutmuşlar ve böylece tezgâh ve bina yatırımı yapmadan genişleme olanağını kullanmışlardır.[1] Daha sonra tezgâh yatırımına gittikleri zaman bunu fason kumaş dokutmaktan elde ettikleri kârlarla yapmışlardır. İkinci önemli sebep de tekstil sanayiinin doğasında varolan talep değişikliklerine uyum gösterme açısından dışarı fason iş verme sisteminin ideal bir çalışma biçimi olmasıdır. Schmitz'e göre bu sistemin dışarı fason iş veren firma açısından en büyük avantaji emek maliyetini son derece düşük tutabilen küçük üreticilerin girdi maliyetinde yarattıkları düşüşün dışarı iş veren firma açısından önemli tasarruflara yol açmasıdır. Schmitz'in Amerikana'daki küçük dokumacılarla 10'dan fazla işçi çalıştıran büyük firmalar arasında yaptığı karşılaştırmalara göre, küçük dokuma sanayiinde çalışanların işverene maliyeti diğerlerine göre en az % 30 daha ucuzdur.[2] Nitekim bu çalışmanın dördüncü bölümünde ayrıntılı olarak anlatıldığı gibi Bursa küçük dokuma sanayiinde çalışanlar çoğunlukla devlet güvencesinden yoksun, çalışma saatleri belirsiz ve iş güvenliği açısından da son derece biçimsiz koşullarda istihdam edilmektedirler.

---

[1] *Ibid.* s. 135
[2] *Ibid.*

Bu çalışma şartları içinde büyük fabrikalarda istihdam edilen işçilerle formel olarak aynı ücreti alsalar bile yukarıda saydığımız değişkenler nedeniyle çok daha az reel ücret almış sayılmaları gerekmektedir.

Bursa'da çağdaş teknoloji kullanarak üretim yapan boya/emprime fabrikalarıyla 1940'ların dokuma teknolojisiyle üretim yapan dokuma işyerleri arasında kurulan bu fason ilişkisi sayesinde dokuma alt-sektöründen boya/emprime alt-sektörüne kaynak transferi yapıldığı sonucuna varmamız mümkün olmaktadır. Çünkü emek üretkenliği ve işçi başına yatırılan sermaye ve işletme sermayesi açısından küçük dokumacılara göre çok üstün durumda bulunan boya/emprime fabrikaları fason ilişkisi sayesinde hem kendi fabrikalarını tam kapasite çalıştıracak girdiyi ucuza sağlamış olmakta, hem de bu kumaşları mamul madde haline getirdikten sonra yurt içinde ve bazen yurt dışında pazarlayarak kâr marjlarını yükseltmektedirler. Kuşkusuz bu kaynak transferinin devamlı olabilmesi için küçük dokumacıların kendi aralarında fason işi bulabilmek amacıyla kıyasıya rekabet etmeleri ve kendi istihdam ettikleri işçileri ucuza çalıştırabilmeleri gerekmektedir ki 1981-1982 yılında Bursa ipekli dokuma sanayiinde yaptığımız gözlemler bunu doğrulamaktadır. Küçük dokumacıların ucuz emek istihdam ederek veya ücretsiz çalışan aile fertlerini tezgâh başında çalıştırarak işçilik maliyetinden yaptıkları tasarruflar sayesinde boya/emprime fabrikaları veya onların aracıları tarafından küçük dokumacılara ödenecek fason ücretini daha aşağı çekebilmek mümkün olmaktadır.

Boya/emprime fabrikaları ve onların uzantısı olarak faaliyet gösteren aracı firmalar açısından da, sürekli artan iplik fiyatlarının getirdiği maliyet artışlarına karşı koymanın tek yolu küçük dokumacılara ödedikleri fason ücretlerini aşağı çekmektir. İplik

fabrikalarının oluşturduğu oligopol piyasasına karşı direnme ve yaptırım gücü olmayan boya/emprime fabrikaları, iplik fiyatının sürekli zamlanmasının getirdiği ham kumaştaki maliyet artışını ancak fason ücretlerindeki düşüşle dengelemeğe çalışmaktadırlar. Bu arada bağımsız üreticilerin artan iplik maliyetleri karşısında işletme sermayelerinin tükenmesi sonucu fason çalışmaya geçmeleri olasılığı Bursa dokuma sanayiinde rekabetin biraz daha artmasına ve boya/emprime fabrikalarının fason ücretlerini daha da aşağı çekebilmelerine olanak hazırlayacaktır. Nitekim Denizli/Buldan'daki pamuklu dokuma sanayiinde benzer süreçleri inceleyen Ayata'nın gözlemlerine göre, gittikçe yükselen iplik fiyatları sonucunda "araştırmanın sürdüğü iki yıl boyunca motorlu tezgâh sahiplerinin çoğunluğu giderek fason çalışan işçi durumuna" dönüşmüşlerdir.[1]

Bir esnaf derneği olarak kurulmuş olan Bursa İpekli Dokumacıları Derneği yöneticileri ile yaptığımız mülakatlarda dernek yöneticileri, küçük dokumacıların fason çalışmasının kaçınılmaz olduğunu çünkü işletme sermayesi açısından güçsüz durumda olan küçük dokumacıların başka bir seçenekleri olmadığını belirtmişlerdir. Temsil ettikleri kitlenin ekonomik çıkarlarını savunmak amacıyla dernek yöneticileri piyasada dokunan her kumaş için ayrı ayrı maliyet hesabı yaparak 15 Temmuz 1981 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere bir taban fiyat listesi hazırlamışlardır.[2] Bu taban fiyatların belirlenmesinde elektrik, kira, vergi, asgari ücret üzerinden SSK primi, Bağ-Kur ödemeleri, işçilik gibi esas masraflar gerçekçi olarak hesaplanmış ve kâr oranı da özellikle düşük tutulmuştur. Dernek yöneticileri bu fiyatların asgari fiyatlar olduğunu daha aşağı

[1]Sencer Ayata, "Kasaba'da Zenaat Üretimi ve Toplumsal Tabakalaşma (BULDAN)," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (yayımlanacak) s.28

[2]Bursa İpekli Dokumacılarına mahsus Dokuma taban fiyat listesi-17.7.1981 tarihinden itibaren geçerlidir.

çekilmesinin ise zararına üretim yapmakla eşdeğer olduğunu belirtmişlerdir. Dernek yönetim kurulu ayrıca fasoncu tüccarların üyelere bu taban fiyatların altında çalışılmasını "teklif bile edilemiyeceğini" karara bağlamıştır. Bunun yanısıra yönetim kurulu bazı üyelerin gece gündüz çalışarak çok fazla kumaş dokuduklarını ve böylece mal arzını arttırarak haksız rekabete yol açtıklarını ve bundan böyle çalışma saatlerinin sınırlandırılması gerektiği konusunda karar almışlardır.

Kararlar küçük dokumacılara bildirildikten sonra sıra alınan kararların uygulanmasını sağlamaya gelmiştir. Bir dernek yöneticisi o günleri şöyle anlatıyor:

> **Örnek Olay IV:** "Derneğin iş saatlerinin sınırlandırılması konusundaki kararını ve taban fiyatlarını üyelere bildirdikten sonra bu kararların uygulanmasını sağlamak için denetimlere başladık. İlk birkaç gün üyelerimizin büyük bir çoğunluğu bu kararlara uydu. Ama sanayi odasına bağlı olan dokumacılar pek uymadılar. Fakat bir gece üyelerimizden biri telefon edip başka bir üyemizin gece çalıştığını haber verdi. Biz de bu işyerine gece gidip o arkadaşa çalışmamasını, fasoncu tüccar metrede 5 lira daha fazla para kazanacak diye karısını ve çocuklarını çalıştırmamasını söyledik. Ertesi gün sabahleyin beni ve diğer dernek yöneticilerini sıkıyönetim komutanlığına çağırdılar. Memlekette "üretimi arttırma seferberliği" olduğunu ve aldığımız kararın buna aykırı olduğunu söylediler. Ben de gece çalışmanın zaten hem Belediye yasalarına aykırı olduğunu, hem de işçilere fazla mesai

ödenmediği için bunun Bölge Çalışma Müdürlüğünce de yasak olduğunu belirttim. Ayrıca düşük fason ücretlerinden elimize bir şey kalmadığını, bu ücretleri arttırmanın ve gayri insani çalışma şartlarının düzeltilmesinin tek yolunun üretimi kısmak olduğunu anlattım. Eğer bu konuda ısrar edecek olursak bizim için dava açılacağını ve derneğin de kapatılacağını söylediler. Biz de çaresiz sesimizi kestik. İşleri oluruna bıraktık."

Küçük dokumacılar arasındaki kıyasıya rekabetin dernek yolu ile örgütlenerek düzenlenmesi çabası bu şekilde başarısızlığa uğrar. Yaşanan olağanüstü dönemde sıkıyönetim görevlilerinin müdahalesi olmasa da bu mücadelenin başarı kazanacağını düşünmek çok zordur. Çünkü hem küçük dokumacıların sayısı ve aralarındaki kıyasıya rekabet hem de aile emeği kullanımının yaygın olması ve bütün bunların yanısıra işçilere parça başı ücret ödeme sisteminin geçerliliğini koruması devlet zoru ile olmasa bile kendiliğinden üretim seferberliğini gerekli kılmaktadır. Brezilya'da benzer koşullarda çalışan küçük dokumacıların da dernekleşme yolu ile fason ücretlerini düzeltme çabalarının pek başarılı olmadığını belirten Schmitz, küçük üreticiler arasında birlik sağlanamadığını ve her zaman tespit edilen minimum ücretten daha düşük ücreti kabul eden bazı dokumacıların ortaya çıktığını belirtmektedir.[1] Bu nedenle, Bursa ipekli dokuma sanayiinde küçük dokumacılar ve yanlarında çalışan işçiler ayakta kalabilmek ve piyasada varolabilmek için üretimi sürdürmek zorundadırlar. Küçük dokumacıların bu mücadelesinden geriye kalan fason taban fiyatlarıdır. Bu araştırmanın yapıldığı işyerlerinde dokunan kumaşlar ve

[1] Schmitz, *Ibid.* s. 138

karşılığında alman fason ücretleri derneğin tespit etmiş olduğu taban fiyatları ile birlikte tablo:4'de verilmiştir:

Tablo: 4

Fason taban fiyatları ve piyasadaki fason ücretleri

Dokunan kumaş	Bursa İpekli Dok.Der. fason ücreti taban fiyatı	Rastlanan en yüksek ve en düşük fason ücreti	Ort. fason ücreti	İşyeri sayısı
Pollester perdelik-geniş	40	30 24	27.9	16
Setilla	35	35 20	28.8	9
Jorjet	25	22 15	17.4	5
Ponje-Poliester gömleklik	20	20 15	17.3	11
Müslin-krep, pollester	20	18 15	16.0	8
Astarlık-pollester	15	15 10	12.1	10

Tablo:4'ün dikkatle incelenmesinden anlaşılacağı gibi bu işyerlerinde fason olarak dokunan ipekli kumaşların karşılığında alınan ortalama fason ücretlerinin dernek tarafından tespit edilen taban fiyatların yaklaşık % 20-25 altında kaldığı görülmektedir. Derneğin tespit ettiği taban fiyatların da altındaki fason fiyatlarıyla üretim yapılması, küçük dokumacıların hem kendi kâr oranlarını asgariye düşürdüklerini hem de maliyetin en önemli unsurlarından biri olan işçi ücretini çok düşük tuttuklarını ve ücretli işçi yerine de genellikle işverenin veya ücretsiz çalışan aile fertlerinin tezgâh başında çalıştığını göstermektedir.

Bütün bu karşılaştırmaların sonucunda dokuma alt-sektöründen, boya/emprime alt-sektörüne değer transferi yapıldığını "sayısal olarak" ispat etmek hayli güçtür. Fakat en azından Bursa ipekli dokuma

sanayiindeki firma sayısı, rekabet ve fason ekonomisinin diğer bazı özelliklerinden (azgelişmiş üretim teknolojisi, aile emeği kullanımı, parça başı ücret sistemi vb.) dolayı dışarı fason iş veren sanayi sermayesinin normal olarak olması gerekenden daha ucuza girdi temin ettiğini söyleyebiliriz.

Benzer karşılaştırmaları Brezilya'da dokuma ve hamak sanayii için yapan Schmitz, büyük firmalarla küçük firmaların arasındaki muhtemel sömürü ilişkilerini sayısal ortaya koymanın veya sömürü ilişkisini ispatlamanın çok zor hatta imkansız olduğunu belirtmektedir. Çünkü fiyatların ve maliyetlerin belirlenmesinde ücretsiz olarak çalışan aile fertlerinin üretime katkılarının parasal olarak değerlendirilmesi ve maliyete katılması imkansızdır. Fakat her şeye rağmen, kendi dışındaki bir sermaye kaynağı tarafından sağlanan ham maddeyi mamul maddeye dönüştüren ve bu işin karşılığında parça başına fason ücreti alan bağımlı küçük üreticilerin gelirlerinin bağımsız küçük üreticilere rağmen daha düşük olduğunu belirtmektedir. Schmitz'e göre değer transferi de bu şekilde gerçekleşmektedir:

> "Küçük üreticilerin büyük firmalar tarafından sömürüldükleri durumlar genellikle fason çalışmanın egemen olduğu dallarda ortaya çıkabilir. Çünkü bu durumda kendi ihtiyacı olan ham maddeyi pazardan satın alacak sermayeden yoksun olan ve birbirleri arasında çok yoğun rekabet ilişkisi içinde olan küçük üreticiler, ana firmanın empoze ettiği fason ücretlerini kabul etmek zorunda kalırlar. Bu durumda, küçük üreticilerin fason olarak ürettiği mallar yolu ile artı değerin bir kısmı büyük işletmelere transfer edilmiş olur ... Örneğin, hamak sanayiinde bu tür bir karşılaştırmayı

> yaptığımız zaman bağımsız çalışan küçük üreticilerin fason çalışanlardan iki misli daha fazla kazandıklarını gözlemledik. Bu da [küçük üreticilerden büyük firmalara] aktarılan artığın hayli yüklü olduğunu gösterir."[1]

Bu çalışmanın metot bölümünde belirttiğimiz nedenlerden ötürü, mülakat yaptığımız işyeri sahiplerine gelir ve SSK ile ilgili soruları yöneltmekten kaçındık. Fakat gerek bağımsız çalışan bazı dokumacılar ve gerekse demek yetkilileri bağımsız çalışan dokumacıların gelirlerinin fason çalışanlara oranla her zaman daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Bütün bunlara rağmen, fason ilişkisinde iki ayrı uçta bulunan tarafların sadece gelir düzeyleri ile sınırlı kalan analizlerin çok fazla anlamı yoktur. Esas üzerinde durulması gereken konu, iki tarafın da sermaye birikimine ve büyümeye yatkın olup olmadığının anlaşılması ve tartışılmasıdır. Bu bakımdan, küçük dokumacıların sahip oldukları gelişme dinamikleri durağan ve anlık tespitlerin dışında; toplumsal değişme ve toplumsal hareketlilik sürecini de dikkate alarak daha sonra incelenecektir.

Bu noktada önemli olan dışarıya fason iş veren sanayi sermayesinin nasıl ortaya çıktığının ve bağımlılık ilişkilerini nasıl tesis ettiğinin anlaşılmasıdır. Bağımlılık ilişkisinin kurulmasında önemli olan mesele ana firma rolünü üstlenmiş olan boya/emprime fabrikasının çapıdır. Eğer boya/emprime fabrikasının ihtiyacı olan ham kumaş miktarı göreli olarak düşükse küçük dokumacılarla fason ilişkisi doğrudan kurulmaktadır. Fakat ana firmanın ham kumaş ihtiyacı çok fazla ise aracı kullanılmaktadır. Aşağıdaki iki örnek olay bu iki formu açıklamak bakımından hayli aydınlatıcıdır:

---

[1]Schmitz, *Ibid.* s. 171

Örnek Olay V: "1966 yılında askerden döndükten sonra piyasadan iplik satın alarak fason kumaş dokutmaya başladım. Gereken ilk sermayeyi ağabeylerim verdiler. İşe ilk başladığımda dokuma tezgâhı almadım. Fason dokuttuğum malları yine dışarda boyatıp İstanbul'da pazarlıyordum. 1975 yılında yeterli sermayeyi biriktirip [Bursa] Organize Sanayi Bölgesinde ilk boyahanemi açtım. Ayrıca büküm ve devere'den oluşan [dokumaya] hazırlama tesisi de kurdum. Artık piyasadan aldığım ipliği kendi tesislerimde dokumaya hazırlayıp, dışarıda fason olarak dokutup ve yine kendi fabrikamda boyayarak pazarlıyordum. Daha sonra 1981'de emprime tesislerimi kurdum. Şimdi boyahanede 13, emprime bölümünde ise 46 işçi çalışıyor."

Yukarıdaki örnek olayda görüldüğü gibi, kısa bir zaman dilimi içinde Organize Sanayi Bölgesinde dokumaya hazırlama ve boya/emprime tesisi kuracak kadar büyüyen bu girişimcinin esas birikimini fason kumaş dokutarak yaptığı ortaya çıkmaktadır. İşletme sermayesini iplik alımında kullanan bu girişimci boya/emprime tesislerinin esas girdisini oluşturan kumaşı üreten dokuma tesisine hiç yatırım yapmamıştır. Kumaşı küçük sanayicilere fason olarak dokutmak sonuçta çok daha kârlı ve sermaye birikimini hızlandıran bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yukarıdaki örnek olayda ortaya çıkan diğer bir özellik de sanayi sermayesinin küçük dokumacılarla aracı kullanmadan "doğrudan" ilişki içinde olmasıdır. Bursa tekstil sanayiinde orta boy sayılabilecek boyahaneler içinde bu tip örnekler hayli fazladır.

Sanayi sermayesinin "aracı" kullanarak dolaylı olarak kurduğu fason ilişkileri için verilebilecek diğer bir örnek de şu anda Bursa'da tekstil sanayiinin en önde gelen kuruluşlarından birinin büyüme sürecinde izlenebilir:

Örnek Olay VI: "1958 yılında amcamla birlikte ortak olarak 25 tezgâh satın alıp dokumacılığa başladık. O yıllarda floş ithali serbest olduğu için floştan elbise astarı dokuyorduk. Ayrıca piyasadan iplik satın alıp başkalarını da fason çalıştırıyorduk. 1964 yılında 35 dokuma tezgâhı daha alarak 60 tezgâha yükseldik. O yıllarda kendi bünyemizde ve dışarda fason dokuttuğumuz kumaşların toplamı haftada ortalama 100.000 metre civarındaydı. Bu malın hepsini dışarda boyattıktan sonra İstanbul'da pazarlıyorduk. Daha sonra kendi tezgâhlarımızda dokunan ve dışarıda dokuttuğumuz malları bir boyahane kurup, boyayarak satmayı düşündük. Bu amacımızı ancak 1974'de gerçekleştirebildik. 1950'lerin teknolojisinin hakim olduğu boyahanemiz faaliyete geçtikten sonra elimizdeki dokuma tezgâhlarının tümünü sattık.

1974-1976 yılları arasında dışarıda fason kumaş dokutup kendi tesislerimizde boyayarak pazarladık. 1976'dan itibaren floş ithalatında duraklamalar oldu ve en sonunda floş ithali kesildi. Biz 1975'de boya tesislerimize ilaveten en modern teknolojinin kullanıldığı emprime tesislerimizi Organize Sanayi Bölgesinde kurduk. Floş ithali durunca biz de dışarı fason iş

vermeyi kestik ve floş boyamak amacıyla kurulmuş olan boyahaneyi tasfiye ettik. 1976-1978 yılları arasında sadece emprime yaparak tam kapasite çalıştık. 1978'den bu yana küçük dokumacılara fason kumaş dokutarak kendi tesislerimizde emprime perde yapıp toptan pazarlıyoruz. Emprime tesislerimizin haftalık kumaş ihtiyacı 400.000 metre civarındadır. Genellikle % 150 kapasite ile çalışıyoruz. Ayda 1.500.000. metre ve yılda 18.000.000. metre ham kumaşı emprime yapıyoruz. Kumaş ihtiyacımızın tümünü **işletmemiz dışından** ham olarak temin ediyoruz. Daha sonra emprime yapıp toptan pazarlıyoruz.

Bu işi biz iki şekilde hallediyoruz: Birinci şekilde, biz piyasadan iplik satın alıp bize çalışan birkaç fasoncu tüccara teslim ederiz. Onlar iplikleri kendi tesislerinde bobine sarıp küçük dokumacılara teslim ederler. Onlar kumaşı dokuturlar ve biz de onlara metre başına belli bir komisyon öderiz. İkinci şekilde ise, bize çalışan bazı tüccarlara satın alacağımız kumaşın bedelinin % 20'sini peşin olarak öderiz. Onlar piyasadan ipliği bulup kumaşı küçük dokumacılara fason olarak dokuturlar. Mal teslimde ise kalan % 80'i tahsil ederler. İplik ihtiyacımız çok fazla olduğundan ihracat gelirlerimizin yardımı ile yakında sentetik iplik fabrikası kurmayı planlıyoruz."

Yukarıdaki örnek olayda görüldüğü gibi önceden dokumacılıkla işe başlamış olan bu firma zaman içinde dokuma tezgâhlarını tasfiye edip tamamen boya/emprime alt sektöründe uzmanlaşan modern

teknoloji kullanan bir firma haline gelmiştir. Fakat ilk yıllardan beri dışarı fason iş verme faaliyeti firmanın büyüme hızını artıran bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Bu araştırmanın yapıldığı 1981-1982 yılında ayda 1.500.000. metre ham kumaşı temin ederek % 150 kapasiteyi tutturmak amacıyla çeşitli aracı sermaye kaynakları da kullanılmaktadır.

Bursa dokuma sanayiinde sanayi sermayesinin fason üretimi örgütlediği diğer bir çalışma biçimi ise bağımsız üretim yapan dokumacı firmalar tarafından uygulanmaktadır. Tablo:1'de bağımsız üretim yapan işletmeler olarak tanımlanan firmalardan bazıları küçük dokumacıları fason olarak çalıştırmaktadırlar.

Bağımsız üretim yapan işletmeler ipekli kumaş üretimindeki tüm işlemleri kendi sermayelerini kullanarak gerçekleştirirler ve ürettikleri kumaşları Bursa'nın merkezi iş alanındaki hanlarda bulunan dükkanlarında toptan olarak pazarlarlar. Yukarıda genel özelliklerini açıkladığımız ve ilerdeki sayfalarda daha ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz bağımsız üreticileri grubunun içindeki iki firma ayrıca bazı küçük dokumacıları da fason çalıştırmaktadırlar. Bu işyerleri gerek sahip oldukları tezgâh sayısı ve gerekse kendi işyerlerinde sahip oldukları hazırlama üniteleri bakımından hayli gelişmiş işletmelerdir. Aşağıdaki örnek olay aynı alt-sektör içinde üretim yapan gelişkin işletmelerin diğer küçük dokumacıları nasıl fason çalıştırdıklarını açıklamaktadır:

> **Örnek Olay VII:** "1967 yılından beri ağabeyimle ortak olarak çalışıyoruz. 12 adet geniş armürlü tezgâhımızda perde dokuyoruz. Ayrıca iki devere, üç büküm, bir tavel'den oluşan hazırlama tezgâhlarımız var. Tezgâhlar günün her saati çalışır. Dokuma ve

hazırlamada toplam 10 işçi çalışıyor. Binanın mülkiyeti de bize aittir. Ayrıca, Bursa'da Gökçen Han'da mağazamız da var. İpliği piyasadan alıp, önceden yaptığımız bağlantıya göre dokuyup Bursa dışında ham veya boyalı olarak pazarlıyoruz. Bir kısmını da mağazamızda toptan olarak Bursa'ya gelen tüccarlara pazarlıyoruz. Ayrıca, başka dokumacılara da fason iş veriyoruz. Bu şekilde bize bağlı olarak 30 tezgâh çalışıyor."

Yukarıdaki örnek olayda görüldüğü gibi göreli olarak yüksek sabit sermaye yatırımına (tezgâhlar ve bina) ve buna ilaveten güçlü işletme sermayesine sahip olan bu firma diğer küçük dokumacılarla bağımlılık ilişkilerinin oluşturulmasında birçok bakımdan model teşkil etmektedir. Bu işletmede çalışmakta olan hazırlama ve büküm tesislerinin üretim kapasitesi bu işletmenin sahip olduğu dokuma tezgâhlarının ihtiyacını karşılamakta ve kalan süre içinde de bu işletmeye fason çalışan diğer küçük dokumacılara çözgü ipliği ve bükümlü atkı ipliği yetiştirmektedir.

Bu işletmelerin başkalarını fason çalıştırmasının en önemli nedeni, dördüncü bölümde dokumaya hazırlama (bükümcü, devereci) işçilerinin konumunu ayrıntılı olarak incelediğimiz kısımda belirttiğimiz gibi, dokumaya hazırlama bölümünün yüksek üretim kapasitesine sahip olmasıdır. Dolayısıyla Ayata'nın Kayseri metal sanayii ile ilgili çalışmasında belirtiği gibi, bu tür işletmelerde "üretim hesapları emek verimliliğinin yüksek olduğu bölümlerin tam kapasite çalıştığı varsayılarak" yapılmaktadır.[1] Kayseri metal sanayii içinde yeni bir örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkan ve üretim sürecindeki birkaç

[1]Sencer Ayata, Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi. s. 104

işlemin aynı anda tek çatı altında yapılabilmesine olanak sağlayan bu tip atölyeleri, Ayata, "merkez atölye" olarak nitelendirmektedir. Bursa dokuma sanayiinde olduğu gibi, Kayseri metal sanayiinde de sermaye birikim sürecinde entegre tesis kurma aşamasına gelememiş olan bazı girişimciler merkez atölyeyi eksen olarak alıp diğer küçük firmalarla fason ilişkilerini bu atölye çerçevesinde örgütlemişlerdir. Ayata, bu tip atölyelerde sermaye birikimi açısından çok önemli bir işlevi olan ticari ve sınai faaliyetlerin birlikte sürdürülmesinin altını çizmiştir.[1]

Yukarıdaki örnek olayda görüldüğü gibi kendine çalışma ile başkalarını fason çalıştırma genel anlamda kârlılığı arttırmak amacıyla yan yana gelmiştir. Bu işletmenin sahip olduğu işletme sermayesi o denli yüksektir ki hem kendi tezgâhlarının hem de işletme dışında kendine bağladığı 30 tezgâhın iplik ihtiyacını karşılayabilmektedir. Diğer bir deyişle başkalarını fason çalıştırmak yolu ile bu işletme kendi maliyetlerini aşağı çekebilmekte ve dolayısıyla kârlılığı yükseltebilmektedir. Ayrıca kendi işyerine 30 tezgâh daha satın alıp yatırıma girmek yerine başka küçük dokumacıları kendine bağımlı kılarak onların yapmış olduğu sabit sermaye yatırımını kendi amaçlarına uygun olarak kullanmaktadır.

Schmitz'in Brezilya'da yapmış olduğu çalışmalarda da buna benzer eğilimler ortaya çıkmaktadır. Örneğin Fortaleza'daki hamak sanayiini inceleyen Schmitz, hamak üretiminin iki tip firma tarafından yapıldığını bunlardan birincisinin ücretli emek istihdam eden küçük kapitalist firmalar olduğunu, ikincisinin ise bu firmalara fason çalışan aile işletmeleri olduğunu belirtiyor. Fortaleza'daki aile işletmeleri de aynen Bursa dokuma sanayiinde olduğu gibi dokudukları her hamak için parça başı esasına göre ücret alıyorlar. Hamak ipinin boyanması ve

[1] *Ibid.* s. 97

hamak dokuma işlemlerini kendi işyerlerinde gerçekleştiren ve ayrıca kendilerine fason çalışan işyerlerine de ham madde sağlıyarak üretimi finanse eden bu firmalar daha sonra hamakların tamamlanması işlemini (finishing) de aracı kullanarak kendi işyerlerinin dışında evlerde çalışan işçilere yaptırıyorlar. Böylece sanayi sermayesi örgütleyici olarak devreye girip kendi işyerinde istihdam ettiği işçilerin dışındaki aile işletmelerini ve evde çalışan işçileri aracı kullanarak kendine bağlamış olmaktadır. [1]

Bu noktada Bursa dokuma sanayiinde aracı sermaye kaynaklarının çalışma şekillerini ve fason ekonomisi içindeki özelliklerini anlatmamız gerekmektedir.

FASON ÜRETİMİN ÖRGÜTLEYİCİLERİ: SANAYİ SERMAYESİNİN UZANTISI OLARAK ARACILAR

Bursa tekstil sanayiinde büyük çaplı sanayi sermayesi küçük dokumacılardan bağımlı üretim/fason çalışma yolu ile kaynak transferini gerçekleştirirken genellikle aracı kullanmak zorunda kalır. Çünkü yaklaşık 300-400 tezgâhı kendine bağlıyan bir boyahanenin 40-50 ayrı işyerine dağılmış bu tezgâhlara iplik ham maddesinin dağıtılması, çözgü ipliğinin bobinlere sarılması, üretimin elden geldiğince kontrol edilmesi hayli zor ve karmaşık örgütsel düzenlemeleri gerektirmektedir. Bütün bunların yanısıra her hafta sonu dokunan kumaşların küçük dokumacılardan teslim alınması ve fason ücretlerinin ödenmesi sanayi sermayesinin örgütleşme sınırlarını zorlayan yeni bir işbölümü ortaya çıkartmaktadır. İşte bu nedenlerle sanayi sermayesi ihtiyacı olan ham kumaş girdisinin temin edilmesini

[1] Schmitz, *Ibid.* s. 85-86

aracı şahıs ve firmalara sanki her seferinde "açık eksiltme yolu ile ihaleye" çıkartmaktadır. Yukarıdaki örnek olayda görüldüğü gibi ya iplik ham maddesi önceden aracılara teslim edilmekte veya önceden anlaşılan ham kumaş fiyatının % 20'si peşin olarak aracılara ödenmektedir. Bazan de iki yöntem aynı anda uygulanabilir.

Birinci tip aracı firmalar fason çalışan küçük dokumacıların büyük bir çoğunluğu ile yüz yüze ilişkiler içindedir. Bu nedenle hem ticaret hacmi açısından hem de kurmuş oldukları yüz yüze ve örgütsel ilişkiler açısından aracı sermaye kaynakları içinde en önemli yerde bulunurlar. Bu aracı firmaların temel işlevi kendilerine teslim edilen iplik ham maddesinin israfını en aza indirerek kumaş haline dönüştürecek bağımlılık ilişkilerini kurmak ve sürdürmek olarak tanımlanabilir. Bu tip aracı firmaların merkez atölyelerden tek farkı merkez atölyelerin fason olarak ürettikleri malı kendilerinin pazarlaması, aracı firmaların ise büyük boyahanelere belli bir komisyon karşılığı devretmeleridir. Aşağıdaki örnek olay aracı firmaların çalışma şeklini göstermesi bakımından hayli aydınlatıcıdır:

> **Örnek Olay VIII:** "Ben dokumacılığa 1958 yılında dokuma işçisi olarak başladım. Daha sonra başkaları hesabına fason kumaş dokutmağa başladım. Sonra diğer iki ortağımla bu firmayı kurduk ve şimdi resmen fasoncu olarak çalışıyoruz. Biz genellikle ipliği piyasadan vadeli olarak ve bazen de kumaşı teslim edeceğimiz büyük firmadan alırız. Önce bu ipliği dokunacak kumaşa göre devere ve büküm tesislerinde çözgü haline getirtiriz. Yani hazırlama işini yaptırırız. Tabii ki bu iş için çözgüyü hazırlayan firmaya ayrıca para öderiz. Ondan sonra iplikleri ve hazır çözgüyü bize

bağlı fason çalışan dokumacılara dağıtırız. Dokumacıların işyerleri birbirinden uzak olduğu için sırf bu iş için kulandığımız kamyonet var. Dokumacılar ellerindeki çözgü ve atkı ipliklerini bitirdikçe bize haber verirler, biz de onlara hemen iplik yollarız. Bizim işimizde dokumacıyı boş bırakmamak önemlidir.

Metre başına ödeyeceğimiz fason ücretini önceden konuşarak tespit ederiz. Tabii ki bu ücret dokunan kumaşın cinsine göre değişir. Biz her tezgâhtan haftada kaç metre kumaş çıkacağını az çok biliriz. Bu haftada 200 ile 400 m. arasında dokunan malın cinsine göre değişir. Mesela, elbise astarı 90 cm. eninde olduğu için haftada 400 m. civarında çıkar, fakat perdelik saten daha geniş olduğu için ancak 250 m. çıkar. Eğer dokumacı bizim tahmin ettiğimizden daha az kumaş dokursa zaten o işten *para kazanamaz* ve biz de işi bırakmasını söyleriz. Ama çok mal çıkaran ve kumaş kalitesine dikkat ederek iplik ziyan etmeyen dokumacıyı da zor zamanda işsiz bırakmayız.

Her cumartesi öğleden sonra dokumacılar hafta içinde dokudukları kumaşları depomuza teslim ederler. Kumaş ağırlığının metraja bölümü istenen gramajın ve sıklığın gerçekleşip gerçekleşmediğini gösterir. Buna göre ödemeleri yaparız. Kumaşta gördüğümüz hataları söyleriz, ihtar ederiz. Eğer iplik israfı belli bir düzeyin üzerinde ise iplik parasını fason ücretinden düşeriz. Aynı durum bir daha tekerrür ederse bu sefer de işi keseriz. Çünkü biz zaten bu iplik fabrikalarının yaptığı

zamlara dayanamıyoruz. Neredeyse her ay zam yapıyorlar. Bu istikrarsızlık yüzünden piyasada uzun vadeli bir bağlantıya giremiyoruz. Eğer kumaşta hatalar birden artarsa o zaman dokumacının işyerine gidip çalışma durumunu kontrol ederiz. Gerekirse vaziyete müdahale ederiz. Bizim işimizde nakit para bulundurmak çok önemlidir. Çünkü cumartesi günü dokumacıya ödeme yapamazsan o da işçisine ödeme yapamaz ve bizi terk edip kendisine fason iş verecek başka birini aramaya başlar. Bir yandan ipliğe yapılan sürekli zamlar, diğer yandan kaliteye bakmadan kumaş dokuyanlar bizi zor durumda bırakıyor. Elimizden geldiği kadar sıkı kontrol yaparak hatasız mal dokumaya çalışıyoruz. Bu günlerde tam kapasite çalışıyoruz ve ayda 50.000 kilo iplik dağıtıp, ham kumaş olarak topluyoruz."

Yukarıdaki örnek olaydan da görüldüğü gibi aracı kesimi Bursa ipekli dokuma sanayiinde fason ilişkilerinin kemikleşmesinde önemli roller oynamaktadır. Sanayi sermayesinin uzantısı olarak çalışan aracı firmalar, hem küçük dokumacı ile sanayi sermayesi arasındaki bağı net olarak kurmakta hem de hakim teknolojik yapıyı zorlayarak ve bazı yapırımları kullanarak (hatalı kumaş dokuyandan iplik bedelini tazmin etmek vb.) varolan kapasiteleri zorlamaktadırlar. Bu etkinliğin sonunda aracı sermaye dokunan her metre kumaşta boya/emprime fabrikaları ile önceden anlaşmış olduğu metre başına fason ücretinin belli bir kısmını kendine komisyon olarak ayırarak kalanını küçük dokumacıya ödemektedir. Dolayısıyla aracı sermayenin kontrol ettiği veya fason iş verdiği tezgâh sayısındaki artışların toplam gelirine katkısı vardır. Daha fazla küçük dokumacıyı kendisine bağlayan aracı sermaye, hem

boya/emprime fabrikalarına gittikçe artan oranda girdi sağlar hem de kendine bağımlı olarak çalışan küçük dokumacı sayısı arttıkça fason ücretlerini kontrol etme ve piyasayı belirleyerek fason ücretlerini aşağı çekme konusunda daha etkin konuma yükselir. Kuşkusuz küçük dokumacılara ödenen fason ücretlerinin aşağı çekilmesi bir yandan aracı kesimin toplam gelirini arttırmakta ve diğer yandan da boya/emprime fabrikalarının girdi maliyetlerini azaltmaktadır.

Bursa dokuma sanayiinde kullanılan geri dokuma teknolojisinin otomatik dokuma tezgâhları kullanan birkaç büyük firma dışında değişiklik göstermemesi nedeniyle her tezgâhın üretim kapasitesi aracı tarafından gayet net olarak bilinir. Yukarıdaki mülakatta da belirtildiği gibi, örneğin geniş armürlü dokuma tezgâhında haftada 250 metreden az perde dokuyan küçük dokumacı kendi sabit maliyetlerini (elektrik, kira, vergi vb.) bile karşılayamaz veya aracının deyimiyle "para kazanamaz." Dolayısıyla fason ücretlerinin belirlenmesinde fason ekonomisinin katı kurallarını uygulayan aracı sermaye açısından iki temel hedef vardır: Bunlardan birincisi, emek üretkenliği sınırlı dokuma tezgâhlarının üretim kapasitesi çalışma saatlerinin olabildiğince arttırılmasıyla en üst düzeye çıkarılmalıdır ki kumaş arzı devamlılığını korusun. İkincisi ise, fason ücretleri öyle bir seviyede tutulmalıdır ki geri teknoloji ile maksimum kapasitede çalışan küçük dokumacının sabit maliyetlerini ancak karşılayıp çok düşük düzeyde "para kazanması" sağlanmalıdır. Aksi takdirde hem metre başına fason ücreti alan küçük dokumacı hem de yanında çalıştırdığı dokuma işçisi açısından günde 12 saat çalışarak fazla kumaş dokumanın bir anlamı kalmaz.

Bu nedenle Bursa İpekli Dokumacıları Derneğinin 1982 yılında almış olduğu fason çalışan üyelerin çalışma saatlerini sınırlama ve

dolayısıyla ipekli dokuma sanayiinde toplam kumaş arzını azaltma kararı fason ekonomisinin bütün fiyat belirleme mekanizmalarını altüst edebilecek bir eylemdir. Kuşkusuz derneğin faaliyeti sadece boykot düzenlemek gibi göreli olarak "radikal" tedbirlerle sınırlı kalmamıştır. Küçük dokumacıların meslek örgütü olan Bursa İpekli Dokumacılar Derneği, fason ekonomisinin bunaltıcı şartlarını yumuşatmak amacıyla bazı girişimlerde bulunmuştur. Bunların içinde ilginç olanlarından biri de küçük dokumacıların sanayi sermayesinin ajanı olarak çalışan aracılarla ilgili şikayetlerinin sözcülüğünü üstlenmiş olmasıdır.

Bursa dokuma sanayiinde aracı/komisyoncu kesimi varlık sebeplerini öncelikle sanayi sermayesine borçludurlar, fakat zaman içinde onlar da aldıkları komisyonlar sayesinde sermaye birikimine giderek aynı ticaret sermayesi gibi piyasadan iplik satın alıp fason kumaş dokutarak belli açılardan bağımsızlık kazanmışlardır. Bu bakımdan aracı/komisyoncu kesimdeki büyük firmaları son hesaplaşmada sanayi sermayesenin uzantısı olan, fakat her şeye rağmen boyahanelere karşı da belli bir pazarlık gücü olan firmalar olarak görmek gerekir. Yine bu kesimde tam anlamıyla "tek başına icrayı sanat eyleyen" bazı küçük aracılar da vardır. Boya/emprime fabrikalarının memuru gibi çalışan hatta firmaları bile olmayan bu kişilerin işletme sermayeleri ve yatırımları yok denecek kadar azdır. Bazen bir küçük kamyonet ve kullanabilecekleri bir telefondan oluşan tüm varlıklarını işleri doğrultusunda seferber ederler. Fason ekonomisi içindeki işlevleri büyük firmalardan pek farklı değildir. Ama küçük dokumacılar en çok bu küçük aracıların kazançlarından rahatsız olurlar ve sürekli olarak kendilerini bunların sömürdüklerini belirtirler.

Yukarıda belirttiğimiz gibi ipekli dokuma alt-sektöründe sanayi sermayesi ile kurulan fason ilişkisinde aracı kârını ortadan kaldırmak

amacıyla Bursa İpekli Dokumacılar Derneğinin de temsilci olarak katıldığı bazı girişimler olmuştur. Dernek yöneticilerinden birinin anlattığı aşağıdaki örnek olayda aracı kişi ve firmaların fason ekonomisi içindeki konumu daha net olarak görülmektedir:

> **Örnek Olay IX:** "Derneğin yönetim kurulu üyeleri ile toplandık ve şu meseleyi konuştuk: Bursa'nın büyük kuruluşlarından Y adlı boya/emprime fabrikası 1981 yılı başında Libya ile poliester perde ihracatı bağlantısına girmişti. Tabiatıyla, bu siparişin karşılanması için gereken perdeler fason olarak dokutulacaktı. Daha sonra ham kumaşlara fabrikada emprime baskı yapıldıktan sonra ihraç edilecekti. Fabrikanın aracısı olan M de metresine 23 lira fason ücreti vererek geniş tezgâhlarda perde dokutuyordu. Ham kumaşları fabrikaya teslim ettiğinde de 26 liradan fason ücretini tahsil ediyordu. Bu işte çalışan yaklaşık 500 tezgâh vardı. Dokumacılar sürekli derneğe gelip bu aracıdan şikayet ediyorlardı. Biz toplantıda bir komite oluşturma kararı aldık ve fabrika sahibine gittik. Fason işinde fabrika ile direkt muhatap olmak istediğimizi söyledik ve M'yi şikayet ettik. Fabrika sahibi de defterlerini çıkartıp hakikaten metrede 26 lira fason ücreti ödediğini ve kumaşın teslimatında, iplik dağıtımında 100-200 kişi ile ayrı ayrı uğraşmaktansa tek bir aracı ile muhatap olmayı tercih ettiğini söyledi. Ayrıca, 500 tezgâhtan çıkan kumaşın kalitesini kontrol edecek ve iplikleri gecikmeden dağıtabilecek bir teşkilat kurmanın M'ye verilecek yaklaşık % 10'luk bir komisyondan daha pahalıya

geleceğini belirtti. Bu durumda tartışacak mesele kalmamıştı. Kös kös tezgâhlarımızın başına döndük."

Yukarıdaki örnek olayda görüldüğü gibi aracı kesiminden yakınmalar küçük dokumacılar arasında hayli yaygındır. Aracı kesiminin fabrikanın verdiği fason ücretinden aldığı komisyonun son derece düşük kâr marji ile çalışan küçük dokumacının gözüne batması doğaldır. Fakat bu örnekte görüldüğü gibi aracı kesimi boya/emprime fabrikasının ilk başta belirlemiş olduğu fiyatı (26.-TL) referans olarak almakta ve kendi komisyonunu (3.- TL) tahakkuk ettirdikten sonra ortaya çıkan fiyatı (23.-TL) küçük dokumacıya fason ücreti olarak kabul ettirmeğe çalışmaktadır. Dolayısıyla aracı sermaye fason ekonomisinin bu yapısal özellikleri nedeniyle sürekli olarak fason ücretlerini aşağı çekmeğe çalışmaktadır. İhracat seferberliği içindeki büyük sanayi kuruluşları da Dünya pazarında emek üretkenliği yüksek teknoloji ile çalışan ülkelere karşı rekabet edebilmek amacıyla kumaş üretiminde kontrol edebilecekleri tek maliyet unsuru olan dokuma işlemindeki fason maliyetini aracı kesiminin de yardımı ile düşürmeğe çalışmaktadırlar.

Bir yandan aracı grubunun zaman içinde reel fason ücretlerini aşağı çekmeğe yönelik işlevi sonucunda üretilen kumaşın maliyetinde göreli bir azalma meydana gelirken, diğer yandan da boya/emprime fabrikalarının yüksek kapasite kullanımı sonucunda sanayi sermayesinin boyanmış ve tüketilmeye hazır kumaşın yurt içindeki satışından elde ettiği kârla sanayi sermayesi Bursa tekstil sanayii içinde fakat dokuma alt-sektörü dışında (suni-sentetik iplik imalatı, boya/emprime, hazırlama) kârlı yatırımları yapmaya aday duruma gelmektedir.

Küçük sanayi ile ilgili diğer çalışmalarda bu tip tek başına çalışan aracıların faaliyetlerinin üzerinde duran Schmitz olmuştur. Brezilya'da Fortaleza hamak sanayiindeki orta büyüklükteki kapitalist firmalar kendi tezgâhlarında ürettikleri hamakların tamamlanması işlemini *(finishing)* işyeri dışında ve genellikle evlerinde çalışan kadın işçilere yaptırıyorlar. Bu işi örgütleyenler de aracı kadınlar oluyor. Fortaleza'da kullanılan bu yöntemde aracı olarak tayin edilen kadın ana firmadan ipi tartarak alır ve evlerinde çalışan işçilere de tartarak teslim eder. Tamamlanan her hamak tartılır ve kadın işçilere parça başı ücret ödenir. Aracı kadında toplanan hamaklar da toptan olarak esas firmaya teslim edilir. Aynı Bursa ipekli dokuma sanayiinde olduğu gibi aracı kadın her hamak için verilen parça başı ücretin bir kısmını kendinde tutar ve kalanını da evde çalışan kadın işçilere öder. Bu durumda aracı kadın işin takibini üstlendiği ve ip dağıtımını yaptığı için belli bir komisyon almaktadır. [1]

Bütün bu açıklamalardan sonra sanayi sermayesinin aracı kesimin yardımıyla küçük dokumacıları fason çalıştırmasının/bağımlı kılmasının sonuçlarını özetlememiz gerekiyor:

1. Sanayi sermayesini kendi bünyesi içinde dokuma ünitesi kurmak amacıyla hiç yatırım yapmadan kendi boya/emprime fabrikalarını maksimum kapasitede çalıştıracak girdiyi elde etmektedir.

2. Boyahanelerin ihtiyacı olan ham kumaş girdisi düzensiz ve ucuz emek cenneti olan küçük dokuma sanayii tarafından göreli olarak hayli ucuza sağlanmaktadır.

3. Boyahaneler, tekstil sanayii içinde kumaşın toptan olarak piyasaya sürülmesinde son halka olduğu için kumaş satışından elde

[1] Schmitz, *Ibid.* s. 107

edilen ticaret kârı sermaye birikimine ve dokuma dışındaki alt-sektörlerdeki yatırımlara kaymaktadır.

4. Böylece, tekstil sanayii içinde boya/emprime kesimi çağdaş teknolojinin kullanımına en açık ve teknolojik yenilenmeyi destekleyen ve gerçekleştiren sermaye grubu olarak ortaya çıkmaktadır.

5. Bütün bunların sonunda Bursa tekstil sanayiinde sayıları 1500'e yaklaşan küçük dokumacılar kitlesinden boya/emprime fabrikalarına doğru bir değer transferinin yapıldığını söyleyebiliriz. Doğallıkla bu değer transferinde aracı sermaye kesimi de fason ekonomisi içindeki işlevsel konumundan dolayı belli bir oranda pay almaktadır.

Bu kısımda Bursa ipekli dokuma sanayiinde fason ekonomisinin en temel işlevlerinden birini yüklenmiş olan ve üretim zincirinin parçalanmış halkalarını yan yana getirerek üretimi örgütleyen çeşitli sermaye kaynaklarının fason çalışan küçük dokumacılarla kurmuş oldukları dikey/hiyerarşik ilişkileri ve bunların sonuçlarını inceledik. Şimdi bu sermaye kaynaklarından bağımsız olarak üretim yapan yani ipekli kumaş üretimini baştan sona finanse edebilecek işletme sermayesine sahip işyerlerini ele alacağız.

3. BAĞIMSIZ ÜRETİMİN NESNEL TEMELLERİ: İŞLETME SERMAYESİ VE ÜCRETSİZ ÇALIŞAN AİLE İŞÇİLERİ

Bursa ipekli dokuma sanayiinde fason çalışan dokumacıların yanısıra, piyasadan satın aldığı ipliği yine piyasanın talepleri doğrultusunda ortaya çıkan bir desene göre dokuyan ve pazarlayan dokumacılar da vardır. Mülakat yapılan 90 işyerinin % 21'i (19 işyeri)

bağımsız olarak ya da küçük dokumacılar arasında kullanılan deyimle, "kendine çalışarak" üretime devam etmektedir.

"Kendine çalışmak", Bursa'daki küçük dokumacıların bağımsız küçük üretime verdikleri isimdir. Fason çalışan küçük dokumacının aksine, kendine çalışan küçük dokumacı ham maddenin alımından mamul madde olan kumaşın satılmasına kadar olan bütün işlemleri kendi başına halleder. Dolayısıyla kendine çalışan dokumacıların fason çalışanlara nazaran daha özerk olduklarının altını çizmek gerekmektedir. Doğallıkla bu özerklik de görelidir. Küçük sanayi literatüründe sık sık vurgulanan bazı süreçlerin bu özerkliği sınırladığı belirtilmektedir. Bu nedenle özerkliği tam bağımsızlık olarak algılamamak gerekmektedir. Kendine çalışan küçük dokumacı hangi kumaşı üreteceğine, ne tür iplik ve desen kullanacağına, malı nasıl karar vereceğine kendisi karar verir. Ürettiği kumaş üzerinde tam bir tasarruf hakkı vardır. Fakat piyasadan iplik aldığı zaman senet verir ve kendisine vâde farkı (gecikme faizi) tahakkuk ettirilir. Ayrıca bağımsız üretici tekstil sanayiinde üretimi büyük ölçüde belirleyen moda faktöründen de bağımsız değildir.

Küçük sanayi ile ilgili çalışmalarda "geri bağlantılar" olarak adlandırılan süreçler, Bursa ipekli dokuma sanayiinde de varlığını sürdürmektedir. Bu bölümün başında da belirttiğimiz gibi Gerry'nin Senegal'de yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, Dakar şehrindeki küçük üreticilerin tümünün üretimi sürdürebilmek için satın almak zorunda kaldıkları ham maddeler ya yurt dışından ithal edilmekte veya yurt içinde büyük sanayi tarafından üretilerek ticaret sermayesi tarafından pazarlanmaktadır. Böylece küçük sanayi ile ilgili literatürde geri bağlantılar olarak adlandırılan bu mekanizmalar yardımıyla küçük

üreticiler büyük şirketlere bağımlı hale gelmektedirler.[1] Fortaleza'daki hamak sanayiini inceleyen Schmitz'e göre, hem aile emeği kullanarak hamak üreten küçük işletmeler hem de ücretli işçi istihdam edcrek hamak üreten kapitalist işletmeler ham madde açısından büyük sanayiye bağımlı durumdadır. Çünkü hamak yapımında kullanılan pamuk ipi büyük fabrikalar tarafından üretilmektedir. Dolayısıyla hem küçük kapitalist işletmeler hem de küçük üreticiler ip ham maddesini vadeli olarak tüccarlardan satın almak zorunda kalmaktadırlar.

Bursa ipekli dokuma sanayiinde kendine çalışan dokumacılar iplik ham maddesinin temini açısından tam anlamıyla piyasaya bağımlıdırlar. İpliği genellikle iplik tüccarlarından temin ederler. Kendine çalışan 20 işyerinden 13'ü (% 65) iplik ham maddesini iplik tüccarından temin ettiklerini belirtmişlerdir. Bu tür alışverişlerde dokumacılar iplik tutarının bir kısmını peşin olarak ödemekte, kalanını da senet vererek borçlanmaktadırlar. Diğer dört dokumacı da ihtiyaçları olan ipliği esnaf kooperatiflerinden satın aldıklarını belirtmişlerdir. İki dokumacı da özel ilişkileri sayesinde iplik fabrikasından iplik alabildiklerini söylemişlerdir. Otomatik tezgâhlarla üretim yapan diğer bir işletme de çok özel nitelikli kumaş ürettiği için (daktilo şeridi kumaşı ve paraşüt bezi) iplik ihtiyacını ithalat yolu ile karşılamaktadır.

Üretimdeki ham madde girdisini yukarıda anlattığımız şekilde karşılayan küçük sanayicilerin çoğu ipliğe sürekli yapılan zamlardan şikayet etmişlerdir. İplik fabrikalarının aralarında anlaşarak bu zamları yaptığını belirten bağımsız üreticiler, sürekli olarak işletme sermayelerinin eridiğini ve fason çalışmak zorunda kalarak bağımlı

[1]Chris Gerry, "Small-scale Manufacturing and Repairs in Dakar: A Survey of Market Relations within the Urban Economy," *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der. Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 232

üretim çemberine girmekten korktuklarını belirtmişlerdir. İplik fabrikalarının yapılığı zamları ipekli kumaşa yansıtamadıklarını, çoğu zaman üretimi finanse etmek amacıyla kumaş satışında çok düşük kâr marjına razı olduklarını veya vadeli kumaş satışı nedeniyle enflasyonist ortamda ellerindeki sermayenin yıprandığını belirtmişlerdir. Kuşkusuz bütün bu şikayetler bağımsız üreticilerin özerkliklerini koruma çabasında iplik fiyatlarının önemini göstermesi açısından çok anlamlıdır. Bu nedenle geri bağlantıların küçük sanayi çalışmalarında önemini vurgulayan ve küçük üreticilerin ham madde açısından büyük sanayi ve ticaret gruplarına bağımlılıklarını bir sömürü aracı olarak gören yaklaşımların Bursa ipekli dokuma sanayiinde "kısmen" geçerliliği olduğunu belirtmemiz gerekiyor.

Bu yaklaşımları "ancak belli bir ölçüde geçerli" kabul etmemizin nedeni şudur: Aynı zamlar hem büyük çaplı firmaları hem de küçük sanayicileri etkilemekte ve üretim maliyetlerinin yükselmesine neden olmaktadır. Fakat bu artışları ürün fiyatlarına ancak işletme sermayesi açısından güçlü olan firmalar yansıtabilmekte, diğerleri ise hızlı bir mülksüzleşme sürecine girmektedirler. Bu bakımdan büyük sanayinin ürettiği ham maddeyi kullanan tüm işyerlerinin aynı şekilde sömürüldükleri iddiasını ancak "kısmen doğru" kabul etmek gerekir. Aksi takdirde tüm küçük ve orta çaplı işletmelerin kendi içinde farklılaşmadıklarını ve sermaye birikim süreci açısından aralarında pek fark olmadığını zımmen iddia etmek anlamına gelir ki bu görüş de en azından Bursa ipekli dokuma sanayii bağlamında geçerli değildir. Bu bölümün başında fason ilişkisinin genel özelliklerini tartışırken belirttiğimiz gibi küçük üreticilerin sınıflandırılmasında sadece pazar ilişkilerinin belirleyiciliğini savunan ve üçüncü dünya şehirlerindeki tüm küçük ve orta çaplı üretim faaliyetlerini türdeş olarak algılayan bu yaklaşımların bazı bulgularının geçerliliği sınırlıdır.

Bursa ipekli dokuma sanayiinde faaliyet gösteren bağımsız üreticilerin sahip olduğu özerkliğin piyasadan ham madde sağlama süreci içinde törpülendiğini, fakat bu törpülenme sürecinin etkilerinin her firmanın sahip olduğu işletme sermayesi düzeyi ile ters orantılı olduğunu yukarıda vurguladık. Yani işletme sermayesi açısından güçlü durumda olan firmalar yapılan zamları kumaş fiyatlarına yansıtabilmekte ve dolayısıyla kâr marjlarını düşürmeden üretime devam edebilmektedir. Diğerleri ise ürettikleri kumaşları vadeli olarak ve ucuza satmak suretiyle yakın bir gelecekte özerkliklerini kaybetme korkusu içinde yaşamaktadırlar.

Fason çalışan küçük dokumacılara oranla kendine çalışan küçük dokumacıların bağımsızlıklarını en çok hissettikleri noktalar üretim ile ilgili kararların verilmesinde ortaya çıkmaktadır. Bağımsız çalışan küçük dokumacı piyasa koşullarının yönlendirmesi sonucunda, öncelikle hangi tip iplikten nasıl bir kumaş dokuyacağına karar verir. Verilen bu karar doğrultusunda ham madde alımı gerçekleştirilir. Daha sonra dokumaya hazırlama, dokuma, boya-emprime işlemleri yapılır ve kumaş piyasaya sunulacak hale gelir. Bütün bu işlemler esnasında piyasadaki genel talebin özellikleri sürekli göz önünde tutulur. Tekstil sanayii modanın etkisinde olduğu için bazen her yıl, bazen de aynı sezon içinde dokunacak kumaşın cinsi veya deseni değişebilir. Bursa dokuma sanayiinde hakimiyetini koruyan azgelişmiş üretim teknolojisi nitelik itibarıyle emek üretkenliği sınırlı ve ancak belli bir tip kumaşın üretiminde uzmanlaşmış dokuma tezgâhlarından oluşmadığı için bu değişikliklere uyum kabiliyeti son derece yüksektir. Bu teknolojik alt yapı da bağımsız çalışan dokumacıya üretim kararlarının hayata geçirilmesinde esneklik tanımaktadır. Emek üretkenliği yüksek otomatik dokuma tezgâhlarında bu esneklik söz konusu değildir.

Otomatik tezgâhlar ancak belli bir tip kumaşın üretiminde uzmanlaşan, üretim kapasitesi yüksek tezgâhlardır.

Bağımsız çalışan küçük dokumacıların üretim ile ilgili kararları piyasada oluşmuş olan talebin çizmiş olduğu sınırlar içinde fakat özgürce verdiklerini yukarıda belirttik. Bu bakımdan küçük dokumacılar ürettikleri kumaşın üzerinde tam anlamıyla tasarruf hakkına sahiptirler. Fason çalışanların aksine kendine çalışan küçük dokumacılar çağdaş sanayi üretiminde bir girişimcinin belirleyici özelliği olan yeni arayışlar içinde olma, hakim teknolojik yapı içinde malları en ucuza üretebilmek ve dolayısıyla daha fazla kâr edebilmek için çaba gösterme olarak tanımlayabileceğiz niteliklere sahiptirler. Bursa dokuma sanayiinde üretim zincirinin çok fazla bölünmüş olmasına rağmen yukarıda saydığımız girişimcilik özellikleri bağımsız çalışan küçük dokumacılarda sürekli gündeme gelen ve göze çarpan özelliklerdir.

Fason çalışanların aksine kendine çalışan 19 dokumacı firmanın Bursa'nın merkezi iş alanının oluşturan eski ve yeni hanlarda satış merkezleri vardır. Bu firmalar kendi ürettikleri kumaşları bu satış merkezlerinde Bursa içindeki veya ülkenin diğer yörelerinden gelen alıcılara (kumaş tüccarları, konfeksiyoncular vb.) toptan olarak pazarlarlar.

Bağımsız üretimin Bursa ipekli dokuma sanayii içinde hangi nesnel ve öznel koşullar alında gerçekleştiğini anlamak için kendine çalışan dokumacıların emek kullanım yöntemlerini fason çalışanlarla karşılaştırarak ortaya koymak gerekmektedir. Ancak bu karşılaştırmaların sağlıklı olarak yapılmasıyla bağımsız üretimin sürdürülmesine etki yapan faktörler daha net olarak ortaya

Tablo 5

Fason çalışan ve kendine çalışan firmalarda istihdamın yapısı

FASON ÇALIŞANLAR	Firma sayısı	İşveren (Yönetim)	İşveren (Üretim)	Aile İşçileri	Ücretli İşçiler	Toplam Çalışanlar
I ve II GRUPLAR (700.000 TL ve + / 7 ve + Tezgâh)	21	10	21 (% 15)	2 (% 1)	118 (% 48)	141 (% 100)
III. ve IV GRUPLAR (100.000 - 699.000 TL/ 1-4 Tezgâh)	49	10	45 (% 38)	25 (% 21)	49 (% 41)	119 (% 100)
TOPLAM	**70**	**20**	**66 (% 26)**	**27 (% 10)**	**167 (% 64)**	**260 (% 100)**
KENDİNE ÇALIŞANLAR						
I ve II GRUPLAR (700.000 TL ve + / 7 ve + Tezgâh)	11	7	6 (% 7)	3 (% 3)	81 (% 90)	90 (% 100)
III. ve IV GRUPLAR (100.000 - 699.000 TL/ 1-4 Tezgâh)	8	2	7 (% 30)	8 (% 35)	8 (% 35)	23 (% 100)
TOPLAM	**19**	**9**	**13 (% 11)**	**11 (% 10)**	**89 (% 79)**	**113 (% 100)**
GENEL TOPLAM	89	29	79 (% 21)	38 (% 10)	256 (% 69)	373 (% 100)

çıkabilecektir. Tablo: 5'de sayısal karşılaştırmaları kolaylaştırabilmek amacıyla tezgâh değerine göre örneklemimizi oluşturan işyerleri iki gruba indirgenerek verilmiştir. Tablonun üst bölümünde fason çalışan işyerleri, alt bölümünde ise bağımsız çalışan işyerleri aynı kriterlere göre sıralanmıştır.

Tablo:5'in incelenmesinden anlaşılacağı gibi I. ve II. gruptaki işyerlerinde tezgâh başında çalışanlar açısından yapılacak sıralamada ücretli işçiler birinci sırayı almaktadır. Daha sonra bilfiil tezgâh başında çalışan işveren ve en sonra da herhangi bir ücret almadan tezgâh başında çalışan aile işçileri yer almaktadır. Bu sıralama hem fason çalışanlarda hem de kendine çalışanlarda değişmemektedir. Bu bakımdan I. ve II. gruplarda ücretli emeğin daha yoğun olarak istihdam edildiğini görmekteyiz.

Fason çalışan işyerlerinde firma başına düşen ortalama ücretli işçi sayısı 5.6 iken, aynı sayı kendine çalışan firmalarda 8.2'ye yükselmektedir. Dolayısıyla kendine çalışan işyerlerinde ücretli işçi kullanımı daha yuksek düzeyde gerçekleşmektedir. Bu çalışmanın dördüncü bölümünde de belirttiğimiz gibi I. ve II. grubu oluşturan işyerleri yatırılan sabit sermaye, istihdam yapısı, işyeri içinde üretim ve yönetim farklılaşmasının gerçekleşmesi bakımından Bursa dokuma sanayiinde incelediğimiz işyerleri içinde en gelişkin grubu oluşturmaktadırlar.

Tablo:5'de ortaya çıkan dağılım açısından III. ve IV. grubu oluşturan daha küçük çaplı işyerlerini incelediğimiz zaman tezgâh başında bilfiil çalışanların dağılımında bazı önemli değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce hem fason çalışanlarda, hem de kendine çalışanlarda üretime bilfiil katılan unsurlar içinde ücretli işçilerin oranı

azalmaktadır. Fason çalışanlarda bu oran % 41'e düşmekte, kendine çalışanlarda ise % 35'e inmektedir. III. ve IV. gruplarda ücretli işçilerden boşalan yeri işverenin kendisi ve/veya ücretsiz çalışan aile fertleri tarafından doldurulmuştur. Özellikle III. ve IV. grupta olup kendine üretim yapan işletmelerde bu oran eşitlenmiştir. Yine bu gruplarda işletme başına düşen ücretli işçi ortalaması 1'e düşmektedir.

Bu sayısal dağılımdan çıkan sonuçları şöyle özetlemek mümkündür:

1. III. ve IV. gruplarda kendine çalışan işyerlerinin ancak işçi ücretlerinden tasarruf ederek bağımsızlıklarını koruyabildiklerini görüyoruz. Ücretli işçi çalıştırılmaması durumunda ise kaçınılmaz olarak ya işverenin kendisi ve/veya eşi ve çocukları tezgâh başında bilfiil çalışmaktadır. Sürekli artan iplik fiyatlarına karşı direnebilmek ve üretim maliyetlerini azaltabilmek amacıyla bu işletmeler ücretli emek yerine ya kendi mesailerini ya da aile fertlerinin mesailerini devreye sokmaktadırlar. Bu çalışmanın dördüncü bölümünde de belirttiğimiz gibi eğer bu işletmeler fason çalışıyor olsalardı, aldıkları fason ücretinin % 21 ile % 33 arasındaki bir kısmını çalıştırdıkları işçiye metre başı ücret olarak ödemek zorunda kalacaklardı.[1] Fakat kendine çalışan işletmelerde ham ve boyanmış kumaş maliyeti içinde işçi ücretlerinin oranı hakkında sağlıklı bilgi toplayamadığımız için burada net bir oran veremiyoruz. Ama dokumacılarla yaptığımız genel görüşmelerden ortaya çıkan izlenim, ham kumaş maliyetinde işçi ücretlerinin oranı % 10'u geçmediği yönündedir.

---

[1]Bu çalışmanın dördüncü bölümünde Bursa dokuma sanayiinde işçi ücretlerini incelendiği kısımda sunulan Tablo:4'de ortalama fason ücretleri ile ortalama işçi ücretleri karşılaştırılmaktadır.

1983 yılında yapılan ve Bursa'da küçük imalat sanayiinin beş alt sektöründeki (dokuma dahil) büyüme ve yaşam stratejilerini *(survival strategies)* inceleyen araştırmanın sonuçları da aile emeği kullanımı konusundaki bu gözlemlerimizi doğrular niteliktedir:

> "Bu araştırmanın önceden tahmin edemediğimiz sonuçlarından biri de aile emeğinin bir firmanın yaşamını sürdürmesindeki önemidir... Karşılığı ödenmiyen aile ve çocuk emeğinin varlığından ortaya çıkan artık [değer], firmaların yaşamını sürdürebilmesi için en temel katkının kaynağını oluşturmaktadır... Bu araştırmada hali vakti yerinde olan tüm küçük üreticilerin aile emeğine bu kendilerine özgü yaklaşımı onları birleştiren en önemli ortak noktadır."[1]

Aynı araştırmada, özellikle 24 Ocak 1980 tarihli istikrar tedbirleri anımsatılarak ücretsiz aile emeği kullanma şansına sahip olmayan firmaların değişen piyasa koşullarından olumsuz olarak etkilendiğini belirtilmektedir. Bursalı küçük sanayicilerin üretim sürecinde kendi aile fertlerinden başkalarını istihdam etmek yanlısı olmadıklarını belirten araştırmacılar, bu firmaların "yabancıları" istihdam etmek istemediklerini vurgulamaktadırlar. Böylece küçük sanayilerin Üçüncü Dünya ülkelerinde istihdam yaratma sorunsalı ile ilişki kuran araştırmacılar, en azından Bursa örneğinde, yaratılan istihdamın sadece yakın aile fertlerini çalıştırmaya yönelik olduğunun altını çizmektedirler.[2] Halbuki bu çalışmanın dördüncü bölümde ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi bizim incelediğimiz işletmelerde aile işçileri

---

[1] E. Mine Çınar, Günar Evcimen ve Mehmet Kaytaz, "The Present Day Status of Small-Scale Industries (Sanatkâr) in Bursa, Turkey," *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20, 1988. s. 299

[2] *Ibid.*

"yabancı" ücretli işçilerle birlikte aynı işyerinde tezgâh başında çalışabilmektedirler. Dolayısıyla istihdam yaratma açısından bu noktada üzerinde durulması gereken mesele aile, işçilerinin kriz dönemlerinde gittikçe artan oranda ücretli işçilerin yerine ikame edilmesidir. Yani küçük sanayi işletmelerinin üzerinde çok durulan dinamik yapısı istihdam konusunda da kendini göstermekte ve küçük sanayinin yarattığı veya yaratması öngörülen istihdam etkisi son derece düzensiz ve bazen de geçici olmaktadır.

2. Örneklemimizde I. ve II. grubu oluşturan ve yüksek sabit sermaye yatırımına ve diğer gruba oranla daha çok sayıda dokuma tezgâhına sahip olan işyerleri bağımsız üretimi sürdürmek açısından daha şanslı durumdadırlar. I. ve II. gruplarda yer alan toplam 32 firmadan 11'i kendine çalışmaktadır. Dolayısıyla bir işletmenin sahip olduğu tezgâh sayısı ile bağımsızlaşması veya fasonculuktan kurtulması arasında sıkı bir ilişki göze çarpmaktadır. III. ve IV. gruplarda yer alan ve az sayıda tezgâha sahip olan firmalarda ise durum farklıdır. Bu gruplarda yer alan toplam 57 firmanın ancak 8 tanesi bağımsız üretime devam edebilmekte, geri kalan 49 firma da fason çalışmaktadır.

3. Kendine üretim yapan işletmelerde işyeri düzeyinde yönetim ve kontrol erklerinde bir farklılaşma ortaya çıkmaktadır. Fason çalışan işletmelerde 66 işyeri sahibi bilfiil tezgâh başında üretimle ilgilenirken sadece 20 (% 30) işyeri sahibi sadece sevk ve idare ile ilgili işleri yapmaktadır. Kendine çalışan firmalarda ise bu oran yükselmekte toplam 13 işyeri sahibinden 9'u yönetim ve pazarlama işleri ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla çağdaş sanayi örgütlenmesinin en temel ölçütlerinden biri olan işyeri hiyerarşisi ve farklılaşma fason çalışan işletmelerde embriyonik düzeyde kalırken, kendine çalışan işletmelerde

göreli olarak geliştiği gözlenmektedir. Kuşkusuz Bursa'nın merkezi iş alanında bulunan dükkanların üretim ve yönetim hiyerarşisinin ayrışmasında önemli katkısı olduğu açıktır. Çünkü Bursa dokuma sanayiinde bağımsız üretim yapan işletmelerin ham madde satın alma, kumaş pazarlama gibi işlevleri şehir merkezindeki hanlarda yürüttüklerini biliyoruz. Bu bakımdan fason çalışan işletmelerin ham madde satın alma ve pazarlama gibi temel faaliyetlerden yoksun olduklarını ve dokudukları kumaş üzerinde hiçbir tasarruf hakları bulunmadığını düşündüğümüz zaman, bu farklılaşmanın gerçekleşmemesini olağan karşılamak gerekir. Bu nedenle fason çalışan işletmeler kendi içlerinde örgütleşmemiş, farklılaşmamış ve her bakımdan homojen bir yapıya sahip işletmelerdir.

4. III. ve IV. gruplarda kendine çalışan işletmelerin ücretli işçiden tasarruf ederek tezgâh başında kendi aile fertlerini çalıştırdıklarını yukarıda belirtmiştik. Ücretli işçiler yerine ücretsiz çalışan aile işçilerinin ikame edilmesinin yanısıra bağımsız üretim yapan işletmelerin tümünde çalışan ücretli işçilere metre başı ödenen ücret, fason çalışan işletmelerde aynı tip mallara ödenen ortalama işçilik ücretine göre daha düşük kalmaktadır. Kendine çalışan işyerlerinden 11 tanesi ücret konusundaki sorularımızı yanıtlamıştır. Bunların 7'sinde dokuma işçilerinin metre başına aldıkları ücret aynı tip kumaşları dokuyan ve fason çalışan işletmelerde istihdam edilen işçilere nazaran daha düşüktür.

Bir yandan bilfiil tezgâh başında çalışan işveren ve onun aile fertleri diğer yanda ise minimum düzeyde tutulmağa çalışılan işçi ücretleri kendine çalışan dokumacıların üretime devam etmeleri için "gerekli koşulları" oluşturmaktadır. Bu noktada "yeterli koşul" ise bağımsız üretimi sürdürecek olan firmanın yeterli işletme sermayesine

sahip olmasıdır. Bursa ipekli dokuma sanayiinde işletme sermayesi özellikle iplik ham maddesinin sağlanmasında önem kazanmaktadır. Ayrıca kendine çalışan işletmenin dokuduğu kumaşı pazarlanabilir bir meta haline getirmek için boya/emprime işini de yaptırması gerekmektedir. Dolayısıyla Bursa dokuma sanayiinde bir işletmenin bağımsız üretim yapabilmesinin en temel koşulu işletme sermeyesi bakımından kendine yeterli olmasıdır. Bir firma ancak işletme sermayesi bakımından kendine yeterli olduğu zaman ucuza işçi çalıştırmak veya tezgâh başında işveren ve onun aile fertlerinin çalışması gibi tasarruf tedbirlerinin uygulanmasıyla sadece iplik ham maddesindeki sürekli zamlara karşı kendini koruyabilir. Aksi takdirde fason çalışarak bağımsızlığından ödün vermek zorunda kalacaktır.

Çalışmamızın bu kısmında Bursa ipekli dokuma sanayiinde fason üretimi örgütleyen sermaye kaynaklarının genel olarak tekstil sanayii içindeki konumunu, fason ekonomisinin varoluş nedenlerini, aralarında kurulmuş olan bağımlılık ilişkilerinin niteliğini ve bağımsız çalışan firmaların fason çalışan firmalardan hangi bakımlardan farklı olduğunu açıklamaya çalıştık. Şimdi ise Bursa ipekli dokuma sanayiinde inceleme yaptığımız firmaların bir anlamda soyağacını çıkarmaya çalışacağız. Bu kısımda Bursa dokuma sanayiinde faaliyet gösteren firmaların dokuma alt-sektörüne nasıl girdiklerini, işyeri açmak için ilk sermayenin nasıl temin edildiğini ve sermaye birikimi/büyüme potansiyelinin hangi ölçüde var olduğunu ve nasıl hayata geçtiğini açıklamaya çalışacağız.

4. BURSA İPEKLİ DOKUMA SANAYİİNDE İLKEL BİRİKİM VE BÜYÜMEYİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Bursa dokuma sanayiinde büyüme eğilimlerinin saptanmasında en önemli etkenlerden bir tanesi dokumacı firmaların faaliyete geçtikleri yılların belirlenmesidir.

İŞYERİ AÇIŞ TARİHİ

Bu çalışmanın birinci bölümünde de belirttiğimiz gibi, küçük sanayi ile ilgili çalışmalarda genellikle küçük işletmelerin büyümesini ve sermaye birikimini engelleyen faktörler üzerinde durulmaktadır. Özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde işsizliğin azaltılması konusunda program önerileri geliştiren uluslararası örgütlerin büyümeyi engelleyen faktörlerin etkilerinin azaltılması konusunda hassasiyet gösterdikleri dikkat çekmektedir.[1] Küçük işletmelerin büyüme eğilimlerinin anlaşılabilmesinin yöntemsel açıdan ön şartlarından birincisi bu firmaların üretime ilk başladıkları andaki durumları ile araştırmanın yapıldığı dönemdeki somut durumlarının karşılaştırılmasıdır.

Bu karşılaştırmayı sağlıklı bir biçimde yapabilmek için ilk olarak Bursa dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız işyerlerinin hangi yıllarda işe başladıklarını tespit ettik. Tablo:6'da örneklemimizi

[1] Bu konuda en toparlayıcı çalışma için bkz. Hubert Schmitz, "Growth Constraints on Small-scale Manufacturing in Developing Countries: A Critical Review," *World Development*, Vol. 10, No. 6, 1982. s. 429-450 ayrıca Dennis Anderson, "Small Industry in Developing Countries: A discussion of Issues," *World Development*, Vol. 10, No. 11, 1982. s. 913-948

oluşturan firma grupları itibarıyla dokumacı firmaların üretime başladıkları yılların dağılımı verilmiştir.

Tablo: 6

Dokumacıların işyeri açıp, üretime başladıkları yıllara göre dağılımı

Tezgah değerine göre oluşan gruplar	1955 1960	1961 1965	1966 1970	1971 1975	1976 1981	Toplam İşyeri
I.GRUP-7 İşyeri (15 tezgâh ve üstü)	1	1	2	1	1	6*
II.GRUP-26 İşyeri (7-14 tezgâh)	2	1	6	14	3	26
III.GRUP-32 İşyeri (5-6 tezgâh)	3	2	8	7	12	32
IV.GRUP-25 İşyeri (1-4 tezgâh)	yok	1	1	5	18	25
TOPLAM-	6	5	17	27	34	89
(Yüzde)	% 7	% 6	% 19	% 38	% 38	100

*Birinci grupta bulunan bir firma değerlendirmeye dahil edilmemiştir.

Yukarıdaki tablonun incelenmesinden anlaşılacağı gibi gruplar itibarıyla tüm firmaların % 68'i, 1971-1981 yılları arasında faaliyete geçmiştir. Fakat üretime başlama yıllarını gruplar itibariyle değerlendirdiğimiz zaman I. ve II. gruplardaki firmaların diğerlerine nazaran daha önceki yıllarda üretime başladıklarını görüyoruz. III. ve IV. gruplardaki firmaların da ağırlıklı olarak 1976-1981 yılları arasında üretime başladıklarını görüyoruz. Dolayısıyla firmaların sabit sermaye yatırımı olan tezgâh sayıları ile üretime başladıkları yıllar arasında bir ilişki vardır. Araştırmanın yapıldığı 1981-1982 yılı itibarıyla sabit

sermaye yatırımı yüksek olan yani daha fazla dokuma tezgâhına sahip olan firmalar diğerlerine nazaran daha eski firmalardır.

Bu bölümün başında verdiğimiz Tablo:1'de, I. ve II. gruba dahil firmalarda bağımsız üretim yapan işyerlerinin sayısının diğerlerine göre daha fazla olduğunu belirtmiştik. Kendine çalışan işyerlerinin oranın III. grupta % 19'a ve IV. grupta ise % 8'e düştüğü aynı tabloda gösterilmişti. Bu veriler doğrultusunda, I. ve II grubu oluşturan ve göreli olarak daha eski firmaların bağımsız üretimi sürdürme açısından III. ve IV. gruptaki firmalara nazaran daha şanslı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu bölümde nesnel büyüme eğilimlerini incelerken daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, I. ve II. gruba dahil olan firmalar sermaye biriktirebilme açısından diğerlerine nazaran daha güçlü konumdadırlar.

DOKUMACILARIN İŞYERİ AÇMAK İÇİN GEREKEN İLK SERMAYEYİ SAĞLAMA BİÇİMLERİ

Ülkemizde girişimcilerin kökeni konusunda yapılan az sayıda çalışmaların bir ortak noktası vardır: Bu ortak nokta da büyük imalat sanayii olarak sınıflandırabileceğimiz işyerlerini kuranların çoğunun yüksek düzeyde devlet memuru veya tüccar kökenli olduklarının vurgulanmasıdır.[1] Fakat küçük imalat sanayiinde durum biraz daha

[1] Erdoğan Soral, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara, Ankara İTİA yayını, 1974. s. 39 Ayrıca Türkiye'de tekstil sanayiindeki girişimcilerin etnik kökenini inceleyen çalışmalarda İmparatorluğun son döneminde ve Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında azınlıklara ait olan işletmelerin Varlık Vergisi gibi ırkçı niteliği ağır basan bazı uygulamaların sonucunda güçsüz hale düştüğü ve bu boşluktan istifade eden Türk/Müslüman girişimcilerin ikinci dünya savaşından sonraki yıllarda ticaret ve diğer işlerden tekstil imalatçılığına sıçradıkları belirtilmektedir. Bkz. Edward C. Clark, "The Emergence of Textile Manufacturers in Turkey, (Basılmamış Doktora Tezi-Princeton Üniversitesi). *passim*. Bu çalışmanın Türkçe özeti için bkz. E. C.

farklıdır. Örneğin Kayseri metal sanayiinde tipik bir küçük girişimci eskiden aynı sektörde işçilik yapmış kimsedir.[1] Benzer eğilimleri Brezilya'da yaptığı çalışmalarda tespit eden Schmitz de trikotaj, hamak üretimi ve dokuma alt-sektörlerinde faaliyet gösteren küçük üreticilerin çoğunun büyük fabrikalardaki ücretli işçilik deneyiminden sonra gelirlerini arttırmak amacıyla iş kurmuş insanlar olduklarını belirtmektedir. Schmitz, Brezilya'daki küçük üreticilerin önceden çalışmış oldukları fabrikalardaki ücretli işçilikten ayrılma nedenlerinin temelinde düşük ücretlerin yattığını belirtmektedir.[2]

Bursa ipekli dokuma sanayiinde incelediğimiz işyerlerinde mülakat yaptığımız dokumacıların % 67'si (61 kişi) önce çıraklık sonra da ücretli işçilik veya ustalık yaparak dokumacılığı öğrenmişlerdir. Fakat bu noktada ilginç olan ücretli işçilik yapanların genellikle küçük dokuma sanayiinde çalışmış olmalarıdır. Organize sanayi işletmelerinde çalışanlar çok azdır.[3] Ayrıca 13 dokumacı yakın akrabalarının yanında, 6 dokumacı da babasının yanında mesleği öğrenmiştir. Dolayısıyla mülakat yaptığımız dokumacıların % 88'i ya ücretli işçilik yaparak, ya da ücretsiz aile işçiliği yaparak dokumacılığı öğrenmişlerdir. Bu durum, Ayata'nın Kayseri metal sanayii araştırmasında da belirttiği gibi, Üçüncü Dünya ülkelerinde sanayileşme sürecinin başlangıç döneminde yüksek beceri ile girişimcilik arasındaki kuvvetli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır.[4] Bu bakımdan Bursa'daki

---

Clark, "Varlık Vergisi Üzerine," *Yapı-Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:8, Aralık-Ocak 1984-85. s. 29-43

[1]Sencer Ayata, Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi. s. 128

[2]Hubert Schmitz, *Manufacturing in the Backyord: Case Studies on Accumulation and Employment in Small-scale Brazilian Industry*, London, Francis Pinter Publishers, 1982. s.155

[3]Sanat okulu tekstil bölümü mezunu bir girişimci Adana'daki bir tekstil fabrikasında usta olarak çalışıp emekli olduktan sonra Bursa'ya yerleşerek işyeri açmıştır. Üç kişi de yurt dışında işçi olarak çalışıp kesin dönüşten sonra işyeri açmıştır.

[4]Ayata, *Ibid.* s.128

dokumacılarla Kayseri metal sanayiindeki girişimciler arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bursa dokuma sanayiinde işyeri sahibi olan bu girişimcilerin çoğunlukla işçi kökenli olması ilk işyeri açmak için kullanmış oldukları kaynakların dağılımını da büyük ölçüde etkilemektedir. Tablo:7'de mülakat yaptığımız dokumacılara sorulan "Bu imalathaneyi açmak için gereken ilk sermayeyi nasıl topladınız?" sorusuna verilen cevapların dağılımı sunulmaktadır.

Tablo:7

İşyeri açmak için kullanılan kaynakların dağılımı

Verilen cevaplar	*Cevap sayısı	Yüzde
1. Dokuma sanayiinde veya yurt dışındaücretli işçi olarak çalışıp kendi birikimlerinikullanarak işyeri açanlar	30	24
2. Dokuma sanayiinde sektör içinde borçlanarak işyeri açanlar (tomacıya, tezgâhların ilk sahibine, fasoncu tüccara)	24	19
3. Babasının maddi yardımı veya babadan kalan işyerini devralanlar	14	12
4. Gayrı menkul satarak (ev, arsa, tarla)	14	12
5. Yakın akrabalarından yardım ve borç alarak	13	10
6. Hanımın bileziklerini bozdurarak	13	10
7. Diğer cevaplar	16	13
TOPLAM	**124**	**100**

*Aynı anda birden fazla kaynak belirtenler de ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Yukarıdaki cevapların dağılımında dikkat çeken birinci nokta, Bursa ipekli dokuma sanayiinde girişimciliğin ortaya çıkmasının teknik beceri ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Her şeyden önce işi bilen ve ücretli işçi olarak dokuma alt-sektöründe çalışmış olan

kimseler sahip oldukları teknik beceri sayesinde çeşitli enformel kredi mekanizmalarını kullanarak işyeri açmak için çaba göstermişler ve bunda başarılı olmuşlardır.

Cevapların dağılımında dikkat çeken ikinci nokta ise aile içinde gerçekleşen birikimlerin veya kaynakların işyeri açılması sırasında tamamen seferber edilmiş olmasıdır. Babadan veya yakın akrabalardan iş kurmak için maddi yardım alınması, hanımın bileziklerinin paraya çevrilmesi veya gayri menkul satışı gibi fon yaratmaya yönelik mekanizmalar girişimcilik ile aile kurumu arasındaki ilişkinin önemine işaret etmektedir. Bu noktada aile kurumu, girişimcinin ilk atılımlarını destekleyen ve finanse eden bir toplumsal ünite olarak kendi varlığını hissettirmektedir. Bu çalışmanın dördüncü bölümünde Bursa dokuma sanayiinde aile emeğinin kullanımını incelerken de gördüğümüz gibi, işyeri açmak için ilk sermayenin toplanmasında bu kadar etkin bir role sahip olan aile kurumu üretimin sürdürülmesinde de aynı belirleyici konumunu muhafaza etmektedir. Mülakat yaptığımız dokumacı firmalarının % 28'inde (25 firma) ücretsiz çalışan aile işçileri farklı emek kullanım bileşimleri içinde (bazen ücretli işçilerle birlikte, bazen yalnız olarak, bazen de işverenle birlikte) bilfiil üretime katılmaktadırlar.[1]

Yukarıdaki cevapların incelenmesinden ortaya çıkan üçüncü önemli sonuç da esnaf ve sanatkâra yönelik olarak dağıtılan kredilerin işyeri açma aşamasında pek fazla etkili olmadığının ortaya çıkmış olmasıdır. Derinlemesine özel mülakatlarda bu konuda görüşlerine başvurduğumuz dokumacılar Halk Bankası kredilerinin kendileri için pek cazip olmadığını, zaten yüksek olan kredi faizini ödemeye hazır olsalar bile gerekli teminatları gösterecek kadar "zengin" olmadıklarını

[1] Bkz. Bölüm 4, Tablo:6

belirtmişlerdir. Banka kredisi kullanmanın ancak zenginlere özgü bir "lüks" olduğunu belirten küçük dokumacılar bankaya "elini kaptıranın, kolunu geri alamayacağını" belirtmişlerdir.

Bütün bu sonuçların dışında bizce en önemli mesele bir küçük dokumacının işyeri açabilmesi için ihtiyacı olan ilk sermaye miktarının çok fazla olmamasıdır. Bu bölümde fason ekonomisinin işleyiş mantığını açıklarken belirttiğimiz gibi, Bursa ipekli dokuma sanayiinde esas belirleyici olan ve dikey bağımlılık ilişkilerinin yaygınlaşmasını sağlayan faktör işletme sermayesi eksikliğidir. İşyeri kiralamak, kullanılmış dokuma tezgâhlarını satın almak gibi sabit sermaye yatırımlarının karşılanması için harcanan paranın toplamı, beş veya altı tezgâh sahibi bir küçük dokumacının eğer kendine çalışmağa karar verirse tezgâhlarının ihtiyacı olan onbeş günlük iplik ham maddesinin piyasa maliyetine eşittir. İşte bu nedenle Bursa dokuma sanayiinde fason üretim yapan bir küçük dokumacı olmak eskiden dokuma işçiliği yapmış olmakla yani teknik beceri sahibi olmakla yan yana gitmektedir. Devletin veya devlet bankalarının yardımı olmadan da bir dokuma işçisinin kendi birikimleri ve/veya aile desteği ile işyeri sahibi olabilmesi Bursa dokuma sanayiinde sayıları gittikçe artan ve aralarında kıyasıya rekabet eden küçük işletmelerin varoluş nedenini açıklamaktadır.

DOKUMACI FİRMALARIN FORMEL ÖRGÜTLERLE İLİŞKİLERİ

Bu kısımda dokumacıların formel örgütlerle olan ilişkilerini incelerken ilk önce meslek örgütlerini ele alacağız. Bu çalışmanın ikinci bölümünde araştırmanın metodu anlatılırken Bursa İpekli dokuma

sanayiindeki büyük ve küçük tüm firmaların % 59.4'ünün Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına, % 40.6'sının da Bursa İpekli Dokumacıları Derneğine üye oldukları belirtilmişti. Bu araştırmanın yapıldığı 1981-1982 yılından sonra yürürlüğe giren yeni hukuksal düzenlemelerle tüm esnaf ve sanatkârların meslek örgütlerine kaydolmaları zorunlu hale getirilmiştir.

1977 yılı öncesinde Bursa ipekli dokuma sanayiinde iplik ham maddesi olarak kullanılan floş'un büyük ölçüde ithalat yolu ile temin edildiğini ve Bursa Ticaret ve Sanayi Odası üyelerine odaya bağlı olarak çalışan kooperatifler vasıtası ile oda üyesi olan dokumacı firmalara sahip oldukları tezgâh sayısına göre dağıtıldığını belirtilmiştik. Dolayısıyla 1977 yılı öncesinde kurulan firmalar için oda üyeliği piyasa fiyatından daha ucuza ham madde temini açısından dokumacılar tarafından yaygın olarak kabul görmüştür. Oda yöneticileri de daha fazla üyelik aidatı toplamak amacıyla bu eğilimi desteklemişlerdir.

1977 yılında girilen döviz dar boğazı sonucunda floş ithalatı durmuş ve bu çalışmanın üçüncü bölümünde anlattığımız ham madde dönüşümü sonucunda Bursa'da üretilen suni sentetik elyaftan çekilen poliester ve naylon iplikler Bursa dokuma sanayiinde üretimde esas girdi olarak kullanılmağa başlanmıştır. Ayrıca 1975 yılında genellikle az tezgâh sahibi küçük dokumacılar tarafından kurulan Bursa İpekli dokumacıları Derneği ve ona bağlı olarak çalışan kooperatif iplik fabrikalarından toptan olarak alınan iplik ham maddesini üyelerine az bir kârla dağıtmak üzere faaliyete geçmiştir. Dolayısıyla 1977-1980 döneminde Bursa dokuma sanayiinde dokumacıların örgütleşmesini hızlandıran süreçler etkisini göstermiştir. Bazı dokumacılar da hem oda

hem de dernek üyesi olarak iki tarafın da sağlamış olduğu avantajları ayrı ayrı kullanmak yoluna gitmişlerdir.

Gerek önceleri ithalat yolu ile odanın dağıtmış olduğu floş'un ve gerekse fabrika fiyatından biraz pahalı olarak üreticilere satılan suni sentetik ipliğin dokumacılar arasında örgütleşmeyi arttırmış olmasının önemli bir nedeni vardır. Çünkü hem kendine çalışan dokumacılar normal piyasa fiyatından biraz ucuza iplik temin edebilmişler, hem de fason çalışanlar kendi hakları olan ipliği fason çalıştıkları tüccarın sağladığı sermaye ile satın alarak daha sonra çok ufak bir kârla tüccara devretmişlerdir. Fakat 1980 sonrasında gerçekleşen zamlar ve kooperatiflerin güçsüzleşmesi sonucunda meslek odalarına üye olmanın pek bir anlamı kalmamıştır. Öncelikle 1980 darbesinden sonra Ticaret ve Sanayi Odalarının ham madde ithal yetkileri kısıtlanmış ve alınan diğer tedbirlerle de serbest piyasadaki iplik fiyatları ile kooperatifin fiyatları arasındaki fark azalmıştır. Bunun bir diğer sebebi de 1980 sonrasında yaşanan yüksek enflasyon sonucu kooperatiflerin işletme sermayesinin erimesi sonucu gittikçe azalan oranda iplik dağıtmalarıdır. Ayrıca kooperatiflerin gittikçe artan oranda peşin olarak iplik satmaları sonucunda kendine çalışan dokumacılar açısından vadeli satan tüccardan iplik satın almak daha cazip hale gelmiştir. Bu nedenle araştırma yaptığımız işyerlerinden ancak % 38'i (34 firma) kooperatife üyedir. Tablo:8'de araştırma yaptığımız firmaların meslek örgütü üyeliğinin dağılımı verilmiştir.

Tablo: 8

Dokumacıların üye oldukları meslek örgütlerine göre dağılımı

Tezgah değerine göre oluşan gruplar	Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına üye olanlar	İpekli Dok. Derneğine üye olanlar	İkisine birden üye olanlar	Hiçbirine üye olmayanlar
I.GRUP - 7 İşyeri (1.500.000.TL ve üstü /15 tezgâh ve üstü)	6	yok	1	yok
II.GRUP - 26 İşyeri (700.000-1.499.000 TL / 7-14 tezgâh)	12	10	4	yok
III.GRUP - 32 İşyeri (500.000-699.000 TL / 5-6 tezgâh)	11	13	2	6
IV.GRUP - 25 İşyeri (100.000-499.000 TL / 1-4 tezgâh)	2	4	1	18
TOPLAM - 90 İşyeri % 100	**31 %34**	**27 %30**	**8 %9**	**24 %27**

Yukarıdaki tablonun incelenmesinden anlaşılacağı gibi I. ve II. grubu oluşturan firmalar için oda üyeliği esas meslek örgütü bağlantısı olarak ortaya çıkmaktadır. III. grubu oluşturan işyerleri için ise dernek üyeliği daha ağırlıklı olarak tercih edilmektedir. Fakat bu grupta altı işyerinin hiçbir meslek örgütüne üye olmadıkları görülmektedir. III. grupta ilk olarak beliren bu eğilim, IV. grubu oluşturan işyerleri açısından sanki bir kural gibi ortaya çıkmaktadır. Bu bölümde

araştırma yaptığımız firmaların işe başlama yıllarını tespit ederken IV. grupta 1976-1981 döneminde kurulan firmaların çoğunlukta olduğunu belirtmiştik.[1] Bu firmaların tümü fason çalışan firmalardır ve meslek örgütü üyeliğinin ham madde temini açısından ilginçliğini kaybetmiş olduğu 1980 yılı sonrasında piyasaya girmiş olan küçük firmalardır. Doğallıkla bu gruptaki firmalardan hiçbiri kooperatife de üye değildir.

Bursa ipekli dokuma sanayiinde örgütleşme eksikliğinin gözlemlenebileceği diğer bir alan da küçük dokumacıların işlerini geliştirme ve büyüme sürecinde müracaat ettikleri kaynakların dağılımıdır. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki mülakat yaptığımız küçük dokumacıların % 52'si (47 firma) "Bugüne kadar işinizi geliştirmek için kredi ya da borç aldınız mı ?" sorusuna olumsuz cevap vermişlerdir. Bu soruya olumlu cevap veren diğer işverenlerin kullanmış oldukları kredi ve borç kaynaklarının dağılımı Tablo:9'da ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo:9

Dokumacıların işlerini büyütmek için kullandıkları kaynaklar

Verilen cevaplar	*Cevap sayısı	Yüzde
1. Yakın akrabalardan alınan borç ve yardım	17	36
2. Dost ve arkadaşlardan alınan borç	16	34
3. Esnaf Kefalet Kooperatifinden alınan borç	8	17
4. Halk Bankası ve diğer banka kredileri	5	10
5. Diğer	2	3
TOPLAM	48	100

*Birden fazla kaynak kullananlar ayrı ayrı işaretlenmiştir.

[1] Bkz. Tablo:6

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi dokumacıların büyüme sürecinde yoğunlukla başvurmuş oldukları kredi ve borç kaynakları içinde yakın aile çevresi ve arkadaş grubunun önemli bir yeri vardır. Yakın aile çevresi ve arkadaş grubunun yukarıdaki dağılım içindeki oranı % 70'e ulaşırken, Halk Bankası ve diğer banka kredileri sadece % 10 düzeyinde kalmaktadır. Büyüme süreci içinde borç alan ve kredi kullanan firmaların oranın da % 48 (43 firma) olduğunu düşünürsek, Bursa dokuma sanayiinde tezgâh sayısı yüksek ve işletme sermayesi bakımından güçlü birkaç firma dışında formel örgütlerle ilişkisi olan dokumacıların azınlıkta olduğunu görürüz. Dokumacıların kendi öz örgütleri olan esnaf kefalet kooperatiflerinin sağladığı kredilerden bile çok düşük bir oranda yararlanmış olmaları bu gözlemimizi doğrular niteliktedir.

DOKUMACI FİRMALARDA BÜYÜME

Bursa'da küçük imalat sanayi hakkında 1983 yılında yapılan ve IDRC tarafından finanse edilen bir araştırmanın sonuçlarına göre 25 kişiden az işçi çalıştıran küçük dokumacıların % 44'ü işlerini genişletmek arzusunda olduklarını belirtmişlerdir. İşlerini genişletmek isteyen bu küçük dokumacıların % 65'i daha fazla makina ve tezgâh alımı yönünde büyüme tercihlerini ortaya koymuşlardır. Diğerleri ise % 24 oranında işyerlerini daha geniş binalara taşımayı planlamaktadır. Küçük dokumacıların ancak % 2'si daha fazla işçi çalıştırarak büyüme yolunda tercih belirtmişlerdir.[1] Bu araştırmanın diğer bulgularından biri de bu firmaların 1978-1983 yılları arasında gerçekleştirmiş

[1]E. Mine Çınar, Günar Evcimen ve Mehmet Kaytaz, "The Present Day Status of Small-Scale Industries (Sanatkâr) in Bursa, Turkey," *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20, 1988. s. 293

oldukları büyümenin niteliğine ilişkindir. Aşağıdaki tablo bu bulguları özetlemektedir.

Tablo:10

Bursa dokuma sanayiinde büyüme eğilimleri: 1978-1983	
	yüzde (%)
Büyüyen firmalar	46
Aynı kalan firmalar	52
Küçülen firmalar	2
TOPLAM	**100**

***Son beş yılda büyümeyi gerçekleştiren firmalarda büyümenin yönü**	
1. Tezgâh alımı	79
2. Daha geniş işyeri	19
3. İşçi sayısında artış	31
Ortalama işçi sayısı	3.8

*Iler cevap ayrı ayrı değerlendirmeye katılmıştır.[1]

Yukarıdaki tabloda büyümenin yönüne ilişkin sonuçlar dikkatle incelendiği zaman tezgâh sayısındaki artışlarla diğer büyüme eğilimlerini maalesef birbirinden ayırmak hayli zorlaşmaktadır. Örneğin, bir küçük dokumacı tezgâh sayısını son beş yıl içinde 6'dan 10'a çıkardığı zaman daha geniş işyerine taşınmaktan ve daha fazla işçi çalıştırmaktan başka çaresi yoktur. Dolayısıyla yukarıdaki verileri yeniden yorumladığımız zaman, bu firmaların tezgâh sayısındaki

[1] *Ibid.*

artışların öncelikle işyerlerinde "metre kare" olarak fiziki bir büyüme ile sonuçlandığını yani yeni işyeri kiralamak zorunda kaldıklarını ve ikinci olarak da istihdam edilen işçilerin sayısında artış sağladığını belirtmemiz gerekmektedir. Bu nedenle, Bursa dokuma sanayiinde işyerlerinin fiziki olarak büyümesini ve işçi sayısındaki artışı kendi başına bir büyüme eğilimi olarak algılamamak gerekir. İkisi de tezgâh sayısındaki artışların doğal ve mantıksal sonucudur. Fakat bu noktada ilginç olan, satın alınan her yeni tezgâhın hangi doyum noktasından sonra yeni işçi alımına yol açtığıdır. Bu da aslında emek yoğun tekniklerle çalışan küçük sanayilerin istihdam yaratma eğilimlerindeki kırılma noktalarını açığa çıkartmak açısından iktisatçılar için ilginç bir yaklaşım olabilir.

1988-1989 yılında İhracatı Geliştirme Merkezini tarafından ODTÜ'deki bir grup sosyal bilimciye yaptırılan "Bursa Tekstil ve Hazır Giyim Sanayi Envanteri" kapsamında da dokumacı firmaların büyüme eğilimleri incelenmiştir. Bu araştırmanın bulgularına göre, büyük ve küçük sanayi işyerleri içinde derinlemesine mülakat yapılan 129 firmadan 91'i "(% 70.5), son beş yıl içinde, üretim ve kapasitelerini arttırıcı yönde geliştirme ve yatırımlarda bulunmuşlardır.[1]

Bizim yaptığımız araştırmada da Bursa ipekli dokuma sanayiindeki büyüme eğilimleri incelenmiştir. Bu konuda bizim temel varsayımımız dokumacı firmaların yıllar içinde "tezgâh sayısında kaydedilen artışların, o firmaların büyümesini simgeleyeceği şeklinde" olmuştur. Mülakat yaptığımız işyerlerinin ilk işe başladıkları zaman kaç tezgâhları olduğu sorulmuş ve bu firmaların tezgâh sayısında yıllar içinde gözlenen artışların büyümenin temel sayısal ifadesi olduğu kabul edilmiştir. Yıllara göre hesaplanan büyüme hızı "**yıllık ortalama tezgâh artış katsayısı**" olarak belirlenmiştir. Tablo:11'de mülakat

[1]ODTÜ-İGEME, "Bursa Tekstil ve Hazır Giyim Envanteri/Özet," (yayınlanmamış rapor). s. 28.

yaptığımız firmaların yıllık tezgâh artış hızlarının örneklemimizi oluşturan gruplar itibarıyla yüzde olarak dağılımı verilmiştir.

Tablo: 11

Dokumacı firmalarda tezgâh sayısındaki yıllık artışların dağılımı

Tezgah değerine göre oluşan gruplar	Yıllar içinde tezgâh sayısı sabit kalan firma sayısı	%1-10 yıllık hızla tezgâh sayısını artıran firma sayısı	%11-20 yıllık hızla tezgâh sayısını artıran firma sayısı	%20 ve daha yüksek hızla yıllık tezgâh sayısını artıran firma sayısı
I.GRUP - 7 İşyeri (1.500.000.TL ve üstü /15 tezgâh ve üstü)	1	2	2	1
II.GRUP - 26 İşyeri (700.000-1.499.000 TL / 7-14 tezgâh)	2	9	7	6
III.GRUP - 32 İşyeri (500.000-699.000 TL / 5-6 tezgâh)	6	20	3	3
IV.GRUP - 25 İşyeri (100.000-499.000 TL / 1-4 tezgâh)	8	7	5	3
TOPLAM - 85 İşyeri % 100	**17 %20**	**38 %45**	**17 %20**	**13 %15**

Yüzdelerin hesaplanmasında firmanın işe başladığı tarihte sahip olduğu tezgâh sayısı baz olarak alınmıştır.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılabileceği gibi Bursa ipekli dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız firmaların % 80'i işe ilk başladıkları yıla göre sahip oldukları dokuma tezgâhı sayısında belli bir artış sağlamışlardır. Sadece iki firmanın tezgâh sayısında azalma tespit edilmiştir. Değerlendirmeye katılmayan diğer firmalar da kiralık tezgâhlarla üretim yapan firmalardır. Tezgâh sayısı açısından ilk başladığı günkü gibi kalanların oranının sadece % 20 (17 firma) olduğunu düşünürsek ve bu firmaların çoğunlukla piyasaya yeni dahil olmuş yani 1976-1981 yılları arasında işyeri açmış firmaların bulunduğu IV grupta bulunduğunu hatırlarsak, Bursa dokuma sanayiindeki firmaların çoğunun yıllar içinde sahip oldukları sabit sermaye yatırımını arttırma açısından belli bir büyüme potansiyeline sahip olduklarını görürüz.

Mülakat yaptığımız işyerleri açısından fason çalışanlar ve kendine çalışanlar ayrımı yapılmadan varılan bu sonuç Bursa dokuma sanayiinde büyümenin istisnadan çok bir kural gibi kabul edilmesi gerektiğini göstermektedir. Hele mülakat yaptığımız firmaların % 45'inin (38 firma) tezgâh sayısını yıllık % 1 ile % 10 arasında bir hızla arttırdığını düşünürsek, bu oranın hiç de azımsanmıyacak bir büyüme potansiyelini simgelediğini kabul etmemiz gerekmektedir. Örneğin, yıllık büyüme hızı % 20 olan bir firma eğer üretime 1977 yılında 5 tezgâh ile başlamışsa ve 1982 yılında 10 tezgâha ulaşmışsa, ya da diğer bir deyişle ilk sahip olduğu tezgâh miktarına yılda ortalama 1 tezgâh ilave ederek büyümüşse, bu büyüme performansı firmaların sermaye biriktirme eğilimi açısından son derece olumlu olarak yorumlanmalıdır. Bursa dokuma sanayiinde bağımlı üretim yapan yani fason çalışan işletmeler, işletme sermayesi açısından güçlenerek kendine çalışma denilen bağımsız üretime geçme şanslarından yoksun olsalar dahi, sahip oldukları tezgâh sayısını arttırarak ve dolayısıyla haftalık kumaş

üretme kapasitelerini yükselterek, fasondan elde ettikleri geliri arttırma yolunu seçmektedirler.

Bu çalışmanın üçüncü bölümünde Bursa ipekli dokuma sanayiinde faaliyette olan firmaların ve sahip oldukları dokuma tezgâhlarının yıllar içindeki sayısal değişimini incelerken tespit ettiğimiz gibi firmaların sahip olduğu ortalama tezgâh sayısı yıllar itibariyle daima artmıştır. Örneğin 1950 yılında Bursa'da ipekli kumaş dokuyan 429 firmanın sahip olduğu ortalama tezgâh sayısı 2.6 olarak gerçekleşmektedir. Bu araştırmanın evreninin belirlendiği 1981 yılı yaz aylarında ise firma sayısı 1804'e çıkmış ve ortalama tezgâh sayısı da 7.1'e yükselmiştir. Yine 1988-1989 yılında ODTÜ-İGEME araştırmasının sayım sonuçlarına göre, Bursa tekstil sanayii içindeki tüm büyük ve küçük sanayi işletmelerinde yalnız yerli yapım tezgâh kullanan 3067 dokuma işyeri bulunmaktadır. Bu işyerlerinde de toplam olarak 26070 adet yerli dokuma tezgâhı bulunmaktadır. Dolayısıyla firma başına düşen ortalama tezgâh sayısı 8.5 olarak ortaya çıkmaktadır.[1] Bu artışları sadece birkaç büyük firmanın ortaya çıkıp 200-300 tezgâhlı entegre tesisler kurması ile açıklayamayız. Nitekim 1981 yılında bizim Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ile Bursa İpekli Dokumacıları Derneği kayıtlarından elde ettiğimiz yerli yapım ipekli dokuma tezgahı sayısı 12929'ken bu sayı sekiz yıl içinde ODTÜ-İGEME araştırmasının sayım sonuçlarına göre, bütün alt sektörlerde toplam 26070'e yükselmiştir. Dolayısıyla tezgâh sayısındaki iki mislinden fazla artışın kökeninde fason çalışan küçük dokumacıların yerli tezgâh satın alarak üretim kapasitelerini arttırma çabası yatmaktadır.

Bu nedenle Bursa dokuma sanayiinde gözlemlediğimiz bu büyüme eğilimleri bir bakıma da "reel olarak" sürekli düşen fason

[1] *Ibid.* s. 13

ücretlerinin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. İlk bakışta belki biraz paradoksal gelebilir, fakat dokumacı firmaların bir önceki yıldaki geçim standartlarını tutturmalarının tek yolu daha fazla fason kumaş dokumaktır. Üretim teknolojisinin azgelişmiş olduğu bu alt-sektörde yeni teknolojiye geçiş olanakları küçük dokumacılar için son derece sınırlı hatta imkansızdır. Dolayısıyla emek üretkenliği sınırlı dokuma teknolojisi ile daha fazla üretim yapmanın tek yolu, ya günlük çalışma saatlerini alabildiğine artırıp tezgâhları hiç durmadan çalıştırmak - ki bu alt-sektörde ortalama olarak günde en az 18-20 saat çalışıldığını biliyoruz - ya da elde olan dokuma tezgâhı sayısını artırmaktır. Çünkü küçük dokumacı için daha fazla metre kumaş dokumak her zaman daha fazla fason ücreti almakla eşdeğerdir. Bu nedenle tablo:11'de gözlemlediğimiz büyüme eğilimleri aynı zamanda küçük dokumacıların daha fazla üreterek ayakta kalma savaşının en açık göstergesidir.

5 DOKUMACILARIN GELECEĞE DÖNÜK BEKLENTİLERİ VE EKONOMİK HAYATA İLİŞKİN TAVIR ALIŞLAR

Mülakat yaptığımız işyerlerinde küçük dokumacıların dokuma genel olarak alt-sektörünü ve bu sektörün içinde kendilerini nasıl gördüklerine ilişkin açık uçlu sorular sorulmuştur. Bu sorulardan birincisi dokumacıların bu alt-sektör içindeki bağımlılık ilişkilerini nasıl gördüklerini ve algıladıklarını sergilemek amacıya sorulmuştur. "Dokumacılıkta iyi para kazanmak için ne yapmalı ?" sorusuna fason çalışan dokumacılar tarafından verilen cevapların dağılımı tablo:12'de verilmiştir.

Tablo:12

Fason çalışan dokumacılara göre dokumacılıkta "iyi para kazanma" yolları		
Verilen cevaplar	*Cevap sayısı	Yüzde
1. Sadece kendine çalışmalı	36	48
2. İstikrarlı iş bularak, kaliteli kumaş dokuyarak	16	21
3. Kaliteli iplikle, otomatik tezgâhla dokumalı	7	9
4. Kooperatifleşmeli ve taban fiyatı uygulamalı	5	6
5. Yüksek fason ücreti almalı	3	4
6. Güçlü sermaye olmalı	2	3
7. Aile işçisi olmalı	2	3
8.DİĞER	2	3
9. CEVAP YOK	2	3
TOPLAM	75	100

*Her cevap ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Tablo:12'de görüldüğü gibi fason çalışan dokumacıların % 48'i ancak bağımsız üretime geçerek iyi para kazanmanın mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Fason çalışanların üzerinde durdukları ikinci nokta ise, uydusu olarak çalıştıkları ana firmanın onlara sürekli olarak iş vermesinin sağlanmasıdır. Fason çalışanların kısaca "istikrar yok" şeklinde belirttikleri bu durum üretimin aksamasına, fason çalışan firmanın işsiz kalmasına sebep olmaktadır.

İstikrarın yanına "kalite" unsurunun eklenmesinin en önemli nedeni, dördüncü bölümde değişik kumaşlara ödenen fason ücretlerini açıklarken belirttiğimiz gibi, elbise astarı gibi "düz" kumaşlarla ödenen

fason ücreti (metrede 12.1 TL) ile dokumacılar arasında "ince mal" tabir edilen çin ipeği, setilla gibi kumaşlara ödenen fason ücreti (metrede 28.8 TL) arasındaki farkın çok yüksek olmasıdır.[1] Dolayısıyla kaliteli kumaş olan ince malı dokuyan dokumacının toplam geliri astar dokuyandan daha fazla olmaktadır.

Diğer cevapların benzer dağılımı göstermesine rağmen, kaliteli iplik kullanarak ve otomatik tezgâhla kumaş dokuyarak dokumacılıkta iyi para kazanılacağını belirtenler Bursa dokuma sanayiinde teknolojik yenilenme çağının yakın olduğunu hisseden dokumacılardır.

Tablo:13

"Kendine çalışan" dokumacılara göre dokumacılıkta iyi para kazanmanın yolları

Verilen cevaplar	*Cevap sayısı
1. Yeni desen yaratarak, kaliteli kumaş üreterek	6
2. Otomatik tezgâhla, entegre tesis kurarak	5
3. Hiç durmadan ailece tam kapasite çalışarak	4
4. Aracıya para kaptırmadan, peşin çalışarak	2
5. Güçlü işletme sermaye ve dükkan olmalı	2
6. Haksız rekabeti kaldırarak	1
7. CEVAP YOK	2
TOPLAM	22

*Her cevap ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Kendine çalışan bağımsız küçük dokumacıların "Dokumacılıkta iyi para kazanmak için ne yapmalı ?" sorusuna verdikleri cevapların

[1]Bkz. Bölüm IV, Tablo:4

dağılımında ortaya çıkan ilk sonuç, fason çalışanlarla kendine çalışanların dünyalarının ve beklentilerinin birbirinden çok farklı olduğudur. Dikkat edilirse kendine çalışan dokumacılar girişimciliğin en önemli boyutlarından birini oluşturan yeniliğe açık olma ve sürekli olarak yeni ürün (yeni desenle yeni kumaş) geliştirme faaliyetini iyi para kazanmanın ilk şartı olarak ortaya koymuşlardır.

Üzerinde durulması gereken ikinci nokta da ancak emek üretkenliği yüksek otomatik tezgâhlarla entegre tesis kurarak kârlı üretim yapılacağının belirtilmiş olmasıdır. Bursa dokuma sanayiinde üretim zincirinin birbirinden kopuk parçalarının entegrasyon sonucunda birleştirilmesi bağımsız üreticilerin belki de en büyük rüyasıdır. Bunların içinden hangilerinin bu hedefe ulaşacaklarının tartışmasını daha sonraya bırakarak bu noktada belirtmemiz gerekiyor ki emek üretkenliğini arttırmaya yönelik ve entegrasyona dönük olarak çaba göstermek yine girişimciliğin en temel özelliklerinden biridir.

Bağımsız üreticileri incelerken bunların ayrı ayrı iki temel özelliğinin I. ve II gruplar için güçlü işletme sermayesi ve III. ve IV. gruplar için yaygın aile emeği kullanımı olduğunu belirtmiştik. Cevap dağılımında ortaya çıkan ve "tam kapasite ailece çalışmak" olarak belirlenen cevaplar bu iki temel özellikten ikincisinin önemini tekrar gözler önüne sermektedir.

Mülakat yaptığımız dokumacılara ikinci olarak "Dokumacılığın geleceğini nasıl görüyorsunuz ?" sorusunu yönelttik. Bu soruya verilen cevapların dağılımı aşağıda tablo:14'de ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo: 14

Dokumacılığın geleceği hakkındaki soruya verilen cevapların dağılımı	
	*Cevap sayısı
Olumlu cevaplar:	
1. "İyi görüyorum, bu işin talebi ölmez."	30
Olumsuz cevaplar:	
2. "Kötü görüyorum, bu işin sonu karanlık."	22
3. "Kötü, otomatik tezgâhlar giriyor."	11
4. "Kötü, haksız rekabet var."	4
5. "İhracat olmazsa çok kötü."	4
6. "Kötü, iplik zamları kârı götürüyor."	4
7. "Kooperatifleşme olmazsa, çok kötü"	3
8. "Kötü, kendine çalışmayan para kazanamaz."	1
9. "Değişmez, aynı kalır."	1
10. DİĞER	2
11. CEVAP YOK	11
TOPLAM	**93**

*Her cevap ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Tablo:14'de ayrıntılı olarak görüldüğü gibi 49 firma sahibi (% 52) dokumacılık alt-sektörünün geleceğini hakkında olumsuz görüş bildirmişlerdir. Bunun yanısıra 30 dokumacı (% 32) da bu sektörün geleceği hakkında olumlu görüş bildirmişlerdir.

Bu noktada bizim için ilginç olan, olumlu ve olumsuz cevapların dağılımından öte, ipekli dokumacılık sektörünün geleceği hakkında

olumsuz cevap verenlerin ortaya koydukları sebeplerdir. Otomatik dokuma tezgâhlarının ipekli dokumacılık sektörüne girmesi, haksız rekabet, iplik zamları gibi faktörler fason çalışan ve bağımsız çalışan dokumacıları ayrı ayrı etkileyen unsurlardır. Dokumacıların yarıdan fazlası bu faktörlerin etkisinin uzun dönemde daha fazla hissedileceğinin de farkındadırlar.

Üçüncü olarak dokumacılara "Kendi geleceğinizi nasıl görüyorsunuz ?" sorusunu yönelttik. Bu soruya verilen cevapların dağılımı tablo:15'de verilmiştir.

Tablo:15

Dokumacıların kendi gelecekleri hakkındaki cevapların dağılımı	
Verilen cevaplar	*Cevap sayısı
Olumlu cevaplar:	
1. "İyi görüyorum."	36
2. "Otomatik tezgâh alabilirsem iyi olur."	2
3. "Dışarı iş verip, başkalarını fason çalıştırırsak iyi."	2
Olumsuz cevaplar:	
4. "Kötü görüyorum. Çok karanlık"	15
5. "Çok kötü . Otomatik tezgâhlar geliyor. Batarız."	2
6. "Değişmez, aynı kalır."	13
7. Bilmiyorum	13
8. "Benim için fark etmez, zaten emekli oluyorum."	4
9. DİĞER	1
TOPLAM	**88**

*Her cevap ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi dokumacıların çoğu (40 işveren, % 45) kendi gelecekleri hakkında umutlu görünmektedirler. Açıkça kendi geleceğinden umutsuz olduğunu belirtenlerin oranı % 19 (17 işveren) olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat bu dağılımda ortaya çıkan ilginç bir sonuç da ilk iki soruda fikir beyan edenlerin büyük bir kısmının bu soruya "bilmiyorum" veya "aynı kalır" şeklinde cevap vermeleridir ki bu cevapların oranı % 30'a ulaşmaktadır.

Dördüncü olarak, Bursalı dokumacıların son kertede esas niyet ve eğilimlerini öğrenmek amacıyla, "Size iyi bir fiyat verseler bu işyerini başkasına devredip başka bir işe başlamayı düşünür müsünüz ?" sorusunu sorduk. Mülakat yaptığımız dokumacıların % 56'sı (50 kişi) bu soruya olumsuz cevap verdiler. Fakat 36 dokumacı ise (% 40) olumlu cevap verdiler. Diğerleri ise (4 kişi) bu sorumuzu cevapsız bıraktılar.

Dokumacılığı bırakmak istiyenlere daha sonra ne yapmak istedikleri sorulduğunda verilen cevapların dağılımı aşağıda tablo:16'da verilmiştir.

Tablo:16

Dokumacılığı bırakmak istiyenlerin yapmak istedikleri işler	
Verilen cevaplar	Cevap sayısı
1. "İplik alıp, başkalarını fason çalıştırırım."	22
2. "Şimdilik bilmiyorum."	5
3. "Esnaflık yaparım." (Bakkallık, tekel bayiliği, şoförlük vb.)	4
4. "Devlet fabrikasında işçilik yaparım."	2
5. DİĞER	3
TOPLAM	36

Dokumacılığı bırakmak istiyenlerin % 61'inin (22 kişi) başkalarını fason çalıştırmak yolunu seçmiş olmaları bizim açımızdan hayli ilginçtir. Bu bölümde çeşitli vesilelerle belirttiğimiz gibi, Bursa ipekli dokuma sanayiinde faaliyet gösteren dokumacılar açısından "en kârlı iş" olarak özel sohbetlerde sürekli gündeme gelen konu, "başkalarını fason çalıştırarak para kazanmak" olarak belirmektedir. Bu nedenle küçük dokumacıların çoğu kendi yaptıkları işin yeteri kadar kârlı olmadığını "imalat hammallık, ticaret krallık" gibi özdeyişler yardımıyla açıklamaktadırlar. Hep kendilerinin sürekli alın teri döktüklerini ve fasoncu tüccarın genellikle "parsayı" topladığını belirten küçük dokumacılar bir yandan artan iplik fiyatlarından, piyasaya girecek olan otomatik tezgâhlardan çekindiklerini belirtirken, diğer yandan da ticaretin en azından bağımlılığı azaltıcı etkileri sayesinde kendi özerkliklerini artıracağına inanmaktadırlar. Özellikle fason çalışan dokumacılar açısından fasoncu tüccar olarak çalışmak, uydu firma olarak girmiş oldukları dikey bağımlılık ilişkisi içinde

"aşağıdakiler" arasından çıkıp, "yukarıdakiler" sınıfına yükselmek anlamını taşımaktadır.

Bu kısımda Bursa ipekli dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız işyeri sahiplerinin genel olarak ipekli dokuma alt-sektörüne bakışlarını ve özel olarak da bu alt-sektörün içinde üretim yapan firma sahipleri olarak kendi konumları ile ilgili görüşlerini özetledik. Şimdi ise bu işyeri sahiplerinin sosyolojik özelliklerini toplumsal değişme eğilimleri açısından açıklamaya çalışacağız.

6. DOKUMACILARIN SOSYOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Bursa ipekli dokuma sanayiindeki girişimcileri bir bütün olarak ele aldığımız zaman bu bölümün sermaye birikimi ve büyüme ile ilgili kısımlarında da belirttiğimiz gibi genellikle toplumsal köken olarak ücretli işçilikten girişimciliğe sıçramış bir grup karşımıza çıkar. İşyeri açmak için gereken ilk sermayenin oluşturulması ile ilgili kısımda Bursalı dokumacıların ücretli işçilikten girişimciliğe geçiş serüvenini incelediğimiz için burada ilk olarak dokumacıların yaşadığı toplumsal değişme sürecini yatay hareketlik açısından inceleyeceğiz.

DOKUMACILARIN DOĞUM YERLERİ VE BABA MESLEKLERİ: BALKAN GÖÇMENLERİNİN GİRİŞİMCİLİK SERÜVENİ

Bu çalışmanın üçüncü bölümünde Bursa şehrinin ondokuzuncu yüzyılın son yıllarında ve tüm cumhuriyet döneminde yurt dışından en fazla göç alan yerlerden biri olduğunu belirtmiştik. 1876 Osmanlı-Rus savaşından itibaren Balkan ülkelerinden göç eden Müslüman/Türk

unsurların önceleri devlet politikası olarak, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da mübadele yolu ile Bursa'ya yerleştirildiğini biliyoruz.[1] Cumhuriyet döneminde de Bursa bir göçmen şehri olma özelliğini her zaman korumuştur. Erder'in hesaplamalarına göre 1945 yılında toplam Bursa şehir nüfusunun % 26'sının doğum yerleri Türkiye sınırlarının dışındadır.[2] Dış göçün yanısıra Bursa şehri ülkenin diğer bölgelerinden de göç almıştır. Yine Erder'in hesaplamalarına göre şehir nüfusundaki toplam artışta göçün rolü 1960-1965 yılları arasında % 79, 1965-1970 yılları arasında ise % 71 olmuştur.[3] Fakat bu yıllarda da dış göç dalgasının tamamen durduğu söylenemez.

Bu çalışmanın üçüncü bölümünde de belirttiğimiz gibi 1950'li yıllarda Balkan göçmenleri için özel mahalleler kurulmuştur. 1950'li yıllarda Türkiye nüfusu içinde dış ülkelerde doğmuş olanların oranı % 3.6 iken, bu oran Bursa'da % 12.5'e ulaşmaktadır.[4] Bursa şehrinin Balkan ülkelerinden göç alma süreci 1970'li yıllarda devam etmiştir. Geçtiğimiz yıl Bulgaristan'dan sınır dışı edilenlerin önemli bir kısmının, merkezi otorite tarafından başka illerimizde iskân edilseler bile, zamanla Bursa'daki akraba ve hemşehrilerinin yanına yerleşecekleri tahmin edilebilir.

Bursa şehir nüfusunda gözlemlenen bu artışlar Bursa ipekli dokuma sanayiinde girişimcilerin kökeni üzerinde de belirleyici etkisini göstermiştir. Bu etkiyi daha ayrıntılı olarak izlemek amacıyla

---

[1]Ahmet Vefik paşanın Bursa valiliği (1879-1883) sırasında gelen 15.448 göçmen için dört mahalle kurulduğunu ve bu mahallelerin ilk olarak önceden planlanarak yaptırılması için bkz. Kazım Baykal, *2000 yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Bursa, 1976. s. 35-36.

[2]Leila T. Erder, "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1875" (basılmamış doktora tezi, Princeton University, 1976), s. 175

[3]*Ibid.* s. 184

[4]Bursa-Kentleşme, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1982. s. 1721

tablo:17'de mülakat yaptığımız dokumacıların doğum yerlerine göre dağılımı verilmektedir.

Tablo:17

Dokumacıların doğum yerlerine göre dağılımı		
Doğum yerleri	Dokumacı sayısı	Yüzde
Bulgaristan'da ve diğer Balkan ülkelerinde doğanlar	31	34
Bursa ilindeki köylerde doğanlar	23	26
Bursa şehrinde doğanlar	17	19
Bursa dışındaki illerde köyde doğanlar	11	12
Diğer şehirlerde doğanlar	8	9
TOPLAM	**90**	**100**

Yukarıdaki tabloda Bursa ipekli dokuma sanayiinde faaliyet gösteren girişimcilerin önemli bir kısmının Balkan ülkelerinden ve özellikle Bulgaristan'dan göç edenlerden oluştuğunu görmekteyiz. Dokumacıların doğum yerleri içinde ağırlıklı olarak ikinci büyük grubu oluşturanlar Bursa'nın civar köylerinden şehre göç edenlerdir. Bursa şehrinde doğan dokumacıların bir kısmının da babalarının Balkan göçmeni olduğunu sanıyoruz. Bunlar ikinci nesil göçmenlerdir. Son grup da Bursa'nın göç aldığı diğer illerimizde köy ve şehirlerde doğanlardır. Bu grup imalat sanayiinin diğer dallarında daha ağırlıklı olarak temsil ediliyor olsa bile dokuma sanayiindeki ağırlıkları Erder'in hesaplamalarına göre şehir nüfusu içindeki ağırlıkları oranında değildir.

Bursa'da metal sanayii içindeki küçük sanayi işletmelerini inceleyen Dikerdem'in çalışmasında da görüldüğü gibi, metal sanayiindeki tüm girişimcilerin % 30'u birinci nesil Balkan

göçmenidir. Tüketim malları üreten küçük sanayi işletmelerinde (bıçakçılar, sobacılar ve tenekeciler) bu oran % 41'e yükselirken, yatırım malları üreten küçük sanayi işletmelerinin (tornacılar, dökümcüler) sahipleri arasında da tam tersine % 62'lik bir oranla Bursa ve Marmara bölgesi doğumlular başı çekmektedir.[1]

Tablo:17'deki dağılım bir noktaya kadar Bursa'nın göç alma eğilimlerini gösterdiği gibi ipekli dokuma alt-sektöründe dış göç yolu ile Bursa'ya yerleşmiş olan Balkan Türklerinin egemenliğini göstermektedir. Nitekim Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ve Bursa İpekli Dokumacıları Derneği yetkilileri ipekli dokuma alt-sektörünün ağırlıklı olarak "Bulgaristan göçmenleri" tarafından yönetildiğini, yeni göçenlerin ilk olarak eskiden göçenlerin işyerlerinde işçi olarak çalıştıklarını ve işi öğrendikten sonra kendilerine işyeri açtıklarını belirtmişlerdir. Bursa tekstil sanayiinin önde gelen birkaç büyük entegre tesis sahibinin de Bulgar göçmeni olmasının yeni göçenler arasında her zaman başarı simgesi olarak görüldüğünü özel konuşmalarda ve yaptığımız derinlemesine mülakatlarda söylemişlerdir.

Bulgaristan'dan 1960'li yıllarda göç edenlerin ilk çalışma alışkanlıklarını sosyalist bir ülkede edinmiş olmaları, Bursa dokuma sanayiinde hem övülen hem de çok sık olarak eleştirilen bir konu olarak araştırma süresince karşımıza çıkmıştır. Fasoncu tüccarlar Bulgar göçmenlerinin çalışma azmini ve başarı güdüsünü çok sık olarak gündeme getirip överlerken, köken olarak Balkan göçmeni olmayan küçük dokumacılar da "onların çoluk çocuk tezgâh başında sabahlamalarını" haksız rekabet olarak yorumlamaktadırlar. Hatta bir

[1]Mehmet Ali Dikerdem, "Factory and Workshop: An Investigation into Forms of Small-Scale Production in Turkey," (basılmamış doktora tezi, University of Sussex, 1980) s. 232-234

çoğu, aile işçisi olan genç kadınların ve kızların tezgâh başında "yabancı" ücretli işçilerle birlikte çalışmalarının[1] "dinen günah" olduğunu belirtcrek, kendilerinin kati yen böyle bir çalışma yöntemini benimsemeyeceklerini söylemişlerdir. Ayata'nın Buldan çalışmasında da benzer eğilimler gözlemlenmiştir. Düşük sermaye, yaygın aile emeği kullanımı ve el tezgâhları ile pamuklu bez dokuyan dokumacıların evlerinin içinde bulunan atölyelerinde ücretli işçi çalıştırmak istemedikleri belirtilmektedir:

> "...kim olursa olsun ne kadar tanınıp bilinirse bilinsin dokumacılar evlerinin bir köşesinde yer alan atölyelerinde ücretli işçi sokmayı mecbur kalmadıkça istememekte, işçiyi getirmek zorunlu hale gelince de eşlerini ve kızlarını atölyeden çekmektedirler."[2]

Buldanlı dokumacıların ücretli emeğin istihdamında ortaya koydukları tercihlerin en genel hatlarıyla Balkan kökenli olmayan Bursalı dokumacılar tarfından da paylaşıldığını belirtmeliyiz. Balkan göçmeni olan dokumacılar kendileri için yapılan eleştirilerin farkındadırlar. Onlar da her şeylerini Bulgaristan'da bırakıp Bursa'ya yerleştiklerini hayata "sıfırdan başlamak" zorunda kaldıklarını ve ailece çalışmanın onların yegane "kurtuluş yolu" olduğunu belirtmektedirler. Bir çoğu geciktniş yaşta dokumacılık öğrenmenin kendilerine zaten çok güç geldiğini ve bunu da aileleri ile paylaşmak zorunda olduklarını vurgulamaktadırlar. Ayrıca çalışmanın günah olmadığını belirten Balkan göçmenleri, İslamiyette tembelliğin en büyük günah olduğunu söylemektedirler.

---

[1]Mülakat yaptığımız işyerleri içinde 8 işyeri bu türlü bir emek bileşimini uyguluyordu. Bkz. Bölüm IV.

[2]Sencer Ayata, "Makinalaşma, Bağımlılık ve Aile İşletmelerinin Krizi: Buldan Dokuma sanayii II" (yayınlanmamış makale-1989) s. 18

Aşağıdaki örnek olay Balkan göçmeni bir küçük dokumacının çalışma şartlarını aydınlatması açısından çok ilginçtir:

> **Örnek Olay IX**:"1973'de Bulgaristan'dan Bursa'ya ailece geldik ve buraya yerleştik. Geldiğimde 23 yaşındaydım. Babam orada hâla tütüncülük yapar. İlk geldiğimde buraya daha önceden gelmiş bir akrabamın yanında bir yıl çırak ve dokuma işçisi olarak çalıştım. Günde 14-16 saat çalışıyordum. Başka türlü tezgâh almak için para biriktiremezdim. 1975 yılında Bulgaristan'dan getirdiğim bütün malları sattım ve tornacıya da borçlanarak 3 tezgâh alıp işe başladım. İlk olarak işyerimin ve evimin bulunduğu binayı kaçak olarak yaptım. Evimiz işyerinin üzerinde olduğu için karım da çalışabiliyordu. O sabah 7'de işe başlardı. Ben de öğleden sonra işi devralır, artık ayakta duramıyacak hâle gelene kadar mekik atardım. İlk yıllarda eşimle hep kapıda rastlaşırdık. Ben uyumak için evin kapısını açarken o da tezgâh başında çalışmak üzere kapıdan çıkıyordu. Öyle bir durumda idik ki sevişmek için bile ne hâlimiz, ne de takatımız vardı.
>
> Geçen yıla kadar kendimizi çok sıktık. O kadar ki evimize buzdolabını bile geçen yıl aldık. Evvelden yemeklerimiz ekşiyordu. Yapılabilecek en fazla tasarrufu biz yaptık. İmalathane evin yanında olduğu için yemeği de evde yiyordum. Ancak sürekli çalışarak fazla metre çıkarabiliyordum. Bu arada tezgâh sayısını da 5'e çıkardım. Şimdi elime toplu para geçse ev ile

işyerinin üzerine kat çıkarım. Çünkü arada sadece bir duvar olduğu için çok gürültü oluyor. Çocuklar da rahatsız oluyor."

Yukarıdaki örnek olayda da görüldüğü gibi Balkan göçmenlerinin genel olarak tüketimi kısmakta gösterdikleri başarı ve ortaya koydukları çalışma temposu diğer dokumacıların zaten günde on saatten az olmayan çalışma saatlerini zorlayıcı etki yapmaktadır. Fasoncu tüccarların Balkan göçmenlerini tercih etmelerini ve diğerlerinin bu tercihin altında yatan sebepleri eleştirmesini bu bağlamda yorumlamak lazımdır. Bulgar göçmenlerinin ailece çalışmaları Bursa ipekli dokuma sanayiinde norm haline geldiği içindir ki bunu yapamayan diğer küçük dokumacılar göçmenleri haksız rekabet ve açgözlülükle suçlamaktadırlar. Balkanlardan göçenlerin Bursa ipekli dokuma sanayiinde varolan egemenliğinin kaynağını da bu tür çalışma normlarında aramak gerekmektedir.

Dördüncü bölümde Bursa dokuma sanayiinde çalışan ücretli işçilerin % 56'sının Bursa ilindeki ve diğer illerimizdeki köylerde doğduklarını belirtmiştik. Bu olaya girişimciler açısından baktığımız zaman mülakat yaptığımız tüm girişimcilerin % 36'sının köylerde doğmuş olduğunu görüyoruz. Köylerde ve Balkan ülkelerinde doğup Bursa'ya göç edenlerin Bursa'ya yerleştikleri yıllar itibarıyla dağılımı tablo:18'de verilmiştir.

Tablo: 18

Dokumacıların Bursa'ya yerleştikleri yıllar

Yıllar	Balkan Ülkelerinden göçenler	Bursa köylerinden ve diğer illerdeki köylerden göçenler
1949 ve öncesi	4	3
1950 - 1955	18	6
1956 - 1960	4	4
1961 - 1965	2	6
1966 - 1970	4	10
1971 - 1975	5	2
1976 - 1981	4	yok
Belli değil	yok	3
TOPLAM	**15**	**27**

Yukarıdaki tablodan Balkan ülkelerinde doğmuş olan dokumacıların ağırlıklı olarak 1950-1955 yılları arasında, Bursa dışındaki köylerde ve diğer illerimizde köyde doğanların da ağırlıklı olarak 1966-1970 yılları arasında Bursa'ya göç etmiş olduğu görülmektedir. 1960'lı yılların Bursa'nın en fazla göç aldığı ve nüfus artış hızının yüksek olduğu yıllar olduğunu yukarıda belirtmiştik.

Göç edenlerin baba mesleklerine baktığımız zaman yatay ve dikey hareketlilik açısından ilginç bazı eğilimlerin ortaya çıktığını görüyoruz. Tablo:19'da mülakat yaptığımız işyerlerindeki girişimcilerin doğum yılları baba meslekleri ile birlikte verilmiştir.

Tablo:19

Dokumacıların baba meslekleri ve doğum yılları						
Yıllar	İşçi	Köylü	Esnaf	Dokumacı	Memur	Toplam
1920-30	yok	4	3	yok	1	8
1931-40	3	12	3	1	1	20
1941-50	5	16	6	3	3	33
1951-60	4	11	6	6	yok	27
1961-65	yok	yok	1	1	yok	2
TOPLAM	12	43	19	11	5	90
Yüzde	%13	%48	%21	%12	%6	100

Mülakat yaptığımız tüm girişimcilerin % 36'sının kırsal alanda doğmuş olmalarına rağmen tablo:19'da tüm girişimcilerin % 48'inin babalarının tarımsal faaliyet ile uğraştıklarını görüyoruz. Bu oransal değişikliğin en önemli nedeni Balkan ülkelerinden Bursa'ya göç edenlerin çoğunluğunun da köy kökenli olmalarındandır. Bu çalışmanın dördüncü bölümünde Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçiler içinde Balkan ülkelerinden göçenlerle ilgili olarak belirttiğimiz gibi, ülkemizde 1950'den bu yana gerçekleşen kırdan kente göç sürecini yaşayan kitleler gibi Balkanlardan gelen göçmenler de aynı topraktan kopma ve kentleşme sürecini yaşamaktadırlar. Bu nedenle, tablo:19'da girişimcilerin baba meslekleri içinde tarımsal faaliyet içinde olanların yüzdesi Bursa'dan veya Türkiye'nin diğer illerinden gelip köyden kente göç edenlerin oranından daha yüksek olarak gerçekleşmektedir.

Yukarıdaki tablodan görüldüğü gibi dokumacıların % 21'nin babası esnaftır. Baba meslekleri esnaf olanların daha çok bakkal, marangoz, pazarcı gibi esnaf ve sanatkâr gruplarına dahil olduklarını görüyoruz. Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçilerde olduğu gibi baba mesleği işçi olan dokumacıların önemli bir dikey hareketlilik içinde olduğunu gözlemliyoruz. Bu bölümde işyeri açmak için gereken ilk sermayenin tedarik edilmesi ile ilgili kısımda da belirttiğimiz gibi, mülakat yaptığımız dokumacıların önemli bir kısmı aile ve dost-ahbap yardımlarının yanısıra işyeri açmak için gereken ilk sermayeyi dokuma alt-sektöründe bilfiil işçilik yaparak biriktirmişlerdir. Yani babaları işçi olan dokumacılar belli bir süre kendileri de işçilik yaptıktan sonra işyeri açmışlardır. Dokumacıların % 12'sinin baba mesleğinin de dokumacı olması Bursa dokuma sanayiinde üretimde aile emeğinin kullanımının yaygın olması ile açıklanabilir. Girişimci olmak için gereken ilk teknik beceriyi çıraklık yaparak babalarının tezgâhlarında kazanan erkek çocuklar askerlik hizmetini tamamladıktan sonra ya babalarının işlerini devralmışlar, ya da babalarının yardımı ile kendilerine iş kurmuşlardır.

Mülakat yaptığımız işyeri sahiplerinin % 63'ünün 1982 yılında en fazla 20 ile 40 yaş grubu içinde olması Bursa dokuma sanayiindeki girişimcilerin genç bir grup olduğunu göstermektedir. Ayata'nın Buldan dokuma sanayii araştırmasında da Buldan'da geleneksel el tezgâhı ile kumaş dokuyanların ortalama yaşı 60 iken motorlu tezgâhla kumaş dokuyanların yaş ortalamasının 42 olduğu belirtilmektedir.[1] Teknik beceri açısından dokumacılığın en fazla iki yıl içinde öğrenilebilir olması, ilk becerilerin bazen aile içinde elde edilmesi genç yaşta girişimci olmak için gereken şartların daha kolaylıkla sağlanabilir olduğunu göstermektedir. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde Bursa ipekli dokuma sanayiinde firma sayıların ve bu firmaların sahip

[1] *Ibid.* s.2

olduklan dokuma tezgâhı sayılarının artışını incelerken de belirttiğimiz gibi 1965 yılında 916 olan firma sayısı bu araştırmanın yapıldığı 1982 yılında 1804'e yükselebilmişse, bu sayısal artışın temelindeki en önemli nedenlerden biri dokuma sanayiinin gerektirdeği teknik becerinin en fazla iki yıl içinde öğrenilebilir olmasındandır.

DOKUMACILARIN EĞİTİM DURUMU

Bu çalışmanın dördüncü bölümünde Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçilerin % 78'inin ilkokul mezunu olduğunu belirtmiştik. Tablo:20'de Bursa ipekli dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız işyeri sahiplerinin eğitim durumu verilmiştir.

Tablo: 20

Dokumacıların öğrenim durumları	
	Dokumacı sayısı
Okuryazar	2
İlkokul mezunu	51
Ortaokul-terk	14
Ortaokul mezunu	14
Lise-terk	2
Lise mezunu	1
Meslek lisesi mezunu	4
Üniversite mezunu	1
Halen öğrenci	1
TOPLAM	90

Bursa ipekli dokuma sanayiinde çalışan işçiler gibi dokumacıların da % 56'sı (51 kişi) ilkokul mezunudur. İlkokul eğitimli dokumacıların ardından, küçük yaşta çırak olarak çalışmaya başlamış oldukları için ortaokul eğitimini terk edenler ve ortaokul mezunları gelmektedir.

Örneklemimizi oluşturan firmalar açısından girişimcilerin eğitim düzeyleri arasında pek fark yoktur. Örneğin yegane üniversite mezunu dokumacı ikinci gruba dahil işyerlerinden birinin sahibidir. Meslek okulu mezunları içinde sanat okulu tekstil bölümünden mezun sadece bir kişi vardır. Diğerleri ise öğretmen okulu mezunudur.

Diğer küçük sanayi dallarına oranla dokumacılığı formel eğitimle yakından ilgili bir uğraş olarak kabul etmek çok zordur. Bu çalışmanın çeşitli bölümlerinde de tekrarladığımız gibi üretim sürecinde dokumacının rolü önceden belirlenmişhareket ve işlemleri yapan dokuma tezgâhına iplik yetiştirmek ve nezaret etmekten ibarettir. Küçük üretimin diğer dallarında, örneğin metal işleme sanayiinde olduğu gibi torna, tesviye tezgâhlarını kullanmak için gerekli teknik resim ve malzeme bilgisi gerekmez. Özellikle elbise astarı gibi düz malları dokuyan küçük dokumacılar orta düzeyde beceri sahibi olan insanlardır.

DOKUMACILARIN AİLE BÜYÜKLÜĞÜ VE KONUT/İŞYERİ İLİŞKİSİ

Bursa dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız işyerlerinin sahiplerinin bakmakla yükümlü oldukları veya geçimine katkı yapmak zorunda oldukları nüfus sayısı ayrıntılı olarak tablo:21'de verilmiştir.

Tablo:21

Dokumacıların bakmakla yükümlü oldukları kişi sayısı		
	Dokumacı sayısı	Yüzde
Kazancını sadece kendine harcayanlar	4	5
Kendileri dışında 1 veya 2 kişiye bakanlar	9	10
Kendileri dışında 3 veya 4 kişiye bakanlar	46	51
Kendileri dışında 5 ve daha fazla kişiye bakanlar	31	34
TOPLAM	90	100

Mülakat yaptığımız firma sahibi dokumacılardan % 51'i tıpkı yanlarında çalışan işçilerde olduğu gibi kendileri dışında 3 veya 4 kişiye bakmaktadırlar. İşçilerin bakmakta olduğu nüfus sayısı ile işverenlerin bakmakta oldukları nüfus sayısı arasında fark olmaması henüz ülkemiz sanayi şehirlerinde "işçi sınıfı ailesi" ve "kapitalist girişimci ailesi" türünden farklılaşmaların pek daha ortaya çıkmadığını göstermektedir.

Mülakat yaptığımız 90 girişimciden 85'i (% 94) evlidir. Bu girişimcilerin % 72'sinin (65 kişi) oturdukları evler kendilerine aittir. Girişimciler arasında konut mülkiyetinin bu kadar yaygın olmasının kaçak inşaat ve gecekondu yapımı ile ilgili olduğunu tahmin edebiliriz. Mülakat yaptığımız dokumacıların çalıştıkları işyerinin mülkiyetine sahip olma eğilimleri konut edinme eğilimlerinin tam tersidir. Mülakat yaptığımız 90 dokumacının sadece 19'u (% 21) işyerinin mülkiyetine sahiptir. Zaten bunlardan 10 tanesinin de işyeri evinin altında veya yanındadır. Dolayısıyla dokumacıların % 79'u (71 işveren) üretim faaliyetinin kiralık işyerlerinde sürdürmektedirler.

Bu çalışmanın dördüncü bölümünde ücretli işçilerin işyeri-konut birlikteliğini incelerken araştırmanın yapıldığı Tütüncüoğlu çiftliği, Cezaevi altı, Selamet ve Garaj mahallelerinde işyerleri ile konutların iç içe olduğunu belirtmiş ve Bursa ipekli dokuma sanayiinde işyeri konut ayrımının gelişmemiş olduğu vurgulamıştık.

Bursa ipekli dokuma sanayiinde görülen işyeri-konut birlikteliğinin aynen 19. yüzyılda İngiltere'de görülen kapitalist ev sanayiinde olduğu gibi belli bir bütünlük arzettiğini belirtmiştik. Bu tip bütünlüğün Ayata'nın Kayseri halı sanayiinde incelemiş olduğu kapitalist ev sanayiine fiziksel örgütlenme açısından benzer, fakat sonuç bölümünde inceleyeceğimiz bazı nedenlerden dolayı farklı konumda olduklarını belirtmemiz gerekiyor.[1] Ayrıca Bursa'da büyük imalat sanayiine ait olan işyerlerinin çoğunlukla Organize Sanayi Bölgesinde yoğunlaştığını, bu işyerlerinde çalışan işçilerin ise toplu taşıma vasıtaları kullanmadan, fabrikaların temin ettikleri servislerle işyerine götürüldüklerini anlatmıştık. Küçük sanayi işletmelerinin bu sürecin tamamen dışında kaldıklarını ve bu nedenle kendi içlerinde bütünleşmiş bir dünya oluşturduklarını ayrıca belirtmiştik.

Bu durumun esas nedenlerinin Bursa ipekli dokuma sanayiini çevreleyen azgelişmiş üretim teknolojisi ve buna bağımlı olan emek kullanım mekanizmalarından kaynaklandığını ve yine bu geri teknolojinin yansıması olan parça başı ücret sisteminin işyeri-konut birlikteliğini pekiştirdiğini anlatmıştık. Parça başı ücret ödeme sisteminin işçi açısından çalışma saatlerinin "özgürce" belirlemesini sağladığını, böylece aslında günlük çalışma süresi 8 saatin çok üstünde

---

[1]Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik - Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, Yurt Yayınları, 1987. *passim*

olan çalışma süresi boyunca işçinin çalışmaya sık sık ara vererek evde yemek yemek, kahvede TV seyretmek gibi görece özgürlüklerini kullandığını belirtmiştik. Bu durumun "başlangıç ve bitiş saatleri önceden belirlenmiş olan 8 saatlik iş günü" olgusu ile yakından uzaktan hiçbir ilişkisinin olmadığını ve dolayısıyla işçi açısından işyerine en fazla 15 dakikalık yürüme mesafesi uzaklığındaki evlerde oturmanın son derece önemli işlevleri olduğunu vurgulamışık.

Tablo:22'de mülakat yaptığımız 90 işyerinde işverenlerin işyerleri ile evleri arasındaki uzaklık ve ulaşım biçimleri ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo:22

Dokumacıların işyeri - ev uzaklıkları ve ulaşım biçimleri

Eve Ulaşım şekli	Harcanan süre	Dokumacı sayısı	Yüzde
Evi işyerinin üstünde olanlar		10	11
Yürüyerek	1 - 10 dakika	27	30
Yürüyerek	11 - 15 dakika	15	17
Yürüyerek	16 - 25 dakika	12	13
Yürüyerek	26 dakika ve daha fazla	6	7
Otobüs, dolmuş veya minibüs ile gidenler		8	9
Kendi motorsikleti ile gidenler		2	2
Kendi otomobili ile gidenler		10	11
TOPLAM		90	100

Yukarıdaki tabloda ilk göze çarpan özellik 10 işverenin imalathanelerinin yanında veye üstünde oturuyor olmalarıdır. Bu durum işyeri-konut birlikteliğinin uç noktası olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kümülatif yüzdelere bakığımız zaman dokumacıların % 58'i işyerlerine en fazla 15 dakikalık yürüyüş mesafesi içinde olan konutlarda oturduklarını görüyoruz. İşverenler arasında konut mülkiyeti sahipliğinin de hayli yüksek olduğunu (% 72) göz önünde tuttuğumuz zaman tıpkı işçilerde olduğu gibi işyeri-konut birlikteliğinin aynı şekilde işverenler açısından da geçerli olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Bu noktada sermeye birikim süreci ve bu sürecin Bursa dokuma sanayiinde ortaya çıkarmış olduğu azgelişmiş yapılar açısından bu birlikteliğin ne anlama geldiğini biraz daha açıklamaya çalışalım:

1. Bursa dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız işyerlerinin % 78'inin fason çalıştığını bu bölümün başında belirtmiştik. Bursa'da fason ilişkisinin eşitsiz ve hiyerarşik bir ilişki olduğunu ve fason çalışan işletme açısından bağımlılık doğurduğunu vurgulamıştık. Fason çalışan işletmelerin ancak kendileri dışında oluşan bir sermaye kaynağına bağımlı olarak üretim yapabildiklerini, ticaret, sanayi veya aracı sermaye kaynakları olarak üç kısımda incelediğimiz bu sermaye gruplarının Bursa dokuma sanayiindeki parçalanmış üretim zincirinin parçalarını birleştirerek üretimi örgütlediğini ve fason çalıştırdıkları küçük dokumacılar üzerinde denetim kurduklarını anlatmıştık. Tıpkı ücretlerini parça başı üretime göre alan işçiler gibi, fason çalışan küçük dokumacılara da fason ücretlerinin metre başı olarak ödendiğini ve bu nedenle çalışma koşullarının istihdam ettikleri işçilerden pek farklı olmadığını biliyoruz.

İşletme sermayesi eksikliğinden kaynaklanan bu bağımlılık düzeni, bir yandan dördüncü bölümde ayrıntılı olarak açıkladığımız gibi dokumacı ile yanında çalışan işçisi arasında herhangi bir çatışmaya yol açmayan bir çalışma düzenini ortaya çıkarırken, diğer yandan da tezgâh başında bilfiil çalışan küçük dokumacıları iş temposunun belirlenmesi açısından istihdam ettikleri ücretli işçilerle tamamen aynı koşullarda çalışmaya zorlamaktadır. İşte bu koşulların zorlamasıyla Bursa dokuma sanayiinde fason çalışan küçük dokumacıların aynen yanlarında çalıştırdıkları işçiler gibi işyerlerinin çok yakınında evlerde oturmak zorunda kalmaktadırlar. Kısacası işveren konumunda olan ve fason çalışan küçük dokumacılar da Bursa dokuma sanayiinde insan-makine ilişkilerinin yukarıda özetlediğimiz biçimde gerçekleşmesinden dolayı işyeri-konut birlikteliğinden yana olmak zorundadırlar.

2. Bursa dokuma sanayiinde emek kullanım mekanizmalarının anlatıldığı dördüncü bölümde ve sermaye birikimi/büyüme konularının işlendiği bu bölümde aile emeği kullanımının özellikle III. ve IV. gruptaki işletmeler için ne kadar belirleyici olduğunun altını çizmiştik. "Kendine çalışan" ve işletme sermayesi açısından piyasadan iplik alacak kadar güçlü olan bağımsız üreticilerle, fason çalışan küçük dokumacılar için aile emeği kullanımı üretime devam edebilmenin en temel sigortası sayılmaktadır. Mülakat yaptığımız 90 işyerinin 25'inde (% 28) farklı bileşimlerde tezgâh başında aile emeği kullanılmaktadır. Ancak ücretsiz aile emeği kullanımı yolu ile işçi ücretlerinden tasarruf eden küçük dokumacılar, "reel olarak" sürekli düşen fason ücretlerine ve yüksek enflasyonla sürekli artan sabit masraflara karşı (elektrik, vergi, kira vb.) karşı tezgâh sayısını arttırarak ayakta kalmağa çalışmaktadırlar. Bu nedenle işyeri-konut birlikteliği aile emeğinin alabildiğine kullanımı açısından en ideal çözüm olarak ortaya

çıkmaktadır. Özellikle Bursa ipekli dokuma sanayiinde etkin durumda olan Balkan göçmenlerinin çalışma temposu göz önünde tutulduğunda konut-işyeri birlikteliğinin hayati önemi ortaya çıkmaktadır. İşyeri evinin üzerinde olan 10 dokumacının 6'sının Bulgaristan doğumlu olması da bu gözlemimizi pekiştirmektedir.

Bu bölümde Bursa ipekli dokuma sanayiinde fason ekonomisinin işleyiş mekanızması, fason ekonomisini örgütleyen sermaye kaynakları, küçük dokumacıların girişimci olma sürecinde faydalandıkları kaynaklar ve bunların sermaye birikimi, bağımsız üretim üzerindeki etkileri tartışıldı. Dokumacıların içinde yaşadıkları herhangi bir yasal güvenceden yoksun iş dünyasında bağlı oldukları formel örgütlerle olan ilişkileri incelendi. Ayrıca son kısımda Bursa dokuma sanayiinde mülakkat yaptığımız işyeri sahiplerinin sosyolojik özellikleriyle ipekli dokuma sanayiini kendi içinde bütünselliği olan bir küçük dünya hâline getiren işyeri-konut birlikteliğinin nedenleri açıklanmaya çalışıldı.

Çalışmamızın altıncı ve son bölümünde saha araştırmamızın bulguları açısından Bursa dokuma sanayiinin genel bir değerlendirmesi yapılacak ve üretim süreci üzerinde yükselen ilişkiler çerçevesinde, Bursa ipekli dokuma sanayiinin geleceği hakkında bazı değerlendirmelerimiz olacaktır.

BÖLÜM VI:
SONUÇLAR VE OLASILIKLAR

Şimdiye kadar Bursa ipekli dokuma sanayiinin 1981 yılı sonu itibariyle derinlemesine bir analizini yapmaya çalıştık. Dikkat edileceği gibi, gerek küçük imalat sanayii ile ilgili kuramsal yaklaşımların özetlendiği birinci bölümde ve gerekse saha araştırmamızın sonuçlarının anlatıldığı dördüncü ve beşinci bölümlerde Bursa ipekli dokuma sanayiinin geleceği ile ilgili herhangi bir tahmin yürütmekten kaçındık. Bunu yaparken amacımız, öncelikle 1980'li yılların ortalarına doğru Bursa ipekli dokuma sanayiinin içinde bulunduğu nesnel şartların bir dökümünü yapmak, bu şartları ortaya çıkaran yapıları ve toplumsal ilişkilerin bütününü gündeme getirmekti. Ancak bu amaç gerçekleştikten sonra ileriye dönük bazı değerlendirmelerin anlamlı olabileceğine inanıyoruz.

Bu çalışmanın birinci bölümünde Üçüncü Dünya ülkeleri arasında belli bir sanayileşme düzeyine gelmiş Türkiye, Brezilya, Hindistan gibi ülkelerde küçük imalat sanayiinin konumunu incelerken ilk olarak düalist yaklaşımları (modernleşme okulu, enformel sektör yaklaşımı, ILO, bağımlılık okulu, marjinalist yaklaşımlar) ele almıştık. Daha sonra tekelci kapitalist kesimle "kapitalist olmayan küçük üretim" kesiminin birbiri ile etkileşim içinde sunulduğu ve küçük meta üreticilerinin sürekli olarak kapitalist kesim tarafından sömürüldüklerini iddia eden BSA grubuna dahil sosyal bilimcilerin görüşlerini ele aldık. BSA grubunun görüşlerini anlatırken, Ayata'nın da bu konudaki

eleştirilerini gündeme getirerek, kapitalist kesimin son derece dar olarak tanımlandığını ve tekelci kapitalist kesim dışında kalan küçük üretim faaliyetinin yeteri kadar kapsayıcı bir biçimde tanımlanmamış olduğunu vurgulamıştık.

BSA grubunun görüşlerinin sistematik bir biçimde eleştirisi üzerinde yükselen Ayata'nın yaklaşımında, üç kesimden oluşan modelin kurucu elemanlarını özetledik: Sırasıyla "kapitalist olmayan" küçük meta üretimi, kapitalist ev sanayii, küçük kapitalist imalat sanayii olarak biçimlenen modelde Ayata, BSA grubunun aksine, kapitalist kesimi daha geniş olarak tanımlayarak bu kesim içinde de örneğin, kapitalist ev sanayiindeki imalatçı/tüccarlar arasında sermaye birikimi ve büyümenin ortaya çıkabileceğini ayrıca küçük kapitalist imalat sanayiinin de gelişerek emek yoğun büyük sanayilere dönüşebileceğini belirttiğini vurgulamıştık.

En son olarak Gibbon ve Neocosmos'un görüşleri çerçevesinde kapitalist piyasa ekonomisinin egemenliğini kurmuş olduğu toplumsal yapılarda küçük meta üretiminin ancak kapitalist üretim tarzına has bir toplumsal kategori olarak ele alınması gerektiğini, zaten küçük meta üretimini açıklamak amacıyla kullanılan tüm kavram ve terimlerin (işletme sermayesi, kârlılık, rekabet, maliyet, büyüme, sermaye birikimi vb.) ücretli emek ve sermaye ilişkisini açıklamak için üretilmiş terimler olduğunu vurgulamıştık.[1] Şimdi bu yaklaşımlar bağlamında Bursa dokuma sanayii ile ilgili araştırmamızın sonuçlarını sıralamaya çalışalım.

---

[1] Peter Gibbon ve Michael Neocosmos, "Some problems in the Political Economy of African Socialism," *Contradictions of Accumulation in Africa. Studies in Economy and State*, der H. Bernstein ve B. K. Campbell, Beverley Hills, Sage, 1985.

1. YÖNTEME İLİŞKİN BİR TESPİT: BAĞIMLI ÜRETİMDE İŞLETMELERİN ANALİZ BİRİMİ OLARAK KULLANILMASI

Bu çalışmanın ikinci bölümünde küçük imalat sanayii ile ilgili araştırmalarda araştırma evreninin belirlenmesine ilişkin sorunları tartışırken Schmitz'in yaklaşımını benimsediğimizi ve birbirinden nitelik ve nicelik açısından çok farklı konumda olan küçük imalat dallarını aynı araştırmanın kapsamı içine almanın ortaya çıkardığı olumsuz sonuçları gündeme getirmiştik.[1] Birbirbirinden son derece farklı birçok imalat dalını aynı kapsamda ele almanın araştırmanın genel sonuçları içinde ortaya çıkabilecek hakikaten özgün yapısal özellikleri gölgelediğini ve bir anlamda sosyoloji araştırmasının esasını oluşturan "derinlemesine analiz çabasını" ortadan kaldırdığını Türkiye'de yapılan bir araştırmadan verdiğimiz örnekle anlatmıştık.[2] Dolayısıyla küçük sanayi olarak kabul edilebilecek her türlü faaliyeti aynı şemsiye altında ele almaktansa daha uzmanlaşmış bir araştırma evrenine yönelmeyi ve Schmitz'in öne sürdüğü gibi Uluslararası Standart Sanayi Sınıflandırmasına göre alt-sektörler bazında araştırma yapmayı tercih ettiğimizi belirtmiştik. Böylece Bursa ipekli dokuma sanayiini "suni ve sentetik kumaş imalatı" bağlamında incelemenin daha anlamlı olacağını belirtmiştik.[3]

Araştırma evreni bu şekilde belirlendikten ve mülakat yapılan küçük dokumacıların verdikleri cevaplar değerlendirilirken, küçük

---

[1] Hubert Schmitz, "Growth Constraints on Small-scale Manufacturing in Developing Countries: A Critical Review," *World Development*, Vol. 10, No. 6, 1982. s. 443

[2] Bu konuda en iyi örneklerden biri olarak Nilgün Çelebi, *Aydın'daki küçük sanayilerin sosyolojik açıdan incelenmesi*, Ege Üniversitesi yayını, İzmir, 1983.

[3] Schmitz, *Ibid.*

dokuma sanayii içinde iplik ham maddesini kendi öz sermayesi ile piyasadan satın alıp kendi tezgâhlarında kumaş haline getirip satan bağımsız küçük dokumacılarla, fason çalışan bağımlı küçük dokumacıları öncelikle işletme bazında bir analize tabi tuttuk.

Bu bilinçli yaklaşımın altında yatan önemli neden şudur: Eğer Bursa dokuma sanayii hakkında yaptığımız araştırma bağlamında kendine çalışan küçük dokumacılarla fason çalışan küçük dokumacıları birbirinden tam anlamıyla ayrı toplumsal kategoriler olarak yorumlayarak, birinci grubu "bağımsız veya özerk küçük üreticiler" ve ikinci grubu da "kendi işyerinde başkaları hesabına üretim yapan işçileşmiş zenaatkârlar" olarak kategorize etmiş olsaydık, bu iki grubun varlığını sürekli kılan ve ancak işletme bazında bir analiz sonucunda deşifre edilebilen bazı özellikleri görmemiz zorlaşırdı. Benzer meseleleri Brezilya'da incelemiş olan Schmitz, Amerikana şehrinde küçük dokumacıların çoğunun önceden tekstil fabrikalarında işçilik yaptıklarını ve daha sonradan kendilerine işyeri açtıklarını belirterek, fason çalışanlarla onlara fason iş veren büyük firmalar arasındaki ilişkileri "gizli ücretli işçi - işveren" ekseninde kurmakta ve böylece küçük dokumacıların "çok fazla kapitalist" sayılamıyacaklarını belirtmektedir:

> "Bağımsızlık arzusu birçok bakımdan bir yanılsamadır. Çünkü, fabrika işinden ayrılanların bir çoğu, ücretli işçilikten kaçamazlar. Kendilerine ham madde satın alacak sermayeden yoksun oldukları için, büyük firmalara gidip onların [verdiği] işi parça başı [ücret esasına göre] kendi küçük işyerlerinde yapmak zorunda kalırlar. Bu nedenle, büyük firmalarla ilişkileri açısından onlar gizli ücretli işçidirler. Eğer kendileri de

> işçi çalıştırıyorlarsa gizli emek gücünün başında [onlara nezaret eden] ustabaşı konumundadırlar. Dolayısıyla, sermayenin ajanı olarak ***çok fazla kapitalist sayılamazlar***. Bu durum Americana'da fason çalışanlar dokumacılar arasında çok yaygındır..."[1]

Fason çalışan küçük dokumacıları içinde bulundukları işletme koşullarından soyutlayarak ele alan bu yaklaşım, doğallıkla bağımlı üretim yapan işletmeler içinde ortaya çıkan işbölümünün özgün biçimlerini, işyeri sahibi olan küçük dokumacının fason üretimi kendi açısından en kârlı bir biçimde sürdürmek amacıyla işletme içinde gerçekleştirdiği düzenlemelerin niteliğini, ham madde açısından bağımlı olsa bile kendi işyerinde her türlü denetim yetkisine sahip olduğunu ortaya koymaktan aciz bir yaklaşımdır. Örneğin, bu çalışmanın dördüncü ve beşinci bölümlerinde çeşitli vesilelerle ele aldığımız - küçük dokuma işletmesinin bağımsızlaşmasında ciddi boyutlarda katkısı olan - ücretsiz aile emeği kullanımının önemi, ancak işletme bazında bir analiz sonucunda ortaya çıkabilmiştir. Çünkü Schmitz'in yaptığı gibi, fason çalışan küçük dokumacıları ve onların tezgâh başında çalışan eş ve çocuklarını, üretimi finanse eden kapitalist imalatçının "dış işçileri" olarak algıladığımız zaman, aynı işletme içindeki insan ilişkileri ve bunun sonucu olarak gündeme gelen artı değer yaratımı boyutu gözden kaçmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın birinci bölümünde Gibbon ve Neocosmos'un görüşlerini anlatırken belirttiğimiz gibi, bu tür işletmelerde karşılığı ödenmeyen aile emeği ile sadece dokuma tezgâhlarını satın alacak ve işyeri kiralayacak kadar sınırlı olan yatırım sermayesinin özgün birlikteliği bu tür işletmelerin

---

[1] Hubert Schmitz, *Manufacturing in the Backyard: Case Studies on Accumulation and Employment in Small-scale Brazilian Industry*, London, Francis Pinter Publishers, 1982. s.156 (italikler benim! A.A)

varlık sebebini oluşturmaktadır.[1] Dolayısıyla, ancak işletme düzeyinde sürdürülen bir analiz sayesinde, fason çalışan küçük dokumacıların ücretli işçi çalıştırmadan ve hâne halkı üzerinde kurmuş oldukları geleneksel "aile reisi" otoritesine sığınarak ve aile içinde ortaya çıkan cinsel işbölümüne dayalı olarak, nasıl işveren rolünü üstlendiklerini gözlemlemek mümkün olmaktadır.

İşte bütün bu nedenlerden dolayı alt-sektör bazında yapılacak tüm araştırmalarda ele alınan küçük imalat dalının ancak işletme bazında yapılacak bir analiz sonucunda derinliğine incelenmesi mümkün olmaktadır. Aksi takdirde, bağımlı üretimi sürdüren küçük üretici ile onu fason çalıştıran sermaye kaynağı arasındaki ilişkiler sadece bireyler düzeyinde ele alınacak ve kapitalist üretim dokusunun en küçük hücresi olan işletme ortadan kalkacak ve böylece bağımlı üretimde yaratılan artığın ortaya çıkmasında katkısı olan insan unsurlarının konumu tam olarak belirlenemeyecektir. Bütün bunların yanısıra etkileşimler bireyler düzeyinde kavramsallaştırıldığı zaman işverenin aldığı "fason ücreti" ile işçinin aldığı "parça başı ücret" analiz esnasında birbirine karışacaktır. Bizce Bursa dokuma sanayii hakkında yaptığımız araştırmanın en önemli sonucu bu ilişkilerin ayrıştırılmasına yönelik olarak analiz düzeyinin işletme bazında tutulmuş olmasıdır.

2. SINIRLARI GENİŞLETİLMİŞ KAPİTALİZM YAKLAŞIMI

Bu çalışmada gerek Bursa ipekli dokuma sanayiinde işletme içindeki emek kullanım mekanizmalarının anlatıldığı dördüncü bölümde ve gerekse küçük dokumacıların içinde yaşadıkları bağımlılık

[1] Peter Gibbon ve Michael Neocosmos, *Ibid.* s.165

ilişkilerinin gündeme geldiği beşinci bölümde küçük dokumacılarla onlara fason iş veren sermaye kaynakları arasındaki ilişkileri incelerken küçük dokumacıları "kapitalizm dışında varolan" bir toplumsal kategori olarak ele almaktan bilinçli olarak kaçındık. Dikkat edilirse, ne BSA grubunu oluşturan sosyal bilimcilerin yaptığı gibi kapitalizmi sadece tekelci özellikleri ağır basan ve sermaye yoğun teknoloji kullanarak üretim yapan dar bir kategori olarak ele aldık, ne de Ayata'nın yaklaşımında olduğu gibi kapitalizmi kendi içinde çeşitlenmiş fakat her şeye rağmen "küçük üretimin dışında varolan" bir kategori olarak ele aldık. BSA grubunun ve Ayata'nın aksine kapitalizmin sınırlarını genişleterek Üçüncü dünya ülkelerinde şehirlerde gözlemlenen ve birbirlerine piyasadan satın aldıkları ham maddeler vasıtası ile bağımlı, kâr etmek amacıyla değişim değeri üreten ve devinimleri ancak kapitalist ekonomiyi açıklayan kavram ve terimlerle ifade edilen tüm işletmeleri kapitalizmin sınırları içine dahil ettik. Dolayısıyla bizim yaklaşımımızı **sınırları genişletilmiş kapitalizm** olarak tanımlayabiliriz. Bu açıdan küçük üretici, küçük dokumacı, işveren gibi kavramlar yardımıyla betimlediğimiz ve üretim araçları olan dokuma tezgâhlarının mülkiyetine sahip olan, kapitalist piyasa ekonomisinin tüm dalgalanmalarından etkilenen, kâr amacıyla ve piyasada satmak üzere değişim değeri üreten/kumaş dokuyan firma sahibi küçük dokumacıyı düzenli olarak ücretli işçi çalıştırma ölçütünü dikkate almadan ve sürekli olarak kapitalist özelliklerini gündeme getirmeye çalıştık.

Üçüncü Dünya ülkelerinde 1950'li yıllardan itibaren şehirlerde küçük imalat faaliyetinin patlaması ve kapitalizmin gelişmesi tartışmasında literatürde egemenliğini koruyan ve Gibbon ve Neocosmos'un eleştirdiği ideal tiplere dayalı ve tümdengelimci özellikleri ağır basan yaklaşımlardan uzaklaşmak amacıyla, kapitalizmi

sadece işletmelerin sahip olduğu işçi sayısıyla tanımlayan ve bu ölçütle sınırlayan yaklaşımlardan uzak durmaya çalıştık. Gibbon ve Neocosmos'un belirttiği gibi kapitalizmi sadece "ücretli işçi" ve "kapitalist" gibi sosyolojik kategorilerinin yardımıyla tanımlayan egemen tümdengelimci yaklaşımlardan uzaklaşmak amacıyla,

a. Bursa dokuma sanayiinde işletmeler arasında fason ücret düzeyinin belirleyicisi olan rekabet,

b. üretim maliyetinin düşürülmesi amacıyla ücretli işçi yerine ücretsiz aile işçisinin ikame edilmesi,

c. işletme sermayesi eksikliği,

d. büyümenin ve sermaye birikiminin göstergesi olarak tezgâh sayısının artması gibi ancak kapitalist üretim tarzını açıklamak amacıyla türetilmiş kavram ve ilişkileri gündeme getirdik.

Bursa dokuma sanayiinde incelediğimiz işletmeleri ücretli işçi istihdam eden veya etmeyen, kendine çalışan veya fason çalışan gibi özünde son derece önemli ölçütler kullanarak ayrıştırmak ve işin sonunda bunları "kapitalist işletmeler" veya "küçük meta üreticileri" olarak gruplandırmak yerine, bu ölçütlerin bizatihi kendilerinin ancak yukarıdaki paragrafta saydığımız ve kapitalizme has kavramların ve ilişkilerin varlığını hissettirmesi sonucunda ortaya çıktığını ispatlamaya çalıştık. Dolayısıyla Bursa dokuma sanayiinde işletmelerin çalışma biçimlerinin de ancak kapitalist üretim biçimini açıklayan temel kavram ve kategoriler yardımıyla açıklanabileceğini ve böylece Bursa dokuma sanayiinde incelediğimiz küçük dokumacıların tümünü kapitalist kesimin içinde görmek gerektiğini tekrar vurgulamamız gerekiyor.

Bağımlı olarak çalışan küçük meta üreticileri kategorisinin de kapitalist üretim tarzının içine dahil edilmesi ve bu işletmelerin de kendi

içlerinde sermaye biriktirebildiklerinin ortaya konulması bizce bu çalışmanın en önemli sonuçlarından biridir.

Bu çalışmanın beşinci bölümünde gördüğümüz gibi Bursa dokuma sanayiinde mülakat yaptığımız işyerlerinin % 80'i ilk işe başladıkları yıla nazaran sahip oldukları dokuma tezgâhı sayısını arttırmışlardır. Bu sonuç bize bağımlı üretim olarak tanımladığımız fason çalışmanın zor şartları içinde bile sermaye birikimi ve büyümenin gerçekleşebileceğini gösterdiği gibi, aynı zamanda fason çalışan küçük dokumacıların da kapitalist kesim içinde ele alınması gerektiğini göstermektedir. Çünkü fason çalışanları "kendi işyerlerinde başkasının işçisi" durumuna düşmüş küçük üreticiler olarak yorumladığımız zaman, bu işyerlerinde ortaya çıkan sermaye birikimi ve büyüme eğilimlerini açıklamamız zorlaşmaktadır. Çünkü işyeri dışında varolan bir sermaye kaynağına bağımlı olarak çalışan "işçileşmiş zenaatkâr" için artık sermaye birikimi ve büyüme değil ancak bireysel tasarruf söz konusu olabilir. Ama bu çalışmanın dördüncü bölümünde anlattığımız gibi, küçük dokumacıların kullandıkları tezgâhların teknik özelliklerini, bu teknolojik alt yapıya bağlı olarak ortaya çıkan parça başı ücret ödenmesi yöntemini, çalışma şartlarını ve işletme içindeki emek kullanım biçimlerini göz önüne getirdiğimiz zaman, yıllar içinde tezgâh sayısında ortaya çıkan artışların tam anlamıyla büyüme ve sermaye birikimi sonucu olduğunu görüyoruz.

Bütün bunların yanısıra beşinci bölümde de belirtiğimiz gibi, büyümenin altında yatan sebeplerin en önemlisi fason çalışan küçük dokumacıların kendi aralarındaki rekabetin sonucunda "reel olarak" gittikçe düşen fason ücretlerine karşı direnmenin tek yolunun tezgâh sayısını artırmak ve dolayısıyla üretim miktarını yükseltmek olarak görmüş ve algılamış olmalarıdır. Fasoncu olarak varlığını sürdürmenin

büyümekten ve sermaye birikiminden geçtiği bir ortamda işletmenin kendi bünyesi içinde büyüme sürecini hızlandıracak her türlü tasarruf tedbirini (kıdem tazminatı ödememek için işçi çıkarmak, ücretli işçi yerine aile işçisi çalıştırmak, çalışma saatlerini alabildiğine arttırmak, sigortasız işçi çalıştırmak ve en sonunda tezgâh başına işverenin geçmesi vb.) uyguladığını görüyoruz. Fason çalıştığı için ürettiği kumaş üzerindeki nihai denetimi imalatçı/tüccara kaptırmış olan, fakat işletme içinde yukarıda sıraladığımız düzenlemelerin yardımıyla büyüme potansiyelini geliştiren küçük dokumacıyı kapitalist nitelikleri ağır basan bir insan tipi olarak görmemiz gerekmektedir.

3. BÜYÜK SANAYİ VE KÜÇÜK SANAYİ ETKİLEŞİMİ

BSA grubuna dahil olan sosyal bilimcilerin ileri sürdüğü iki kesimli model anlayışının temel özelliklerini ve bu modele Ayata tarafından yöneltilen eleştirileri bu çalışmanın birinci bölümünde özetlemiştik. Son derece dar olarak tanımlanmış bir tekelci kapitalist kesim tarafından üretilen ham madde girdilerini kullanan (geri bağlantılar) ve kapitalist kesimin fason ilişkileriyle (ileri bağlantılar) kendine tabi kılmış olduğu küçük üreticilerden oluşan bu iki kesimli modelde, küçük üreticiler kapitalizm tarafından devamlı olarak sömürülen bir toplumsal tabaka olarak tanımlanmaktaydı. [1]

Bu çalışmanın beşinci bölümünde ayrıntılı olarak incelediğimiz gibi, Bursa ipekli dokuma sanayiinde küçük dokumacıların üretimde

[1] Ayata'nın eleştirileri için bkz. Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, Yurt yayınları, 1987 ve Sencer Ayata, "Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi", (Ankara, Verso yayınlarından 1990 yılı içinde yayınlanacak)

kullandıkları iplik ham maddesini oligopol özellikleri ağır basan bir piyasa yapısı içinde üreten iplik fabrikaları tarafından piyasaya arz edilmiş olduğuna bakarak - ve sadece bu mesele üzerinde durarak (!) - küçük üreticilerden iplik tekellerine doğru değer transferi yaptığını iddia edemeyiz. Bursa'da incelediğimiz küçük dokumacıların % 78'inin zaten kendi dışlarında oluşan bir sermaye kaynağının temin etmiş olduğu iplik ham maddesini "fason çalışarak" kumaş haline dönüştürdüklerini biliyoruz. Dolayısıyla ilk bakışta küçük üreticilerin iplik tekellerinin doğrudan müşterisi olmadığını tespit ediyoruz. Ayata'nın Kayseri halı sanayii ile ilgili çalışmasında da belirtiği gibi küçük üretici ile ham madde imalatçısı ip fabrikatörleri arasında üretimi örgütleyen bir kapitalist imalatçı kesimi vardır.[1] Bursa dokuma sanayiinde de ipliği piyasadan satın alan ve sürekli olarak iplik tekellerinin yaptığı fiyat artışlarına karşı işletme sermayesini korumaya çalışan kesim tüccar ve imalatçı kesimidir. Bu nedenle Bursa dokuma sanayiinde olduğu gibi iplik ham maddesinin sermaye yoğun tekniklerle çalışan firmalar tarafından üretilmiş olması değer transferinin gerçekleşmesi için yeterli sebep değildir. Dolayısıyla BSA grubunun geri bağlantılar hakkında ortaya koyduğu iddiaları en azından eksik veya "kısmen" doğru olarak kabul etmek gerekmektedir.

İleri bağlantılar meselesine baktığımız zaman Bursa dokuma sanayiinde sanayi sermayesini oluşturan büyük boya/emprime fabrikalarının aracı/komisyoncu kullanarak küçük dokumacılarla fason bağlantıları kurduğunu görüyoruz. Ancak orta çaplı boya/emprime firmaları küçük dokumacılarla doğrudan fason ilişkilerine girmektedirler. Bu durumun boya/emprime fabrikaları açısından sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

---

[1]Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik*.. s. 32

a. Sanayi sermayesi kendi bünyesi içinde dokuma ünitesi kurmak amacıyla hiç yatırım yapmadan kendi boya/emprime fabrikalarını maksimum kapasitede çalıştıracak girdiyi elde etmektedir.

b. Boyahanelerin ihtiyacı olan ham kumaş girdisi, kendi aralarında kıyasıya rekabet eden ve organize sanayiye göre son derece ucuz emek kullanan küçük dokumacı firmalar tarafından göreli olarak hayli ucuza elde edilmektedir.

c. Boya/emprime fabrikaları, tekstil sanayiinin üretim zinciri içinde kumaşın toptan olarak piyasaya sürülmesinde son halka olduğu için kumaş satışından elde edilen ticari kâr sermaye birikimine ve dokuma dışındaki alt-sektörlerdeki yatırımlara kaymaktadır.

d. Bir yandan aracı grubunun zaman içinde küçük dokumacıların birbiri ile kıyasıya rekabet etmelerinden faydalanarak reel fason ücretlerini aşağı çekmeleri sonucunda üretilen kumaşın maliyetinde göreli bir azalma meydana gelirken, diğer yandan da boya/emprime fabrikalarının yüksek kapasite kullanımı sonucunda sanayi sermayesinin boyanmış ve tüketilmeye hazır kumaş satışından elde ettiği kâr ile sanayi sermayesi Bursa tekstil sanayii içinde fakat dokuma alt-sektörü dışında (suni-sentetik iplik imalatı, boya/emrime, hazırlama) kârlı yatırımları yapmaya aday duruma gelmektedir. Böylece, tekstil sanayii içinde boya/emprime kesimi çağdaş teknolojinin kullanımına en açık ve teknolojik yenilenmeyi desteckleyen ve gerçekleştiren sermaye grubu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kesimin dokuma alt-sektörüne dönük olarak yatırım yapma ve entegrasyona gitme olasılıklarını aşağıda ele alacağız.

Bütün bunların sonunda Bursa tekstil sanayiinde sayıları 1500'e yaklaşan küçük dokumacılar kitlesinden boya/emprime fabrikalarına doğru bir değer transferinin yapıldığını söyleyebliriz. Fakat bu çalışmanın beşinci bölümünde de belirttiğimiz gibi bu değer transferini kantitatif olarak ortaya koymak son derece zordur. Doğallıkla bu değer transferi sürecinde aracı sermaye kesimi de üretimi örgü'leme konusundaki işlevsel konumundan dolayı belli bir oranda pay almaktadır. Dolayısıyla BSA grubunun ileri bağlantılar yolu ile büyük sanayinin küçük üretim kesimini sürekli olarak sömürdüğü konusundaki görüşlerinin özünde doğru, fakat Bursa dokuma sanayii hakkında yaptığımız araştırmanın sonuçlarına göre de daha ayrıntılı olarak analize muhtaç olduğunu belirtmemiz gerekiyor.

Bursa dokuma sanayii hakkında yaptığımız araştırmanın sonuçlarını kısaca özetledikten sonra bu alt-sektörün içinde yaşadığı bağımlılık ilişkilerinin sonucunda hangi tarafa doğru evrimleşeceği sorusu üzerinde durmak gerekiyor. Bu soruyu iki şekilde tartışmak istiyorum. Bunlardan birincisi teknolojik yenilenme sonucunda ortaya çıkabilecek yeniden yapılanma, ikincisi ise teknolojik yenilenmenin ortaya çıkarabileceği yeni emek kullanım ve istihdam biçimleridir.

4. YAKLAŞAN FELAKET: OTOMATİK TEZGAHLARIN PİYASAYA GİRİŞİ

Çalışmamızın dördüncü bölümünde ayrıntılı olarak anlattığımız gibi Bursa küçük dokuma sanayiinde 1940'ların üretim teknolojisinin hakim olduğu bir teknolojik alt yapı her düzeyde egemenliğini korumaktadır. Emek üretkenliği sınırlı dokuma tezgâhlarında çalışan dokuma işçisine ancak metre başına ücret ödenmek suretiyle tezgâhlar

tam kapasite çalıştırılmakta ve böylece ürün miktarı arttırılabilmektedir. Dördüncü bölümde de belirttiğimiz gibi bu durum dokuma işçisinin çalışma temposuna hakim olması açısından işletme içinde göreli bir özgürlük ortamının ortaya çıkmasına neden olmakta ve saat ücretine göre ödüllendirilen işçilerin bulunduğu organize sanayi işletmelerinde karşımıza çıkan ve üretimin temposunu belirleyen ara tabakalar (ustabaşı, formen vb.) bu üretim sistemi içinde ortaya çıkmamaktadır. Bu durumun bir ara form olduğunu bu çalışmanın dördüncü bölümünde belirtmiş ve ancak metre başı ücret sisteminin teknolojik yenilenme sonucunda terk edilmesiyle Bursa dokuma sanayiinde tam anlamıyla büyük sanayi işletmelerine geçişin mümkün olabileceğini belirtmiştik.

1940'ların teknolojisinin ancak belli bir tür kumaşın üretiminde uzmanlaşmış çağdaş teknolojik yapıdan uzak olduğunu belirtmiştik. Kısacası, Bursa dokuma sanayiinde hakim olan dar armürlü tezgâhlar her tür kumaşı üretebilmektedir. 1981 yılı sonu itibarıyla Bursa dokuma sanayiinde sadece 7 büyük firmada bulunan otomatik tezgâhlar ise sadece belli tip kumaşların üretiminde uzmanlaşmış tezgâhlardır. Bu firmalarda bulunan ve emek üretkenliği son derece yüksek olan toplam 375 otomatik tezgâh Bursa'da toplam teorik kumaş üretim kapasitesinin yaklaşık % 10'unu üretmektedir. Geri kalan % 90'lık kapasitenin 1797 firmaya dağılmış ve geri teknolojiyi temsil eden 12 929 tezgâh tarafından üretiliyor olması, bizi ilk anda teknolojik yenilenme sonucunda Bursa'ya giren her otomatik tezgâhın onlarca armürlü tezgâhı piyasadan söküp atacağı konusunda düşünmeğe zorlamaktadır. Fakat modern teknolojinin Bursa dokuma sanayiine girişini biraz daha çok boyutlu olarak düşündüğümüz zaman ilk bakışta akla gelenden daha farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Her şeyden evvel üretimde otomatik tezgâh kullanmak isteyen bir girişimcinin yapacağı tezgâh yatırımını belirleyen temel güdünün kârlılık olduğunu akılda tutmalıyız. Dolayısıyla dokuma sanayiinde teknolojik yenilenmeye gitmek isteyen girişimci öncelikle hangi tip kumaşı üretirse daha fazla kâr edeceğini düşünür. Yurt dışından ithal edeceği ve belli tip kumaşı yüksek kapasitede üretecek olan uzmanlaşmış dokuma tezgâhını da ona göre seçer. Bu noktada dokuma alt-sektörü içinde rekabet konusu gündeme gelmektedir. Örneğin, bir girişimci için yüksek kapasitede elbise astarı üretecek otomatik dokuma tezgâhını ithal etmek son derece anlamsız bir yatırımdır. Çünkü bu durumda büyük sanayici ucuz emek cenneti içinde üretim yapan ve birim maliyetlerini uyguladığı tasarruf tedbirleri ile aşağı çekebilen bir küçük dokumacı ordusuna karşı savaşmak zorunda kalacaktır. Ayrıca üretilen kumaş (elbise astarı) suni sentetik iplikten üretilen kumaşlar içinde en ucuz olanıdır ve ticari kâr marjı son derece düşüktür. Dolayısıyla teknolojik yenilenme ancak görece daha pahalı ve yeni kumaşların üretiminde gündeme gelmektedir. Ancak bu pahalı tip kumaşların üretimini modern teknoloji ile yapan entegre tesisler küçük dokumacılar arasında örneğin poliester perde, çin ipeği, setilla gibi "fantazi" kumaşları dokuyan firmaları piyasadan silme olanağına sahiptirler.

Bu noktada Bursa organize sanayi bölgesinde ve İnegöl organize sanayi bölgesinde kurulan yeni entegre tesislerin kullandığı otomatik tezgâhlara ait bazı gözlemlerimizi ve bu konuda geçtiğimiz yıl yapılan bir sayımın sonuçlarını gündeme getirmek istiyoruz. Son yıllarda, entegre tesis kuran büyük sermaye sahipleri emek üretkenliği çok yüksek otomatik tezgâhlar ithal ederek, Bursa dokuma sanayiinde hakim olan azgelişmiş üretim teknolojisi yerine 30-40 tezgâhın bir haftada tam kapasite ile çalışması sonucu dokuyacağı kumaşı bir günde

dokuyan, modern tezgâhları devreye sokmaktadırlar. Bursa'da son yıllarda devreye giren bu otomatik tezgâhlar evore tipi perde, saten, normal geniş perde, örgü iç çamaşırı ve T-Shirt kumaşı gibi kumaşların üretiminde kullanılmaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz teknolojik yenilenme ve yapısal değişme eğilimlerinin ilk etkisi ODTÜ-İGEME araştırmasının sayım sonuçlarında kendini belli etmiştir. Sayım sonuçlarından 1981-1989 yılları arasında Bursa dokuma sanayiinde belli ölçüde bir teknolojik yenilenmenin gerçekleştiğini görüyoruz. Örneğin, 1981'de sadece ipekli dokuma alt-sektöründe toplam 375 otomatik tezgâh varken, bu sayı 1989'da tüm alt sektörler için (yünlü ve pamuklu dokuma dahil!) 3844'e yükselmiştir. Bunun sonucunda dokuma ile ilgili tüm alt sektörlerde kâr oranı yüksek olan ve ihracat şansı olan kumaşların üretiminde 1940'ların teknolojisiyle üretim yapan küçük dokumacıların payı giderek azalmışur. Ayrıca aynı araşurmanın sonuçlarına göre, geri teknoloji ile üretim yapan küçük dokumacıların toplam kapasite içindeki payları küçük dokumacı firmaların sayısındaki artışlara rağmen azalmışur:

> "Tek en olarak üretilen düz kumaş uzunluğu toplamının (106.941.495 m.) sadece dörtte birini (% 25.32) yerli tezgâhların dokuduğu, buna karşılık sayılarının çok az olduğu bilinen yabancı tezgâhların Bursa'da ihraç şansı bulunan düz kumaşların % 74.18'ini ürettiği bu raporun en önemli sonuçlarından biri olarak dikkate alınmalıdır."[1]

---

[1] ODTÜ - İGEME, "Bursa Tekstil ve Hazır Giyim Sanayi Envanteri/Özet," (yayınlanmamış rapor). s. 17. Bu raporda kapasite hesaplarının "teorik" kapasiteler esas alınarak yapıldığını tahmin ediyoruz. Yani günde 8 saat çalışma, % 80 randıman, 5 iş gününden oluşan çalışma haftası ve yılda 300 iş günü üzerinden yapılan kapasite hesaplarının sonuçlarına göre yerli tezgâhların üretim kapasitesinin, toplam kapasitenin dörtte biri olarak gerçekleştiği sonucuna varıldığı anlaşılıyor. Fakat Bursa dokuma sanayiinde özellikle küçük dokumacılar arasında çalışma saatlerinin uzunluğu nedeniyle "fiili" kapasitelerin her zaman teorik

Kısacası geri teknoloji ile çalışan küçük dokumacıların piyasadan silinmesi süreci önce küçük firmaların görece pahalı kumaşları dokuma imkanlarının kaybolması ile başlamıştır. Küçük dokumacıların ellerindeki emek üretkenliği düşük, uzmanlaşmamış dokuma tezgâhları sayesinde yıllardır sahip oldukları esnekliğin ortadan kalkmasının rekabeti kızıştıracağını ve kâr marjlarını daha da aşağı çekeceğini tahmin edebiliriz.

Teknolojik yenilenme meselesine fason çalışan küçük dokumacılar açısından baktığımız zaman, onların otomatik tezgâhlara bakışının son derece olumsuz olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Bursa dokuma sanayiindeki birçok küçük dokumacı için otomatik tezgâh yatırımına gitmek imkansız denecek kadar zor bir olasılıktır. Benzer süreçleri Brezilya'da Amerikana şehrindeki dokuma sanayiini inceleyen Schmitz'in de belirtiği gibi, otomatik tezgâhların devreye girmesi sonucunda yüksek fiyatlı, kaliteli kumaşlarda fason imalatın tamamen ortadan kalkacağını ancak düşük kaliteli ve ucuz kumaşlarda fason çalışmanın mümkün olabileceğini tahmin edebiliriz. [1]

Bu çalışmanın beşinci bölümünde küçük dokumacıların kendi geleceklerini nasıl gördüklerine ilişkin soruların değerlendirilmesinde görüldüğü gibi, piyasaya otomatik tezgâhların girişi fason çalışanlar tarafından "yaklaşan felaket" olarak gündeme getirilmiştir. Fason çalışanlar açısından otomatik tezgâhların piyasaya girmesinin ortaya çıkaracağı diğer bir sonuç da imalatçı/tüccar grubunun bazı kumaşların

---

kapasitenin üzerinde gerçekleştiğini biliyoruz. (Bu konuda bkz. Ercan Dülgeroğlu, *Bursa'nın Ekonomik Bünyesi*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Bursa, 1975. s. 160) Fakat her şeye rağmen, artan otomatik tezgâh sayısının toplam "fiili" kapasite içinde yerli tezgâhların payını düşürdüğünü kabul etmemiz gerekiyor.

[1] Hubert Schmitz, *Manufacturing in the Backyard:...* s.145

üretiminde otomatik tezgâhla çalışan firmalarla rekabet edebilmek amacıyla fason ücretlerini daha da aşağı çekmeye çalışacaklarının bilinmesidir. Bu durumda fason çalışan küçük dokumacıların hayat standartlarının daha da düşeceğini tahmin etmek hiç de zor değildir. Kısaca, Bursa dokuma sanayiinde 1980'lerde gündemde olan ve merkezi otorite tarafından çeşitli şekillerde desteklenen mekiksiz otomatik tezgâh girişinin öncelikle pahalı ve kâr marjı yüksek kumaşlarda ortaya çıkacağını ve küçük dokumacıların daha çok kârlılığı sınırlı olan düz malları üretmeğe zorlanarak zaten kısıtlı olan hareket alanlarının daha da kısıtlanacağını tahmin edebiliriz. Dar alanlarda yaşama becerisini gösteremeyen küçük dokumacıların da ya büyük sanayi işletmelerinde işçileşeceklerini, veya eğer mümkünse başka sektörlerde çalışmaya başlayacaklarını düşünüyoruz. Fakat her şeye rağmen bu sürecin ondokuzuncu yüzyılda geleneksel zenaatların ortadan kalkmasında olduğu gibi birkaç yıl içinde tamamlanacağını iddia etmek hayli güçtür.

Teknolojik yenilenme sürecinden hareket ederek, Üçüncü Dünya ülkelerinde gelişen sanayileşme hareketi sonucunda modernleşme okuluna göre küçük üretimin tasfiyesi veya Ayata'nın BSA grubundan ödünç aldığı deyimle "çözme-tutma" paradigması çerçevesinde küçük üretimin geleceğine ilişkin görüşlerimizi Bursa dokuma sanayii bağlamında gündeme getirmek istiyorum.

5. KÜÇÜK ÜRETİMİN KALICILIĞI

En genel düzeyde küçük üretimin kalıcılığını gündeme getirdiğimiz zaman, buna karşıt olarak ortaya çıkan bir süreci yani kapitalizmin gelişmesinin bazı imalat dallarını tamamen ortadan

kaldırması sürecini görüyoruz. Örneğin, bugün İstanbul gibi büyük kentlerimizde fayton imalatı ile uğaşan zenaatkârlar tamamen ortadan kalkmıştır. Motorlu taşıma araçlarının atlı faytonların yerini alması sonucunda bu süreci doğal kabul etmek gerekmektedir. Fakat aynı süreç bir yandan da motorlu taşıt tamir bakım atölyelerinin ve bunlarla ilgili yan sanayilerin adeta patlarcasına gelişmesine sebep olmuştur. Yani Üçüncü Dünya ülkelerinde kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması, yeni malların ortaya çıkması bir yandan bazı küçük üretim dallarını tamamen ortadan kaldırırken, diğer yandan da yeni küçük işletmelerin ortaya çıkmasının ön koşullarını yaratmaktadır. Bu bakımdan Üçüncü Dünya ülkelerinde kapitalizmin gelişmesi ve kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması bir yandan sürekli olarak bazı imalat dallarının kapitalizm tarafından tasfiyesini, diğer yandan da yeni işlerin ve ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu dalgalanma ve çeşitlenmeyi birlikte görmek ve bu sürecin sadece bir yanını devamlı olarak vurgulamamak gerekmektedir.

Küçük sanayilerin Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşamasının bazı özgül şartlara bağlı olduğunu belirten yaklaşımlar da vardır. Bu yaklaşımlar küçük üretim kesiminin kendi içinde sermaye birikimine gitmesinin mümkün olmadığı konusundaki yaklaşımlarla birlikte gündeme gelmektedir. Örneğin, Roberts'e göre Latin Amerika ülkelerinin Dünya pazarına entegre olma biçimi bu ülke şehirlerinde yaşayan halkın tüketim eğrilerinin gelişmiş Batı ülkelerindekilere benzer bir yapıda ortaya çıkmasına neden olmuştur. Latin Amerika ülkelerinde şehirlerde bulunan küçük çaplı işletmeler de bu tüketim eğrilerini destekleyen malların üretimi ile ilgilenirler. Bu bakımdan Latin Amerika ülkelerinde küçük sanayiler, ancak büyük sanayinin girmek istemediği ve kâr marjı düşük küçük piyasalarda çalışırlar. İşte bu açıdan da küçük işletmeler tekelci yapıda kurulmuş olan büyük

sanayi işletmelerinin eklentisi *(adjunct)* gibi çalışırlar ve sermaye birikimine gitme imkanları yoktur.[1]

Dikkat edilirse bu yaklaşım BSA grubunun yaklaşımına çok benzemekte ve küçük üreticilerin içinde bulundukları bağımlılık ilişkilerini gündeme getirerek kalıcılık tezini güçlendiren bir yaklaşımı sergilemektedir. Yine BSA grubundan Gerry'e göre zaten Üçüncü Dünya ülkelerinde güçlü ve sağlıklı bir sanayileşme süreci yaşanmadığı için küçük üretim kesiminin tasfiye olması imkansızdır. Dolayısıyla küçük üretim azgelişmişliğin en önemli göstergelerinden biridir.[2] Roberts'e göre, küçük ve büyük sanayinin birbirine eklemlenmiş olması ve birlikte var olmaları azgelişmiş dünyanın şehirlerine has bir özelliktir:

> "Azgelişmiş ülkelerde küçük çaplı işletmelerin geçici bir özellik olduğunu ve bir gün ortadan kalkacağını düşünmek anlamsızdır. Küçük işletmelerle büyük işletmelerin bağımlılık ilişkileri içinde eklemlenmiş olmaları büyük sanayinin pazarını genişletmesini sınırlıyan bir özelliktir. Bu eklemlenme büyük sanayi işletmelerinde üretilmiş olan malların kitlesel biçimde piyasayı doldurmalarını engellediği gibi, büyük çaplı işletmelerin üretimde ve örgütleşmede rasyonelleşmesi yolunda teşvikleri de ortadan kaldırmaktadır. Bu şirketlerin yöneticileri kârlarının bir kısmını enformal kesim ile olan ilişkilerinden sağlıyorlarsa iktisâdi

[1]Bryan Roberts, *Cities of Peasants: The Political Economy of Urbanization in the Third World*, London, Edward Arnold Publishers, 1978. s. 114

[2]Chris Gerry, "The Petty-Commodity Mode of Production in Contemporary Underdeveloped Capitalist Economies: Eight Problems," Basılmamış çalışma, Exeter, 1976. *passim*

planlama ve fabrika organizasyonu konusunda fazla dikkatli olmak gereğini duymazlar."[1]

Küçük üretim birimlerinin büyük kapitalist işletmelere bağımlı olarak yaşadığı ve bu işletmeler arasında kurulan fason ilişkileri sayesinde büyük işletmelerin önemli oranda kâr ettiklerini ileri süren BSA yaklaşımının tespitleri belli oranda gerçeği yansıtmaktadır. Fakat diğer konularda olduğu gibi bu konudaki görüşleri de ancak kısmen doğru olarak kabul etmek gerekmektedir.

Her şeyden önce bağımlılık ilişkilerinin kurulmuş olduğu tüm sektörlerde bu durumun geçerli olmadığını ileri sürmeliyiz. Örneğin 1970'lerin ortasına kadar Bursa dokuma sanayiinde iplik ham maddesi olarak floş (suni ipek-rayon) kullanılmakta ve küçük dokumacılar aynı şekilde fason çalışarak kendi dışlarındaki bir sermaye kaynağının temin ettiği floş ipliğini kendi tezgâhlarında kumaş haline getirmekteydiler. Floş ipliğinin dokumaya hazırlanması için gereken özel hazırlama tezgâhları da bu iş için kullanılmaktaydı. Floş ithalatının kesilmesi ve yerli olarak üretilen suni sentetik ipliğin üretimde kullanılmaya başlanması sonucunda yaklaşık altı ay içinde tüm floş hazırlama tezgâhları artık kullanılmaz oldu. Böylece tekstil sektörünün tümünü etkileyen bir teknolojik sıçrama gerçekleşti. Bu sıçrama esnasında büyük ve küçük tüm firmalarda varolan bir hazırlama üniteleri tamamen ortadan kalktı. Dolayısıyla floş'a dayalı olarak üretimini örgütleyen büyük boyahaneler de kendilerini yeni duruma uyarlamak zorunda kalarak sadece floş boyamak amacıyla kurmuş oldukları tesisleri kapatmak ve yerine poliester iplik boyamak amacıyla yeni tesisler kurmak zorunda kaldılar.[2] Dolayısıyla fason ilişkileri ile pazar

[1] *Ibid.* s. 119
[2] Bu konuda bkz. Bölüm V, Örnek Olay VI

büyümesi ve teknolojik yenilenme arasındaki sebep-sonuç ilişkilerini son derece dikkatli olarak kurarak, Roberts'in yaptığı türden genellemelerden kaçınmak gerekmektedir. Kapitalist gelişmenin sonuçlarının benzer olduğunu, fakat her ülkede ve her imalat dalında hızının, temposunun ve dolayısıyla çözücü etkisinin çok farklı şekillerde ortaya çıkuğını akılda tutmak gerekmektedir.

6. TEKNOLOJİK YENİLENME VE EMEK GÜCÜNÜN YAPISINDAKİ MUHTEMEL DEĞİŞMELER

Bu çalışmanın birinci bölümünde ILO ve Dünya Bankasının Üçüncü Dünya ülkelerinde şehirlerde işsizliği ve fakirliği önlemek ve daha sağlıklı bir gelir dağılımı yaratmak amacıyla emek yoğun teknolojilerin kulanıldığı bir sanayileşme modelini önerdiğini belirtmiştik. Bu çerçevede küçük imalat faaliyetinin desteklenmesi de ILO ve Dünya Bankasının geliştirmiş olduğu öneri paketinin vazgeçilmez bir parçası olduğunu vurgulamıştık.

Bağımlılık okuluna dahil olan yazarların da Üçüncü Dünya ülkesinde tekelci kapitalist kesimin dışında kalan kitlelerin ekonominin marjinal kesimini meydana getirdiklerini, tekelci kesimin gelişmiş teknoloji kullandığını ve bu nedenle çok sınırlı sayıda istihdam yarattığını iddia ettiklerini belirtmiştik. Özellikle Obregón'a göre tekelci kesimin ihtiyacı olan yüksek nitelikli işgücünün zaten toplumun marjinalleşmiş kesimi içinden çıkması zaten mümkün değildir.[1] Çünkü sermaye yoğun teknoloji ile çalışan bu fabrikalar formel eğitimden geçmiş işgücüne ihtiyaç duyarlar. Dolayısıyla, topraktan koparak yeni

[1] Anibal Quijano Obregón, The marginal pole of the economy and marginalized labour force," *Economy and Society*, Vol. 3, No. 4, November 1974.

kentleşmiş olan kitlelerin toplumun tümü üzerinde hegemonya kurmuş olan bu kesim içinde iş bulmaları olanaksızdır. Birinci bölümde bu yaklaşımın yüksek teknoloji kullanımının ortaya çıkarmış olduğu diğer bir sonuç ile çeliştiğini Braverman'ın görüşleri çerçevesinde dile getirmiştik. Braverman'a göre, yaşadığımız yüzyılda emek sürecinde teknolojik düzeyin yükselmesinin ve emeğin verimliliğinin artışının mavi yakalı işçilerin önceden sahip oldukları teknik becerilerin yok olması *(de-skilling)* sonucunu doğurmaktadır.[1]

Şimdi bu yaklaşımın geçerliliğini Bursa dokuma sanayiindeki muhtemel gelişmeler doğrultusunda ele almak veya otomatik tezgâhların devreye girmesi durumunda Bursa dokuma sanayiinde istihdam edilecek insan unsurunun özelliklerini tartışmak istiyoruz. Acaba 1990'lı yıllarda Bursa dokuma sanayiinde yaşanacak bir entegrasyon sürecinde dokuma sanayiinde çalışacak işgücünün belirgin özellikleri ne olacaktır ? Bu soruyu çalışmamızın esas ekseni doğrultusunda yeniden formüle edersek şöyle bir sorunla karşı karşıya kalıyoruz: Otomatik tezgâhların devreye girmesi sonucunda işyerlerini kapatmak zorunda kalan bazı küçük dokumacıların kurulacak yeni fabrikalarda istihdam edilme şansları nedir ?

Bu noktada, en azından bu çalışma bağlamında, Türkiye'de büyük işletmelerdeki istihdam eğilimleri hakkında bazı şahsi gözlemlerimi de belirtmem gerekiyor. Bursa'da tekstil sanayiindeki entegre tesislerin yöneticileriyle yaptığımız görüşmelerde, yöneticiler kendi tesislerinde işe alınanların önemli bir kısmının köyden kente yeni göçmüş ve hiçbir teknik beceriye sahip olmayan işçilerden oluştuğunu belirtmişlerdir. Tezgâh başında birkaç haftalık teknik eğitimin mavi

[1]Harry Braverman, *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in Twentieth Century*, New York, Monthly Review, 1974. s. 427

yakalı işçilerin işe intibakı açısından yeterli olduğunu belirten entegre tesis yöneticileri, işçi alımında iş tecrübesi veya teknik beceri yerine ilkokul mezunu olmak, askerlik hizmetini tamamlamış olmak gibi özelliklere dikkat ettiklerini belirtmişlerdir. Entegre tesislerde kullanılan otomatik dokuma tezgâhlarının işçinin teknik becerisine ihtiyaç duymadan çalıştığını belirten yöneticiler, tezgâhın zaten arızaları kendiliğinden haber verdiğini vurgulamışlardır.

Brezilya'da 1950-1980 arasında pamuklu dokuma teknolojisinin değişimini ve buna bağımlı olarak istihdam eğilimlerini inceleyen Schmitz, 1950 yılında dokuma işçisinin iş tanımında büyük bir kısmı teknik beceri gerektiren 13 işlem bulunduğunu, mekiksiz otomatik tezgâhların devreye girdiği 1980 yılında ise dokuma işçisinin görevinin kendiliğinden çalışan tezgâhlara iplik kopslarını takmakla sınırlandığını ve iş tanımının sadece üç maddeden ibaret olduğunu belirtmektedir.[1] Schmitz'in verdiği iş tanımını incelediğimiz zaman 1950'de Brezilya'da kullanılan tezgâhların bugün Bursa dokuma sanayiinde kullanılan dokuma tezgâhlarının aynısı olduğunu görüyoruz. Ayrıca Schmitz'in bulgularına göre, 1950-1980 yılları arasında hızlı bir teknolojik değişim yaşayan dokuma sanayiinde, mavi yakalı dokuma işçileri 1950 yılında çalışanların % 53'ünü oluştururken; teknolojik yenilenme sonucu bu oran 1980'de % 39'a düşmüştür.[2] Bu arada tamir-bakım işçilerinin ve beyaz yakalıların toplam çalışanlar içindeki oranında iki misline yakın artışlar gerçekleşmiştir.

Schmitz, teknolojik açıdan en gelişkin firmaların Brezilya'da hiç iş tecrübesi olmayan genç işçileri işe almayı tercih ettiklerini belirtmektedir. Schmitz'in bulguları bir anlamda Bursa dokuma

[1] Hubert Schmitz, *Technology and Employment Practices in Developing Countries*, London, Croom Helm, 1985. s. 51
[2] *Ibid.*, s. 49

sanayiindeki yönetici eğilimlerinin Brezilya'da da geçerli olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, 1982 yılında benim de mülakatçı olarak katıldığım bir araştırmada, Ereğli Demir Çelik fabrikasında mavi yakalı işçi olarak çalışanların önemli bir kısmının tarımsal faaliyetten yeni kopmuş işçilerden oluştuğunu gözlemledim. Bu sonuçlar ve tespitler doğrultusunda otomatik tezgâhların egemenliğinde üretim yapacak yeni entegre tesislerin küçük dokuma sanayiinden organize sanayi kesimine doğru bir çekim alanı oluşturmak zorunda olmadıklarını görüyoruz. Yeni entegre tesislerde mavi yakalı işçi olabilmek için teknik beceri sahibi olmak şart değildir.

Bütün bunların yanısıra Bursa'daki entegre tesis yöneticileri genelde küçük sanayide çalışmış olan işçileri özellikle işe almak istemediklerini belirtmişlerdir. Yöneticiler küçük sanayide birkaç yıl çalışarak teknik beceri edinmiş olan işçilerin, başlangıç ve bitiş saatleri belli iş günü esasına göre çalışan büyük sanayinin iş disiplinini ve üretim sırasında oluşan denetim mekanizmalarını yadırgadıklarını ve bazen de işi kaytardıklarını belirtmişlerdir.[1] Halbuki işçileşme sürecini ilk olarak büyük fabrikalarda yaşayanlar, kökenleri ne olursa olsun, bu tempoyu veri kabul ederek bu sürece daha rahat uyum göstermektedirler.

Bu genel yaklaşımlar ve Bursa dokuma sanayiindeki yöneticilerle yaptığımız mülakatlar doğrultusunda Bursa'da otomatik tezgâhların devreye girmesi durumunda, şu anda Bursa ipekli dokuma sanayiinde istihdam edilen işçilerin ve işyeri sahibi olan küçük dokumacıların organize sanayi tesislerinde iş bulmalarının hayli zor olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

---

[1] Bu konuda bkz. Bölüm IV, Örnek Olay I.

Bu noktaya kadar Bursa dokuma sanayii çalışmamızın sonuçlarını ve alt-sektör bazında yapılacak diğer çalışmalarda ele alınacak küçük imalat faaliyetlerinin daha net olarak anlaşılabilmesi için gerekli yöntemsel prensipleri ortaya koymaya çalışık. Son olarak, Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşanan sanayileşme olgusunun derinliğine anlaşılması, evrimleşme doğrultularının tam olarak saptanabilmesi ve küçük imalat faaliyetinin içerdiği insan ilişkilerinin tam anlamıyla deşifre edilebilmesi için sosyal bilimcinin araştırma sırasında birden fazla tekniği kullanması gerektiğini belirtmek istiyorum. Ancak bu şekilde, küçük sanayilerin doğal olarak içerdiği çeşitlenme ve farklılaşmaları anlamanın ve kavramsallaştırmanın mümkün olabileceğini düşünüyorum. Aksi takdirde, son derece dar olarak tanımlanan küçük imalat faaliyeti içinde olası bağımlık ilişkilerini, özgün yapılanmaları ve gelişme dinamiklerini tespit etmek mümkün olmayacaktır. Kısacası, çeşitlenmeyi ve farklılaşmayı kapsayacak kavram ve kategorilerin üretilmesi, çeşitlenmenin anlaşılmasının ön şartını oluşturmaktadır.

EK I

BURSA DOKUMA SANAYİİ ARAŞTIRMASI

Mülakat No: .....

Tarih: .....

İşletmenin sahip olduğu tezgâhların sayısı:
.....
İşletmenin sahip olduğu tezgâhların parasal değeri:
.....

1) Doğum yeriniz/Doğum tarihiniz nedir?

a. *(Yurtiçi)*..... b. *(Yurtdışı)*..... 19.....

2)*(Yurtiçi doğumlular için)* Kaç yıldan beri Bursa'da oturuyorsunuz?

a. Doğma büyüme Bursalıyım. b.....

3) Babanız ne iş yapardı?.....

4) Eğitim durumunuz?.....

5) Evli misiniz, kendiniz hariç kaç kişiye bakıyorsunuz ? .....
.....
6) Bursa'nın neresinde oturuyorsunuz? Buradan evinize kaç dakikada ve nasıl gidiyorsunuz?
....
7) Oturduğunuz ev sizin mi yoksa kiralık mı?

a. Kendisinin b. Kiralık c. Diğer.....

8) Dokumacılık mesleğine nasıl girdiniz? Dokumacılığı nasıl öğrendiniz?.....
.....
.....
9) *(Eğer dokumacılık ilk işi değilse)* Daha önce ne iş yapıyordunuz ?
.....
.....
10) Bu işyerini hangi tarihte açtınız? 19.....

11) Bu işyerini açmak için gereken sermayeyi nasıl topladınız ?.....
.....
.....
12) Bu işyerini açtığınızda kaç tane dokuma tezgâhınız vardı ?.....
.....
13) Bugüne kadar işinizi geliştirmek için kredi veya borç aldınız mı?

a. Evet b. Hayır

14) *(Evet ise)* Kimden yada nereden aldınız?

a. Esnaf kefalet kooperatifi b. Halk Bankası
c. Aile içi borçlanma d. Dost ahbap yardımı

15) Bu işyerinde yalnız mı çalışıyorsunuz/ ortağınız var mı?

a. Yalnız b. Ortak var.....

16) Hangi meslek kuruluşuna üyesiniz?

a. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası b. Bursa İpekli Dokumacıları Der.
c. İkisine birden üye d. Hiçbirine üye değil

17) Kooperatife üye misiniz ?

a. Evet b. Hayır

19) İşyerinizin bulunduğu bina sizin mi yoksa kiralık mı ?

a. Kendisinin b. Kiralık

20) Bugün siz hariç burada kaç kişi çalışıyor?.....

21) Kim ne iş yapıyor? Ayrıntılı olarak anlatırmısınız?.....
.....
.....
22) Burada çalışanlar içinde ailenizden veya yakın akrabalarınızdan kimse var mı?

a. Hayır b. Evet .....

23) Bu işyerinin sahibi olarak, kendiniz de bilfiil tezgâh başında çalışıyor musunuz? Yoksa sadece gerektiği zaman mı müdahale ediyorsunuz?

a. Bilfiil çalışıyor b. Gerektiği zaman çalışıyor.

.....

24) Burada genellikle günde kaç vardiya çalışılır? Veya günde kaç saat çalışılır?.....

.....

25) Şu anda ne tür kumaş dokuyorsunuz? .....

26) Dokuma işçileriniz saat başına mı, yoksa metre başına mı ücret alıyorlar? Eğer metre başına çalışıyorlarsa metrede kaç lira alıyorlar?

a. Saat başı b. Metre başı .....TL

27) Genellikle **kendinize** mi çalışıyorsunuz, yoksa **fason** mu çalışıyorsunuz ?

a. Kendine çalışıyor b. Fason çalışıyor

(Kendine çalışanlara sorulacak)

28) İpliği nereden ve nasıl tedarik ediyorsunuz?.....

.....

29) Şehirde dükkanınız var mı? Nerede ?

.....

(Fason çalışanlara sorulacak)

30) Fason çalıştığınız kimse Bursa içinde mi, yoksa dışında mı?.....

.....

31) Fason çalıştığınız kimse ile aranızda anlaşmazlık çıkıyor mu? Eğer çıkıyorsa hangi konularda çıkıyor ? .....

.....

32) Şu an fason dokuduğunuz kumaşın metresine kaç lira fason ücreti alıyorsunuz? .....

.....

(Bütün dokumacılara sorulacak)

33) Dokumacılıkta iyi para kazanmak için ne yapmalı ?.....

.....

.....

34) Dokumacılığın geleceğini nasıl görüyorsunuz?.....
.....
.....

35) Kendi geleceğinizi nasıl görüyorsunuz?.....
.....
.....

36) Size iyi fiyat verseler bu işyerini başkasına devredip başka bir işe başlamayı düşünür müsünüz?

a. Hayır b. Evet

37) *(Evet ise)* Ne iş yapardınız?.....
.....
.....

38) Size Spor Toto'dan veya Milli Piyango'dan 1.000.000 TL'lik ikramiye çıksa - veya gökten zembille 1.000.000.- TL inse - bu parayla iplik mi yoksa dokuma tezgâhı mı alırdınız?

a. iplik b. dokuma tezgâhı c. diğer .....

EK II

BURSA DOKUMA SANAYİİ ÇALIŞANLAR ARAŞTIRMASI

1) Doğum yeriniz/Doğum tarihiniz nedir?

a. *(Yurtiçi)*..... b. *(Yurtdışı)*..... 19.....

2)*(Yurtiçi doğumlular için)* Kaç yıldan beri Bursa'da oturuyorsunuz?

a. Doğma büyüme Bursalıyım. b. .....

3) Babanız ne iş yapardı ?.....

4) Eğitim durumunuz?.....

5) Evli misiniz, kendiniz hariç kaç kişiye bakıyorsunuz?.....
.....

6) Bursa'nın neresinde oturuyorsunuz? Buradan evinize kaç dakikada ve nasıl gidiyorsunuz?

....

7) Oturduğunuz ev sizin mi yoksa kiralık mı?

a. Kendisinin b. Kiralık c. .....

8) Dokuma işçiliğine nasıl girdiniz? Dokumacılığı nasıl öğrendiniz ?

.....

.....

.....

9) *(Eğer dokumacılık ilk işi değilse)* Daha önce ne iş yapıyordunuz ?

.....

.....

10) Burada hangi işi yapıyorsunuz?

a. Dokuma b. Dokumaya hazırlama c. Diğer.....

11) Geçinmenize yetecek kadar para kazanmak için burada günde kaç saat çalışıyorsunuz? .....

.....

12) İstikbalde dokuma işyeri açmayı düşünüyor musunuz?

a. Evet b. Hayır

13) *(Evet ise)* Bu iş için gerekli parayı nereden bulacaksınız ? .....

.....

.....

14) Şu anda hangi tip kumaşı dokuyorsunuz?.....

15) Dokuduğunuz bu kumaşın metresine kaç lira ücret alıyorsunuz? ...

16) İşverenle bir akrabalığınız var mı?.....

.....

KAYNAKÇA

AKINCI, Ersoy *Doğal İpekte Sermaye Birikimi (Bursa örneği)*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi yayını, 1986.

AKŞİT, Bahattin "Gelişme mi, Evrimleşemeyen-Karmaşıklık mı?", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı 7, 1975. s. 13-27

AKŞİT, Bahattin ve Çağlar Keyder "Kırsal dönüşüm tipolojisi," I. Sosyal Bilimler Kongresinde okunan tebliğ, Haziran 1980, Ankara.

ANDERSON, Dennis "Small Industry in Developing Countries: A discussion of Issues," *World Dvelopment*, Vol. 10, No. 11, 1982. s. 913-948

ARI, Oğuz *Bulgaristanlı Göçmenlerin İntibakı*, Ankara, 1960.

AYATA, Sencer "Differentiation and Capital Accumunulation: Case Studies of the Carpet and Metal Industries in Kayseri (Turkey)", (Basılmamış Doktora Tezi, University of Kent at Canterbury, 1982).

_____. "Economic Growth and Petty Commodity Production in Turkey," *Social Analysis*, No:20, December 1986. s. 79-92

_____. *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik - Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, Yurt Yayınları, 1987.

_____. "Emek Yoğun Sanayiler ve Sermaye Birikimi", (Ankara, Verso yayınlarından 1990 yılı içinde yayınlanacak).

_____. "Kasaba'da Zenaat Üretimi ve Toplumsal Tabakalaşma (BULDAN)," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1990 yılı içinde yayımlanacak).

_____. "Makinalaşma, Bağımlılık ve Aile işletmelerinin Krizi: Buldan dokuma sanayii II", (yayımlanmamış makale).

BADEMLİ, Raci 'Distorted and Lower forms of Capitalist Industrial production in Underdeveloped Countries: Contemporary Artisan Shops and Workshops in Eskişehir and Gaziantep, Turkey', (basılmamış doktora tezi, MIT, Mayıs 1977).

_____. "Türkiye'de Küçük Üretim," *Sanayide Küçük Üretim-Toplumsal ve mekansal boyutlar*, içinde, Ankara, Mimarlar Odası yayını, 1978. s. 17-27

BAER, Gabriel "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of M ddle Eastern Studies*, C. 1, No. 1, 1970. s. 28-50

BAĞRIAÇIK, Atila *Türkiye Sanayiinde Pazar Hakimiyeti*, İstanbul, Dünya yayınları, 1983.

BARKAN, Ömer Lütfi "Onaluncı Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat hareketleri," *Belleten*, C.34, Ankara, 1970, s.557-607

BAYKAL, Kazım *2000 yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Bursa, 1976.

BERNSTEIN, Henry "Capitalism and Petty Commodity Production," Development Policy and Practice - Working Paper No. 3, Open University, 1986.

BORATAV, Korkut *100 soruda Türkiye'de Devletçilik*, Ankara, Gerçek yayınları, 1974.

BRAUDEL, Fernand *The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II*, C.1, London, Fontana Press, 1976

BRAVERMAN, Harry *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, Monthly Review Press, 1974.

BREMAN, Jan "A Dualistic Labour System? A Critique of the 'Informal Sector' Concept," *Economic and Political Weekly*, November 27, 1976. s. 1870-1944

_____. "Labour Relations in the 'Fo mal' and 'Informal' Sectors: Report of a Case Study in South Gujarat, India-Part I," *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 4, No. 3, April 1977. s. 171-205

BROMLEY, Ray ve Chris Gerry (Ed.), *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, New York, John Wiley and Sons, 1979.

_____. "Who a e the Casual Poor?" *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, de Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 3-23

Bursa Maddesi, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1982.

CARDOSO, F.H. "Dependency and Development in Latin America," *Introduction to the Sociology of Developing Societies*," der. Hamza Alavi ve Teodor Shanin, London, Macmillan, 1982. s. 112-127

CLARK, Edward C "The Emergence of Textile Manufacturers in Turkey', (Basılmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1969).

_____. "Varlık Vergisi Üzerine," *Yapıt-Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:8, Aralık-Ocak 1984-85. s. 29-43

COCHRAN, William *Pen and pencil in Asia Minor*, London, 1887.

CUINET, Vital *La Turquie D'Asie*, Cilt. 3, Paris, 1894.

ÇELEBİ, Nilgün *Aydın'daki küçük sanayilerin sosyolojik açıdan incelenmesi*, İzmir, Ege Üniversitesi yayını, 1983.

ÇINAR, E. Mine, Günar Evcimen ve Mehmet Kaytaz, "The Present Day Status of Small-Scale Industries (Sanatkâr) in Bursa, Turkey," *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20, 1988. s. 287-301

ÇİZAKÇA, Murat "Fiyat tarihi ve Bursa ipek sanayii: Osmanlı Sanayiinin çöküşü üzerine bir inceleme," *Toplum ve Bilim*, No.11, Güz 1980. s. 89-114

DALSAR, Fahri *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yayını, 1960.

DPT *Sentetik, Suni elyaf ve İplik Özel İhtisas Komisyon Raporu*, Ankara, 1976.

DPT, *Esnaf, sanatkar, küçük sanayi özel ihtisas komisyonu raporu*, Ankara, 1983.

DPT, *V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu: Esnaf, Sanatkar, Küçük Sanayi*, Ankara, DPT yay., 1983.

DİE *Türkiye İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1975.

DİE, *12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı Telgrafla alınan geçici sonuçlar*, Ankara, 1980.

DİE, *1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı-Bursa*, Ankara, 1983.

DİE, *Sanayi Sayımı 1927*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969.

DİKERDEM, Mehmet Ali "Factory and Workshop: An Investigation into forms of small-scale production in Turkey," (Basılmamış Doktora Tezi, University of Sussex, 1980).

DÜLGEROĞLU, Ercan *Bursa'nın Ekonomik Bünyesi*, Bursa ticaret ve sanayi odası yayın no:12, Bursa, 1975.

EISENSTADT, Samuel N. *Modernization, Protest and Change*, New Jersey, Prentice Hall, 1965.

ENGELS, Friedrich *ngiltere'de Emekçi sınıfların durumu*, İstanbul, Gözlem yayınları, 1974.

ERDER, Leila "Factory Districts in Bursa during the 1860's," *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, C.1, No.1, Spring 1975, Ankara. s. 85-99

_____.. "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835 - 1975" (Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University,1976).

GANS, Herbert J. The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian - Americans, New York, The Free Press, 1962.

GENÇ, Mehmet "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1975. s. 231-292

_____. "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi-Sayı: 1, 1988-1989. s.175-186.

GERBER, Haim "Guilds in Seventeenth-Century Anatolian Bursa," *Asian and African Studies*, C.11, No. 1, 1976. s. 59-86

GERRY, Chris "The Petty-Commodity Mode of Production in Contemporary Underdeveloped Capitalist Economies: Eight Problems," Basılmamış çalışma, Exeter, 1976.

_____. "Small-scale Manufacturing and Repairs in Dakar: A Survey of Market Relations within the Urban Economy," *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 229-250

GIBB, H.A.R. ve H. Bowen *Islamic Society and the West*. C.I, London, Oxford University Press, 1962.

GIBBON, Peter Gibbon ve Michael Neocosmos "Some problems in the Political Economy of African Socialism," *Contradictions of Accumulation in Africa. Studies in Economy and State*, der H. Bernstein ve B. K. Campbell, Beverley Hills, Sage, 1985. s. 153-206

HAGEN, E. *On the Theory of Social Change*, Illinois, Dorsey Press, 1962.

HARASTZİ, Miklos *Macaristan'da İşçi Olmak*, İstanbul, Kaynak yayınları, 1984.

HART, Keith "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana," *Journal of Modern African Studies*, Vol. 11, No. 1, 1973. s. 61-89

_____. "Urbanization, the Post-Colonial State and Petty Commodity Production in Ghana," BSA Sociology of Development Group, Essex, 1975.

HOBSBAWM, E.J. *Sanayi ve İmparatorluk*, Ankara, Dost yayınları, 1987.

HOLLIS, Chenery et al *Redistribution with Growth*, London, OUP, 1974

HOSELITZ, Bert F "Entrepreneurship and Economic Growth," *Sociological Aspects of Economic Growth*, New York, Free Press, 1960. s. 139-158

İNALCIK, Halil "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History*, C.29, No. 1, 1969. s. 97-140

_____. *The Ottoman Empire, the classical age: 1300-1600*. London, Weidenfel and Nicolson, 1973.

İNAN, Afet *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*, Ankara, TTK yay., 1972.

İPEKYÜN, Ahmet *Bursa'nın Ekonomik Yapısına Toplu bir bakış*, Bursa, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, 1981.

_____. *Bursa'nın ekonomik yapısına genel bir bakış*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, Bursa, 1986.

İSLAMOĞLU, Huri ve Çağlar Keyder "Osmanlı tarihi nasıl yazılmalı: Bir öneri," *Toplum ve Bilim*, No.1, Bahar 1977. s. 49-80

KIRAY, Mübeccel *Ereğli: Ağır sanayiden önce bir sahil kasabası*, Ankara, DPT yayını, 1964.

_____. "Gecekondular," *Toplumbilim Yazıları*, Ankara, Gazi Üniversitesi yay, 1982. s. 275-282

_____. "Toplum yapısındaki temel değişimlerin tarihsel perspektifi: Bugünkü ve yarınki Türk toplum yapısı," *Toplumbilim Yazıları*, Anka a, Gazi Üniversitesi yay, 1982. s. 116-132

_____. "Toplumsal değişme ve Kentleşme," *Kentsel Bütünleşme*, Ankara, Tü kiye Gelişme Araştırmaları Vakfı ve T rk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1982. s. 57-66

_____. *Örgütleşemeyen Kent: İzmir'de İş hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği yayını, 1972.

KITCHING, Gavin *Development and Underdevelopment in Historical Perspective: Populism, Nationalism and Industrialization*, London, Methuen, 1982.

KOPARAL, Tenay *Türkiye'nin Kalkınmasında Küçük Sanayiin Önemi ve Katkısı*, Ankara, Ankara İkt. ve Tic İlimler Akademisi Yayını, 1977.

KUTAY, Cemal *Celal Bayar*, C.1, İstanbul,1939.

LeBRUN, Olivie ve Ch is Gerry, "Petty Producers and Capitalism" *Review of African Political Economy*, No. 3, May-October 1975. s. 20-32

LERNER, Daniel *The Passing of Traditional Socity*, New York, Free Press, 1958.

LEYS, Colin *Underdevelopment in Kenya: The Political Economy of Neo-Colonialism*, 1964-1971, London, Heinemann, 1975.

MELLER, P. ve M. Ma fan "Small and Large Industry: Employment Generation, Linkages and Key Sectors," *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 29, No. 2, 1981.

MARX, Karl *Kapital*, C. I, İstanbul, Sol yayınları, 1986.

_____. "The Future Results of the British Rule in India-1853," *Surveys from Exile*, Middlesex, Penguin Books, 1973. s. 319-325

McCLELLAND, David "Business Drive and National Achievement," *Social Change*, der. A. Etzioni ve E. Etzioni, New York, Basic Books, 1964.

MOSER, C. A. ve G. Kalton, *Survey Methods in Social Investigation*, London, Heinemann Books, 1972.

MOSER, Caroline "The Informal Sector or Petty Commodity Production: Autonomy and Dependence in Urban Development," Development Planning Unit, Working Paper No. 3, University College, London, 1977.

OBREGON, Anibal Quijano The marginal pole of the economy and marginalized labour force," *Economy and Society*, Vol. 3, No. 4, November 1974. s. 393-428

ODTÜ - İGEME, "Bursa Tekstil ve Hazır Giyim Sanayii Envanteri/Özet", (yayınlanmamış rapor).

ORTAYLI, İlber "Geleneksel Toplumda Küçük Üretim," *Sanayide Küçük Üretim-Toplumsal ve Mekansal Boyutlar*, Ankara, Mimarlar Odası Yayını, 1978. s. 55-62

Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki, (yay. haz. A. Gündüz Ökçün), Ankara, 1971.

OWEN, Roger The Middle East in the World Economy 1800-1914, London and New York, Methuen, 1981.

_____. "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma," *Toplum ve Bilim*, No. 23, Güz 1983. s. 55-74

ÖKSÜZ, Enis "Türkiye'de Küçük Sanayiin Durumu," *Fındıkoğlu Armağanı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1977. s. 295-318

PAGE, John M. "Small Enterprises in African Development," World Bank Staff Working Paper No.363, October 1979, Washington.

PAMUK, Şevket *Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi*. Ankara, Yurt Yayınları,1984.

PREOBRAZHENSKY, Euvgeny *The New Economics*, London, OUP, 1965.

QUATAERT, Donald "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914," *The Ottoman Empire and the World Economy*, der. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge, CUP, 1987. s. 284-289

ROBERTS, Bryan *Cities of Peasants: The Political Economy of Urbanization in the Third World*, London, Edward Arnold, 1978.

ROSTOW, W. W. *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri-Komünist Olmayan bir Manifesto*, Ankara, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, 1966.

SAHİLLİOĞLU, Halil "Onbeşinci Yüyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980 Özel Sayısı*. s. 67-138

Sanayi İstatistikleri, Ankara, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1936.

SARÇ, Ömer Celal "Tanzimat ve Sanayiimiz," *Tanzimat*, İstanbul, Maarif Vekaleti yayını, 1940. s. 423-440

SCHMITZ, Hubert "Growth Constraints on Small-scale Manufacturing in Developing Countries: A Critical Review," *World Development*, Vol. 10, No. 6, 1982. s. 429-450

_____. *Manufacturing in the Backyard: Case Studies on Accumulation and Employment in Small-scale Brazilian Industry*, London, Francis Pinter Publishers, 1982.

_____. *Technology and Employment Practices in Developing Countries*, London, Croom Helm, 1985.

SCHUMPETER, Joseph *The Theory of Economic Development*, New York, OUP, 1969.

SCOTT, Alison McEwen "Who are the self-employed?", *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, der. Ray Bromley ve Chris Gerry, New York, John Wiley and Sons, 1979. s. 105-129

SHERIDAN, George "Household and Craft in an Industrializing Economy: The Case of the Silk Weavers of Lyons," *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, der. John M. Merriman, New York, Holmes and Meier Publishers, 1980, s. 107-128

SMITH, Anthony D *The Concept of Social Change: A critique of the functionalist theory of social change*, London, Routledge and Kegan Paul, 1973.

SORAL, Erdoğan *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara, Ankara İTİA yayını, 1974.

SOUZA, Paulo R. ve Victor E. Tokman The informal urban sector in Latin America," *International Labour Review*, Vol. 114, No. 3, November-December 1976. s. 355-380

STALEY, Eugene ve Richard Morse *Modern Small Industry for Developing Countries*, New York, McGraw-Hill, 1965.

Sümerbank: X. yıl, İstanbul, 1943.

ŞENYAPILI, Tansı *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara, ODTÜ yayınları, 1978.

TEKELİ, İlhan **et al.** *Türkiye'de sanayi kesiminde yoğunlaşma*, çoğaltılmış rapor.

TEZEL, İlker "Tekstil sanayiinde görülen işitme bozuklukları", *1977 Bursa Semineri* içinde, Bursa Üniversitesi yayını, Bursa, 1977. s. 225-229

TOPRAK, Zafer *Türkiye'de "Milli İktisat" 1908-1918*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.

TRUSK, Robert J. (der), *Bursa vilayetinin iktisadi bünyesi ve gelişme imkanları hakkında ön proje*, İst. Üniv. İktisat Fakültesi ve Bursa Tic. ve San. Odası yay., İstanbul, 1962.

TİMUR, Serim *Türkiye'de Aile Yapısı*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi yayını, 1972.

TÜRKCAN, Ergun "İngiliz Konsolosluk Raporlarına göre Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında: Bursa," *Tarih ve Toplum*, No. 24, Aralık 1985. s. 32-40

TÜRKİYE ESNAF VE SANATKARLARI KONFEDERASYONU *Cumhuriyetin 50. yılında Esnaf ve Sanatkâr*, Ankara, Güneş Matbaacılık, 1973.

TÜRKİYE TİCARET ODALARI, SANAYİ ODALARI VE TİCARET BORSALARI BİRLİĞİ *Kapasite esasları*, Ankara, 1978.

TÜZÜN, Sezgin "Planlı Dönemde Endüstriyel Küçük Üretim Politikası ve Eskişehir Endüstriyel Küçük Üretim Birimlerinin Yapısı Üzerine Bir İnceleme", (Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1981).

ÜNAL, Mehmet "Bursa şehri monografisi," *Esnaf ve Sanatkârların sosyal ve ekonomik sorunları araştırması*, C.2, Ankara, DPT-SPD yayını, 1971.

ÜSKÜDARİ, Faruk *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası yayını, 1972.

van VELZEN, Leo *Kayseri'de Çevresel Üretim (Türkiye)*, Ankara, Ajans-Türk matbaacılık, 1978.

WALLERSTEIN, Immanuel "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comperative Analysis," *Comperative Studies in Society and History*, Vol. XVI, 1974. s. 387-415

WALLERSTEIN, Immanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba "Incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy," *The Ottoman Empire and the World - Economy*, der Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge, CUP, 1987. s. 88-97

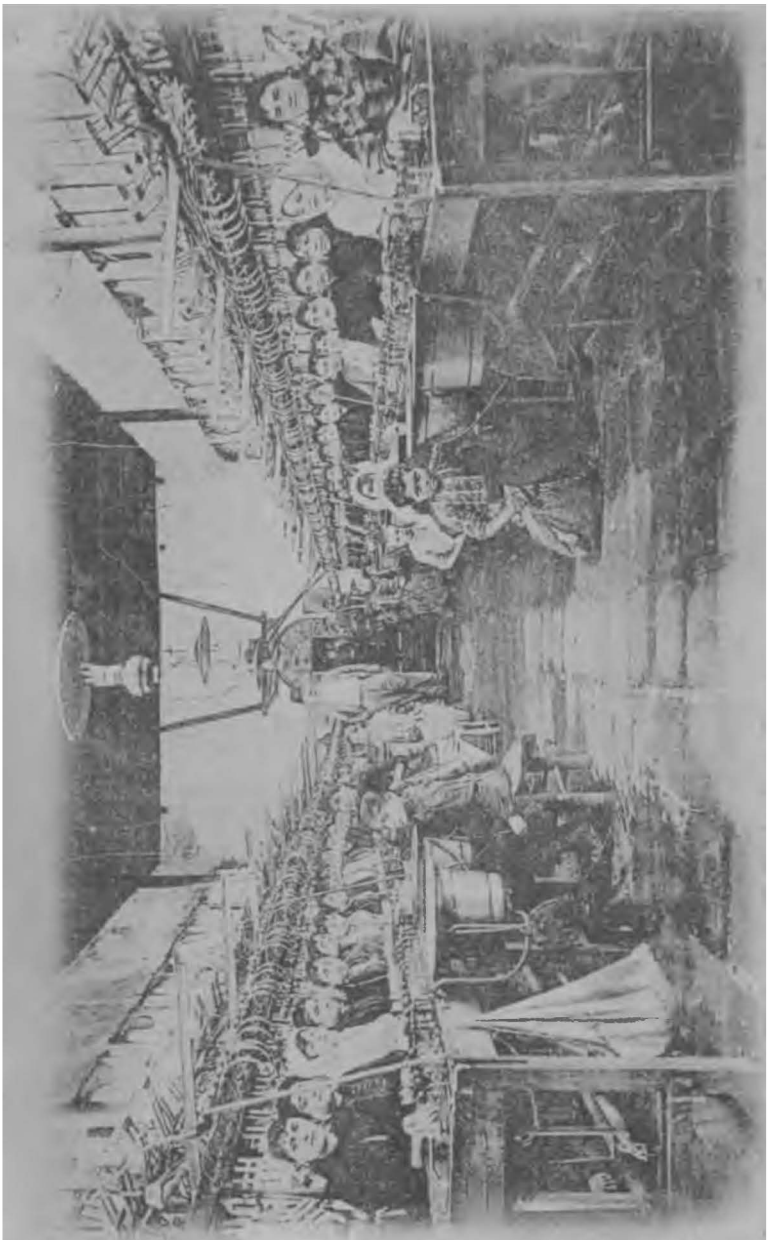
WATANABE, Susumu "Subcontracting, Industrialisation and Employment Creation," *International Labour Review*, Vol. 104, No. 1-2, July-August 1971. s. 51-75

WEBER, Max *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm*, İstanbul, Hil yay, 1985.

World Bank *Employment and Development of Small Enterprises: Sector Policy Paper*, Washington, World Bank, February 1978.

ZAİM, Sabahaudin *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1956.

Duyun-u Umumiye İdaresi tarafından 1888 yılında Bursa'da açılan Harir Dar-üt Talimi (İpekçilik Okulu).

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da filatur fabrikalarında çalışan kadın işçiler. (Kartpostal Kolleksiyonundan yararlanmama izin veren Yusuf Levent'e teşekkür borçluyum. A.A.)

Bursa küçük dokuma sanayiinde işyeri/konut birlikteliğine bir örnek: alt katı dokuma işyeri, üst katı ise konut olan bir bina. (Bu bölümdeki tüm fotoğraflar Güliz Dökümcü tarafından çekilmistir. Kendisine teşekkür borçluyum. A.A.)

Dokuma tezgahı başında çalışan dokuma işçisi.

Dokumacıların yoğun olduğu bölgelerde rastlanan iş ilanları.

Masuracı/çırak olarak çalışan çocuk işçiler.

Ücretsiz çalışan aile işçileri.

Bu çalışmanın esas konusu, Bursa dokuma sanayiindeki küçük üretim faaliyetinin evrimini ve oluşturduğu sosyal topografyayı ve bu topografya içinde yer alan kendine has biçimlenmeleri ortaya çıkarmaktır.

Bursa'da bir yandan küçük dokumacılık faaliyeti sürerken diğer yandan da insan ilişkileri "neden acaba belli bir biçimde şekilleniyor" sorusunun yanıtı irdelenmiştir.

Türkiye gibi azgelişmiş/kapitalist bir ülkede sürdürülen küçük üretim faaliyetinin ortaya çıkardığı kendine has yapılanmalar bu örnekten yola çıkarak açıklanmaya çalışılmıştır.

ISBN 975-414-076-6